

კორნელი ღანელია
გურაბ სარჩველაძე

411.7
დ-19

ქართული
კალენდრა

გამომცემლობა „ნეკერი“
1997

300000005713

332775

3000000005713

წიგნში გარკვეული თანმიმდევრობით განხილულია ქართული პალეოგრაფიის ის საკითხები, რომლებიც საინტერესოა არა მარტო სტუდენტთათვის, არამედ ქართველოლოგიური პრობლემებით დაინტერესებულ სპეციალისტთათვისაც. მასში გათვალისწინებულია ყველა ის მიღწევა, რაც მეცნიერებამ მოიპოვა ამ სფეროში.

რედაქტორი [პროფ. ბ. ჯორბენაძე]
რეცენზენტები: პროფ. გ. ჭუმბურიძე
დოც. ლ. ბარამიძე

© კორნელი დანელია, ზურაბ სარჯველაძე, 1997

პალეოგრაფია ანუ დამწერლობათმცოდნეობა სწავლობს წერის ხელოვნებასთან, დამწერლობით კულტურასთან დაკავშირებულ საკითხებს: ანბანის წარმოშობას, ასოთა მოხაზულობის ისტორიულ ცვალებადობას, ნაწერის ესთეტიკურ მხარეს, ტექსტის დანაწევრების აღმნიშვნელ სასვენ და განკვეთილობის ნიშნებს, საწერ მასალასა და იარაღებს, წარწერებისა და ხელნაწერი ძეგლების რაობას /მათ ქრონოლოგიას, შექმნის ადგილს, ისტორიულ გარემოს.../ და სხვ.

პალეოგრაფიას ისტორიულ და ფილოლოგიურ მეცნიერებათა ბევრ დარგთან აქვს შეხების წერტილები და ღიად ეხმარება მათ. ქართულ პალეოგრაფიას მკვიდრი მეცნიერული საფუძვლები ივ. ჯავახიშვილმა დაუდო. მან ჩვენი საუკუნის ოციან წლებში პირველმა წაიკითხა ქართული პალეოგრაფიის კურსი ახლად დაარსებულ თბილისის უნივერსიტეტში და 1926 წელს დაბეჭდა კიდევ „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“ (ილ. აბულაძემ ეს შრომა მეორედ გამოსცა 1949 წელს ორი დამატებითურთ; 1. ა) ანბანი, ბ) ასო, 2. „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“). ივ. ჯავახიშვილის „ქართული პალეოგრაფია“ დღესაც სამაგიდო წიგნია სპეციალისტთათვის, მასში თითქმის სრულად და საფუძვლიანად არის შესწავლილი /ცხადია, იმ დროს ხელმისაწვდომი წყაროების კვალობაზე/ ყველა ის საკითხი, რომლებიც დაკავშირებულია ქართული პალეოგრაფიის მეცნიერულ კურსთან. ამ შრომის შექმნიდან 70 წელი გავიდა, ქართული ისტორიული და ფილოლოგიური მეცნიერებანი თვალსაჩინოდ დაწინაურდნენ. ეს პალეოგრაფიის უბანსაც დაეცყო. ქართული პალეოგრაფიის საკითხების შესწავლას განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მუშაობაში. დღეისათვის გამოცემულია არაერთი ეპიგრაფიკულ და ხელნაწერ ძეგლთა კორპუსი, დაბეჭდილია პალეოგრაფიული ხასიათის ათეული შრომა თუ მონოგრაფია. ცალკეულ წერილებს რომ თავი დავანებოთ, ამ პერიოდში პალეოგრაფიის საკითხებზე ერთი სადოქტორო და ხუთი საკანდიდატო დისერტაცია დაიწერა: ელ. მაჭავარიანის „XI-XIV საუკუნეთა ქართული ოთხთავების დეკორატიული მორთულობის სისტემა“ (თბ., 1987, სადოქტ. დისერტაცია), თ. ხაეშიას „ნუსხური დამწერლობის გარდამავალი ხელი /XI ს./“ (თბ., 1954), ც. ჭანკიევის „დაქარაგმების წესები ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში“ (თბ., 1966), რ. პატარიძის „ქართული ფილიგრანოლოგიის ძირითადი საკითხები“ (თბ. 1967), ლ. ქაჯაიას „პუნქტუაცია X-XII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში“ (თბ. 1969), მზ. სურგულაძის „ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები“ (გამოსცა „მეცნიერებათა“ 1978 წელს). ასევე დაიბეჭდა რ. პატარიძის მონოგრაფია „ქართული ასომთავრული“ (1980 წ.), ხელნაწერთა ინსტიტუტმა გამოსცა ორი თემატური კრებული „პალეოგრაფიული ძიებანი“ (ტ. I, 1965, ტ. II, 1969) განსაკუთრებით ბევრი შრომა მიეძღვნა ქართული ანბანის წარმოშობისა და რაობის პრობლემას

(ა. შანიძის, კ. კეკელიძის, გ. წერეთლისა); 1989 წ. გამოქვეყნდა თ. გამყრელიძის კაპიტალური მონოგრაფია „წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა. ანბანური წერის ტიპოლოგია და წარმომავლობა“, აგრეთვე თ. ჩხენკელის, ელ. მაჭავარიანის, ვ. ბოლდერისა და სხვათა ნაშრომები. საჭირო გახდა მეცნიერების ამ დარგში მოპოვებული მიღწევები და ინფორმაციები სათანადოდ ასახულიყო სასწავლო წიგნშიც. ჩვენი ნაშრომი, რომელიც სტუდენტთათვის დამხმარე სახელმძღვანელოდ ივარაუდება, ეფუძნება უპირველესად ივ. ჯავახიშვილის „ქართულ პალეოგრაფიას“ და შეძლებისდაგვარად ითვალისწინებს ქართული პალეოგრაფიის უბანში დღემდე მოპოვებულ ყველა მიღწევას.

ავტორთა რწმენით, წიგნის უმთავრესი მიზანი სასწავლოა: ამ დარგში დღეისთვის არსებული უხვი და ნაირგვარი ინფორმაციებიდან უფრო ღირებულია შერჩევისა და სისტემატიზაციის გზით წარმოდგენილია ყველაზე პოზიტიური ცნობები და დებულებები ქართული პალეოგრაფიის ძირითად საკითხებზე. ავტორთა პოზიცია გამჟღავნებულია არა მარტო მაშინ, როცა ესა თუ ის თვალსაზრისი საეჭვოდ, ან მცდარადაა მიჩნეული, არამედ მაშინაც, როცა ისინი იზიარებენ და სარგებლობენ სხვა ავტორთა დებულებებით.

საგრძნობია, რომ წიგნის თავებს შორის მოცულობითი თანაფარდობა სასურველად დაცული არ არის, მაგრამ რამდენადმე ამას თვით განსახილველ საკითხთა სპეციფიკაც აპირობებდა. ასევე შეიძლებოდა წიგნში ზოგი სხვა საკითხიც ყოფილიყო განხილული.

I-V და XIV თავები ეკუთვნის პროფ. გ. სარჯველაძეს, ხოლო VI-XIII და XV თავები – პროფ. კ. დანელიას.

ყველა შენიშვნას, რომლებიც ხელს შეუწყობენ წიგნის შემდგომ გაუმჯობესებას, ავტორები გულწრფელი მადლობით მიიღებენ.

წიგნი ააწყო დარეჯან თვალთვაძემ, ჩაასწორა ნანი კალანდაძემ. საბოლოო სახე წიგნს გაა შერვაშიძემ მისცა. კორექტურის კითხვაში ავტორებს დაეხმარნენ მარინე ოდიკაძე და სოფიო სარჯველაძე. ყველა მათგანს დიდი მადლობა.

ძველი ქართული წარწერები

საქართველოს ისტორიის კარდინალურ საკითხთა კვლევა-ძიებისას ეპიგრაფიკულ მასალას უდიდესი, ხშირად გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება. სრულიად განსაკუთრებულია წარწერების მონაცემთა როლი ძველი ქართული ენის, ქართული ენის ისტორიის შესასწავლად. წარწერებში უპირატესად გამოვლინდება ცოცხალი მეტყველების ამსახველი ნიმუშები. ამასთან ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დადასტურებული ფაქტები გვეხმარება ამა თუ იმ მოვლენის ლოკალიზაციისას.

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები შემონახულია როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ (ჩრდილოეთი კავკასია, სომხეთი, აზერბაიჯანი, თურქეთი, პალესტინა, ბულგარეთი...). მათი შესწავლა და მეცნიერული პუბლიკაცია დაიწყო XVIII საუკუნიდან, რკად. ა. გიულდენშტედტს საქართველოში მოგზაურობისას არაერთი ეპიგრაფიკული ძეგლიც შეუნიშნავს და თავის მასალებში აღუწერს¹. განსაკუთრებული ამაგი დასდეს ძველი ქართული ეპიგრაფიკის შესწავლას ფრანგმა სწავლულებმა ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერემ² და მარი ბროსემ³. აღსანიშნავია, რომ მრავალი წერილობითი ძეგლი, რომლებიც გამოსცეს ფ. დიუბუამ და მ. ბროსემ, ამჟამად უკვე აღარ არსებობს, ან ჩვენამდე მოღწეულია დამიანებული სახით. ამიტომ დიუბუასა და ბროსეს ნაშრომებში წარმოდგენილ მასალებს საკმაოდ ხშირად პირველწყაროს მნიშვნელობა ენიჭება. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ მარი ბროსემ ჩაუყარა საფუძველი ძველი ქართული წარწერების პუბლიკაციას ასომთავრული შრიფტით.

ძველი ქართული წარწერების გამოცემა შემდგომში წარმატებით გააგრძელეს დ. ბაქრაძემ, ი. როსტომაშვილმა, თ. კორდანიამ, ე. თაყაიშვილმა, ა. ხახანაშვილმა, მ. ჯანაშვილმა, ნ. მარმა, ივ. ჯავახიშვილმა, ა. შანიძემ, გ. ბოჭორიძემ, ს. კაკაბაძემ, ლ. მუსხელიშვილმა, ნ. ბერძენიშვილმა, თ. ბარნაველმა, ვ. ცისკარიშვილმა, რ. მეფისაშვილმა, რ. შმერლინგმა და სხვებმა.

ამჟამად მიმდინარეობს მუშაობა ქართული წარწერების კორპუსის შესაქმნელად. ქართული წარწერების კორპუსის I ტომში (თბ., 1980) შევიდა აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს ლაპიდარული წარწერები (V-X სს.). ტომი შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ მოშიაშვილმა. II

¹ იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, 1962, ტ. II, 1964.

² F. Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, chez les Therkesse et les Abkhases Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crime, t. I-III, Paris, 1839; t. IV, Paris, 1840; t. V-VI, Paris, 1843.

³ M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans le Géorgie et dans l'Arménie, St-Pb., livr. I, 1849; II, 1850; III 1851.

გომის I ნაკვეთი დაეთმო დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ წარწერებს (IX-XIII სს.). იგი შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ. 1981 წელს გამოქვეყნდა გიორგი თოხმეზურის მონოგრაფია „XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო“.

1977 წელს პარუირ მურადიანმა ერევანში გამოსცა „სომხეთის ქართული წარწერები“ (სომხურ ენაზე).

ეპიგრაფიკული ძეგლები ოთხ ჯგუფად იყოფა: ლაპიდარული (ლათ. lapidarius „ქვის მთლელი, ქვაზე ამოჭრილი“), მოზაიკური, ჭედური და ფრესკული წარწერები. მათ შორის უძველესია ლაპიდარული წარწერები. ლაპიდარული წარწერები გვხვდება ეგლეხიათა კედლებზე, უკვარცხლბეკო ქვა-ჯვრებზე, ქვა-ჯვრების კვარცხლბეკებზე, საფლავთა ქვებსა და სარკოფაგებზე, ცალკეულ ქვის ფილებზე. V-IX საუკუნეებში საკმაოდ ხშირია ქვა-ჯვრების წარწერები.

შინარსის მიხედვით წარწერა შეიძლება იყოს: ა) საამშენებლო, ბ) ქტიტორთა, სასულიერო და საერო ხელისუფალთა, მღვდელთა, შემწირველთა, ხელოსანთა... მოსახსენებელი; გ) იურიდიული დოკუმენტი („აკელი“, „დაწერილი“).

დღეისათვის ცნობილი უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლები გვხვდება ქართლის (იბერიის) გურიგორიაზე.

ლაპიდარული წარწერები, დამწერლობის ხასიათის მიხედვით, ასე ჯგუფდება: რელიეფური (V-XI სს. უძველესი ლაპიდარული წარწერები (V-VI სს.) მხოლოდ რელიეფური დამწერლობითაა შესრულებული), ამოღარული (ჩაჭრილი; ჩანს VII საუკუნიდან), კიდურწერტილოვანი (X ს.) და კიდურწარსრული (X ს. — იხ. ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 31).

უძველეს ქართულ წარწერებში განკვეთილობის ნიშნები არ იხმარება, სიტყვები ერთმანეთისაგან არ გამოიყოფა. სიტყვათა გამოცალკევება და განკვეთილობის ნიშანთა ხმარება დაიწყო IX საუკუნიდან. ეს წესი მტკიცედ დამკვიდრდა XI საუკუნიდან.

ქარაგმას (სიტყვათა შემოკლების ნიშანს) უძველეს წერილობით ძეგლებში ვადასტურებთ, თუმცა საკმაოდ ხშირად სიტყვა შემოკლებულია, ქარაგმის ნიშანი კი არ არის წარმოდგენილი.

წარწერების დასაწყისში საკმაოდ ხშირია გექსტის დაწყების აღმნიშვნელი სიმბოლო — პატარა ჯვარი (+), როგორც მიუთითებენ, ეს სიმბოლო ბერძნულის ზეგავლენით შემოიღეს (ლ. ქაჯაია, ორი გექსიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში, გვ. 103-106).

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები წარმოგვიდგენენ მნიშვნელოვან მასალას ქართული დამწერლობის განვითარების შესასწავლად. IV-VIII საუკუნეთა ეპიგრაფიკული ძეგლები ასომთავრულითაა დაწერილი. უძველესი ნუსხური წარწერა 835 წლით თარიღდება. X-XIII საუკუნეებში (განსაკუთრებით XII საუკუნიდან) გვხვდება ნუსხურად შესრულებული

წარწერები. XI საუკუნიდან დასტურდება მხედრული ეპიგრაფიკული ძეგლების (XI-XII საუკუნეებში ისინი იშვიათია).

IV-VII საუკუნეებში მთელ რიგ ასოებს (ჲ, დ, ე, ვ, ჳ) წრე შეკრული აქვთ. შემდგომში კი — უპირატესად გახსნილი (ეს პროცესი უკვე VII ს-ში იწყება). ზოგიერთ გრაფემას (გ, ე, ვ, ლ) IX-X საუკუნეებში უნდება დამატებითი განივი ხაზი. X საუკუნიდან დასტურდება კიდურწერტილოვანი, ხოლო X ს-ის ბოლოდან კიდურწარსრული ასოები.

უკვე X საუკუნეში გვხვდება ასომთავრულის გაკუთხოვნებისა და განუსხურების შემთხვევები. ასომთავრულად დაწერილ ძეგლებში შერეულია ზოგიერთი ნუსხური გრაფემა.

ტერმინი წარწერა მისი დღევანდელი მნიშვნელობით ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში არ გვხვდება. ივანე ჯავახიშვილმა მიიქცია ყურადღება ბასილი ზარშმელის თხზულების „სერაპიონ ზარშმელის ცხოვრების“ ერთ ადგილს: „ვითარცა აღეშენა შტოთურთ ვიდრე სარკუმელთამდის, დაილია ოქროს იგი კაცისა მის, სადა-იგი გამოქანდაკებით ქადაგებს, ვითარმედ: „აქა დაილია საფასე ჩემი, სადა, ესერა, მდგომარე ვარ და მიტრთავს ჯუარი ქრისტესი“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 49). გამოქანდაკება აქ ლაპიდარული წარწერის გაკეთებას (ამოკვეთას) ნიშნავს. ივ. ჯავახიშვილმა მიუთითა, რომ გამოქანდაკება ამ მნიშვნელობით იობის წიგნის თარგმანშიც დასტურდება: დაიწერდენ სიტყუათა ჩემთა და... ქვათა ზედა გამოქანდაკონ (19, 23-24).

ძველი ქართული წარწერების შესწავლისას უპირველეს ყოვლისა მათი ქრონოლოგიის საკითხი დგას. უთარილო წერილობითი ძეგლების დათარიღებისას იყენებენ შემდეგ კრიტერიუმებს: პალეოგრაფიულს, ენობრივს, ისტორიულს. პალეოგრაფიული კრიტერიუმით დათარიღებისას ითვალისწინებენ გრაფემათა მოხაზულობის ტიპურობას ამა თუ იმ ეპოქისათვის. ენობრივი კრიტერიუმით დათარიღებისას ხელმძღვანელობენ იმით, თუ რამდენად დასაშვებია წარწერაში გამოვლენილი ორთოგრაფიული, გრამატიკული თუ ლექსიკური მოვლენები ამა თუ იმ ხანისათვის. ისტორიული კრიტერიუმით დათარიღება გულისხმობს წარწერაში მოხსენიებული პირების იდენტიფიკაციას სხვა წყაროებიდან ცნობილ პირებთან.

რა თქმა უნდა, წარწერის დათარიღების სისწორის ალბათობა მეტია, თუ სამივე კრიტერიუმი ერთმანეთს ეთანხმება და, პირუკუ, მცირდება, თუ ისინი ერთმანეთს ეწინააღმდეგება.

განვიხილოთ ძველი ქართული წარწერების ერთი ნაწილი.

1. ბოლნისის წარწერები.

ბოლნისის სიონი ქართული კულტურის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლია. მისი აგების დროის ზუსტად განსაზღვრისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება სამშენებლო წარწერის სწორად ამოკითხვასა და დათარიღებას. ეს წარწერა 1937 წელს აღმოაჩინა კულტურულ ძეგლთა დაცვის კომიტეტის მიერ მოწყობილმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელსაც

ლევან მუსხელიშვილი ხელმძღვანელობდა. წარწერა, სამწუხაროდ, დაზიანებულია. აკლია თითქმის ნახევარი.

ლ. მუსხელიშვილის მიხედვით, წარწერის დაუზიანებელი ადგილები ასეა წარმოდგენილი:

1. ...ისა სამებისათა ო...ლისა პეროზ მეფე
2. ...ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლის
3. ...აქა შინა თაყვანისხეცს ღ'ნ შეიწყალენ და ვინ ა
4. ...ეპისკოპოსსა ხულოცოს იგიცა ღ'ნ შეიწყალენ

(ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 326).

ა. შანიძემ მოგვცა ამ წარწერის ტექსტის შემდეგი წაკითხვა:

1. [შეწევნითა წმიდ]ისა სამებისათა ოც წლისა პეროზ მეფე
2. [ისა ზე ხიქმნა დაწყებაჲ] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლის
3. [ა შემდგომად განხეშორა. ვინ აქა შინა თაყვანის-ხეცს, ღ'ნ შეიწყალენ და ვინ ა

4. [მის ეკლესიასა ღ'თ ეპისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღ'ნ შეიწყალენ [ამენ], (იხ. Г.Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 69).

ა. შანიძემ წარწერა 493-494 წლებით დაათარიღა. წარწერა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით ფრიად არქაულია. ბ, ყ და უ გრაფემები თავშეკრულია, შ ერთ შემთხვევაში თავშეკრულია (შეიწყალენ, მე-3 სტრიქონში). ენობრივი თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა ხანმეტი შმნური ფორმები: თაყვანის-ხეცს და ხულოცოს.

ა. შანიძის მიერ წარმოდგენილმა ტექსტმა იმთავითვე გამოიწვია სერიოზული ხასიათის შენიშვნა. ლ. მუსხელიშვილი წერდა, რომ პირველ სტრიქონში: „თ“-ს შემდეგ რაღაც ასოს ქვემო ნაწილი ჩანს, შეიძლება იყოს ან „თ“, ან „ა“, ან „ჲ“. „ჲ“-ს კუდი უნდა პქონოდა და თუ იგი ჩამოტეხილია, ნაკვალევი მაინც უნდა დარჩენილიყო; „თ“ საეჭვოა იმიტომ, რომ ქვემოთ მარჯვნივთკენ ასოს ხაზი აშკარად მთავრდება, არაა ჩამოტეხილი, სხვაზედ უფრო ეს ნაშთი „ანის“ ფესსა ჰგავს. „ლ“-ს ნაცვლად (ჩანს მხოლოდ ქვემო ნაწილი) შეიძლება იყოს „შ“. გარდა ამისა: ხარვეზი მე მაქვს დანიშნული სამი ხაზით, მაგრამ შესაძლებელია, რომ აქ არა სამი, არამედ მხოლოდ ორი ასო აკლდეს (ზოგან ასოები ძალიან შორიშორაა დაწერილი და ეგუბ აქაც ასე იყო), „თ“-სა და „ლ“-ს (თუ „შ“-ს) შორის კიდევ ერთი ასოს ნაშთი ჩანს – იგი უნდა იყოს ქვემო ნაწილი სწორბუნიანი ასოსი, უფრო „ე“-ნის, „ი“-ნის, „ვ“-ნის, ან „ჟ“-ისი. პროფ. ა. შანიძის აზრით, ეს ადგილი ასე უნდა აღვადგინოთ: „ო[ც წ]ლისა“ და შემდეგ: „პეროზ მეფ[ისა]...“ რითაც ჩვენ მივიღებდით გაბრის აშენების ბუსტ თარიღს: მისი აშენება დაუწყიათ პეროზის მეფობის მე-20 წელს, ე.ი. 478 წელს, და რადგან იგი 15 წლის განმავლობაში უშენებიათ, აღმშენებლობა დასრულდა 493 წ. წარწერაჲ ამ წელს უნდა იყოს გაკეთებული. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ ადგილის აღდგენაში ჯერჯერობით თავის შეკავება უმჯობესია: ვერც პალეოგრაფიულად, ვერც ენობრივად და ვერც შინაარსობრივ პატივცემული მეცნიერის აღდგენის ცდა საკმაოდ ვერ დასაბუთდება. საძიებელ ადგილას სხვაზე უფრო მოსალოდნელია პეროზ მეფის რაიმე ეპითეტი („უძლეველისა“ ან რაიმე მაგდაგვარი) და აქ შეიძლება

მათი გერმინი იყოს ნახმარი, რომლის შესახებაც ჩვენ არავითარი წარმოდგენა არა გვაქვს, რაც V ს-ისათვის ადვილი დასაშვებია“ (ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 326)¹.

მეტად საყურადღებოა კ. კეკელიძის შენიშვნა. იგი მიუთითებდა: „ამ წარწერაში, რომელიც ძალზე დამახინჯებულია, ეჭვს იწვევს ქართულისათვის არაჩვეულებრივი კონსტრუქცია წინადადებისა: ოც წლისა პეროზ მეფისა მე“ (კ. კეკელიძე, ბოლნისის გაბრის წარწერების ინტერპრეტაციისათვის, გვ. 419) მიუხედავად ამ ფრიად საფუძვლიანი დაეჭვებისა, კ. კეკელიძემ მთლიანად მიიღო წარწერის ა. შანიძისეული ინტერპრეტაცია და დათარიღება.

როგორც ჩანს, ა. შანიძეს თვითონვე არ აკმაყოფილებდა ბოლნისის ამ წარწერის მის მიერ აღდგენილი ტექსტი. 1975 წელს მეცნიერმა ჟურნალში „მოხატო“ (№ 1) გამოაქვეყნა ნაშრომი „ბოლნისის წარწერები“, სადაც წარწერის ზოგი დაზიანებული ადგილის ახლებური წაკითხვა მოგვცა.

1. [შეწევნითა წმიდ]ისა სამებისათა ოც წლისა პეროზ მეფე
2. [ისა ზე დახიდვა საფუძველი] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლის
3. [ა კავაგ მეფისა ზე განხეშორა. ვინ აქა შინა თაყვანის-ხეცს, ღმერთ-მის შეიწყალენ და ვინ ა

4. [მის ეკლესიასა დავით ეპისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღმერთმან შეიწყალენ [ამენ].

ახლებურმა წაკითხვამ წარწერის გადათარიღება გამოიწვია (ეკლესიის მშენებლობის დაწყების დროდ ისევ 478 წ., იგულისხმება, ოღონდ იგი დასრულდა კავაგის გამეფების მე-15 წელს – 502 წ. ამრიგად, ა. შანიძემ 1975 წელს წარწერა 502-503 წლებით დაათარიღა.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ კ. კეკელიძე დაეჭვდა ა. შანიძის მიერ აღდგენილი უჩვეული სინტაქსური კონსტრუქციის გამო: ო[ც წ]ლისა პეროზ მეფისა ზე ხიქმნა დაწყებაჲ ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა, ეს ენობრივად არასწორი კონსტრუქციაა ა. შანიძემ 1975 წელს წარწერის სხვა ადგილის წაკითხვაშიც დაუშვა: „ო[ც წ]ლისა პეროზ მეფისა ზე დახიდვა საფუძველი“ ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა კავაგ მეფისა ზე განხეშორა“ (იხ. ბოლნისის წარწერები, გვ. 30-31). კიდევ ერთხელ უნდა გაეცნოთ, რომ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დროის გარემოების გამოსახატავად სრულიად არ გვხვდება ამ ტიპის კონსტრუქცია: რიცხვითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვა + მეფისა ზე. ამიგომ არც ისაა შემთხვევითი, რომ მეფისა ფორმის აღდგენის დაშვებას აშკარად ეწინააღმდეგება ის ფაქტი, რომ წარწერის ამ ნაწილში იკითხება მეფე და არა მეფ (ამის შესახებ 1958 წელს მიუთითა სარგის კაკაბაძემ)². ამდენად, გაუშართლებელია წაკითხვა: ო[ც წ]ლისა პეროზ მეფისა ზე. დროის გარემოების ამგვარი გად-

¹ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ შემდგომში ლ. მუსხელიშვილმა გაიზიარა ა. შანიძისეული წაკითხვა (იხ. ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერას ხეობაში, გვ. 12).

² მისი ნაშრომი „ბოლნისის სიონის გაბრის წარწერების შესახებ“ დაიბეჭდა მხოლოდ 1985 წელს („მნათობი“, № 5).

მოცემა ძველი ქართული ენისათვის დაუშვებელია. მოსალოდნელი იყო: მეოცესა წელსა პერომ მეფისასა, ან: პერომ მეფისა მე.

1989 წელს დაიბეჭდა ა. შანიძის ნაშრომი „ძველი ქართული ელემენტარული წიგნი“ (II), სადაც ავტორმა უარყო აღრე შემოთავაზებული კონსტრუქცია: „ოც წლისა პერომ მეფისა სუფევასა დახიდვა საფუძველი“ ამის ეკლესიაშია და ათხუთმეც წლისა შემდგომად განხეშორა“. ამჯერადაც ა. შანიძემ მოგვცა მეფისა ფორმა, რაც დაუშვებელია. წარწერის მიხედვით მეფე აშკარად იკითხება. ასევე შეუძლებელია ა. შანიძის მიერ ნაგარაუდები: ოც წლისა პერომ მეფისა სუფევასა. ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ამ ტიპის ფრაზა არსად გვხვდება.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ტიპის კონსტრუქციამ გამოიწვია კ. დანელიას დაუქვებაც (იხ. მისი „ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები“, გვ. 93).

უნდა ითქვას, რომ მეფე ფორმის წაკითხვის სინამდვილეს ადასტურებს ე. მაჭავარიანიც (ქართული ანბანი, გვ. 3; აგრეთვე ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა, გვ. 17 და შმდგ.) ამავე დროს იგი უშვებს მეფე[მასა] ფორმას და ჩვენთვის საინტერესო ადგილს ასე წარმოადგენს: ოც წლისა პერომ მეფე[მასა] შმნებ[ა] ხ[ი]წყო (იხ. ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა, გვ. 20). სამგასმით უნდა აღინიშნოს: ე. მაჭავარიანის მიერ ნაგარაუდები მეფე[მასა] სრულიად ეცხთა არა მარტო ძველი ქართული-სათვის, არამედ საზოგადოდ ქართული ენის ბუნებისათვის. ასევე შეუძლებელია კონსტრუქცია ოც წლისა პერომ მეფე[მასა] (ან თუნდაც: მეფისასა). ამ შემთხვევაში ერთადერთი სწორი კონსტრუქცია იქნებოდა: მეოცესა წელსა პერომ მეფისასა. ე. მაჭავარიანმა თავისი პალეოგრაფიული ანალიზით მიიღო შეუძლებელი ენობრივი კონსტრუქცია¹, თანაც მან ვერ დაასაბუთა ოც წლისა ფრაზის წაკითხვის კანონზომიერება (მდრ.: ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა, გვ. 9-12) და კიდევ უფრო გააღრმავა წარწერის ამ ადგილის აღრიცხვით ამომკითხველთა შეცდომა.

1937 წელს ლ. მუსხელიშვილმა მიუთითა, რომ მარცხენა მხარეს წარწერის ნაშთი აღარ ეტყობა, ხოლო მარჯვენა მხარეს კი, შეიძლება ზოგი ასოს გარჩევა:

1. - - - - - აო? ა? ხ?

2. - ა - - - ი - - ა - - ე?

3. - - კლ

4. - - ნ

მ. ჩხიკვაძემ წარწერის მარცხენა ნაწილში ამოიკითხა ო. მან ივარაუდა, რომ ამ გრაფემას კიდევ ერთი ო უსწრებდა. რ. პატარიძე და ბ. მჭედლიშვილი ორ ო-ს კითხულობენ (იხ. რ. პატარიძე, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერები, გვ. 145). საურმაგ კაკაბაძემ დაადასტურა ა. შანიძის ნაგარაუდები მეწვენი ფორმის არსებობა. მან ამოიკითხა [მ]ეწვენი (C. C. Какабадзе, Строительная надпись Болнисского Сиона, გვ. 93; იხ. აგრეთვე რ. პატარიძე, ბოლნისის გაძრის სამშენებლო წარწერები, გვ. 146). იმ ადგილას, სადაც ა. შანიძე ოც წლისა-ს კითხულობდა, რ. პატარიძე და ბ. მჭედლიშვილმა ივარაუდეს: ოთჯღისა (რ. პატარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146; ამ ფორმის აღდგენის კანონზომიერების შესახებ იხ. ქვემოთ).

წარწერის მარჯვენა მხარეს პირველ სტრიქონში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ლ. მუსხელიშვილმა ახჲ ასოთა მიმდევრობა ივარაუდა. 1951 წელს საურმაგ კაკაბაძემ დაადასტურა ახჲ ჯგუფის არსებობა და ჲ-ს მომდევნო ჲ-ს ამოიკითხა (C. C. Какабадзе, Строительная надпись Болнисского Сиона, გვ. 93). მან ივარაუდა, რომ ახჲ გრაფემითა ჯგუფს უსწრებდა ნ. [ნ]ახჲ უნდა იყოს ნახჲე სიტყვის ნაშთი: („Группа букв ахр „ახჲ“ может означать только титул ნახჲე; დასახ. ნაშრ., გვ. 94). ნახჲე ფორმა ივარაუდა ამ ადგილას სარგის კაკაბაძემაც, რომელიც წარწერის პირველ სტრიქონს ასე კითხულობდა: მეწვენი [თა წმიდისა სამებისათა] ო [არიშისა] პერომ მეფე [თა ავადაგისა] ნ [ახჲე] (ს. კაკაბაძე, ბოლნისის ეკლესიის შესახებ, გვ. 150). საურმაგ კაკაბაძემ მიუთითა, რომ ბოლნისის სიონის ერთ-ერთ წარწერაში გვხვდება დაქარაგმებული ნჲ, რომელიც უნდა გაიხსნას ასე: ნახჲეისაჲ (C. C. Какабадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 94). ამგვარ წაკითხვას ვარაუდობდა ჯერ კიდევ ივანე ჯავახიშვილი (ამის შესახებ იხ. ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 332) და ემხრობოდა გ. ჩუბინაშვილი (იხ. Г. Н. Чубинашвили, Болнисский Сион, გვ. 185). ნახჲე (ნახაჲე) ერისთავის მნიშვნელობით იხმარება.

საურმაგ კაკაბაძემ გამოთქვა მეგალ საინტერესო თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ მეფე [-] ალბათ იდგა მრავლობითი რიცხვის ერთ-ერთ ირიბ ბრუნვაში: „В этой же строке слово „царь“, возможно, стоит в одном из косвенных падежей множественного числа. В таком случае, упомянутый в надписи Пероз является не известным царем Ирана, а каким-то другим лицом, „нахпетом царей“, „царским нахпетом“, деятелем Картли времени строительства базилики“ (C. C. Какабадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 94).

¹ შეუძლებელია გავივიაროთ მოსაზრება: „როგორც ვხედავთ, მთელ რიგ შემთხვევაში აღნიშნულ წერილობით ძეგლებში თარიღის განსაზღვრის დროს ტექსტის დასაწყის ფრაზაში მითითებული „მეფისასა“, „კეისრისასა“, „კაიაჟასასა“ წარმოდგენილია ნათესაობითარი მიცემითის ფორმით. ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერაში ანალოგიური შინაარსის მქონე ფრაზაში პერომ მეფე(მასა) ამავე ბრუნვაში (sic!) აღვადგინეთ, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ „მეფე“-ის შემდეგ გრაფიკული „ჲ“ ნიშნის შესაბამისად ამოკითხული სახელი „მეფე“ ნათესაობითარ მიცემითში უკვეცელი ფორმით აღვადგინეთ, აღდგენილია იგი აღრეული ხანისათვის დამახასიათებელი ენობრივი ნორმების მიხედვით“ (ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა, გვ. 27). არ არის მართალი, რომ ძველი ქართულის აღრეული ხანის ენობრივი ნორმაა მეფე ან სხვა ა და ე დაბოლოებული სახელების უკვეცელობა (ზოგი სიტყვა: ეკლესია, პური, მანანა ... ძველ ქართულში არ იკვეცება, მაგრამ ეს ნორმიდან გადახვევაა /ამ სიტყვათა გვიანდელი სესხებით აიხსნება/ და არა ნორმა!). მეფე და ამ ტიპის სახელები უძველეს ქართულში (და უახლესშიც!) მხოლოდ კვეცადია. ამ მოვლენის გასათვალისწინებლად ე. მაჭავარიანს გამოადგებოდა ის სრულიად არაორაზროვანი ნიმუშები, რომელთაც იგი იმეორებს: მერვესა წელსა სპარსთა მეფისასა, წელსა მეათესა ხუასრო მეფისასა (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 25).

1958 წელს სარგის კაკაბაძემ ივარაუდა, რომ წარწერის პირველ სტრიქონში მოხსენიებული პეროზი სპარსეთის მეფე კი არ არის, არამედ იგი მირიანის სიძის – რანის, შემდგომში კი ქვემო ქართლის ერისთავის – შთამომავალი უნდა იყოს (ს. კაკაბაძე, ბოლნისის ტაძრის წარწერების შესახებ, გვ. 152). მსგავსი ვარაუდი გამოთქვა აგრეთვე საურმაგ კაკაბაძემ „Само по себе такое предположение не должно вызывать удивление, поскольку по грузинским источникам, например, известен Пероз (имя дано в форме ფეროზ), зять царя Мириана (первая половина IV в) (იხ. С. С. Какабадзе, დასახ. ნაშრ.; გვ. 94).

მეფე[...], და [ნ]ახპ[...], ფორმითა შორის რამაშ პაგარიძემ და ბაადურ მჭედლიშვილმა თუხისა მიმღევრობა ამოიკითხეს და პირველი სტრიქონის ბოლო მონაკვეთის ასეთი წაკითხვა მოგვცეს: პეროზ მეფე[თა] თუ[ს]ისა [ნ]ახპე[ტობასა] (იხ. რ. პაგარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 148). წარწერის პირველი წინადადება, მათი აზრით, ასე უნდა წავიკითხოთ: თო [შეწვეწითა წმიდისა სამებისათა თოუფლისა პეროზ მეფეთა] თუ[ს]ისა [ნ]ახპე[ტობასა] ხიწყო წმიდისა ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა ეამეულსა აღხშენა (იხ. რ. პაგარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 151), ანუ: უფალო, შეწვეწითა წმიდისა სამებისათა უფალო-უფლისა პეროზ მეფეთა თუხისა ნახპეტობასა ხიწყო წმიდისა ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა ეამეულსა აღხშენა.

ცხადია, რომ რ. პაგარიძე და ბ. მჭედლიშვილი პეროზს მირიანის სიძედ – რანის ერისთავად – მიიჩნევენ. იგი „ქართლის ცხოვრებაში“ მოიხსენიება, როგორც „ნათესავი მეფეთა“; თუხი მირიანისი: „მაშინ მირიან შეიქცა წყობისაგან ხაზართასა, და მოიყვანა სპარსეთით თუხი მისი, ნათესავი მეფეთა, სახელით ფეროზ. ამან მოიგანა თანა სპა დიდი. და ამას ფეროზს მისცა მირიან ასული თუხი ცოლად და მისცა ქუეყანა ხუნანითგან ბარდავამდე, მტკუარსა ორივე კერძი, და დაადგინა იგი ერისთავად მუნ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 68-69). როცა მირიანმა და „სიმრავლემან ქართლისამან“ ქრისტიანობა მიიღეს, ფეროზ ერისთავმა ახალი სარწმუნოების მიღებაზე უარი თქვა: „არა ნათელ-ილო ფეროზ, სიძემან მირიან მეფისამან, რომელსა ჰქონდა რანი ბარდავამდინ მიცემულად მირიან მეფისაგან, არცა ერმან მისმან ნათელ-ილო, არამედ კორციელ ოდენ მსახურებდა მირიან მეფესა“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 71). მირიანს განზრახული ჰქონდა ფეროზის ძალით მოქცევა: „მაშინ რქუა მეფემან წმიდასა ნინოს და ეპისკოპოსსა: მნებაეს ესრეთ, რათა იძულებით მახვლითა მოვაქცივნეთ მთელნი და სიძე ჩემი ფეროზ, და დავამონნეთ ძესა ღმრთისასა და ვათაყუანნეთ პატიოსანსა ჯუარსა, მაშინ რქუეს: არა ბრძანებულ არს უფლისაგან მახვლისა აღება, არამედ სახარებითა და ჯუარითა პატიოსნითა უჩუენოთ გზა ჭეშმარიტი“ (იქვე, გვ. 125). მთელთა მოქცევის შემდეგ „წმიდა ნინო წარემართა წარსლვად რანს, მოქცევად ფეროზისა“ (იქვე, გვ. 126). ნინო გარდაიცვალა გზად, „კუხეთს, დაბასა ბოლისასა“. მირიანის გარდაცვალების შემდეგ მისმა ძემ, ბაქარმა მოაქცია ფეროზი: „დაჯდა მეფედ მე მირიანისი, ბაქარ... ესე ბაქარ ემრახა სპარსთა მეფესა, მამის ძმისწულსა მისსა, დაემოყურა, და გაუცვალა ქუეყანა დისიძესა მისსა ფეროზს, რომელსა აქუნდა რანი ბარდავამდის მიცე-

მკლად მირიანისაგან, და მისცა მის წილ სამშუღდითგან მიღმართ ქუეყანასი, ვიდრე თავადმდე აბოცისა. მაშინდა ნათელ-ილო ფეროზ და ერმან მისმან“ (იქვე, გვ. 130-131). ეს მოხდა IV საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისში. ამრიგად, ამ დროიდან ფეროზი ქვემო ქართლის ერისთავია. ბოლნისის წყაროდ ამ საერისთავოში შედიოდა.

თუ სწორია წარწერის პირველი სტრიქონის ის წაკითხვა, რომელსაც კეთილშობილ რ. პაგარიძე და ბ. მჭედლიშვილი, ბოლნისის სიონის მშენებლობა უნდა მიეწეროს ფეროზ (პეროზ) ქვემო ქართლის ერისთავს, ამდენად, ტაძარი და მასთან ერთად წარწერაც IV საუკუნის 50-იანი წლებით უნდა დათარიღდეს.

ბოლნისის სიონის აგების დროდ გ. ჩუბინაშვილი V საუკუნის დასასრულს მიიჩნევდა (იხ. მისი Болниса, გვ. 69).

რამდენადაც გ. ჩუბინაშვილისეული დათარიღებისათვის ერთ-ერთ არსებითი ხასიათის საფუძველს წარწერის ა. შანიძისეული წაკითხვა და მისი დათარიღება წარმოადგენს, ბუნებრივია, დგება საკითხი ტაძრის აგების დათარიღებისა (ეს საკითხი დაისმის იმ შემთხვევაშიც, თუნდაც არ გავიზიაროთ რ. პაგარიძისა და ბ. მჭედლიშვილის წაკითხვა. მეზოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ „ოც წლისა პეროზ მეფისა მე“ ფრაზის აღდგენა სრულიად არაკანონიზირებია). რა თქმა უნდა, საკითხი მეტისმეტად რთულია და ამრთა რადიკალურ სხვადასხვაობას იწვევს¹.

დასასრულ, აღვნიშნავთ იმას, რომ უკანასკნელ ხანს იყო მთელი წარწერის აღდგენის რამდენიმე ცდა.

ნ. შოშიაშვილის ვარაუდით, წარწერა ასე უნდა აღდგეს:

[შეწვეწითა წმიდისა სამებისათა თუ[ს]ისა პეროზ მეფისა მე ვიწყე შენებაჲ] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა შემდგომად განვასრულე ესე აქა შინა თაყუანისცეს ღმერთმან შეიწყალებ და ვინ ამის მშობლსა დ-თ ეპისკოპოსსა ხულთოს, იგიცა ღმერთმან შეიწყალებ [იი] (ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 65-66).

როგორც ვხედავთ, ნ. შოშიაშვილი ძირითადად იზიარებს ა. შანიძისეულ წაკითხვას, თუმცა ბოგი მნიშვნელოვანი შესწორებით. კერძოდ, მისი აზრით, დავით ეპისკოპოსი ეკლესიის მამულებელია. წარწერა მას ეკუთვნის (ვიწყე განვასრულე...), ბოგი ენობრივი ფორმა, ჩვენი აზრით, აქ არასწორად არის აღდგენილი: განვასრულე (ხანმეტი ტექსტების ნორმათა მიხედვით იქნებოდა: განვასრულე); იყავნ, იყავნ (მოსალოდნელი იყო: ხიყავნ, ხიყავნ და, ამდენად იი მიმღევრობის აღდგენა ამ გამოთქმის გადმოსაცემად სათუთა). ასევე დაუსაბუთებელია: ოც წლისა პეროზ მეფისა მე (ამის შესახებ იხილე შემოთ).

¹ იხ. ბ. მჭედლიშვილი, ბოლნისის სიონის დათარიღებისათვის; რ. პაგარიძე, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა; ნ. ლომოური, ბოლნისის სიონის საკითხისათვის; ნ. ანდლელაძე, დ. თუმანიშვილი, თ. საყვარელიძე, ბოლნისის სიონის საკითხისათვის; მ. კიკნაძე, თ. შირვაშვილი, რას მოგვითხრობს მირიანის წიგნი; ვ. ბერიძე, კვლავ ადრექრისტიანული ხანის ქართული ხუროთმოძღვრების შესახებ, და სხვ.

რ. პატარიძემ და ბ. მჭედლიშვილმა წარწერის წაკითხვის შემდეგი ვარიანტი შემოგვთავაზეს:

1. ორ [შეწევნი]თა წმიდისა სამებისათა ორუფლისა პეროზ მეფე[თა] თუ[ს]ისა [ნ]ახპე

2. [გობასა ხიწყო წისა] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა] ე[მეუ]ლსა ა[ლხ]ე

3. [მნა ჯა ქმსსა ვინ აქა შინა თაყვანისხეცს ღწ შეიწყალენ და ვინ ა[მ]ა ეკლესი]ასა მშრო

4. [მელსა ბოლნელსა ეპისკოპოსსა ხულოცოს იგიცა ღწ შეიწყალენ. ა]მშნ.

ანუ:

1. უფალო, [შეწევნი]თა წმიდისა სამებისათა უფალთუფლისა პეროზ მეფე[თა] თუ[ს]ისა [ნ]ახპე-

2. [გობასა ხიწყო წმიდისა] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა] ე[მეუ]ლსა ა[ლხ]ე

3. [მნა, ჯუარსა ქრისტესსა ვინ აქა შინა თაყვანისხეცს, ღმერთმან შეიწყალენ და ვინ ა[მ]ა ეკლესი]ასა მშრო-

4. [მელსა ბოლნელსა ეპისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღმერთმან შეიწყალენ. ა]მშნ., (იხ. რ. პატარიძე, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერები).

რ. პატარიძემ წარწერის პირველი სტრიქონის დასაწყისში ამოიკითხა ორ (მ. ჩხიკვაძე აქ კითხულობდა ო-ს, ხოლო საურმაგ კაკაბაძე ქ-ს; ქ-ს აღდგენა დასამუშავებლად მიიჩნია ე. მაჭავარიანმა). რ. პატარიძემ შესაძლებლად ჩათვალა [შეწევნი] გრაფემათმომდევრობის წაკითხვა. მისი აზრით, იმ ადგილას, სადაც ა. შანიძე ო[რ] წ[ი]ლისა ფრაზას ვარაუდობდა, უნდა წავიკითხოთ ორუფლისა (=უფალთუფლისა). ამ წაკითხვას ეწინააღმდეგება: 1) თუ სწორია რ. პატარიძის მიერ დასაწყისში ამოკითხული ორ (=უფალთ-მიმართვა ქრისტესადმი), მაშინ უფალთუფალი ვერ იქნებოდა პეროზი (ან ფეროზი); 2) ძველი ქართულისათვის უჩვეულოა დაქარაგმების ისეთი წესი, როცა უმეტესობის კომპოზიციის პირველი და მეორე კომპონენტები ერთმანეთისაგან ასე განსხვავებულად იყოს წარმოდგენილი (მოსალოდნელი იქნებოდა: ორისა, ან ორლოლისა, მაგრამ არა: ორუფლისა; 3). სრულიად დაუშვებელია ა[მ]ა ეკლესი]ასა სინტაგმა (უნდა ყოფილიყო: ამის ეკლესიასა); 4) არაა გამართლებული: [ხიწყო წისა] ამის ეკლესიასა. აშკარად აკლია მშნება. რა თქმა უნდა, სადავო ამ წაკითხვაში სხვაც არაერთია. არსებითი მაინც არის პირველ და მეორე სტრიქონებში პეროზ მეფე[თა] თუ[ს]ისა [ნ]ახპე[გობასა] გამოთქმის დაშვება. შესაძლებელია, აქაც ყველაფერი ბოლომდე ცხადი არ იყოს, მაგრამ უკეთესი წაკითხვა ჯერჯერობით არ ჩანს.

ბოლოს მოკლედ ე. მაჭავარიანის წაკითხვის შესახებ:

1. [ქ. შეწევნი]თა წმიდისა სამებისათა ო[რ] წ[ი]ლისა პეროზ მეფე[თა] მშნებ[ა] ხ[ი]

2. [წყო წმიდისა] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა] ე[მ]ახპე[თა] ქ[ი]

3. შენდა მიმართ ვინ აქა შინა თაყვანისხეცს, ღწ შეიწყალენ და ვინ [ამის ე]კლესი]ასა მ[შნ]

4. ნებელსა ღწ ეპისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღწ შეიწყალენ ა[მ]შნ.

მეოთხე უკვე აღვნიშნეთ ამ წაკითხვის ყველაზე დიდი ხარვეზის შესახებ. აქ დამატებით შეიძლება ითქვას, რომ დაუშვებელია: ათხუთმეტ წლისა განხეშორა. აშკარად აკლია შემდგომად. ა. შანიძე თავისი წაკითხვის პირველ ვარიანტში ამ შემთხვევაში სწორად აღადგენდა ათხუთმეტ წლისა შემდგომად განხეშორა ფრაზას.

ეს წიგნი უკვე აწყობილი იყო, როცა დაიბეჭდა ვ. სილოგავას ნაშრომი „ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები“. ავტორმა წარმოადგინა ჩვენთვის საინტერესო წარწერის აღდგენის ორი ვარიანტი:

I: [შეწევნი]თა წმიდისა სამებისათა ოც წლისა პეროზ მეფისა დახილვა საძირკველი წმიდისა] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა [შემდგომად მეფობისა კავაგისა განხეშორა. ვინ აქა შინა თაყვანისხეცს, ღმერთმან შეიწყალენ და ვინ ა[მ]ის მამშნებელსა დავით ეპისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღმერთმან შეიწყალენ; ა[მ]შნ.

II: [შეწევნი]თა წმიდისა სამებისათა ოც წლისა პეროზ მეფისა დახილვა საძირკველი წმიდისა] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა [კავატ მეფეთა მეფისა, განხეშორა...]. (ვ. სილოგავას დასახ. ნაშრ., გვ. 64-65).

ვ. სილოგავასეული წაკითხვის ორივე ვარიანტი ენობრივად შეუძლებელია: ოც წლისა პეროზ მეფისა; ათხუთმეტ წლისა [კავატ მეფეთა მეფისა. აქვე შევნიშნავთ, რომ ასე ადრეულ ხანაში სრულიად დაუშვებელია მეფისა ფორმა (იყო: მეფისასა).

აღვილად შესამჩნევია, რომ დაზიანებული ადგილების აღდგენისას მკვლევრები ნებისმიერ დაშვებას გვთავაზობენ. ამიტომ ბუნებრივია, რომ საკითხის ოპტიმალურ გადაწყვეტას მომავალში მოველოდეთ.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ტექსტში გვაქვს ცნობა, რომ ბოლნისის ტაძარი IV-ს-ის ბოლო წლებში აუგია ელია მთავარეპისკოპოსს: „შემდგომად მეფობდა ბაკურ, ძეა თრდაგისი, და მთავარეპისკოპოსი იყო ელია. და ამან აღაშენა ეკლესია ბოლნისის (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 92). ქართლის ცხოვრების მიხედვით კი, ბოლნისის ეკლესია აუშენებია ფარსმან IV-V საუკუნეთა მიჯნაზე (გამეფებამდე ფარსმანი სამშვილდის ერისთავი იყო): „დაჯდა მეფედ ძე ვარაზ-ბაქარისი, ძისწულისწული ფეროზისი, სახელით ფარსმან. რამეთუ იგი უხუცესი იყო მამათა მისთა. და მოკუდა ელია ეპისკოპოსი, და დასუეს სუმონ. ესე ფარსმან იყო კაცი მორწმუნე, მკედარი შემმართებული. ეზრახა მეფესა ბერძენთასა და ითხოვა მისგან შეწევნა, და აღასრულა თხოვა მისი კეისარმან, მაშინ განდგა და არღარა მისცა სპარსთა ხარკი, და განამრავლნა ჯუარნი, და განაახლნა ეკლესიანი ყოველსა ქართლსა შინა, და აღაშენა ეკლესია ბოლნისისა, და მცირედ ეამ მეფობდა და მოკუდა“ (ქართლის ცხოვრება I, გვ.

137-138). ამ წყაროთა ცნობების უგულებელყოფა სრულიად გაუმართლებელია, მით უმეტეს, რომ ისინი ბოლნისის სიონის აგების თარიღის განსაზღვრაში თითქმის არ სხვაობენ.

დავით ეპისკოპოსის წარწერა

წარწერა მოთავსებულია აფსიდის კედელზე, ე. წ. ბოლნური ჯვრის გარშემო:

ქე დ-თ ეპ[ისკ]ოპოსი კრებო

ულითურთ და ამას ეკ

ლესიასა შინა შენდ

ა მიმართ თაჲ

ყანისმცემელ

ნი შეიწყალენ და

მ[შ]რომელთა¹ ამას ეკლ-

[სი]ა[ს]ი შინა შეხეწიე იი (იხ. ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 327).

ანუ: ქრისტე, დავით ეპისკოპოსი კრებო-

ლითურთ და ამას ეკ-

ლესიასა შინა შენდ

ა მიმართ თაჲ-

ყანისმცემელ

ნი შეიწყალენ და

მშრომელთა ამას ეკლესიასა შინა შეხეწიე. იი.

წარწერა პირველად გამოსცა მ. ბროსემ 1856 წელს (იხ. Melanges Asi-
atiques, II, გვ. 322-323), შემდეგ კი ძველი მრავალჯერ არის გამოქვეყნებული.

ბ, ყ და უ ასოები თავშეკრულია. მესამე სტრიქონში შინა სიტყვაში უ
თავშეკრულია, სხვა შემთხვევაში – თავგახსნილი.

შეხეწიე ხანმეგი ფორმამ. (შე-ხ-ე-წი-ე, ხ- მესამე ირიბი ობიექტური
პირის ნიშანია).

ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „ყ, უ და მეტადრე ბ ასოთა მოხაზულობა,
იმგვარადვე როგორც თვით წარწერის ენა, უნებლიეთ გვაფიქრებინებს, რომ
ბოლნისის ეს წარწერა ქართული მწერლობის ერთი უძველეს ძეგლთაგანი
უნდა იყოს“ (ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული
ხელნაწერები... წიგნში: ქართული პალეოგრაფია, გვ. 280).

ივანე ჯავახიშვილი შეეცადა წარწერის დათარიღებას. მან მიუთითა,
რომ ძეგლისწერას საეკლესიო კრებისას, რომელიც 506 წლის მახლობლად
შედგა, ხელს აწერს დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი. ივ. ჯავახიშვილი წერდა:
„უნებლიეთ იბადება აზრი, რომ შესაძლებელია ეს სწორედ ის დავით ბოლ-

ნისის ეპისკოპოსი იყოს, რომელმაც გემოაღნიშნული წარწერა ამოაჭრევინა.
რასაკვირველია, ბოლნელ ეპისკოპოსთა შორის დავითი შეიძლება სხვაც
ყოფილიყო, და სრული უეჭველობით ბოლნისის წარწერის დავით ეპისკო-
პოსისა და სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე დავით ბოლ-
ნელის იგივეობის დამტკიცება ჯერჯერობით შეუძლებელია, მაგრამ თითქმის
საუკუნენახევრის განმავლობაში მყოფ ცურტავის II ეპისკოპოსთა შორის
მხოლოდ ორსა ჰქონია ერთი და იგივე სახელი და ისიც ერთმანეთისაგან
ცოტად მაინც განსხვავებული, მოჰან და მოჰანე და მათ შორის არც ერთს
დავითი არა ერქმევა. სომეხ-ქართველთა კრების მონაწილე ქართველ
ეპისკოპოსთაგანაც მარტო ორი ყოფილა სეხნია და ორსავე იოსები
ერქმევათ, თუ რომ აქ გადამწერის შეცდომა არ არის“ (დასახ. ნაშრ., გვ.
281).

ივ. ჯავახიშვილი დაასკვნის: „მწყემსმთავართა შორის მაშინდელ
საქართველოში ერთგვარი სახელი ხშირი არ უნდა ყოფილიყო და კერძოდ
დავითის სახელი უძველეს ხანაში ისე გავრცელებული არ ყოფილა, როგორც
შემდგომში, როდესაც ბაგრატიონთა დავით წინასწარმეტყველისა და მე-
ფისაგან ჩამომავლობის რწმენა განმტკიცდა. ამის გამო დავით ეპისკოპოსი
შეიძლება მართლაც სომეხ-ქართველთა კრების დამსწრე დავით ბოლნელი
ეპისკოპოსი იყოს“ (იქვე).

ამ არგუმენტთა მოშველიებით ივანე ჯავახიშვილმა ეს წარწერა
დაათარიღა V საუკუნის დამლევით, ან VI საუკუნის დასაწყისით (დასახ.
ნაშრ., გვ. 282).

წარწერა ბოლოვდება იმ გრაფემებით. კ. კეკელიძემ აქ იყავნ, იყავნ
წაკითხა (იხ. კ. კეკელიძე, ბოლნისის გაძრის წარწერების ინტერპრეტაცი-
ისათვის: ეტიუდები... VI, გვ. 420). ამ ვარაუდს იზიარებს ნ. შოშიაშვილიც
(ქართული წარწერების კორპუსი, I გვ. 68; მდრ.: Г.Н. Чубинашвили, Болниса,
გვ. 65-66).

კ. კეკელიძის წაკითხვა საეჭვოა. წარწერა ხანმეგია. ამიტომ გა-
მთქმამი იქნებოდა: ხიყავნ, ხიყავნ. დაქარაგმებისას კი პირველი ასოს არ-
დაწერა სრულიად წარმოუდგენელია. სარგის კაკაბაძე აქ გვთავაზობს
წაკითხვას „ინდიკტიონსა ი“ (10). მისი აზრით, IV საუკუნის უკანასკნელი
ინდიქტიონი 386 წელს თავდებოდა. 386+10 გვაძლევს გაძრის აგების თარიღს
396 წ. მშენებლობა კი 381 წელს დაუწყიათ (ს. კაკაბაძე, ბოლნისის გაძრის
წარწერების შესახებ, გვ. 154). რამდენად არის დასაშვები ინდიქტიონსა ასე
აღრუულ ძეგლში? ან რატომ უნდა შეემოკლებინათ ასე იშვიათი სიტყვა?
ამდენად ამ წარწერის ბოლო ორი ასოს მნიშვნელობა საძიებელია.

შარნ... და აბარშხტის წარწერა

წარწერა მოთავსებულია გაძრის აღმოსავლეთიდან მდებარე სწრაფილ
შესავლის წირთხლის ქვაზე. იგი ოდნავ დაზიანებულია.

¹ ა. მანიძის მიხედვით: [მშრომელთა (იხ. ძველი ქართული ქრესტომათია, გვ. 1), ნ. შოშიაშვილის გამოცემაში ეს სიტყვა ასეა წარმოდგენილი: მ[შ]რომელთა (იხ. ქარ-
თული წარწერების კორპუსი, გვ. 68). კ. კეკელიძის განმარტებით, მშრომელი ნიშ-
ნავს აგადმყოფთა მომქმედებს, ან გარდაცვალებულთა დამსაფლავებელს. მშრო-
მელნი საბერძნეთში ჩნდებიან IV საუკუნიდან.

[შეწევნითა ქმსითა მე ფარნ... და ამარუხტ შეხუბთ ესე კარი სალოცველად სულთა [ჩუენ]თათჳს (იხ. ა. შანიძე ძველი ქართულის ქრესტომათია, გვ. 1)¹.

წარწერა პირველად მ. ბროსემ გამოაქვეყნა 1838 წელს (Mémoires de l'Acad. des Sciences, VI Serie, გვ. 421) და მას შემდეგ მრავალჯერ გამოიცა.

ამრთა სხვადასხვაობაა დამიანებული საკუთარი სახელის ამოკითხვის თაობაზე. ლ. მუსხელიშვილის აზრით, აქ უნდა იგულისხმებოდეს ფარნ[ევაშ] (ბოლნისი, გვ. 331); გ. ჩუბინაშვილის ვარაუდით ფარნ[ევაშ] (Г. Н. Чубинашвили, Болнис, გვ. 74); ნ. შოშიაშვილი აღადგენს ფარნ[ევაშ] ფორმას (ქართული წარწერების კორპუსი I, გვ. 70); რ. პაგარიძე — ფარსმან-ს (რ. პაგარიძე, ბოლნისის გაძრის სამშენებლო წარწერები, გვ. 155); ბ. მჭედლიშვილი — ფარნ ექმნ (= ფარსმან ერისთავმან, იხ. ბ. მჭედლიშვილი, ბოლნისის სიონის დათარიღებისათვის, გვ. 105). ე. მაჭავარიანი უპირატესობას აძლევს ფარნე[ან] ფორმას, რადგანაც თეოდოს, რომ „მიუხედავად დამიანებისა, ამჟამად ამ სახელის ნაწილი „ფარნე“ მაინც განირჩევა, აშკარად იკითხება „ნარი“ (ე. მაჭავარიანი, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა, გვ. 33).

წარწერაში ბ და უ თავშეკრულია. გვაქვს ხანმეტი ფორმა შეხუბთ (-შევაბით), სადაც ხ- მესამე ირიბ-ობიექტური პირის ნიშანია.

აკაკი შანიძის აზრით, წარწერა VI საუკუნის პირველი ნახევრისაა (ძველი ქართულის ქრესტომათია, გვ. 107). ლ. მუსხელიშვილი ფიქრობს, რომ იგი გაძრის ამქნების თანადროულია (იხ. ბოლნისი, გვ. 331).

* * *

აღსანიშნავია ბოლნისის კიდევ რამდენიმე წარწერა. ერთ-ერთი მოთავსებულია ეკლესიის ჩრდილო ნაგში, ბოლნური ჯვრის გემოთ:

ესე ჯი ვნ ნჰმ.

ლ. მუსხელიშვილი იმოწმებს ივანე ჯავახიშვილის წაკითხვას: ესე ჯუარი ვარსქენ ნაპაპეგისაჲ (ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 332. ამავე წაკითხვას ემხრობა ნ. შოშიაშვილიც, იხ. ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 74) და შენიშნავს: „რასაკვირველია, დანამდვილებით არ შეიძლება იმის თქმა, რომ ქარაგმის მაინც და მაინც ასეთი გახსნა იყოს სწორი: „ვარსქენის“ ნაცვლად შეიძლება წავიკითხოთ „ვარდან“. საეჭვოა აგრეთვე ნჰმ- „ნაპაპეგისაჲ“, მაგრამ სხვა ახსნა ამ შემოკლებას ვერ მოვუძებნე“ (ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 332), წარწერა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით ძველია. ლ. მუსხელიშვილი აღნიშნავს: „ამ წარწერის ასოების მოხაზულობა არაფრით განირჩევა დანარჩენ უძველეს წარწერებში“ (იქვე).

ივანე ჯავახიშვილის მიერ ნაპაპეგის (ან ნახპეგის) ამოკითხვის საფუძვლიანობას მოწმობს ე. წ. ბოლნისის ნახპეგის წარწერა (V-VI სს). იგი აღმოჩნდა 1937 წელს ბოლნისის სიონის ტერიტორიაზე.

¹ ნ. შოშიაშვილი იძლევა ასეთ წაკითხვას: [შეწევნითა ქ(რისტ)მსითა მ[ე], ფარნ[ევაშ]. და ამარუხტ შეხუბ[თ] ესე კარი სალოცველად ჩ(უენ)ნ(და) ღ[ა] [მჯლთა ჩ(უენ)ნთა] (იხ. ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 70).

1. ესე ჯუა...

2. ...ამ ბო...

3. ის ნახ...

ნ. შოშიაშვილი წარწერას ასე კითხულობს: „ესე ჯუა[რი წ]დ[აჲ] მო[ლნისის] ნახ[პეგისაჲ] (იხ. ქართული წარწერების კორპუსი, I გვ. 76). ამ წარწერაში შემორჩენილი ნახ ნახპეგ სიტყვის ნაწილი უნდა იყოს.

პალეოგრაფიული ნიშნებით ამ წარწერას ნ. შოშიაშვილი V-VI საუკუნეების მიჯნით ათარიღებს (ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 74).

ბოლნისის სიონში 1936 წელს გათხრების დროს აღმოჩნდა ქვა-ჯვარას ფრაგმენტი, რომლის ერთ-ერთ წახნაგზე მოთავსებულია შვიდსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. ჩო

2. რან

3. ქე შე

4. ცოლ

5. შვილი

6. თურ

7. თ

ანუ: ჩორან, ქრისტე, შეიწყალე ცოლ-შვილითურთ (ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 332, ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 118).

ლ. მუსხელიშვილი მიუთითებს: „პალეოგრაფიულად ეს წარწერა ძალიან ძველის შთაბეჭდილებას ახდენს: არქაულია „ჩ“-ინი, რომლის მუხლი ბუნის ქვეითა ნახევარზეა მიკავშირებული და მის ძირამდე ჩამოდის, არქაულია აგრეთვე შეკრული „ჟ“-ც და, განსაკუთრებით, ორჯერვე თავშეკრული „შ“-ინი. ამიტომ მე შესაძლებლად მიმაჩნია ეს წარწერა მე-6-7 საუკუნისად ჩავთვალო“ (ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 333). ნ. შოშიაშვილის აზრით, წარწერა VIII საუკუნისაა (დასახ. ნაშრ., გვ. 118).

ლ. მუსხელიშვილს დასაშვებად მიაჩნდა საკუთარი სახელის ორგვარად წაკითხვა: ჩორან, ან: ჩორან. ნ. შოშიაშვილი უპირატესობას აძლევს ჩორან ფორმას, ხოლო ა. ბაქრაძე და ს. ბოლქვაძე — ჩორან-ს (იხ. კატალოგი, გვ. 22).

ბოლნისის სიონში 1936 წელს აღმოჩნდა X საუკუნის წარწერა სწორკუთხოვან ქვის ფილაზე:

1. ესე სჴნი იწე

2. ბწლ ეპქნი და ვ

3. ინ სჴა დჴლს

4. ამცა ნჴგბს

ანუ:

1. ესე საფლავნი¹ იოვანე

¹ ლ. მუსხელიშვილი აქ კითხულობს: საყოფელნი (ბოლნისი, გვ. 338; იხ. აგრეთვე კატალოგი, გვ. 22).

2. ბოლნელ ეპისკოპოსისანი და ვ-

3. ინ სხუამ დაეფლას

4. ამასცა, ნუ ეგების (კატალოგი, გვ. 22; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 153).

ლ. მუსხელიშვილის აზრით, წარწერა X საუკუნისაა. ნ. შოშიაშვილი პალეოგრაფიული თვალსაზრისით ძეგლს IX საუკუნით ათარილებს (დასახ. ნაშრ., გვ. 153).

ამ ქვაზე შემონახულია კიდევ ერთი მოკლე წარწერა:

1. ესე ჯ'ი შ

2. უშანი

3. კისი,

ანუ:

1. ესე ჯუარი შ

2. უშანი-

3. კისი

(იხ. ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 339).

წარწერაში მეორე შ და უ (რომელიც უ ასოს დაწერილობაში შედის) შებრუნებულია. ლ. მუსხელიშვილს მოჰყავს ანალოგიური შემთხვევები სხვა ეპიგრაფიკული ძეგლებიდანაც.

ლ. მუსხელიშვილის აზრით, წარწერა X-XI საუკუნეებისაა (დასახ. ნაშრ., გვ. 339). ნ. შოშიაშვილი წარწერას IX საუკუნით ათარილებს (ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 154).

ბოლნისის სიონის სამხრეთის შესავლის წირთხლის ქვაზე შემონახულია რეასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. ქ. ს[ხლთა ღ თა, მმსა] ძისა სლს წდა მხთა

2. წდსა ღ[სმშლს] თა წსა გრლთა მე გლსკმნ

3. ელია ბნა მლთმძდ ღრს ექნ საყდრსა წსა გგლსა ღ

4. ა ამას საყდს ღმთუა არა ღბლყ კრს ძლთა მე

5. ღღვ და ბაშე ღმმთს სგლდ ღა ადნ ღნ ღთ მფა

6. ღა შვლნი და აბლ მფა და აწ ვინ შგდ ჩმა ესე

7. ღმსთა და ზშშ ამს ეკლსგნ ღა ფჩსთა შელს შჩნბლ

8. მცა არს ღსგნ ღმს სყნ ვნ ესე აკეს კნნს ქშმცა არ[ს]

(იხ. ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 339), ანუ:

1. ქრისტე, ს[ახელითა ღმრთისათა, მამისა], ძისა და სულისა წმიდისათა, მეოხებითა

2. წმიდისა ღ[მრთისმშობელისა]თა, წმიდისა გრიგოლისითა, მე, გლახ-აკმან

3. ელია ბოლნელა, მღვდელთმოდურად ღირს ვიქმენ საყდარსა წმიდისა გრიგოლისსა. ღ-

4. ა ამას საყდარს ღამისთევამ არა დებულ იყო. კურისძალთა მე

5. ღავეღვ და ზედაშე ღამისმთეველთათჳს საგალობელად ღმრთისა. ადიდენ ღმერთმან ღავით მამფა[ლი]

6. ღა შვილ[ნი] და აბულ მამფა[ლი]. და აწ ვინ შემდგომად ჩემსა ესე

7. ღამისთევამ და ზედაშე ამის ეკლესიაჲსაგან და ფიქოსანთა შეცვალოს, შეჩუენებულ-

8. მცა არს ღმრთისაგან და ამის საყდრისაგან. ვინ ესე აღკოცოს, კან-ონს ქუეშემცა არს.

წარწერის დათარილების შესახებ განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს. ლ. მუსხელიშვილი წარწერას IX-X საუკუნეებისად მიიჩნევს (ბოლნისი, გვ. 340). ნ. შოშიაშვილის აზრით, ძეგლი X საუკუნის II ნახევრისაა (ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 248-249).

ლ. მუსხელიშვილმა ყურადღება მიაქცია შემოკლების არაგაპურ შემთხვევებს, აგრეთვე უჩვეულო სინტაქსურ კონსტრუქციას: მე, გლახაკმან ელია ბნა. იგი ვარაუდობდა ბოლნელმა ფორმას (ბოლნისი, გვ. 340). ა. შანიძემ აქ ბოლნელა წაიკითხა (იხ. Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 75). ღ ნახმარია [ი]-ს გამოსახატავად.

2. ურბნისის სიონის წარწერები

ურბნისის სიონის კედლებზე შემონახულია რამდენიმე ასომთავრული წარწერა. საყდრის ჩრდილოეთის ფასადის კედლის ფილაზე სამსტრიქონიანი წარწერა იკითხება (მასში ქარაგმის ნიშანი არ არის გამოყენებული):

1. ოთ იუ ქე

2. კტი მმ მქლ შწყლნ

3. ას სნა მშზლნი (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 63), ანუ:

1. უფალო იესუ ქრისტე,

2. კოსტანტი, მარიამ¹, მიქაელ შეიწყალენ,

3. ამის სიონისა მამშნებელნი.

ნ. შოშიაშვილის აზრით, წარწერა V საუკუნის I ნახევრისაა. ამ დათარილების საფუძველს, მისი ვარაუდით, ის წარმოადგენს, რომ წარწერაში გვხვდება ასოთა მეტად არქაული მოხაზულობანი. თავშეკრულია ბ, უ, ს და წ რკალშეკრულია და, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, შ-ს შეკრული აქვს როგორც ზედა, ისე ქვემო რკალები (ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 63). პ. მაქარაია წარწერას V-VI საუკუნეთა მიჯნით ათარილებს (პ. მაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, გვ. 90). ვ. სილოგავა ფიქრობს, რომ წარწერა X საუკუნისაა (ვ. სილოგავა, ეპიგრაფიკული ეტიუდები, გვ. 92).

სიონის სამხრეთის ფასადის კარის თავზე ორ ფილაზე მოთავსებულია ექვსსტრიქონიანი წარწერა (ქარაგმის ნიშანი არ იხმარება):

1. ოთ ღო შე თე ებსკი ძაღკსი მშზლი

2. ას საა ოდს ღნ ღსმყო ას სა ებსკსდ

3. იყო ესე სნი ღმბლ ოფს ზმსა ოთხნი

¹ გამოთქმულები მშ შემოკლებულ ფორმას ასე ხსნიან: მამამ. ეფიქრობთ, ეს საეჭვოა. ამ წარწერაში ფორმათა შემოკლებისას ყოველთვის წარმოდგენილია ბოლო ზეგერის აღმნიშვნელი ასო. აქ რომ მამამ იგულისხმებოდეს, მამა გვეჩვენებოდა.

4. კთხ[ნი] და კქი გპლ იყს იგნი ქტცი ღპლ
5. იყს და მდლა ღნ ას ყისაჲ აღშბაჲ ყთა გკ
6. [თჲ] ძალა სა მხთს და ყი გთავთა მქა (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 196), ანუ:

1. უფალო ღმერთო, შეიწყალე თეოდორე ეპისკოპოსი, ძეჲ ლუკაჲსი, მაშენებელი

2. ამის სიონისაჲ. ოდეს ღმერთმან ღირს-მყო ამის სიონისა ეპისკოპოსად,

3. იყო ესე სიონი დაძულებულ უფროჲს ზომისა. ოთხი

4. კუთხნი და კონქი განკებულ იყვნეს, სუეგნი ქარგოცისანი(?) დამჰალ

5. იყვნეს. და მომჰაღლა ღმერთმან ამის ყოვლისაჲ აღშენებაჲ, ყოველთა გკ

6. თჲ (?) ძალითა სიონისაჲთა. მეოხებითა¹ ღმრთისაჲთა ყოველი გათავებითა მიქმნია.

წარწერაში ასოები გაკუთხოვნებულია, ჩანს ნუსხურისაკენ მიღრეკილება (ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 196).

წარწერას ნ. შოშიაშვილი X საუკუნით ათარიღებს (ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 196). პ. გაქარაიას აზრით, ძეგლი IX-X საუკუნეებისაა (პ. გაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, გვ. 91).

თეოდორე ეპისკოპოსი მოიხსენიება აგრეთვე ურბნისის სიონის აღმოსავლეთის ფასადზე ორ ფილაზე ამოკვეთილ წარწერაშიც (ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს):

1. დბჲ შა ქე
2. რ მდლე თე
3. ებკსა ას სა
4. აღშბჲ თნა
5. შეწნთა მქლ
6. ძსა კტსითა
7. ქნ შენ ესე მე
8. აბთრ ღწრე (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 198),

ანუ:

1. დიდებაჲ შენდა, ქრისტე,
2. რამეთუ მოჰმადლე თეოდორე
3. ეპისკოპოსსა ამის სიონისა
4. აღშენებაჲ თანა-
5. შეწევნითა მიქაელ
6. ძისა კოსტანტისითა, -
7. ქრისტემან შეიწყალენ! - ესე მე,
8. აბიათარ, ღავეწრე.

¹ როგორც ჩანს, შეცდომითაა ამოკვეთილი ს შემოკლებული ფორმის ბოლოს: მხთს.

ეს და წინა წარწერა ერთი და იმავე პირის შესრულებულია. როგორც ჩანს, ამ წარწერების ამოკვეთ ოსტატს კიდევ ერთი წარწერაც გაუკეთებია. იგი მოთავსებულია აღმოსავლეთის კედლის ფილაზე (ქარაგმის ნიშნები არ გვხვდება):

1. სბო წო შე მნა
2. შნი ქთრ შშნ და
3. ნშბნი მთნი შწნი
4. ამს სნი ქნ შნ ან (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 199),

ანუ:

1. სამებაო წმიდაო, შეიწყალე მონაჲ
2. შენი ქავთარ, შუშან და
3. ნაშობნი მათნი. შემწენი
4. ამის სიონისანი, ქრისტემან შეიწყალენინ. ამენ..

3. ბოლნისის „ლაშაში ბორის“ წარწერა.

1959 წელს ბოლნისის სიონის მახლობლად, ლაშაში გორაზე, აღმოჩნდა ეკლესიის ნანგრევი, რომელიც, სპეციალისტთა აზრით, სამონასტრო კომპლექსში შედიოდა. აქ იპოვეს რამდენიმე ქვაჯვარა და რელიეფი ასოსთავრული წარწერებითურთ. წარწერები, სამწუხაროდ, დაზიანებულია. პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით ისინი ძალზე არქაულია (იხ. ჯ. ამირანაშვილი, აღრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, გვ. 34-35).

ერთ-ერთ ფილაზე იკითხება:

1. ესე ჯუარი ბარ-
2. ნაბაჲსი რნ
3. აღმოი
4. კითხოს
5. ლოცვა
6. კ

(ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 84), ანუ:

1. ესე ჯუარი ბარ-
2. ნაბაჲსი, რომელმან
3. აღმოი-
4. კითხოს,
5. ლოცვა
6. [სა მომი]კ[ს-
7. ენოს]..

წარწერაში თავშეკრულია ბ, ვ.

წარწერა V-VI საუკუნეებით თარიღდება (ჯ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 34-35; ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 83).

4. საპაქდუხტის წარწერა

1925 წელს გიორგი ბოჭორიძემ რაჭაში, მნაკვაში, ერთ ოჯახში მიაგნო ხატს, რომელიც წამოღებული იყო მნაკვის ჯვარისას ეკლესიიდან. ხატის წინა კარზე მთავსებული იყო რვასტრიქონიანი წარწერა:

1. წო გლ საკურველ
2. თმოქმედო შენდ
3. ა შევედრებუ-
4. ლი მკლი შენი ს
5. აპაკდუხტ
6. დამცევ ყოვლ-
7. ლისაგან ბო
8. როგისა,

ანუ: წმიდაო გრიგოლ საკურველთმოქმედო, შენდა შევედრებული მკე-
ვალი შენი საპაქდუხტ დამცევ ყოვლისაგან ბოროტისა (გ. ბოჭორიძე, ჯვარი-
სას ძეგლი, გვ. 207).

პალეოგრაფიული ნიშნებით წარწერა ენათესავება უძველეს ქართულ
წერილობით ძეგლებს: ბ და ყ თავშეკრულია, ხოლო შ და ჯ თავგახსნილი. თ
ძლიერ ჰგავს ბერძნულ Θ-ს (გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 208).

ძალიან საინტერესოა დამცევ ფორმა. ა აქ ასახავს [ა] ალოფონს V-C
პოზიციაში. ეს არის ამ ტიპის შემთხვევათა ყველაზე ადრინდელი ნიმუში.

1927 წელს გ. ბოჭორიძემ წარწერა VI საუკუნით დაათარიღა (გ.
ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 298), 1930 წელს კი V საუკუნით (გ. ბოჭორიძე,
რაჭის ისტორიული ძეგლები, გვ. 177). ა. შანიძის აზრითაც, ძეგლი V საუ-
კუნისა შეიძლება იყოს (ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, გვ. 107).

5. გემო ნიქოზის ღვთაების ტაძრის წარწერები

სოფელ გემო ნიქოზის ღვთაების ტაძარზე შემონახულია ორი ასომ-
თავრული წარწერა. პირველი წარწერა, სპეციალისტთა აზრით, V საუკუნი-
საა. იგი მთავსებულია ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე (ქარაგმის ნიშნები
არ გვხვდება):

1. წო სმო ზრა
2. პრლეკი შე (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 71), ანუ:

1. წმიდაო სამებაო, გაქარია
2. პირველესიკოპოსი შეიწყალე.

პალეოგრაფიული თვალსაზრისით წარწერა არქაულია. შ ასოს გემოთა
რკალი შეკრულია, ასევე შეკრულია ლ გრაფემის ორივე რკალი.

მეორე წარწერა ამოკვეთილია საყდრის სამხრეთ ფასადზე (წარწერა
დაზიანებულია):

1. ...ეპი
2. სკამზნ აღე
3. მნე წა ეკლსა (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I
გვ. 187), ანუ:

...ეპი

სკოპოზმან აღე-

ამსნე წმიდა ეკლესიამ.

პალეოგრაფიული თვალსაზრისით წარწერას ახასიათებს გრაფემების
გაკუთხოვნება. სპეციალისტთა აზრით, ძეგლი X საუკუნისაა.

6. უკანგორის წარწერები

1936-1937 წლებში უკანგორის (დმანისის რ-ნი) ეკლესიის გარშემო მღე-
ბარე სასაფლაოზე ლ. მუსხელიშვილმა მიაგნო ჯვრის ევარცხლბეკს, რომ-
ელზედაც აღმოჩნდა ასომთავრული წარწერა. ლ. მუსხელიშვილი ამ
წარწერის პირველ ოთხ სტრიქონს ასე კითხულობდა:

1. + პეტრშს ხუცსობას[ა]

2. მე თათვარამ აღხუ

3. მ[ა]რთე ესე ჯუარი სახე

4. [ლითა] ღმ[თა] შეწეუნითა იმ (ან ღმ) (იხ. ლ. მუსხელიშვილი, უკან-
გორის ისტორიული ნაშთები, გვ. 164-165).

ლ. მუსხელიშვილი მიუთითებდა, რომ მე-5 და მე-6 სტრიქონები სულ
აღარ იკითხება (დასახ. ნაშრ., გვ. 165).

ვ. სილოგავამ შეძლო წარწერის ბოლო ორი სტრიქონის ამოკითხვა.

წარწერის მისეული წაკითხვა ასეთია:

1. + პეტრშს ხუცსობას[ა]

2. მე თათვარამ აღხუ

3. მართე ესე ჯუარი სახე

4. ლითა ღმ[თა] შეწეუნითა იუ ქ

5. მსითა, რწ თაყყანისხცე[თ] ლ[ო]ც-

6. ვასა [მომი]სენე[თ] (იხ. ვ. სილოგავა, ქართული სამართლის
ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ წარწერებში, გვ. 146; ნ.
შოშიაშვილი, კორპუსი, I, გვ. 90), ანუ: + პეტრშს ხუცსობას[ა] მე, თათვარამ,
აღხუმართე ესე ჯუარი სახე[ლითა] ღმრთისამ[თა], შეწეუნითა იესუ
ქრისტესითა, რომელმან თ[ა]ყყანის-ხცე[თ], ლ[ო]ცვასა [მომი]სენე[თ],
(=პეტრეს მღვდლობისას მე, თათვარამმა, აღემართე ეს ჯვარი ღმრთის სახ-
ელით, იესუ ქრისტეს დახმარებით. ვინც თაყყანი სცეთ, ლოცვაში მომიხ-
სენეთ.)

წარწერაში თავშეკრულია ბ და ჯ. შ თავგახსნილია (იხ. ლ. მუსხელიშ-
ვილი, უკანგორის ისტორიული ნაშთები, გვ. 165).

წარწერა ხანმეტია. მასში გვხვდება აღხუმართე (=აღემართე) და თაყყ-
ანის-ხცეთ ფორმები, სადაც ხ- მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანია.

ლ. მუსხელიშვილმა მიაქცია ყურადღება ჯ-ს გამოვლენას შეწეუნითა
ფორმაში და აღნიშნა: „ჯ-ს ხმარება სიტყვაში „შეწეუნითა“ კიდევ უფრო
უახლოვებს ამ წარწერას ბოლნისის ორ უძველეს წარწერას, სახელდობრ,
302/3 წლისას და დავით ეპისკოპოსისას, საცა ანალოგიური მართლწერა
გვაქვს სიტყვებში: „თაყყანისხცეს“ და „თაყყანისმცემელნი“ (დასახ. ნაშრ., გვ.

165). ეს მსგავსება კიდევ უფრო თვალნათელი გახდა უკანგორის წარწერის მეხუთე სტრიქონში თაჟჟანისსცე[თ] ფორმის ამოკითხვის შემდეგ.

ლ. მუსხელიშვილმა წერწერა VI საუკუნის დასაწყისით დაათარილა (დასახ. ნაშრ., გვ. 165; ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, გვ. 13).

უკანგორის ეკლესიაში ლ. მუსხელიშვილმა იპოვა უფრო მცირე ზომის ჯვრის კვარცხლბეკი შვიდსტრიქონიანი წარწერის ნაშთებით:

- 1.
2. თა
3. და [მ]
4. აღხო
5. ესე ჯო
6. ლოცვე
7. [ჩ]ნდა

ლ. მუსხელიშვილმა წარწერა ასე აღადგინა:

1. [სახელითა ღმრთისათა მე]
2. თა[თვარამ]
3. და მ[არიაშ]
4. აღხო[უმართეთ]
5. ესე ჯ[უარი სა]
6. ლოცვე[ლად]
7. [ჩ]ნდა (იხ. უკანგორის ისტორიული ნაშთები, გვ. 166; არქეოლოგიური ექსკურსიები, გვ. 13).

6. შოშიაშვილი შემდეგ წაკითხვას გვთავაზობს:

1. [შეწევნითა ქრისტესი]
2. თა [ჩუენ...]
3. და [...]
4. აღხუ[მართეთ]
5. ესე ჯუ[არი სა]
6. ლოცვე[ლად]
7. [ჩ]ნდა (კორპუსი, I, გვ. 91).

ეს წარწერაც VI საუკუნის დასაწყისისაა. მიუხედავად იმისა, რომ არ ხერხდება მთელი წარწერის უდავოდ აღდგენა, ცხადია, რომ იგი შეიცავდა ხანმეტ გმნურ ფორმას აღხუმართე (ან აღხუმართეთ).

7. ღაბლუბის წყლის ხეობის ეკლესიის წარწერები

1968 წელს დმანისის რაონში, მდინარე ღაბლუგისწყლის ხეობაში, აღმოჩნდა მცირე ეკლესიის ნანგრევები. იქ იპოვეს ქვის ჯვრის კვარცხლბეკის ფრაგმენტები წარწერითურთ. წარწერა მეტად დაზიანებულია:

1. ...ლობ...თა ღმთ
2.აბაგამა ...
3. იმა
4. ეს ... უარი ...

5. თე ... ლოც ...

6. ჩემ ა და

7. და შუ ... თათუ...

8. იან ლოც ...

9. (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 93).

ამ წარწერას ასე აღადგენენ:

1. [წყა]ლობ[ი]თა ღმრთისათ
2. [ა, მე...] აბაგამა[ნ]
3. იმა
4. ეს[ე] ჯ[უარი] [აღხუმართ]
5. თე [სა]ლოც[ველად]
6. ჩემ[დ]ა და [ცოლისა]
7. და შუ[ლ]თათუ[ს. ვინ აღმოიკ]
8. ითხ]იან, ლოცვ[ასა] მომ-
9. იესენეთ] (იხ. ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის

1969 წლის მუშაობის მოკლე ანგარიში; ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93).

სპეციალისტთა აზრით, წარწერა V-VI საუკუნეებისაა. ბ თავშეკრულია. მის შეკრული აქვს შემოთა რკალი.

შულთა ფორმა ასახავს უ-ს ხმარებას ვი გრაფემათმომდევრობის ნაცვ-ლადა. მშუა, შული სხვა უძველეს წერილობით ძეგლებშიც გვხვდება (იხ. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, გვ. 291-292).

დაზიანებულ ადგილას აღხუმართე გმნური ფორმის აღდგენა იმ საბუთს ემყარება, რომ V-VI საუკუნეებში ამ რეგიონის მეტყველება ხანმეტი იყო.

იმავე ეკლესიის ნანგრევებში აღმოჩნდა ჯვრის კიდევ ერთი კვარცხლბეკი დაზიანებული წარწერითურთ:

1.სლნ ...დ ... ხენი...

2. აღნე ამ თნი რლთა

3. ...რთეს ესე ჯუარი ამშ (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 94).

წარწერას ასე კითხულობენ: [იესუ ქრისტე], სულნი [ი] დ[ა] ხორცი [შეიწყ]ალნე ამ[ა]თნი, რომელთა [აღხუმა]რთეს ესე ჯუარი ამშ[ნ] (ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ.; ნ. შოშიაშვილი დასახ. ნაშრ., გვ. 94).

წარწერას ათარიღებენ V-VI საუკუნეებით (ვ. ჯაფარიძე), ან VII საუკუნით (ნ. შოშიაშვილი). ვფიქრობთ, ზოგი ადგილის აღდგენა საეჭვოა: [შეიწყ]ალნე; მოსალოდნელი იყო შეიწყალენ. ხორცი ამ დროისათვის საეჭვო ფორმაა (უნდა ყოფილიყო ქორცი). ალბათ ძნელად დასაჯერებელია აღხუმართეს ხანმეტი გმნური ფორმის დაშვებაც (შესაძლებელი იქნებოდა აღხუმართეს).

ვფიქრობთ, წარწერის თარიღიც გადასახედვია.

1952-1953 წლებში იტალიელმა არქეოლოგმა ვირჯილიო კორბომ პალესტინაში, იუდას უდაბნოში, ბეთლემის მახლობლად, აღმოაჩინა ქართული მონასტრის ნანგრევები¹. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რომ იქ მიაკვლიეს სამ ქართულ წარწერას. ბუნებრივია, რომ ვ. კორბოს აღმოჩენამ ქართველოლოგთა უდიდესი ინტერესი გამოიწვია.

პალესტინის ქართული მონასტრის აღმოჩენის შესახებ პირველი ნაშრომი 1953 წელს ჟურნალში "La Terra Santa" გამოაქვეყნეს ვირჯილიო კორბომ და ცნობილმა ქართველმა მეცნიერმა მიხეილ თარხნიშვილმა² (№ 28, Jerusalem, გვ. 181-186). 1954 წელს ჟურნალში „ბედი ქართლისა“³ (№ 16) იბეჭდება მიხეილ თარხნიშვილის სტატიები: "Un nouveau monastère géorgien

¹ ოთხთავის მიხედვით, ბეთლემში იშვიათად იქნა ქრისტიანული მონასტრის ნანგრევები.

² მახლობელ აღმოსავლეთში მრავალი ქართული ძეგლი არსებობდა. მათმა ერთმა ნაწილმა ჩვენამდე მოაღწია.

³ მიხეილ სტეფანეს ძე თარხნიშვილი დაიბადა 1897 წლის 12 იანვარს ახალციხეში. 1911 წელს მისი მშობლები სკრაში გადმოსახლდნენ. 1913 წელს მ. თარხნიშვილი კონსტანტინეპოლში (სტამბულში) მიემგზავრება, სადაც ოთხი წლის განმავლობაში სწავლობს, შემდეგ კი გერმანიაში, ეტაში, აგრძელებს სწავლას. 1919 წელს იგი ჩამოდის საქართველოში, მაგრამ მოკლე ხნით. იმავე წლის დეკემბერში მიდის კონსტანტინეპოლში. 1924-1928 წლებში იგი ენაში სწავლობდა, 1930 წლიდან რომშია. მან 1933 წლის 7 დეკემბერს დაიცვა დისერტაცია. მუშაობდა საფრანგეთში, გერმანიაში და ბელგიაში. საბოლოოდ იგი რომში დაბრუნდა. გამოაქვეყნა ძველი ქართული მწერლობის არაერთი ძეგლი. მისი ნაშრომების ბიბლიოგრაფია გამოაქვეყნა ი. ასფალგმა ჟურნალში „ბედი ქართლისა“ (№ 32-32, 1959, გვ. 61-63).

მიხეილ თარხნიშვილი გარდაიცვალა 1958 წლის 15 ოქტომბერს. მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის შესახებ 1958 წ. ჟურნალში Le Muséon გამოქვეყნდა ცნობილი ბელგიელი ქართველოლოგის, აკადემიკოს ერარ გარიგის სტატია, 1959 წელს „ბედი ქართლისაში“ დაიბეჭდა გერმანელი ქართველოლოგის, პროფესორ იულიუს ასფალგის საყურადღებო წერილი.

⁴ „ბედი ქართლისა“ გამოდიოდა 1948-85 წლებში პარიზში. მისი რედაქტორი იყო კალისტრატე სალია, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრი, პროფესორი, სამეცნიერო გამომცემლობათა საერთაშორისო გაერთიანების ვიცე-პრეზიდენტი, პარიზის ლინგვისტური სამოგადოებისა და საამიო სამოგადოების წევრი. გამომცემელი გახლდათ ნინო სალია (ქურციკაშვილი), ქართული კულტურის მკვლევარი. „ბედი ქართლისა“-მ უდიდესი როლი შეასრულა საქართველოს ისტორიისა და კულტურის კვლევისა და პოპულარიზაციის საქმეში. ამ ჟურნალში იბეჭდებოდა როგორც ქართველი, ისე უცხოელი სპეციალისტების მეტად მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ქართველოლოგიის თითქმის ყველა დარგში.

ჟურნალი გამოდიოდა სამეცნიერო კვლევა-ძიებათა საფრანგეთის ეროვნული კომიტეტის გრანტით. მის სარედაქციო კოლეგიაში შედიოდნენ: მ. თარხნიშვილი, ე. დიუმევილი, პ. ფოგგი, ე. გარიტი, ი. მოლითორი, დ. ლანგი, კ. შ. შმიდტი, რ. ლაფონი, ი. ასფალგი, შ. მერსიე, ბ. უგიე, მ. ესბროკი და სხვები.

„ბედი ქართლისა“-ს სამეცნიერო გრადიციებს 1985 წლიდან აგრძელებს ჟურნალი "Revue des études géorgiennes et caucasiennes" (მოთაბარი რედაქტორია გიორგი შარაშიძე).

decouvert à Bethléhem" და „ახლად აღმოჩენილი ქართული მონასტერი ბეთლემში“.

1955 წელს იერუსალიმში გამოდის ვირჯილიო კორბოს წიგნი: Gliscavi di kh. Siyar el Ghanam (Campo dei Pastori e i monasteri dei dintorni) (გათხრები სირბეთ სიიარ ალ-ღანამში („მწყემსთა ველი“) და უახლოესი მონასტრები). სამართლის შერვე თავი ეძღვნება ბეთლემის წმიდა თეოდორეს სახელობის ქართულ მონასტერს. ამ თავის შესამე პარაგრაფი (გვ. 135-140) ეკუთვნის მიხეილ თარხნიშვილს და მასში განხილულია ახლად აღმოჩენილი ქართული წარწერები. მკვლევარმა წაიკითხა წარწერები, თარგმნა ისინი ლათინურად და დაურთო ფრიალ მნიშვნელოვანი კომენტარები.

განვიხილოთ ეს წარწერები. სპეციალისტთა აზრით, უძველესია ორი წარწერა, რომლებიც ჩვენამდე ფრაგმენტულადაა მოღწეული. ებოს ჩრდილო-დასავლეთით შემონახულია მოზაიკური წარწერის ნაწილი, რომელიც მ. თარხნიშვილმა ასე წაიკითხა:

1. წმიდაო თეოდორ-

2. ე მარ(თუ)ან და ბო

3. (უ)რმნ...ენ ამი-

4. ე... (M. Tarchnishvili, Le iscrizioni di Bir el-Qutt, გვ. 138, ის. აგრეთვე გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, გვ. 23).

ებოს მოზაიკური იაკაკის დასავლეთ ნაწილში შემორჩა წარწერის შემდეგი ნაწილი:

1. და ბუბ-

2. ეულნი მ-

3. ათნი ბა-

4. კურ და

5. გრი ორმ-

6. იმდ და ნ

7. აშობნი

8. მათნი ქე

9. შენ,

10. ამენ (და ბუბეულნი მათნი: ბაკურ და გრიორიმიდ და ნაშობნი მათნი, ქრისტე, შეიწყალენ, ამენ).

მიხეილ თარხნიშვილმა პალესტინაში აღმოჩენილი ნიშნებით ეს წარწერები VI საუკუნით დაათარიღა. ამავე დროს მან გამოთქვა მოსაზრება მარკან და მერმენ სახელთა შესახებ: „ეს სახელები ოდნავ განსხვავებული ფორმით

¹ იქვე უნდა შეგნიშნოთ, რომ საუბრობთ თეოდორე ფორმის წაიკითხა. მეორე სტრიქონში იკითხება ე, რაც ნათლად ჩანს ვ. კორბოსა და გ. წერეთლის წიგნში წარმოდგენილი ტაბულებიდან, და არა ე. სპეციალისტებს მეორე სტრიქონის დასაწყისის ე მიჩნეული აქვთ თეოდორე ფორმის გაგრძელებად, რაც ეჭვს იწვევს. იქვე ისაა, რომ პალესტინის წარწერებში, საზოგადოდ, და ამ წარწერაში, კერძოდ, ე და ი გრაფემები მკვეთრად არის გარჩეული. უფრო სავარაუდოა, რომ წარწერას იქ აკლია და მეორე სტრიქონის დასაწყისში წარმოდგენილი ე, რომელიც სიგევის ე-ი გიორგი(?) დაბოლოებულია.

ცნობილი ყოფილა საქართველოში. პეტრე იბერიელის (V ს.) ქართული ცხოვრების მიხედვით მისი ქართული სახელი იყო მურვანოსი და ამავე პეტრეს მამას ბუმბირი ერქვა“ (M. Tarnisvili, Le iscrizioni..., გვ. 139).

შალვა ნუცუბიძემ 1959 წელს ჟურნალში „მნათობი“ (№1), დაბეჭდა ნაშრომი „პალესტინის ახალი გათხრები და ქართული კულტურის საკითხები“, რომელშიც უდავოდ მიიჩნია, რომ ბეთლემის წარწერაში მოხსენიებული მურვანოსი პეტრე იბერიელის ერობის სახელია. მისი აზრით, წარწერა V საუკუნის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

სიმონ ყაუხჩიშვილი ავითარებს (და რამდენადაც ცვლის) მ. თარხნიშვილის აზრს, იგი მიუთითებს, რომ ბეთლემის ქართული წარწერების მარჯან არის პეტრე იბერიელის სახელი, ბუმბირ – პეტრეს მამისა, ხოლო ბაკურ – პეტრე იბერის დედის მამისა („ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 061).

პალესტინის ამ წარწერებს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია გიორგი წერეთელმა. იგი შეეცადა დაესაბუთებინა, რომ ისინი უკავშირდებიან V საუკუნის უდიდესი ქართველი ფილოსოფოსისა და საეკლესიო მოღვაწის პეტრე იბერიელის სახელს. გ. წერეთელი წერდა: „პალესტინის უდაბნოს ქართული წარწერების სახით ჩვენ მივაღექეთ იმ მიჯნას, რომლის იქით, მოგიერთი პიპოთეზის მიხედვით, ქართული დამწერლობის არსებობა არ იგარაუდებოდა. ამ ეპოქის შესანიშნავი ეპიგრაფიკული ძეგლების აღმოჩენის შემდეგ, ისიც საქართველოდან ესოდენ დაშორებულ ქვეყანაში, როგორც პალესტინა, ვფიქრობთ, ეს პიპოთეზა საბოლოოდ უკუგდებული უნდა იქნეს. V საუკუნეზე ადრე ქართული დამწერლობის არსებობა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამჟამად კიდევ უფრო შესაძლებელი და რეალური ჩანს. ამ მხრივ იორდანის უდაბნოს ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიისათვის განუსაზღვრელად დიდია“ (გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, გვ. 52).

გ. წერეთლის აზრით, წმიდა თეოდორეს სახელობის მონასტერი პეტრე იბერიელმა ააგო V საუკუნის ოცდაათიან წლებში (გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 28). მანვე შეამკო „იგი ქართული წარწერებით, სადაც თვით მისი, მისი მამისა და პაპის სახელებია მოხსენიებული“ (იქვე). გ. წერეთელი დაასკვნის: „ეს წარწერები არიან უძველესი დღემდე ცნობილ ყველაზე ძველ ქართულ წარწერათა შორის, ვინაიდან ნახევარი საუკუნით მაინც უსწრებენ დღემდე ყველაზე ძველად მიჩნეულ ბოლნისის წარწერებს“ (გვ. 29).

ბეთლემის მონასტრის ქართულ წარწერათა გ. წერეთლისეულ დათარიღებას მოგი არსებითი ხასიათის დაბრკოლება ელოდება. კერძოდ, წარწერაში მოხსენიებულ მარჯან-ს უკავშირებენ მურვანოსს, რომ არაფერი ეთქვათ ფორმალურ (გარეგნულ) სხვაობაზე, მხელად დასაშვებია, პეტრეს (ბერს, სასუფიერო პირს) წარწერაში თავი საერთო სახელით მოეხსენებინა.

მიუთითებენ იმის შესახებაც, რომ პეტრე იბერიელი პალესტინაში მოგვიანებით, 437-438 წლებში ჩავიდა და არა 429 ან 430 წელს (იხ. Paul Devos, Quand Pierre L'Iberre vint-il à Jérusalem, გვ. 337-350).

ამდენად, დებულება იმის შესახებ, რომ ბეთლემის მონასტრის წარწერაში მოხსენიებული მარჯანი პეტრე იბერია, დამტკიცებულად ვერ ჩაითვლება¹.

ბეთლემის მონასტრის სასაღილოს მოზაიკურ იატაკზე მოთავსებულია შემდეგი წარწერა:

1. შეწენითა ქმსითა და მ-
2. ეოხებითა წმიდისა თეასითა
3. შნ ანტონი აბაჲ და იოსია მო-
4. მსხმელი ამის სეფისაჲ და მა-
5. მადელაჲ იოსიაჲსი ამენ, ანუ:

შეწენითა ქრისტესითა და მეოხებითა წმიდისა თეოდორესითა შეხიწყალენ ანტონი აბაჲ და იოსია, მომსხმელი ამის სეფისაჲ და მამა-დელაჲ იოსიაჲსი, ამენ (ეს ნიშნავს: ქრისტეს დახმარებითა და წმიდა თეოდორეს შუამდგომლობით შეწყალებულ იქნეს ანტონი მამა (წინამძღოლი) და იოსია, ამ მოზაიკის მომსხმელი (მომსხმევენიებული) და იოსიას მშობლები).

მ. თარხნიშვილმა მიუთითა, რომ თეოდორე არის IV საუკუნის მოწამე თეოდორე ტირონი (M. Tarnisvili, Le iscrizioni, გვ. 136). მანვე შენიშნა, რომ ანტონი აბაჲ ცნობილია წმიდა მართას, სვიმეონ მესვეტის დედის, ცხოვრებით.

ანტონის წმიდა ნაწილები მიუგანია სვიმეონ მესვეტესთან 552 წელს, მართას გარდაცვალებისა და სვიმეონის სვეტზე ასვლიდან ერთი წლის შემდეგ (იხ. M. Tarnisvili, Le iscrizioni, გვ. 136; გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები... გვ. 17). 553 წლიდან ანტონი სელევკიის ეპისკოპოსია. გ. წერეთელმა მიუთითა, რომ „მართას ცხოვრების“ მიხედვით, 532 წელს ანტონი ჯერ კიდევ საქართველოში იყო. იგი წერდა: „532 წელზე ადრე, როდესაც ანტონი ჯერ კიდევ საქართველოში იყო, მას არ შეეძლო პალესტინის ქართული მონასტრის წარწერა გაეკეთებინა“ (გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 17). ამრიგად, პალესტინის ეს წარწერა 532-552 წლებით თარიღდება (იქვე).

იოსია, რომელიც ამ წარწერაშია მოხსენიებული, სხვა წერილობითი წყაროებისათვის უცნობია. იგი მიაჩნიათ იმ პირად, ვისაც ანტონი წინამძღოლმა მოასხმევინა სეფი, ანუ გააკეთებინა მოზაიკა (გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები... გვ. 17). უფრო საფიქრებელია, იოსია იყო ის პირი, რომელმაც სახსრები გაიღო მოზაიკის იატაკის გასაკეთებლად.

9. მცხეთის წარწერები

მცხეთის ჯვრის ტაძრის ფასადების ბარელიეფებზე შემონახულია ქტიტორთა მოსახსენებელი რამდენიმე წარწერა. ვარაუდობენ, რომ წარწერათა დიდმა ნაწილმა ჩვენამდე არ მოაღწია.

¹ ამ წარწერათა განსხვავებული დათარიღების შესახებ იხ. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VI, გვ. 72-79.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, VI საუკუნის ბოლოს არის ამოკვეთილი სტეფანოს ქართლის პატრიკიოსის წარწერა (ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. გვ. 161; იხ. აგრეთვე გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, გვ. 155-156).

1. [ჯ]ო მაც
2. [ხ]ოვრისა
3. ო სტეფანო
4. ს ქართლის
5. ა პატრი
6. კიოსი შუე

რაც ასე უნდა წავიკითხოთ: [ჯ]უარო მაცხოვრისაო, სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი შეიწყალე.

VI საუკუნის ბოლოთი ათარიღებს ივ. ჯავახიშვილი დემეტრე ვიპატოსის წარწერას (იხ. ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა... გვ. 163; იხ. აგრეთვე გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, გვ. 155-156).

წო

მქლ მ

თავ

არ

ანგ

ელო

მო

დემეტრ

ეს უპა

ტოსს

ა მეო

ხ ხეყ

ავ

ანუ: წმიდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტრეს უპატოსსა მეოხ ხეყავ.

ამ წარწერაში ყურადღებას იპყრობს მეოხ ხეყავ – ხანმეტი ფორმა (ხეყავ, ხე – პრეფიქსი მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანია).

ადარნესე ვიპატოსის წარწერა, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, 626-634 წლებში არის ამოკვეთილი (ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა... გვ. 160; შდრ.: გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, გვ. 108-109):

1. წო გრლ
2. მთავ[არ]
3. ანგელო[შ]
4. ო ადრ[ნე]
5. რსეს უპატ
6. ოსსა მეოხ
7. ეყავ.

რაც ასე იკითხება: წმიდაო გაბრიელ მთავრანგელოზო, ადრნესეს უპატოსსა მეოხ ეყავ.

თუ ამ წარწერის მეოხ ეყავ მმნას შევადარებთ დემეტრე ვიპატოსის წარწერის მეოხ ხეყავ ფორმას, ადვილად დავინახავთ, რომ ხ აკლია. ამასთან ხ-ს კლებას ვერ ავხსნით იმით, რომ ოსტატმა ერთი ხ დაწერა ორი ერთმანეთის მომღვენო იდენტური გრაფემის ნაცვლად (შდრ.: უპატოსსა),

იერო. იმით, რომ იგი გადარეცხილია (ამოგეხილია). როგორც ჩანს, უკვე VII საუკუნის I ნახევარში ხანმეტიობა, როგორც ენობრივი მოვლენა, იბერიის ტერიტორიაზე მოშლილია. ამდენად, ამ წარწერაში გამოვლენილი მეოხ ეყავ უაღრესად მნიშვნელოვანია ქართული ენის ისტორიისათვის.

ქობულ-სტეფანოსის წარწერა

ძეგლი, ივ. ჯავახიშვილის დათარიღებით, VII საუკუნის I ნახევრისაა (ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა... გვ. 161-162; შდრ.: გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, გვ. 155-156).

1. წო სტე
2. ქობულ
3. სტე
4. შუე

ანუ: წმიდაო სტეფანე, ქობულ-სტეფანოსი შეიწყალე.

თემესტიას წარწერა

VI საუკუნის ბოლოს მიეკუთვნება ეკლესიის სამხრეთი ფრთის კარის ბეჭდებით ამოკვეთილი თემესტიას წარწერა (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. სამრ., გვ. 162-163).

1. + წყალობითა ღმრთა და შეწევ-
2. ითა ჯუარისათა მე თემესტია მე
3. ევალმან ქსმან აღვამშნე საყო
4. ფელი ესე საკსენებელად სულისა
5. ჩემისა თავყანისსაცემელად დე
6. ღმრთა.

რაც ასე უნდა წავიკითხოთ: + წყალობითა ღმრთისათა და შეწევნითა ჯუარისათა მე, თემესტია, მკვევალმან ქრისტესმან, აღვამშნე საყოფელი ესე საკსენებელად სულისა ჩემისა, თავყანისსაცემელად დეღმრთის წყალობით და ჯვარის დახმარებით მე, თემესტია, ქრისტეს მონა-ქალმა, ავამშნე ეს სამყოფელი მონაზონ ქალთა სალოცავად, ჩემი სულის მოსახსენებლად).

ივ. ჯავახიშვილი მცხეთის ჯვრის ეკლესიის წარწერების ძირითად კლასიფიკაციას მიიხსენებს ჟ და ჟ გრაფემების თავშეკრულობას. თავშეკრულია აგრეთვე ბ (იგი მხოლოდ ქობულ-სტეფანოსის წარწერაშია მოხსენიებული). ენობრივი თვალსაზრისით, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ყურადღებას იქცევს დემეტრე ვიპატოსის წარწერის ხანმეტი ფორმა და ადრნესე ვიპატოსის წარწერაში ხე – პრეფიქსის არარსებობა (ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა... გვ. 163).

ს. მოშიაშვილი მიიჩნევს, რომ მცხეთის ჯვრის ყველა წარწერა თანადროულია და ისინი ამოკვეთილია 595-605 წლებში (კორპუსი, I, გვ. 158).

10. წყის წარწერა

ადიგენის რაიონში, სოფელ წყისეში, გიორგი ბოჭორიძემ აღმოაჩინა ჯვრის კვარცხლბეკი წარწერით, რომელიც ა. შანიძემ 616-619 წლებით დაათარიღა (ძველი ქართულის ქრესტომათია, გვ. 108).

1. ესე ჯი ქში მე კოსტანტი ძნ
2. სტეფანესმან და გუდას
3. მან აღჰუმართე სახელს
4. ა მცხეთისა ჯისასა ნასყი
5. დევსა ქუეყანასა ზა
6. შაჰრამანსა ა სცდ ჩნ
7. და ცოლისა და შვილთა
8. ნოებურსა იზ ამნ, ანუ:

ესე ჯუარი ქრისტესი მე, კოსტანტი, ძემან სტეფანესმან და გუდასმან, აღჰუმართე სახელსა მცხეთისა ჯუარისასა ნასყიდევსა ქუეყანასა ზედა, შაჰრამანსა ა საცოდ¹ ჩუენდა ცოლისა და შვილთა, ნოებურსა იზ, ამენ (რაც ნიშნავს: ეს ქრისტეს ჯუარი მე, კოსტანტიმ, სტეფანეს და გუდას ძემ, აღმართე მცხეთის ჯვრის სახელზე ნაყიდ მიწამე, შაჰრამანის პირველში, ჩვენ დასაცავად – ცოლისა და შვილებისა, ნოებურის ჩვიდმეცს, ამენ).

წარწერაში გვხვდება უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები: თავშეკრულია ბ, ჯ, ყ გრაფიკები, აგრეთვე შ.

ენობრივი თვალსაზრისით უპირველეს ყოვლისა ყურადღებას ჰაქმეტი აღჰუმართე ფორმა იქცევს (შდრ.: უკანგორის წარწერის აღჰუმართე). პ-მე-სამე ირიბი ობიექტური პირის გამომხატველი პრეფიქსია. სამხრეთ საქართველოში ჰაქმეტი წარწერის არსებობა წარმოადგენს ერთ-ერთ საბუთს ა. შანიძის იმ მოსაზრებისათვის, რომლის თანახმადაც, ჰაქმეტი და ხანმეტი ტექსტები სხვადასხვა დიალექტურ მეტყველებას ასახავენ.

სტეფანესმან და გუდასმან (სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით მოსალოდნელი იყო: სტეფანსმან და გუდასმან) ფორმები მოწმობენ იმას, რომ ამ დროს ცოცხალ მეტყველებაში უკვე მოშლილია დამავალი დიფთონგები.

11. არშუშა პატრიკიოსის მოსახსენებელი წარწერა

ასომთავრული წარწერა მოთავსებულია ორ ფილაზე. შეიცავს 11 სტრიქონს. დაზიანებულია ფილები. იპოვეს აბასთუმნის ეკლესიის ნანგრევებთან. არ ახლავს ქარაგმის ნიშნები:

1. +...მეგნაე მფსა
2. დიდლი ნთვთ
3. ...ბრძნბთა ღთვდცლა მფლა
4. არშა პტკსა და ნბთა ღთთა ქეთა ერთა
5. ქრპლს ცხსთა. ობთ მწოლ ვიყავ და

¹ სცდ ფორმას, ჩვეულებრივ, ხსნიან ასე: სალოცველად. უფრო მოსალოდნელია: სა-
ცოდ.

6. ამრთე პტსნი ჯი წა ღსთმშლსა სხლა

7. სლცლდ ჩმდა და

8. ძმთა ჩმთა მეო

9. სხსათს ყა ჭრსა

10. ამს სწთრს ა სკნს

11. და ვნ აღკხს ღცვა მქსნ (იხ. ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 102). ამ წარწერას ასე კითხულობენ:

1. [შეწენითა ქრისტესითა], მესტინიანე მეფისა [შე მე

2. ვიქმენ ღმრთისაგან განდილებული ნათესავთა

3. ყოველთა ჩემთა: ბრძანებითა ღმრთივდაცვულისა მამულისა

4. არშუშა პატრიკიოსისა და ნებითა ღმრთისაჲთა ქართველთა ერ-
ისთავისა

5. ქრისტეჲსის (?) ციხისვითობით მოწოდებულ ვიყავ და

6. აღმართე პატრიკიოსანი ჯუარი წმიდისა ღმრთისმშობელისა სახელსა

7. სალოცველად ჩემდა და

8. ძმთა ჩემთა მეო-

9. ხებისათვის ყოვლისა ჭირისა

10. ამას საწუთროს და საუკუნეს.

11. და ვინ აღმოიკითხოს, ღოცვასა მომიკსენო[ს].

ნ. შოშიაშვილი წარწერას იუსტინიანე II-ის მეობით ათარიღებს (685-695; 705-711), მაგრამ საქმე ისაა, რომ წარწერაში ამ იმპერატორის სახელის კიბეოლ ამოკითხვა საეჭვოა. ს. კაკაბაძის აზრით, წარწერა VII-VIII საუკუნეებისაა (ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, გვ. 104-105, თ. ბარნაველი მიიჩნევს, რომ ძეგლი VI საუკუნისაა (აბასთუმნის ერთი წარწერის შესახებ, გვ. 141). ამავე დროს მიაკუთვნებენ წარწერას ა. ბაქრაძე და ს. ბოლქვაძე (კატალოგი, გვ. 46). ვ. სილოგავა თვლის, რომ წარწერა X საუკუნისაა (ქართული სამართლის ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ ძეგლებში, გვ. 147). როგორც ვხედავთ, წარწერის თარიღი აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს.

12. ატენის წარწერები

1907 წელს ივ. ჯავახიშვილმა ატენში, იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიაში, იპოვა ჯვრის კვარცხლბეკი, რომელზეც მოთავსებულია შემდეგი წარწერა:

1. ესე ჯი ქტსა მე ვეყან ატნლ მზლნ
2. აღმართე შესავედრებელად და ს
3. აკსრად სულისა ჩემისა და
4. ყლთათჳს თავყუანისმცე
5. მელთა ქტასთა ქტე ყლნი შევ
6. ჯწყალენ ძთა ჯია შნათა ან
7. იყნ და რთა აღმოიკითხოთ მე ვე

¹ ნ. შოშიაშვილი აღადგენს ენობრივად დაუშვებელ ციხესათა ბოძებით გამოთქმას.

8. ...ლი ლოცვას მ...ენე

რაც ასე უნდა წავიკითხოთ: ესე ჯუარი ქრისტესა მე, ვეჟან ატენელ[მან] მამასახლისმან, აღვმართე შესავედრებელად და საკსრად სულისა ჩემისა და ყოველთათვის თავყუანისმცემელთა ქრისტესათა. ქრისტე, ყოველნი შეგვწყალებს ძალითა ჯუარისა შენისაჲთა, ამენ, იყავნ. და რომელთა აღმოიკითხოთ, მე, ვე[ჟან ცოდვი]ლი, ლოცვას[ა] მო[მიკს]ენე[თ].

ივ. ჯაფახიშვილი წარწერას ათარილებს VII საუკუნის ბოლოთი, ან VIII საუკუნით (ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, გვ. 168), ნ. შოშიაშვილი VIII საუკუნით (კორპუსი, I, გვ. 106).

წარწერა საინტერესოა პალეოგრაფიული და ენობრივი თვალსაზრისით: ბ თავგახსნილია, ყ მხოლოდ ერთ შემთხვევაში არის თავგახსნილი.

დ ნახმარია /ი/-ს გამომხატველად: ქტსჲ. ქტჲსთა უნდა გავხსნათ ასე: ქრისტესითა, რაც წარმოადგენს იმის საფუძველს, რომ პირველი სტრიქონის ქტსჲ ქარაგმიანი ფორმა წავიკითხოთ როგორც ქრისტესი. საინტერესოა აღვმართე, რაც მიღებულია აღვჰმართე ფორმისაგან ჰ-ს დაკარგვით. ეს წარწერა წარმოგვიდგენს ამ გიპის ფორმებში ჰ-ს გაუჩინარების ყველაზე ადრინდელ ნიმუშს (შდრ.: გ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, გვ. 388).

ამ წარწერაში, ისევე როგორც სხვა ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, დასტურდება დაქარაგმების უაღრესად საინტერესო შემთხვევები (მაგ.: შხლნ=მამასახლისმან; ძთა=ძალითა, ჯია=ჯუარისა...).

თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ VIII საუკუნის I ნახევარში არის გადაწერილი ჰაემეტი ლექციონარი, რომელშიც საკმაოდ გამოვლინდება ჰაემეტობის რღვევის ნიშნები და ამის გამოც იგი არ ითვლება ჰაემეტი მეტყველების უშუალო ასახვად (იხ. ა. შანიძე, ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ... გვ. 358; გ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, გვ. 38), ვეჟან ატენელის წარწერის მონაცემები კიდევ უფრო მეტად გვარწმუნებენ, რომ VIII საუკუნის ქართლის ცოცხალი მეტყველება ჰაემეტი ფორმებს უკვე აღარ იყენებდა.

მოსალოდნელი იყო:

აღჰუმართე

აღმოიკითხოთ

არის:

აღვმართე

აღმოიკითხოთ.

* * *

ატენის სიონს, ქართული კულტურის ერთ-ერთ უბრწყინვალეს ძეგლს მრავალი წარწერა დაუცავს. მათ უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული პალეოგრაფიისა და ქართული ენის ისტორიის შესწავლისათვის.

1969 წელს გურამ აბრამიშვილმა აღმოაჩინა ატენის სიონის ნუსხური სამსტრიქონიანი წარწერა, რომელიც 835 წლით თარიღდება (წარწერა დამიანებულია):

1. ორმა დასუა

2. ქრონიკონი ნე

3. დასაბამითგან წელნი ხულთ (გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები, გვ. 170).

ეს არის ერთ-ერთი უძველესი თარიღიანი ქართული წარწერა (ხულთ=6449, ამ თარიღს უნდა გამოვაკლოთ დასაბამითგანი 5604, მივიღებთ 835 წელს; ქრონიკონი ნე=55, რაც დაემატება 780 წელს და მივიღებთ იმავე თარიღს – 835 წელს). ამავე დროს გ. აბრამიშვილის მიერ აღმოჩენილი წარწერა იმითაც არის მნიშვნელოვანი, რომ იგი წარმოადგენს ნუსხური დამწერლობის დღეისათვის ცნობილ უძველეს ნიმუშს. ადრე ნუსხურის უძველეს ძეგლად მიიჩნევდნენ სინური მრავალთავის მინაწერებსა და ანდერძს, რომლის ბოლო ნაწილია ნუსხურად დაწერილი.

ასევე უაღრესად მნიშვნელოვანია ქართული დამწერლობის განვითარების ისტორიისათვის გ. აბრამიშვილის მიერ აღმოჩენილი მეორე წარწერა:

1. + ესე კალა

2. პ[ო]ტი მე ბაგრ

3. ატ შევექმენ,

ანუ: + ესე კალაპოტი მე, ბაგრატ, შევექმენ.

გ. აბრამიშვილი წერს: „წარწერა ოთხხაზოვანი სისტემის ბადეშია გაწილბული. ასოები კუთხოვანია და მათი ზედა და ქვედა ბუნები მარჯვნივაა გადახრილი. ოთხხაზოვანი ბადის მეორე და მესამე ხაზებს შორის მო-

თავსებულია π , $\pi\sigma$, τ , ψ (ა, ლ, ი, პ). გ. აბრამიშვილი თვლის, რომ ატენის ეს წარწერა მიეკუთვნება იმ ძეგლებს, რომელთაც ივ. ჯაფახიშვილი ნუსხა-ხუცურის კუთხოვანი სახეობით შესრულებულად მიიჩნევდა. მისი აზრით, წარწერა X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე უნდა იყოს გაკეთებული (დასახ. ნაშრ., გვ. 173).

ნ. შოშიაშვილის აზრით, წარწერა IX საუკუნის დასაწყისით უნდა დაებათარიღოთ (ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 205).

1956 წლის აგვისტოში კედლის მხატვრობის გაწმენდისა და გამაგრებისათვის სამუშაოების დროს აღმოჩნდა სტეფანოზ მამფლის ფრესკული წარწერა. მას საინტერესო ნაშრომები უძღვნეს თეიმურაზ ბარნაველმა და გურამ აბრამიშვილმა.

გ. აბრამიშვილი წარწერას ასე აღადგენს:

1. + ზეობას[ა] კა ლთჳ გრგუნ[ოსანისა]

2. [არჩილისი კ]თლადმსახუ[რებასა ზა]

3. მეფისა ჩუენისასა კელმწიფ[ო]

4. ბასა [სა]რკინოშთასა რკა აღესრო-

5. ჯლა კურთხეული მფლი სტეფანოზ

6. ღმრთისა მ[იერ] ქთლა და მეგრლთა ერის

7. თაგ[ერისთ]აჲთა ოფლი თა ოკდომბე

8. რსა [იდ] ღლესა ოთხშაბათსა ქამს

9. ა ღამისას[ა] ა, ამას ზა წელსა ღლისა მ

10. თ[ავრობასა] მ[ოხრდლი] კთ

მკვლევარი ასეთ წაკითხვას გვთავაზობს:

1. ქ. ზეობას[ა] კა (=21) ღმრთივგურგუნ[ოსანისა]
2. [არჩილისი კ]ეთილადმსახუ[რებასა ზედა]
3. მეფისასა ჩუენისასა, კელმწიფ[ო]

4. ბასა [სა]რკინოზთა რკა (=121) აღესრო-

5. ჯლა კურთხეული მამფალი სტეფანომ,

6. ღმრთისა მ[იერ] ქართველთა და მეგრელთა ერის-

7. თავ-ე[რისთ]ავთა უფალი, თთუესა ოქდომბე-

8. რსა [ილ (=14)], დღესა ოთხშაბათსა, ქაშს

9. ა ღა[მისას]ა ა (=1), ამას ზედა წელსა დღისა მ

10. თ[აერობისა] მ[ოხრდილი] კთ(29) (იხ. გ. აბრამიშვილი, სტეფანომ მამ-
ფლის ფრესკული წარწერა ..., გვ. 35-36).

ამ წარწერაში საინტერესოა მამფალი < მამაუფალი. ამ სახით ეს
სიტყვა აღრიხულ ძეგლებში არ დასტურდება. ასევე ყურადღებას იქცევს
სტეფანომ მამფლის ტიტული: ქართველთა და მეგრელთა ერისთავ-
ერისთავთა უფალი. მეგრელი ეთნონიმი ქართულ წყაროებში პირველად აქ
მოიხსენიება.

1956 წელს აღმოჩნდა კიდევ ერთი წარწერა აგენის სიონის აღმოსავ-
ლეთის აფსიდში:

1. +ბრძანებითა ღთისთა
2. თუესა ნოვენბერსა
3. თოთხმეტსა დღესა
4. ოთხშაბათსა ქაშსა ღამი
5. სასა სწა წელსა სკვ
6. ქრონიკონსა ნ-ზ ა
7. ღესრულა კურთხე
8. ული დეოფალი გო
9. ჯარამავრი ღმნ (იხ. თ. ბარნაველი, აგენის სიონის წარწერები, გვ.

15), ანუ:

1. +ბრძანებითა ღმრთისაჲთა
2. თუესა ნოვენბერსა
3. თოთხმეტსა, დღესა
4. ოთხშაბათსა, ქაშსა ღამი-
5. სასა, სარკინოზთა წელსა სკვ (614+223=837 წ.),
6. ქრონიკონსა ნ-ზ (780+57=837 წ.), ა-
7. ღესრულა კურთხე-
8. ული დეოფალი გუ-
9. არამავრი, ღმერთმან
10. [შეწყალენ სული მისი, ამენ].

წარწერა ყურადღებას იქცევს ენობრივი თვალსაზრისით: ნოვენბერსა
ფორმა გვიჩვენებს ე-ს განვითარებისა და მბ>ნბ პროცესს (დისიმილაცია
საწარმოთქმო ორგანოს აღვილის მიხედვით); თუესა < თთუესა თთ კომ-

პლექსის გამარტივების გზით. დეოფალი < დელოფალი დ-ს დისიმილაციური
დაკარგვით.

უაღრესად მნიშვნელოვანია აგენის სიონის სამხრეთი აფსიდის ნახე-
ვარკალას ცენტრში მოთავსებული წარწერა:

1. +თსა აგუსტოსსა ესა დღსა შბთ[ს]ა

2. ქრონიკონსა ოგსა ისმაიტელთა წელსა სლთსა

3. ქალაქი ტფილისი დაწუა ბულა და შეიპყრა

4. ამირაჲ საჰაკ და მოკლა. და მასვე თსა

5. [აგუ]სტოსსა კესა დღსა შმთსავე ბირაქ

6. შეიპყრა კახაჲ და ძმ მისი თარკუჯი (იხ. И. Джавахишвили, К
вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь
обследованным эпиграфическим памятникам, გვ. 278).

ანუ:

1. +თთუესა აგუსტოსსა ესა, დღესა შაბათსა,

2. ქრონიკონსა ოგსა, ისმაიტელთა წელსა სლთსა,

3. ქალაქი ტფილისი დაწუა ბულა და შეიპყრა

4. ამირაჲ საჰაკ და მოკლა. და მასვე თთუესა

5. [აგუ]სტოსსა კესა, დღესა შაბათსავე, ბირაქ

6. შეიპყრა კახაჲ და ძმ მისი თარკუჯი.

ეს წარწერა თარიღდება 853 წლით, როგორც ქართული, ისე არაბული
წელთაღრიცხვით (თ-გ=73; 780+73=853 წ., სლთ=239; 614+239=853 წ.)

წარწერაში აღნიშნულია ბულა თურქის მიერ თბილისის დაწვის ისტო-
რიული ფაქტი, აგრეთვე მისი ერთ-ერთი სარდლის ბირაქისაგან კახასა და
მისი ვაჟის თარკუჯის შეპყრობა.

ენობრივი თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს საკუთარ სახელთა ნიშ-
ნით წარმოდგენა სახელობითში (კახაჲ, თარკუჯი), რაც ამ დროის ცოცხალი
მეტყველების ასახვაა. კახაჲ კახ= ეთნონიმიდან წარმოქმნილი სახელია და
პირველად აქ არის დადასტურებული. კახა გამოავლენს -ჲ კნინობითის
სუფიქსის გამარტივებულ სახეს. ეს მოვლენაც პირველად აგენის ამ
წარწერაში გვხვდება.

ქართული პოემის ისტორიისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისა
აღმოჩნდა ორი წარწერა, მოთავსებული აგენის სიონის ინტერიერში,
სამხრეთი აფსიდის აღმოსავლეთი კალთის მოხატულობის ქვედა რეგისტრში.
ისინი ჯერ თ. ბარნაველმა გამოაქვეყნა (თ. ბარნაველი, აგენის სიონის
წარწერები, გვ. 28-29), ხოლო შემდგომში საფუძვლიანად შეისწავლა მ. ალექ-
სიძემ (მ. ალექსიძე, აგენის სიონის ოთხი წარწერა).

მოვიყვანთ ამ წარწერებს მ. ალექსიძის წაკითხვით. პირველი წარწერა
საკმაოდ დაზიანებულია:

1. + ძხღლეთ ესე ქამი

2. წავა ვა წამი

3. აწვე განვწმილოთ გუამი

4. მერმისა არა გუაქეს ქრთა[მი]

5. ჩნ ღავაცადოთ სამი

6. კორცსა დაუტეოთ ...
7. ჩუენ მოვიძულოთ ვ...
8. რა არაა გუე[უფ]ლ[ოს]...
9. არა ვთქუათ მუნ...
10. რა არა ვიხილოთ ჭი[რი]...
11. ჯოჯოხეთი ბნელი შე...
12. მუნ არს ჭირი მრა[ვალი]
13. აწე [ჩ]ევდ... ლი
14. ჩა ე გუედ (მ. ალექსიძე, აგენის სიონის ოთხი წარწერა, გვ. 12-13).

წარწერის შემორჩენილი ნაწილი ასე აღდგება:

1. + მხალეთ, ესე ეამი
2. წავა ვითარცა წამი,
3. აწვე გავწმიდოთ გუამი,
4. მერმისა არა გუაქუს ქრთა[მი].
5. ჩუენ დავაცადოთ სამი
6. კო[რ]ცსა დაუტეო[თ] ...
7. ჩუენ მოვიძულოთ ვ[ეცხლი],
8. რამთა არა გუეუფლ[ოს]...
9. არა ვთქუათ მუნ ...
10. რამთა არა ვიხილოთ ჭი[რი]
11. ჯოჯოხეთი, ბნელი, შე...
12. მუნ არს ჭირი მრა[ვალი]
13. აწე ევდ ... ლი
14. ჩუენდა ე გუედ

მ. ალექსიძემ საესებით მართებულად შენიშნა, რომ წარწერა შეიცავს შვიდმარცვლიანი საზომით დაწერილ ლექსს, იგი IX საუკუნის I ნახევრით თარიღდება (მ. ალექსიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 5-20). სამწუხაროდ, დამიანების გამო ყველა აღგილის სრულყოფილად აღდგენა ვერ მოხერხდა.

ენობრივი თვალსაზრისით უაღრესად საყურადღებოა წავა < წარვალს. ამ გიპის ფორმები ხელნაწერებში X საუკუნიდან გვხვდება (იხ. მ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, გვ. 341-342). გავწმიდოთ წარმოგვიდგენს გან- მზნისწინის გამარტივების ერთ-ერთ ყველაზე ადრინდელ შემთხვევას. მხალეთ ფორმაში მ ი გრაფემის ნაცვლად იხმარება. ეს მოვლენა ბოგ უფრო ადრინდელ წარწერაშიც შეინიშნება.

მოვიხმობთ მეორე რვასტრიქონიან წარწერას მ. ალექსიძის წაკითხვით:

1. + ეგრე მტყუის მო[ძლ]უა[რი]
2. მო[უნ] არ[ა] არს ვაჭარი
3. ა თ(ა)ნა წააქუს საკმარი
4. ... ნაქმარი
5. ... უ ლება ... ვითარი
6. ასე ... საქმარი
- 7.

8. მას აქს ძნელ[ი] ბაშთარი (აგენის სიონის ოთხი წარწერა, გვ. 17).

ეს წარწერაც, მკვლევრის ვარაუდით, შვიდმარცვლიან ლექსს წარმოადგენს. ძნელია ამ აღმოჩენის გადაუჭარბებლად შეფასება ქართული მწერლობის ისტორიისათვის. აგენის წარწერებმა შემოგვინახეს უძველესი ქართული პოეტური ნაწარმოებები.

ამ წარწერაში გვაქვს წააქუს < წარაქუს. ეს ფორმა წარ- მზნისწინის გამარტივების უძველესი ნიმუშია.

მტყუს (=მტყუს), ძველი ქართულის ორთოგრაფიის ნორმათა მიხედვით, დარღვევაა, მაგრამ მას არაერთი პარალელიც მოეპოვება.

აქაც დანახებით უნდა ითქვას ის, რომ დამიანების გამო წარწერის ტექსტის დიდი ნაწილის უდავოდ აღდგენა არ ხერხდება.

ჯერ კიდევ 1839 წ. მ. დიუბუამ პარიზში გამოაქვეყნა წარწერა, რომელსაც მკვლევართა ერთი ნაწილი (ე. თაყაიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, თ. ბარნაველი) ბაგრაგ მეოთხის მეფობის ხანას მიაკუთვნებს. ეს ვრცელი წარწერა მოთავსებულია აგენის სიონის სამხრეთის ფასადზე, შესრულებულია ასომთავრულად და შეიცავს ცამეტ სტრიქონს.

1. +სახელითა ღთისაჲთა მე გრგნლმნ მრიანის ყმაჲნ
2. თარხონის ძისაჲნ ატნისა ცხისთჲმნ ავაგნ ატნს სხლნი
3. და ქოლბგი მას ეშსა ოდს აღდნ ღნ ძრიელმნ მფთა მფმნ
4. ბგრგ ობრძნეს მიწასა მთსა მირანს პტრნსა ჩემსა
5. სეფისა ბუარსა შიდა ქლაქსა შენებაჲ გაუმარჯუა ღნ
6. და ბედმნ მეფისა მთისაჲნ ვითა სწადლა მფბასა მთსა ეგრე
7. აეშნთ ღრბაჲ და ქლქი მგწყლნა მფბამნ მთმნ სსხლნი

აღგილნი და საქლბაგე

8. ნი მკვლრ ღ ნებიერობით გვბოძნა მრნს და ყმათა მისთა რლთაცა შენებაჲ

9. შეეძლო. მე ავაგე სახლი და ქოლბაგი და შეეწირე წსა სიონსა ატე-

10. ნისსა სწყლსა წდისა ღთისმშბლისსა სალოცვლდ ჰგიაძეა ოკე ძრიელი მ

11. ფთა მფშ ბგრგ სეფასტოსი და ძე მათი გი კტი და სალცველდ სლსა მრნ მიწისა მთისა

12. გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჲნ დაედევ დღე თევდორობაჲ ალა

13. პად გარდაიკდიდეს მშსხლისი წინამძღრი სიონისაჲ გინცა იყოს (იხ. თ. ბარნაველი, აგენის სიონის წარწერები, გვ. 37-38)¹, ანუ

1. + სახელითა ღმრთისაჲთა მე, გურგანელმან, მირიანის ყმამან,
2. თარხუნის ძისამან, აგენისა ცხისთაემან, ავაგენ აგენს სახლნი
3. და ქულბაგი მას ეამსა, ოდეს, - აღიდენ ღმერთმან ძრიელმან, - მე-
ფთა-მეფემან
4. ბაგრაგ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა,
5. სეფისა ბუარსა შიდა ქალაქისა შენებაჲ. გაუმარჯუა ღმერთმან

¹ წარწერას ახასიათებს ღ-ს დაწერა ჟ-ს ნაცვლად, რასაც ქვემოთ აღარ ვითვალისწინებთ.

6. და ბედმან მეფობისა მათისამან, ვითა სწადდა მეფობასა მათსა, ეგრე
7. ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგვწყალნა მეფობამან მათმან, სასახლენი ადგილნი და საქულბაგე-
8. ნი მკუდრად ნებიერობით გვბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა, რომელთაცა შენებაჲ
9. შეეძლო. მე ავაგე სახლი და ქულბაგი და შევწირე წმიდასა სიონსა ატე-
10. ნისასა, საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა, სალოცველად, - ჰგიაშცა უკუნისამდე ძრიელი მ
11. ეფეთა მეფე ბაგრატ სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კურაპალატი, და სალოცველად სულისა მირიან, მიწისა მათისა,
12. გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათუნ, დავდექ დღე თევდორობაჲ ალა-
13. პად, გარდაიკდიდეს მამასახლისი, წინამძღუარი სიონისაჲ, ვინცა იყოს.

წარწერა უაღრესად საინტერესო ცნობებს შეიცავს ქართლის ისტორიისათვის. ამას გარდა იგი ფრიად მნიშვნელოვანია ქართული ენის ისტორიის შესასწავლად. ეს წარწერა გამოირჩევა ცოცხალი მეტყველების ამსახველი ფორმების სიუხვით (ძრიელმან, გაუმარჯუა, შიდა, ვითა, ეგრე, გამზრდელი, ჰგიაშცა და სხვ.). წარწერა გამოავლენს მევეთრად გამოხატულ დიალექტიზმს: ჩემისათუნ, რაც წარმოადგენს გარკვეულ საბუთს ზოგ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლში შენიშნული თუნ თანდებულის გავრცელების არეალის დადგენისათვის. ამასთან წარწერაში გვხვდება გამოთქმები, რომლებიც ამ ეპოქის ენობრივი ეთიკეტისათვის ფრიად მნიშვნელოვანია: მეფეთა მეფემან ბაგრატ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა, ან კიდევ: სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა, გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათუნ.

ატენის მცირეგუმბათიანი ეკლესიის წარწერა

ატენის მცირეგუმბათიანი ეკლესიის წარწერა 1940 წ. იპოვა ლ. რჩეულიშვილმა. წარწერა კარგადაა შენახული:

1. ქე აღიდე ორსა
2. ვე ცხოვრებასა
3. აქა კორციელებ
4. რ და წე შნსა სოლ
5. იებრ რაგ ერისთ
6. ავი ძე იგი ლპრგ
7. ერისთვისაი რლნ
8. აღაშენა ესე სახ-
9. ლი ღთისაი და ბჭეი
10. ცათაი წი ეკლესი-
11. აი სალოცველად

12. სულისა მათისა (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 202-203), ანუ:

1. ქრისტე, აღიდე ორსა-
2. ვე ცხოვრებასა -
3. აქა კორციელებ-
4. რ და წინაშე შენსა სულ-
5. იე(რ)ებრ- რაგ ერისთ-
6. ავი, ძე იგი(?) ლიპარიტ
7. ერისთვისაი, რომელმან
8. აღაშენა ესე სახ-
9. ლი ღმრთისაი და ბჭეი
10. ცათაი - წმიდაი ეკლესი-
11. აი სალოცველად
12. სულისა მათისა.

წარწერაში მოხსენიებულია კლდეკარის ერისთავი რატი, რომელსაც კლდეკარი (და შესაძლოა, ატენიც) ჩამოართვა ბაგრატ III-მ. ამ ისტორიულ ცნობაზე დაყრდნობით ნ. შოშიაშვილი წარწერას 982-989 წლებით ათარილებს (დასახ. ნაშრ., გვ. 202), რაც არსებითად ეთანხმება ლ. რჩეულიშვილისეულ დათარილებას - X საუკუნის II ნახევარი (ლ. რჩეულიშვილი, ატენის მცირე გუმბათიანი ეკლესია, გვ. 33-37).

წარწერაში გვხვდება აი, ეი გრაფემათმომდევრობანი, რომლებიც გამოხატავენ /აი/, /ეი/ ხმოვანთკომპლექსებს (ერისთვისაი, ღმრთისაი, ბჭეი, ცათაი, ეკლესიაი). ეს მოვლენა ასახავს დამავალ დიფთონგთა ადგილას ორი სრული ხმოვნის ჩამოყალიბებას, რაც მოხდა ქართული ენის გავრცელების გარკვეულ არეალში.

ენობრივი თვალსაზრისით საყურადღებოა აგრეთვე: სალოცველად სულისა მათისა. ამ შემთხვევაში დამწერმა გამოიყენა პატივისცემის მრავლობითი. ეს სტილისტური ხერხი X საუკუნიდან გვხვდება ქართულ წერილობით ძეგლებში.

13. არმაზის წმიდა ბიორგის ეკლესიის წარწერა

1935 წელს ექსპედიციამ, რომელსაც გიორგი ჩუბინაშვილი ხელმძღვანელობდა, ახალგორის რაიონში, სოფელ არმაზში, წმიდა გიორგის ეკლესიის სამხრეთის ფასადზე იპოვა ასომთავრული წარწერა (იგი დაზიანებულია):

1. ქ. სხლთ
2. ა ღთისაჲ
3. თა მე გ
4. ...
5. მმსლნ ღ...
6. ე წი ეკლესი რკ ა
7. ჰდ კლმწუსა
8. ...სა (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 168), ანუ:

ანუ:

1. ქ. სახელითა
2. ღმრთისაჲ-
3. თა მე, გ[იორგი?]
4. [არმაზაელმან?]
5. მამასახლისმან დ[ავიწყ]
6. ე წმიდაჲ ეკლესიაჲ [ქრონიკონ[ს]ა]
7. ჰდ, კელმწიფებასა
8. [გიორგის?]სა.

წარწერა თარიღიანია (ჰდ ქრონიკონი=84; 780+84=864 წ.).
ეკლესიის მშენებლობა დაუწყიათ 864 წელს.

14. ღაჲით ბარეჲის სტაჲის წარწერა

ღაჲით გაჲეჲის იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის მთავარი შესასვლელის კუთხეში ჩაშენებული იყო სტელა¹, რომელზედაც მოთავსებულია ექვსსტრიქონიანი წარწერა:

1. ესე ჯუარი
2. მე მა...
3. ავმართე სა
4. ლოცველად ჩე
5. მდა და ცოლ-
6. ისა და შეჲთს (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 115), ანუ:

ესე ჯუარი
მე მა...²
ავმართე სა-
ლოცველად ჩე-
მდა და ცოლ-
ისა და შეილთათჲს.

მკვლევრები წარწერას VI-VII საუკუნეებით ათარიღებენ (გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, 1936, გვ. 214; თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 53-54; ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 114-115). ამ ეპოქით ძეგლის დათარიღება საეჭვოა. იგი პალეოგრაფიული თვალსაზრისით სიახლეს ამჟღავნებს (ე-ს ბოლო სტრიქონში აქვს მიდრეკილება განუსხურებისაკენ. ნ. შოშიაშვილი). უდავოდ ანგარიშგასაწევია ავმართე, რაც ახალი ფორმაა. VI-VII საუკუნეებში მოსალოდნელი იქნებოდა ალხუმართე. ძეგლი ალბათ IX საუკუნისაა.

15. ქობულ ხევისუფლის მოსახსენებელი

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ქვემო ქართლის ექსპედიციამ ნ. ბერძენიშვილის

¹ სტელა ამჟამად საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმშია.

² ნ. შოშიაშვილი აღადგენს მართუეც ფორმას.

ხელმძღვანელობით თეთრიწყაროს რაიონში, სოფ. დაღეთ-ხაჩინის მახლობლად, იპოვა წყაროს ქვა სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით:

1. ქე შე ქობულ
2. კევს ოფლა
3. ესე დაკრკნილა წყარო მნ ქნ (ის. ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 141), ანუ:

1. ქრისტე, შეიწყალე ქობულ
2. კევისუფალი,
3. ესე დაკრკნილა წყარო მან ქნა.

წარწერას ნ. შოშიაშვილი X საუკუნით ათარიღებს (ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 141).

ძეგლს ახასიათებს ასოთა მიდრეკილება ნუსხურობისაკენ. ე. გ. ლ გრაფემებს აქვთ დამატებითი ხაზები. დ გამოხატავს ე ხმოვანს (უფაღ, დაკრკნილა); ქნა < ქმნა მ-ს დაკარგვის გზით. წარწერაში გვხვდება საინტერესო ლექსიკური ერთეული — დაკრკნილა.

16. პრეღვის წმიდა ბიორბის ეკლესიის წარწერა

ცხინვალის რაიონის სოფელ ერედვის წმიდა გიორგის ეკლესიის სამხრეთი ფასადის მრგვალი სვეტის ირგვლივ ამოღარულია ცხრასტრიქონიანი კუთხოვანი ასომთავრული წარწერა (იგი დამიანებულია):

1. ...ელითა ღმთა მ... სო ...მდის ... მეოხებითა წდსა ღთი...
2. ობელისაჲთა ...სითა კელმწიფობასა ღთე დამყარე
3. ოლისა წმიდ.სა კ...ნე მეფისასა, რლნ ბრძანა და ჩავიდა ჰერ-
4. თს .იგან ჰერთა მეფ.ჲ გა...ცია და მონით მშოილობით იქცა ცისკრად ა
5. ლავერდს ილოცა მწოხ.ი ბრემას გადაჰკთა მეორედ კლა ავიდა ვე-
ჯინ
6. ისა ციხე დაღეწა ქართლს შინა ოფლობასა ტბელისა ივანესა მთავა
7. რე.სკო.სობასა სანაგრ.ლისა ყესა ჯრითა მისითა გაზრახვითა
ნიქომ
8. ე.სა სანაგრ.ლისა სტეფანე ებისკოპოსისაჲთა ძალითა შეწევნითა
მოყოას-

9. თაჲთა მე თე თაფლამს ძემან დავდე საძირკველი
წელნი იყვნეს ხფი, ქრონიკ... (რ. მეფისაშვილი, ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის საამშენებლო წარწერა, გვ. 1043-1050; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 171),

ანუ:

1. [სახ]ელითა ღმრთისაჲთა, მ[ამისა, ძისა და] სუ[ლისა წ]მიდის[აჲთა],
მეოხებითა წმიდისა ღმრთი[სმ]-
2. [შ]ობელისაჲთა, [შეწევნითა წმიდისა გიორგი]სითა, კელმწიფობასა
ღმრთივდამყარე-
3. [ბ]ელისა წმიდ[ი]სა კ[ოსტანტი]ნე მეფისასა, რომელმან ბრძანა და ჩა-
ვიდა ჰერ[ე]-

4. თს [შ]იგან, პერთა მეუ[ე] გა[აქ]ცია და მუნით მშუილობით იქცა, ცისკრად ა-

5. ლავერდს ილოცა, მწუხ[რი] ბრეძას გადაჰკთა, მეორედ კულა ავიდა, ვეჯინ-

6. ისა ციხე დაღეწა, ქართლს შინა უფლობასა ტბელისა ივანესა, მთავა-

7. რე[ბი]სკო[პო]სობასა სანაგრ[ე]ლისა ყუარყუარესა, ჯუარითა მისითა [და] გამრახვითა ნიქოზ-

8. ე[ლი]სა სანაგრ[ე]ლისა სტეფანე ებისკო[პო]სისამ[თა], ძალითა [და] შეწევნითა მოყუას-

9. თამთა მე, თევდორე თაფლამს ძემან, დავდე საძირკუელი... წელნი იყ[ენ]ეს ხუი, ქრონიკ[ონ]სა რკე.

წარწერა თარიღიანია. ეკლესიის საძირკელის დადების თარიღია 906 წ. (ხფი=6510; 6510-5604=906 წ.). სავარაუდოა, რომ მე-9 სტრიქონის ბოლოს წარმოდგენილი იქნებოდა რკე (=226, 780+226=906 წ.) ამრიგად, წარწერა ამოკვეთილია X საუკუნის დასაწყისში.

პალეოგრაფიული თვალსაზრისით, შესამჩნევია ტენდენცია განუსხურებისაკენ. მთელი რიგი გრაფემები ალაგ-ალაგ ნუსხურად არის დაწერილი. /ჟ/ როგორც წესი, ღ გრაფემით გამოისატება.

წარწერა უაღრესად მნიშვნელოვანია ენის ისტორიის თვალსაზრისით. მასში გვხვდება ცოცხალი მეტყველების ამსახველი ფორმები, აგრეთვე დიალექტიზმები (შმნისწინთა გამარტივებული სახეობები: ჩავიდა, გადაჰკთა, გააქცია, ავიდა, დავდე ფორმა მომდინარეობს დავდე-ისაგან და უთუოდ ცოცხალი მეტყველების ასახვას წარმოადგენს; კულა < კულავ; გადაჰკთა < გარდაჰკდა პროგრესული ასიმილაციით, დიალექტური ფორმაა შიგან და სხვ.). ერედვის წარწერაში პირველად დასტურდება ივანე < იოანე. ასევე პირველად ამ ძეგლში გამოვლინდა თაფლა (თაფლა-ა) საკუთარი სახელი.

17. ღიღოთის ცხრაპარის ეკლესიის წარწერები

ცხინვალის რაიონის სოფ. ღიღოთის ცხრაპარის ეკლესიის ნანგრევებს შემოუნახავს სამი ასომთავრული წარწერა. ისინი აღმოაჩინა რ. მეფისაშვილმა (რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, გვ. 115).

პირველ წარწერაში (იგი დამიანებულია) იკითხება:

1. +სახელით:
2. ა ღთი ივანე ე
3. რ[ისტ]ავმან გბმნ
4. აღაშანა (sic!) ესე წმ ე
5. კლესიამ სალო
6. ცველად მისთუ
7. ის და ხუთთა ძე
8. თ

9. ათთუ (რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 115; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 176), ანუ:

1. +სახელით:

2. ა ღმრთი[სამთა] ივანე ე-
3. რ[ისტ]ავმან გბელმან
4. აღაშენა ესე წმიდა ე-
5. კლესიამ სალო-
6. ცველად მისთუ-
7. ის და ხუთთა ძე-
8. თ[ა მისთ]-
9. ათუ[ის].

პალეოგრაფიული თვალსაზრისით წარწერას ახასიათებს მიდრეკილება გაკუთხოვნებისა და განუსხურებისაკენ (მოგი ასო ნუსხურად არის დაწერილი, იხ. ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 175). /ჟი/ დიფთონგი გადმოცემულია ჯი გრაფემითა მიმდევრობით.

რ. მეფისაშვილის აზრით, წარწერა X-XI საუკუნეების მიჯნით თარიღდება (რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 115). ნ. შოშიაშვილი ძეგლს 914 წლის ახლო დროით ათარიღებს (ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 175).

მეორე წარწერაში იკითხება:

1. წო ნთლმცო მ
2. ზ ექმენ მნსა მნსა
3. გზლსა ძესა ქვთრსა

4. ორსავე ცხრებსა (რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წ. ხუროთმოძღვრული ძეგლი, გვ. 116; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 177), ანუ:

1. წმიდაო ნათლისმცემლო, მ-
2. ეოს ექმენ მონასა მენსა
3. გბელისა ძესა ქავთარსა
4. ორსავე ცხორებასა

წარწერაში ე და ჰ ნუსხურია (ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 117). ქავთარ ანთროპონიმი პირველად აქ გვხვდება.

რ. მეფისაშვილი წარწერას X-XI საუკუნეების მიჯნით ათარიღებს (რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 116). ნ. შოშიაშვილის აზრით, წარწერა 914 წლის მახლობლად არის შესრულებული.

მესამე წარწერა ერთსტრიქონიანია:

ესე ქვაჲ სხუისა დაღვა (Р. Меписашвили, В. Цинцадзе, Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии - Шида Картли, გვ. 60; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 178), ანუ: ესე ქვაჲ სხუისა დაღვა.

წარწერაში ნუსხურია ე და ხ (ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 178). ყურადღებას იქცევს ანთროპონიმი სხუისა.

ნ. შოშიაშვილის აზრით, წარწერა 914 წლის მახლობლად არის შესრულებული (კორპუსი, I, გვ. 178).

18. ტაბეთის ბორცვის ჯვრის ეკლესიის წარწერა

ცხინვალის რაიონის სოფელ ტაბეთის მახლობლად ბოსისჯვრის (ვ. თოფურიას აღდგენით, ბორცვისჯვრის) ეკლესიის სამხრეთის ფასადის კარის თავზე იყო ქვა¹, რომელზედაც ამოღარულია ასომთავრული წარწერა:

1. ქ. სახლთა ღთა ესე ბლჰვარი მე გზლმნ პგკმნ ძმნ ქეთრსნ
 2. დვღვ სლღვ სლისა ჩმსა და შვლთა ჩმთნ ჯრო ბრცო მხქნ(ის.
- ვ. თოფურია, შიდა ქართლში დაცული ბოგიერთ სიძველეთა წარწერები, გვ. 133; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 180), ანუ:

1. ქრისტე, სახელითა ღმრთისაჲთა ესე ბალაჰვარი მე, ტბელმან პატრიკმან, ძემან ქავთარისმან,
2. დავდევე სალოცველად სულისა ჩემისა და შვილთა ჩემთათჳს. ჯუარო ბორცუსაო, მეოხ მექმენ.

წარწერას რ. მეფისაშვილი X-XI საუკუნეების მიჯნით ათარილებს (რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, გვ. 115), ნ. შოშიაშვილი – X საუკუნის შუა წლებით (კორპუსი, I, გვ. 180).

წარწერაში ყურადღებას იქცევს თჳს თანდებული (შდრ., ატენის წარწერა XI საუკუნისა, სადაც ჩემისათჳს ფორმა დასტურდება).

ამ ეკლესიის კედლებზე ამოკვეთილი ყოფილა რამდენიმე სხვა წარწერაც (სულ 10). მათ ჩვენამდე ვერ მოაღწიეს. საბედნიეროდ, ისინი გამოსცეს მ. ბროსემ და ვ. თოფურიამ.

19. გემოლისის ეკლესიის წარწერა

გნაურის რაიონში გემოლისის ციხის ეკლესიის სამხრეთის კარის თავზე ამოღარულია ხუთსტრიქონიანი ნუსხურნარევი ასომთავრული წარწერა:

1. ნებითა ღთისაჲთა
2. მე ფებრონია თოალოისა ასოლმნ
3. აღვაშენე წა ესე ეკლესია ვკთხ
4. საფარველად ძმისა ჩემისა აბლთ
5. ... (P. Меписашвили, В. Цинцадзе, Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии - Шида Картли, გვ. 103-104; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 190), ანუ:

1. ნებითა ღმრთისაჲთა
2. მე, ფებრონია, თოალოისა ასულმან,
3. აღვაშენე წმიდა ესე ეკლესია, ვაკურთხ[ე]
4. საფარველად ძმისა ჩემისა აბულეთ-
5. ის[ა]....

წარწერა, ნ. შოშიაშვილის აზრით, X საუკუნისაა (კორპუსი, I, გვ. 190). წარწერას ახასიათებს /ჳ-ს ღ-თი გადმოცემა. ყურადღებას იქცევს ღ-ს კლება სახელობითში (წმიდა ესე ეკლესია), რაც ცოცხალ მეტყველებას ასახავს. გვხვდება საკუთარი სახელი თუალუა.

¹ ეს ქვა ამჟამად ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (სსმ-444).

20. სამწევრისის ეკლესიის წარწერა

ქარელის რაიონის სოფელ სამწევრისის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე ამოღარულია შვიდსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (იგი ნაწილობრივ დაზიანებულია):

1. ქ. შა წელსა კ-ს კოსტანტინე მეფისასა ესე რუვი მე
2. დომინოს სამწევრის ჯუარისა მამასახლისმან და გი
3. ორგი თუალოჲს ძემან მოვიღეთ რუვი ესე ჯუარად
4. და არა ვინ არს სხუაჲ მოხმარე და ოფალ რუვისა ამის გარნა
5. პატიოსანი ჯუარი და გიორგი ვინ ესე აღმოიკითხოს მე დომ
6. ნოს მონაჲ ჯუარისაჲ ლოცვასა მომიკსენეთ და თუალოჲს ძეცა
7. გ-გი ქმნ შეწყნ ამენ იყავნ (გ. ჩუბინაშვილი, მასალები სამწევრისის ტაძრის შესწავლისათვის, გვ. 21-22; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 223), ანუ:

1. ქრისტე, მედა წელსა კ-ს კოსტანტინე მეფისასა ესე რუვი მე,
 2. დომინოს, სამწევრის ჯუარისა მამასახლისმან, და გი-
 3. ორგი, თუალოჲს ძემან მოვიღეთ რუვი ესე¹ ჯუარად,
 4. და არა ვინ არს სხუაჲ მოხმარე(?) და უფალ რუვისა ამის გარნა
 5. პატიოსანი ჯუარი და გიორგი. ვინ ესე აღმოიკითხოს მე, დომ-
 6. [ნი]ნოს, მონაჲ ჯუარისაჲ, ლოცვასა მომიკსენეთ და თუალოჲს ძეცა
 7. გიორგი ქრისტემან შეიწყალენ, ამენ, იყავნ.
- გ. ჩუბინაშვილი წარწერას IX-X საუკუნეების მიჯნით ათარილებს (გ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 21-22), ნ. შოშიაშვილი – 912-913 წლებით (კორპუსი, I, გვ. 222-223).

ენობრივი თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს: რუვი, აგრეთვე თუალო ანთროპონიმი (შდრ. გემოლისის ეკლესიის წარწერა).

21. მაჩხანის ეკლესიის წარწერები

მცხეთის რაიონის სოფელ მაჩხანის ეკლესიის კედლებზე იკითხება ორი ასომთავრული წარწერა. პირველად ისინი ა. შანიძის წაკითხვით გამოაქვეყნა გ. ჩუბინაშვილმა 1952 წელს. წარწერები ერთსა და იმავე პირს ამოუკვეთავს.

ერთ-ერთი წარწერა ამოღარულია სამხრეთის შესასვლელის ბალავრის ქვაზე:

1. + სახელია ღთა
2. მეზბთა წა თე
3. ს-ა აღღნ ღთნ ქა
4. აშსა ბედითა ა-
5. ეშენ² ...ა ესე საყ-
6. დარი ... პომად კ

¹ რუვი ესე მეორედ არის ამოღარული.

² ამ ადგილას წარწერაში სამი სიტყვა „პომად იბნ ქითრი“ (?) არაბულად არის ჩაწერილი.

7. იტრის ძისაობასა

8. ო შეონდენ ცდი (გ. ჩუბინაშვილი, VIII-IX სს. ქართულ ძეგლთა ერთი რიგის დათარიღებისათვის, გვ. 441-447; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 225), ანუ:

1. + სახელითა ღმრთისაათა,
2. მეოხებითა წმიდისა თეოდორე-
3. მსითა, - აღიდენ ღმერთმან, - ქართლისა
4. ამირამსა ბედათა ა
5. ეშენა ესე საყ-
6. დარი ჰომად ე
7. კიტრისძისაობასა.
8. [უფალ]ო, შეუნდვენ ცოდვანი.

წარწერა შესრულებულია ნუსხურნარევი ასომთავრულით.

ძეგლს გ. ჩუბინაშვილი ათარიღებდა IX საუკუნის შუა წლებით, ა. შანიძე - X საუკუნით (გ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 442-447); ნ. შოშიაშვილი - X საუკუნით (კორპუსი, I, გვ. 224).

წარწერას ახასიათებს საკმაოდ თავისებური დაქარაგმება. ჟ გამოხატავს /ი/-ს (ბედათა).

მეორე წარწერა, რომელიც აღმოსავლეთის ფასადზეა ამოღებული, დაზიანებულია. ძნელად წასაკითხავია მე-4 მე-7 სტრიქონების დაბოლოებანი:

1. ქ. სხ~ლია ღ~თა მ
2. ხ~ბთა წ~ა ღ~თა შწ
3. თ~ა წსა თვ~რთა
4. აშნა სრი ესე დი
5. რ~ის კლ~ბასა გლ
6. ს~ა ბსა ქ. ა~სნო
7. ბ~სა ამის ლავრი

8. [სა] იო~ვს ო~ო შ~ვნ (თ. ბარნაველი, მაჩხანის ეკლესიის წარწერები, გვ. 649-655; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 226). წარწერის წაკითხვის ნაწილი საეჭვოა.

1. ქ. სახელითა ღმრთისაათა მ-
2. ეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისაათა, შეწვენი-
3. თა წმიდისა თევდორემსითა
4. აეშენა საყდარი ესე დიდგო[-
5. რის (?)] კევისუფლებასა გულს-
6. სა აღ(?) ქრისტე, ას~ნო
7. ბ~სა ამის ლავრი
8. [სასა] იოვანეს, უფალო, შეუნდვენ.

წარწერაში გამოყენებულია დაქარაგმების უჩვეულო სისტემა, რაც მის სწორ გაგებას ფრიად აძნელებს.

22. სამშვილდის სიონის წარწერა

თეთრიწყაროს რაიონის სოფ. სამშვილდის ნაქალაქარის სიონის ნანგრევებზე დაცულია ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტები. წარწერა ამოღებული იყო ერთ სტრიქონად სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლების თითქმის მთელ სიგრძეზე (მიახლოებით 35 მ.). შემორჩენილია ერთ მესამედზე ნაკლები:

...ითა კაცთმოყუარე ... საყოფელი ესე ...თესავით პგ~ხში წლ~ა კ~ მე~ბა კოსტანტინემსა დაიდვა საძირკველი კელითა მ... აშენებაჲ. ე~ზბკრ შეისუენა და მისა უკუან იოვანე ისწრაფდის აესრულ... ი სრულიად აღშენებაჲ წ~დ ... ა სტოვათა და წ~ლა გ ლეონ მე~ფა დღესა ენკენიასა ყო საგ~ურებაჲ ე~დღე დიდითა კრებითა განშუ ... (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 231-233).

რა თქმა უნდა, წარწერის ასე ძლიერ დაზიანების გამო თითქმის შეუძლებელი ხდება მისი რამდენადმე სრულად აღდგენა და სწორად დათარიღება. ამითაც აიხსნება ის, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ეპიგრაფიკულ ძეგლს სხვადასხვაგვარად ათარიღებენ (მ. ბროსე - 1313 წ., ე. თაყაიშვილი - 958 წ., გ. ჩუბინაშვილი - VIII ს., ს. კაკაბაძე - 778 წ. ლ. მუსხელიშვილი - 777 წ., ნ. შოშიაშვილი - X ს. 50-იანი წლები).

23. ჭალისუბნის ფიქალწერილთა წარწერები

1925 წლის მარტში გ. ბოჭორიძემ მეჯვრისხევიდან (გორის რაიონი) ჩამოიტანა ორი ფიქალწერილი საბუთი, რომლებიც ამჟამად საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში ინახება. ეს ფიქალწერილები ინახებოდა ვ. და პ. ფსიტიძეების ოჯახში, რომელთაც ისინი ჭალისუბნიდან წამოიღოთ და სახლის კედელში ჩაეგანებიანათ. წარწერები ნაწილობრივ დაზიანებულია.

ქვის ფილაზე ამოღებულია რვა სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. სახ ... ა ღთ~ა ესე კელი ...
2. რ~მნ და გ~ი დვ~წრთ ოდეს ...
3. ნ~ტი ქრთ~ლსა გმგ~ბლი იყ
4. ჩ~ნ ცხრამშკვს კევსუფლდ ვ
5. იყვენით მს ქ~მსა ავაგეთ
6. წსქ~ლნი და გემ~თ სხლი ერთი
7. სამსახორი ჰკიდავს მ
8. კაცი (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 143),

ანუ:

1. სახ[ელითა] ღმრთისაათა ესე კელი [ჩუენ ცისკა]-
2. რმან და გიორგი, დავწერეთ: ოდეს [კოსტა]-
3. ნტი ქართლისა გამგებელი იყო,
4. ჩუენ ცხრამშისკევს კევსუფლად ვ-
5. იყვენით. მას ჟამსა ავაგეთ
6. წისქვლნი და გემოთ სახლი ერთი.
7. სამსახური ჰკიდავს მ(=8)
8. კაცი.

წარწერას 923-926 წლით ათარიღებს გ. ბოჭორიძე (გ. ბოჭორიძე, ორი ფიქალწერილი, გვ. 99).

წარწერაში საინტერესოა ტერმინები: ქელი, ქევისუფალი, ყურადღებას იქცევს აგრეთვე გამოთქმა: სამსახური ჰკიდავს (=მართებს).

საბუთს ახლავს ნუსხური მინაწერი (დამტკიცება):

1. ქე ა ცისკარ ან
2. ქე ესე ქელი მე გი დავწერე ქე განმგებელ[ო]
3. ორთავე ცხორებათაო დაწესე სოლი ფარაის
4. იალთა აბრაჰამისთა მიეც განსოვნები ოო ... (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, 143), ანუ:

1. ქრისტე, აღიდე ცისკარ, ამენ.
2. ქრისტე, ესე ქელი მე, გიორგი, დავწერე. ქრისტე, განმგებელ[ო].
3. ორთავე ცხორებათაო, დააწესე სული ფარაის[ი]
4. [წ]იალთა აბრაჰამისათა, მიეც განსუენებაი. უფალო...

მინაწერი ძირითადად წარწერის თანდროული უნდა იყოს. მასში გამოვლინდება საინტერესო ფორმები საკუთარი სახელებისა: ცისკარ, ფარა. წარწერების ტექსტში გვხვდება /აი/ აღრინდელი /აჲ/ დიფთონგის აღვილას (ფარაი, განსუენებაი).

მეორე ფიქალზე ამოღარულია თექვსმეტსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა (წარწერის ბოლო სტრიქონები ამოკვეთილია ფილის თავში):

1. სხთა ღთა ესე დწრლი
2. ღვწრთ ჩნ ზაზი და თოთ
3. მან კლნკლს ფხნელაის ძისა
4. პირით და მისა ცლსაითა მე
5. ცით კოიგ.რი მმლბით ბჰრმს
6. და ლომასა ამა პირსა ზარმე
7. რ. ელვას ბეგარი ზნ სამსახრი
8. ... ნ კიდე ზა კლნ მგტ ბობაორი
9. ...სვე მიწასა ზა კაცი არა ჯდეს ამთ
10. ...დწ აწ კრლი იყოს პრთა ღთსთა
11. ვინ ესე უქციოს, რწცა პ[ტ]რწმან ჰკადრ-
12. ოს
13. ანო
14. აქაორმან ანუ
15. ვინცა შტელს და
16. მცაისჯბს იოდას თანა (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 145), ანუ:

1. სახელითა ღმრთისაითა ესე დაწერილი
2. დავწერეთ ჩუენ, ზაზი და თოთ-
3. მან, კოლონკელის ფხუენალაის ძისა
4. პირით და მისისა ცოლისაითა. მოგე-
5. ცით კო[ი]ტორი მამულობით ბაჰრამს
6. და ლომასა ამა პირსა ზედა, რომე

7. [ა]რ[ა] ელვას ბეგარი ზედან სამსახური-
8. [საგა]ნ კიდე. ზედა კულა მოგეცით ბობაური (ბუბაური?),
9. [მა]სვე მიწასა ზედა კაცი არა ჯდეს, ამათ
10. [ქ]ონ[დ]ეს. აწ კრული იყოს პირითა ღმრთისაითა,
11. ვინ ესე უქციოს, რამანცა პა[ტ]რონმან ჰკად-
12. ოს,
13. ანუ
14. აქაურმან, ანუ
15. ვინცა შეცვალოს, და-
16. -მცა-ისჯების იუდაის თანა.

წარწერას გ. ბოჭორიძე ათარიღებს XI საუკუნის პირველი ნახევრით (გ. ბოჭორიძე, ორი ფიქალწერილი, გვ. 104; ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 76; ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 144-145).

წარწერას ახასიათებს ნუსხური დამწერლობის ჯერ კიდევ ჩამოუყალიბებული დამწერილობა (ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 145), ო-ს დამწერა უ-ს ნაცვლად.

წარწერა უაღრესად მნიშვნელოვანია ენობრივი თვალსაზრისით. იგი გამოავლენს ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ რიგ მოვლენებს: /აი/ გვხვდება დამავალი დიფთონგის აღვილას (ცოლისაითა, ფხნელაის ძისა ...); გვაქვს სინტაგმა: ამა პირსა; კავშირი რომე (< რომელ); თანდებულის დიალექტური ვარიანტი – ზედან, მზნიზედა კულა, სპეციფიკური გამოთქმები (დავწერეთ ... კოლონკელის ფხუენალაის ძისა პირით; მოგეცით ... მამულო- ბით; არა ელვას ბეგარი ზედან სამსახურისაგან კიდე; მასვე მიწასა ზედა კაცი არა ჯდეს... მთელი რიგი ტერმინები (დაწერილი, ბეგარი, პატრონი...), საინტერესო ანთროპონიმები (ზაზი, თოთი, კოლონკელი, ფხუენელა) და სხვ.

24. ახალსოფლის ეკლესიის წარწერა

თეთრი წყაროს რაიონის სოფ. ახალსოფლის ეკლესიის გალავანში აღმოჩნდა ქვა სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით:

1. + წო მოწო ბგრტ აღდე ბგრტ აფ.

2. თა მეფე და აღდე სლი გრდნტ დღ

3. ფსი წე ღთსა ღებე თლწ ბგწი მწსა მრწს (E. Такаишвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IV, გვ. 9-11; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 259), ანუ:

1. + წმიდაო მოწამეო ბაგრატ, აღიდე ბაგრატ აფ[ხამ]-

2. თა მეფე და აღიდე სული გურანდუხტ დედ-

3. ოფლისაი წინაშე ღმრთისა, დაუტკბე თუალი ბაგრაგისი მიწასა მირიანს.

წარწერას ე. თაყაიშვილი 1027-1072 წწ-ით (ბაგრატ IV-ის მეფობის ხანით) ათარიღებდა (E. Такаишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 9-11). ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქევაძის აზრით, წარწერაში მოხსენიებული ბაგრატი ბაგრატ III-ა. ისინი წარწერას 975-1014 წლებისად მიიჩნევენ (კატალოგი, გვ. 28). ნ. შოშიაშ-

ვილი ფიქრობს, რომ ძეგლი X ს-ის ბოლო მეოთხედს განეკუთვნება (კორპუსი, I, გვ. 259).

პალეოგრაფიულად წარწერა ხასიათდება იმით, რომ მასში ლ გრაფემა ნუსხურია. ენობრივი თვალსაზრისით საყურადღებოა ისტორიული /ად/ დიფთონგის ად გრაფემათა მიმდევრობით გადმოცემა. გვხვდება საინტერესო ფრაგმენტები: თუალისა დატკობა.

25. ოლთისის ეკლესიის წარწერა

ოლთისის ეკლესიის საკურთხეველის ქვაზე ამოღებულია ასომთავრული წარწერა:

1. +... ქმ შწ. ე რ...
2. დთ მაგისტროსმა
3. შექმნა კელთა გ...
4. ..ქე შე გბრლ
5. სკხველი თ...
- 6.
7. თო ღო ძლო,
8. ქე შე გბრლ, რწ ადიდა წა გი და აღჰ
9. ... (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ.260-261),

ანუ:

1. + [იესუ] ქრისტე, შეიწყალე რ[...]
2. დავით მაგისტროსმა
3. შექმნა კელითა გ[აბრიელისი-]
4. თა]- ქრისტე შეიწყალე გაბრიელ,-
5. საკურთხეველი უ[ფლი-
6. საა]...
7. ქრისტე, შეიწყალე გაბრიელ, რომელმან ადიდა წმიდამ გიორგი და

აღჰ-

8. [მართა]...

წარწერა ამჟამად ინახება საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში, ოღონდ არ არის ცნობილი, რომელი ოლთისიდან არის ჩამოტანილი (ოლთისი არის სოფელი ქვემო ქართლში, იყო გაოშიც). წარწერამოთავსებულია ორ წახნაგზე. ის დააღაგა და გაშიფრა ნ. შოშიაშვილმა. მისი აზრით, წარწერა 958-966 წლებით თარიღდება.

პალეოგრაფიული ნიშნებიდან საყურადღებოა ნუსხურის შერევა: პირველ სტრიქონში გვაქვს ⴗⴚ , შემდგომში კი ⴗⴚ . ქართული ენის ისტორიისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანია მაგისტროსმა, რომელიც გამოავლენს მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნის გამარტივების დღეისათვის ცნობილ ერთ-ერთ უძველეს ნიმუშს (იხ. გ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, გვ. 361-362).

26. კუმურდოს ეკლესიის წარწერები

ახალქალაქის რ-ნის სოფ. კუმურდოს ტაძრის სამხრეთის ფასადის ბალკონზე მოთავსებულია 18 სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. შეწევნთა ღისაჲთა იოვანე
2. ებსკპსმნ დღვა სძრკელი ამს
3. ეკლესსა კლითა ჩმ ცდვლისა სკოცრისთა
4. ლეონ მფისა მშ აღდნ ღნ ქრნკსა
5. რ
6. ჰდ
7. თა მ
8. აჲსა
9. ღლსა შ
10. ფთსა ა
11. მთოარ
12. ისსა ერის
13. თვობსა მ
14. ჯიასსა ესე ბ
15. ლავრი მნ
16. დიდვა.ქე
17. შეწე მნსა
18. მნსა ან

(M. Brosset, Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, I, გვ. 167-168; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 263), ანუ:

1. შეწევნითა ღმრთისაჲთა იოვანე
2. ებისკოპოსმან დღვა საძირკველი ამის
3. ეკლესიისაჲ კელითა ჩემ ცოდვილისა საკოცრისითა (?)
4. ლეონ მეფისა მშ, – აღიდენ ღმერთმან! – ქრონიკონსა
5. რ
6. ჰდ (=184),
7. თუესა მ
8. აის [ს]ა,
9. ღლეს შ-
10. აფათსა ახალ-
11. მთუარ-
12. ისასა, ერის-
13. თვობასა მ-
14. ჯადისსა. ესე ბ-
15. ალაგარი მაშინ
16. დიდვა. ქრისტე,
17. შეეწიე მონასა
18. შენსა, ამენ.

წარწერა თარიღიანია (780+184=964 წ.)

შაფათ < შაბათ ასიმილაციით. ეპისკოპოს < ეპისკოპოს დისიმი-
ლაციით. საყურადღებოა საკუთარი სახელი საკოცრ (არსებობს ამოკითხვის
სხვა ვარიანტებიც: საკოცრ, საკუთრ).

იოვანე ეპისკოპოსი მოხსენიებულია კიდევ ერთ წარწერაში, რომელიც
შესრულებულია აღმოსავლეთის ფასადზე:

ქე შწე მოვანე ეპისკოპოსი ამისი მშნბლი ღლსა მს (M. Brosset, Rapports sur un
Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l' Arménie, I, გვ. 167; ნ. შოშიაშ-
ვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 264-265), ანუ: ქრისტე, შეი-
წყალე მოვანე ეპისკოპოსი, ამისი მამენებელი, ღლესა მას.

წარწერაში გვაქვს მოვანე, რომელიც ალბათ ასახავს ხმოვნის წინა
პოზიციას /ი/-ს რედუქციას.

აღმოსავლეთის ფასადზე ამოკვეთილია კიდევ ერთი წარწერა:

1. წო
2. ეკლ
3. სიო შნ
4. ი მოშენ
5. ი და ყლ
6. ნი მაშ
7. ნბლნი შნი
8. ღლესა მას
9. საშჯლისს
10. ა დაიფრ
11. ენ და შწე
12. გლახკი
13. გი ღცესა
14. მომკსენეთ

(M. Brosset, Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'
Arménie, I, გვ. 167-168; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ.
265-266), ანუ:

1. წმიდაო
2. ეკლ-
3. სიო, შენ-
4. ი მუშაკნ
5. ი და ყოველ-
6. ნი მაშ-
7. ნებელნი შენნი
8. ღლესა მას
9. საშჯელისას-
10. ა დაიფარენ
11. და შეიწყალე.
12. გლახაკი
13. გიორგი ღოცვასა
14. მომიკსენეთ.

ეს წარწერაც X საუკუნის II ნახევრისაა.

კუმურდოს ეკლესიის სამხრეთის ფასადის მცირე შესასვლელის თავზე
ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა:

1. + სხლთა ღმთა მე მე ეპსკსნ ღღვ

2. ღღვ ახსბა აღჰდ ვაჩე ერისთვსა

3. ვინ შცვლს კრლთა ამით ხტთა ჩითა ჯრ... (M. Brosset, Rapports sur
un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l' Arménie, I, გვ. 159; ნ. შოშიაშ-
ვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 266-267), ანუ:

1. + სახელითა ღმრთისაჲთა მე, მოვანე ეპისკოპოსმან, ღავღევ

2. ღღვ ახუსებაჲ აღაჰად ვაჩე ერისთვისა.

3. ვინ შეცვალოს, კრულია ამით ხატითა, ჩუენითა ჯუარ[ითა].

წარწერა X საუკუნისაა.

მოვანე ფორმის გარდა ენის ისტორიის თვალსაზრისით საყურადღებოა:
ახუსებაჲ < აღვსებაჲ (დისტანციური, რეგრესული ასიმილაციური დაყრუება),
აგრეთვე კრულია < კრული არს (მეშველი მშნის გამარტივებით).

27. ფიის წმიდა თევდორეს ეკლესიის წარწერა

ასპინძის რაიონის სოფ. ფიის წმიდა თევდორეს ეკლესიის ტრაპეზზე
ამოღარულია ექვსსტრიქონიანი წარწერა:

1. სხლითა ღთა მე ჩ

2. ქრმნ და ძმთ

3. ა ჩემთა ღავ

4. ღვით ესე ეკლეს-

5. ა ქრკნი იყო

6. სიე (ვ. ცისკარიშვილი, წარწერები ასპინძის რაიონიდან, გვ. 167-168;

ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 270), ანუ:

1. სახელითა ღმრთისაჲთა მე, ჩ-

2. ქარმან (?), და ძმათ-

3. ა ჩემთა ღავ-

4. ღვით ესე ეკლეს-

5. იაჲ. ქრონიკონი იყო

6. სიე (=215).

წარწერა თარიღიანია (780+სიე(215)= 995 წ.).

ღ გრაფემა ნუსხურად არის დაწერილი. საკუთარ სახელს (ჩქარმან?
ჩექქურმან?...) დაერთვის მოთხრობითი ბრუნვის მან ნიშანი. საინტერესოა
გამოთქმა: ღავღვით ეკლესიაჲ.

28. სამსარის მანის ეკლესიის წარწერები

ახალქალაქის რაიონის სოფ. სამსარის კლდეში ნაკვეთი ეკლესიის
შესასვლელი კარის თავზე ამოღარულია თერთმეტსტრიქონიანი წარწერა
ასომთავრულიდან ნუსხურზე გარდამავალი დამწერლობით (წარწერა დამ-
იანებულია):

1. ...აშნა...

2. ...რე ა ეს...
3. ...მან კურ...
4. ...ლმან ესე ვანი...
5. ...რალა შინ დიდისა...
6. ...აგან გუქსნ და...
7. ...იქსენინ იგიც...
8. ...ა მა განკივიასა...
9. ულა მაშინ დავწერე...
10. ...მცხეთისა ეკლესიაი და...

11. ...ნოის კელი ტეღ ც წ (ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 274-275).

წარწერა მეტად დაზიანებულია. ამიტომ ძნელდება მისი სწორად გაშიფვრა და დათარიღება. ძეგლს X ს-ისად მიიჩნევენ (იხ. კორპუსი, I, გვ. 274).

გაცილებით უფრო უკეთ შემოინახა მეორე წარწერა, რომელიც ეკლესიის ფასადიდან ჩამოვარდნილ კლდის მოზრდილ ნატეხზეა შესრულებული. იგი ცხრასტრიქონიანია. დაწერილია ასომთავრულიდან ნუსხურზე გარდაშვალა დამწერლობით:

1. სახელითა ღმრთისა
2. მთა და მეოხე-
3. ბითა წმიდისა ღმ-
4. რთისმშობელისაჲ
5. თა ესე წმიდაჲ ეკლ-
6. ესიაჲ უდეს აღეშენ-
7. ა მაშინ ეს აღგი-
8. ლი ტყისაგან არა ჩნ-
9. და

(И. П. Ростовов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, გვ. 97-98; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 276), ანუ:

1. სახელითა ღმრთისა-
2. მთა და მეოხე-
3. ბითა წმიდისა ღმ-
4. რთისმშობელისაჲ-
5. თა ესე წმიდაჲ ეკლ-
6. ესიაჲ ოდეს აღეშენ-
7. ა, მაშინ ეს[ე] აღგი-
8. ლი ტყისაგან არა ჩნ-
9. და.

წარწერას X ს-ით ათარიღებენ (იხ. კორპუსი, I, გვ. 276). უ იხმარება ღ-ს გამოსახატავად (მეუხებითა, უდეს). ერთ ადგილას უ გამოჩენილია ეს [=ესე].

29. გარგმის სამლოცველოს წარწერა

გარგმის ეკლესიის სამრეკლოზე მიდგმული სამლოცველოს შესასვლელის თავზე მოთავსებულ ფილაზე ამოკვეთილი ჯვრის ორივე მხარეს შემონახულია ათსტრიქონიანი წარწერა (იგი დაზიანებულია).

მარცხენა მხარე:

1. ქ სხლთა ღითა და წსა ღთსმ
2. მობლისა მხბთა მე ივნე ძემნ სოლ
3. სმნ აღვაშენ ე წა ეგტრი მას ემ
4. სა ოდს საბრძნთს გადგა სკ-
5. ლიაროსი დავთ კრპლგი აღდნ
6. ღნ უშველა წთა მფთა და ჩნ
7. ყნი ლაშქარს წაგლნა სკლია-
8. როსი გავქციეთ მე მს ქყნსა რ
9. ლსა ჰქნ ხარსანანი ადგილსა რ
10. ლსა ჰქნ სარვენისნი მუნ ესუენა ტახტი

მარჯვენა მხარე:

1. და სა ... ისმშბლისაჲ
2. და ღირ ... ყვანზდ
3. შგა ო ... კონქსა
4. სადა ... ბლი ამისვე
5. ეგტრ ... ცა ოკდე
6. ობლთა რ ... ა ძმათა
8. სლერთა ... ა ...
9. და იოხე...
10. მამისა ჩს ...

(M. Brosset, Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, II, გვ. 133-134; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 280-281).

წარწერის მარცხენა ნახევარი შედარებით ადვილად აღდგება:

1. ქრისტე, სახელითა ღმრთისაჲთა და წმიდისა ღმრთისმ-
2. შობელისა მეოხებითა მე, ივანე, ძემან სულაჲ-
3. სმან აღვაშენე წმიდაჲ ეგუტერი მას ეამ-
4. სა, ოდეს საბერძნეთს გადგა სკ-
5. ლიაროსი. დავით კურაპალატი აღიღენ
6. ღმერთმან! - უშველა წმიდათა მეფეთა და ჩუენ
7. ყოველნი ლაშქარს წაგუავლინნა, სკლია-
8. როსი გავაქციეთ. მე მას ქუეყანასა, რომე-
9. ლსა ჰრქვან ხარსანანი, ადგილსა, რომელ-
10. სა ჰრქვან სარვენისნი, მუნ ესუენა ტახტი.

მარჯვენა მხარეს მოთავსებული წარწერის აღდგენა ძლიერი დაზიანების გამო ჭირს (არის აღდგენის ცდები - ა. შანიძისა, ნ. შოშიაშვილისა, იხ. კორპუსი, I, გვ. 281-282).

წარწერის კარგად შემონახული ნაწილი ყურადღებას იპყრობს ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი თხრობის მანერით, ნეოლოგიზმთა სიუხვით. ზედმეტი ჩანს მე-8 სტრიქონში მე ნაცვალსახელი.

პალეოგრაფიული ძვალსაზრისით წარწერას ახასიათებს ლ და ჟ (იშვიათად) გრაფემებით უ-ს გამოხატვა.

წარწერა თარიღდება X ს-ის 80-იანი წლებით.

30. შუპიაკის ეკლესიის წარწერები

ეკლესია მდებარეობდა წალკის რაიონში. ამჟამად მოქცეულია ხრამჰესის საგუბარში. ეკლესიის სამხრეთის ფასადზე ამოკვეთილი იყო ასომთავრული წარწერა (ახლა იგი დაცულია საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში):

1. ქ სახელითა ღმრთისათა და მეოხებითა წმიდისა
2. ღმრთისმშობელისათა და ძალითა და შეწევნითა ყლ
3. თა წმიდათა მისთათა მე კარვეჩინ აღვაშენე წმი-
4. დაი ესე ეკლესიაი ზეობასა აღდნ ღმრთ რაგ ერისთვისასა
5. სალოცველად მშეგრძელობისა და სულისა მათისათვის
6. და სალოცველად ძისა მათისა ღმრთისა ერისთვისა მშეგრძელ-
7. თბისათვის და საქსრად სოლისა ცოდვილისა ჩემისათვის დაიწერ-
8. ... (E. Такаишвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки,

IV, გვ. 18-19; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 237-238), ანუ:

1. ქრისტე, სახელითა ღმრთისათა და მეოხებითა წმიდისა
 2. ღმრთისმშობელისათა და ძალითა და შეწევნითა ყოველ -
 3. თა წმიდათა მისთათა მე, კარვეჩინ, აღვაშენე წმი-
 4. დაი ესე ეკლესიაი ზეობასა, - აღიღენ ღმერთმან! - რაგ ერისთ-
- ვისასა
5. სალოცველად მშეგრძელობისა და სულისა მათისათვის
 6. და სალოცველად ძისა მათისა ღმრთისა ერისთვისა მშეგრძელ-
 7. თბისათვის და საქსრად სულისა ცოდვილისა ჩემისათვის. დაიწერ...
 - 8.

წარწერას ე. თაყაიშვილი XI ს-ის I მეოთხედით ათარიღებდა (E. Такаишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 18-19), ა. ბაქრაძე - X ს-ის II ნახევრით (ა. ბაქრაძე, თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 57), ნ. შოშიაშვილი - X-XI საუკუნეთა მიჯნით (კორპუსი, I, გვ. 237).

წარწერას ახასიათებს განუსხურებისაკენ მიდრეკილება. ქარაგმების ნიშნები იშვიათად იხმარება.

ჟ გამოიხატება ლ-თი. აი იხმარება ისტორიული დამავალი დიფთონგის ადგილას (ღმრთისათა, მისთათა, წმიდაი, ეკლესიაი და სხვ.). საყურადღებოა საკუთარი სახელი კარვეჩინ. კარვეჩინ სახელი დასტურდება აგრეთვე დაღეთის (თეთრიწყაროს რ-ნი) ეკლესიის წარწერაშიც, რომელიც, ნ. შოშიაშ-

ვილის აზრით, შუპიაკის ეკლესიის წარწერათა შემსრულებლის მიერ არის ამოკვეთილი. მათი იხმარება pluralis magistat-ის მნიშვნელობით (სალოცველად მშეგრძელობისა და სულისა მათისათვის - იგულისხმება რატი ერისთავი).

შუპიაკის ეკლესიის სამხრეთი ფასადის კარის მარჯვნივ ამოკვეთილი იყო ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. სხლითა ღმრთისათა და
2. მხრთა წდსა ღმრთისმშ
3. ბლისთა დაისოა ქ
4. ვაი ესე ქველისაი ქ
5. ე (E. Такаишвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки,

IV, გვ. 21; ნ. შოშიაშვილი, ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 239), ანუ:

1. სახელითა ღმრთისათა და
2. მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშ
3. თბელისათა დაისოა ქ
4. ვაი ესე ქველისაი, ქრისტე,
5. [შეიწყალე.

წარწერა იმეორებს ზემოთ განხილული წარწერის თავისებურებებს. საყურადღებოა ანთროპონიმი ქველი. წარწერას X-XI საუკუნის მიჯნით ათარიღებენ.

31. იშხნის ეკლესიის წარწერები

იშხნის ტაძრის სამხრეთის კარის წრის თავზე და მის გიშპანზე მოთავსებულია ასომთავრული წრიული წარწერა:

1. იჟ ქე აღიღე ორთავე შინა ცხრბათა გი მჟე და შეილნი მათნი ან
2. სხლითა ღმრთა მე გლზკმა ანტნი ებსკჰსმ იშხნლმ გვასლე კარისა ბჟე წმიდისა
3. კთლკეკლსსა სდბლდ მჟთა გი მჟსა და შელთა მათთა სლცვლდ სლსა ბ
4. გრგ კჰლგისსა შნდბისათჳს ცდვთა ჩნთჳსა წო კთლკე ეკლეო შემწე და მ
5. [ფ]რელ გუყე წე ღმრთისა და ნვთსყდლ გუყემნ საშინელსა მა
6. [ს] ღლესა მისაგებელისასა წე მსჯოლისა ყლთ
7. [ა]სა ღირს ვიქმნეთ მოგოვებასა ცდვ-
8. თსა და წყლბსა ღმრთისა გვდრბი
9. [ყ]ლთა შშვლთა ლცვასა მმიკ-
10. ს.
11. ენე
12. თ. (იხ. ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია

სამხრეთ საქართველოში, გვ. 11), ანუ:

1. იესუ ქრისტე, აღიღე ორთავე შინა ცხოვრებათა გიორგი მეფე და შეილნი მათნი, ამენ.

2. სახელითა ღმრთისაჲთა მე, გლახაკმან ანტონი, ეპისკოპოსმან იშხ-
ნელმან, განვაახლე ესე კარისა ბჭე წმიდისა

3. კათოლიკე ეკლესიისაჲ სადიდებულად მეფეთა – გიორგი მეფისა და
შვილთა მათთა, – სალოცველად სულისა ბ-

4. აგრავ კურაპალატისასა, შენდობისათჳს ცოდვათა ჩუენთაჲსა. წმი-
დაო კათოლიკე ეკლესიაო, შემწე და მ-

5. ფარველ გუეყავ წინაშე ღმრთისა და ნავთსაყუდელ გუექმენ საში-
ნელსა მა-

6. ს დღესა მისაგებელისასა წინაშე მსაჯულისა ყოველ-

7. თამსა, ღირს ვიქმნეთ მოგოვებასა ცოდვა-

8. თასა და წყალობასა ღმრთისასა. გვედრები

9. ყოველთა შემავალთა, ლოცვასა მომიტ-

10. ს-

11. ენე-

12. თ.

ე. თაყაიშვილის აზრით, წარწერაში მოიხსენიებიან გიორგი I და ბა-
გრატ III. ამიტომ მან ეს ძეგლი XI საუკუნის დასაწყისით დაათარიღა.

ენობრივი თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა გლახაკმა.
მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი გამარტივებულია. მოტოვება (მოტევების
ნაცვლად) წარწერის ამომკვეთის შეცდომაა ან იდიოლექტიზმი.

მეორე ასომთავრული წარწერა თარიღიანია. იგი იწყება სამხრეთის
მეორე სარკმლის თავზე და გრძელდება კედელზე:

1. + სხლითა ღმთა მე ანტი იშხლმთვრესკსმნ გვხლე და გნვსრლე წა
ესე გძრი ღმ კთლკე ეკლსა

2. სადბლდ ბ გტ კ პლტს[ა]

3. სლცვლდ და სკსბლდ

4. სლსა ჩემისა და

5. ცდვთა ჩემთა

6. შნდბისათჳს

7. ქრკნსა სნბ

8. და ვშნე კელითა ი

9. ენე მორჩამს ძი

10. სადთა (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის ... ექსპედიცია, გვ. 13),
ანუ:

1. ქრისტე, სახელითა ღმრთისაჲთა მე, ანტონი იშხნელ მთავრეპისკ-
ოპოსმან, განვაახლე და განვასრულე წმიდამ

2. ესე გაძარი ღმრთისაჲ, კათოლიკე ეკლესიაჲ

3. სალოცველად და საკსენებელად

4. სულისა ჩემისა და

5. ცოდვათა ჩემთა

6. შენდობისათჳს

7. ქრონიკონსა სნბ (=252)

8. და ვაშენე კელითა იო-

9. ვანე (ივანე) მორჩამს ძი-

10. სადთა.

ეს წარწერა შესრულებულია 1032 წ. (სნბ=252+780=1032). ყურადღებას
იქცევენ ანთროპონიმები ივანე (შეიძლება გავეშიფროთ ორგვარად: იოვანე ან
ივანე) და მორჩა. მორჩ-ა კნინობითობის მაწარმოებელიანი ფუძეა. ამო-
სავალია მორჩ – (მორჩ-ი „მცირე“).

ჩრდილო ეგვტერის სამხრეთ კედელზე ყოფილა 27 სტრიქონიანი ასომ-
თავრული წარწერა. სამწუხაროდ, უკვე 1917 წელს არ იკითხებოდა ბოლო 8
სტრიქონი. წარწერის გადარჩენილ ნაწილში გვაქვს:

1. ქრონიკონსა რლზ-სა თა სეკდემბერსა მ-სა

2. შეწევნითა ქესითა და მადლითა წმიდისა

3. კათოლიკე ეკლესიისაჲთა ადარნესე ქართ

4. ველთა მეფისა ბრძანებითა დღვინა ნეგარი

5. მამაჲ ჩნი ბასილი ეპისკოპოსი და ჰმსახურა ამას

6. წმიდასა ეკლესიასა წელი ით კეთილითა მოლუაწებითა

7. და სრულითა სარწმუნოვებითა და შეპვედრა

8. სული თსი თა დეკენბერსა კვ დღესა პა

9. რასკევსა ქე სულსა მათსა განუსუენე ან

10. და შემდგომად მათსა ბრძანებითა დღებულთა ღირსთა მეფეთა

11. აცხოვნენინ ღნ მეფენი ჩნნი დავით ქართველთა მეფე და

12. აშოტ კურაპალატი ბაგრატ მაგისტროსი [და სუმბატ ანთი]

13. პატრიკი აღიდენინ ღნ წარავლინეს საბერძნეთს გრა

14. პეზონთა და მუნ აკურთხეს მღლთმთავრად იშხნისა

15. სტეფანე პატიოსანი და ღირსი მამაჲ ჩნი კელითა

16. ბასილი ღთშემოსილისა და პატიოსნისა ბერძენთა პატრიარქი

17. სადთა თა მარტსა ა-სა დღესა კურიაკესა ღნ წარუ

18. მართენ ან რ მას ეამსა ოდენ ქართლისა [კათალიკოსი ანტონი] (ე.

თაყაიშვილი, 1917 წლის ... ექსპედიცია ... გვ. 15.), ანუ:

1. ქრონიკონსა რლზ(=137)-სა, თუესა სეკდემბერსა მ(=7)-სა,

2. შეწევნითა ქრისტესითა და მადლითა წმიდისა

3. კათოლიკე ეკლესიისაჲთა ადარნესე ქართ-

4. ველთა მეფისა ბრძანებითა დაიდგინა ნეგარი

5. მამაჲ ჩუენი ბასილი ეპისკოპოსი და ჰმსახურა ამას

6. წმიდასა ეკლესიასა წელი ით(=19) კეთილითა მოლუაწებითა

7. და სრულითა სარწმუნოვებითა. და შეპვედრა

8. სული თჳსი უფალსა თუესა დეკენბერსა კვ(=26), დღესა პა-

9. რასკევსა, ქრისტე, სულსა მათსა განუსუენე, ამენ.

10. და შემდგომად მათსა ბრძანებითა დიდებულთა ღირსთა მეფეთა,-

11. აცხოვნენინ ღმერთმან მეფენი ჩუენნი: დავით ქართველთა მეფე, და

12. აშოტ კურაპალატი, – ბაგრატ მაგისტროსი [და სუმბატ ანთი]-

13. პატრიკი, – აღიდენინ ღმერთმან! – წარავლინეს საბერძნეთს, გრა-

14. პეზონთა და მუნ აკურთხეს მღელთმთავრად იშხნისა

15. სტეფანე, პატიოსანი და ღირსი მამაჲ ჩუენი, კელითა

16. ბასილი ღმერთშემოსილისა და პატრიოსნისა ბერძენთა პატრიარქი-
17. საბათა თუესა მარტსა ა(=1)-სა, დღესა კურიაკესა, - ღმერთმან წარუ-
18. მართენ, ამენ, - რამეთუ მას ეამსა ოდენ ქართლისა [კათალიკოსი ანტონი...].

როგორც წარწერის შინაარსიდან ჩანს, ძეგლი X ს-ის 30-იანი წლების მიწურულს მიეკუთვნება.

ენობრივი თვალსაზრისით ყურადღებას უპირველეს ყოვლისა, იქცევს ის, რომ თხრობით ნაწილში როგორც აგრიბუტული, ისე მართული მსაზღვრელი თითქმის ყოველთვის უსწრებს საზღვრულს. ეს არის ცოცხალი მეტყველების ასახვა.

იშხნის მცირე ეკლესიის სამხრეთის კარის თავის წრეზე იწყება ასომ-თავრული წარწერა და გრძელდება გიმპანზე:

1. ქ. სხლითა ღსათა მე გრგნ მეფთა მფმან აღვშნე ესე წა ეკლესა
2. სხლსა ზა წდსა ღთისმშობლისასა სლცლდ
3. სლისა ჩემისა წო ღთისმშობლო ტლვარ
4. მექმენ დღესა მას სამჯელისასა
5. ესე არიან ბჭენი ოლისანი და
6. მართლნი შელნან მას
7. ყლთა შემელთა ღც
8. ვსა მომიქს
9. ენ
10. ით.

(ე. თაყაიშვილი 1917 წლის... ექსპედიცია... გვ. 29), ანუ:

1. ქრისტე, სახელითა ღმრთისაჲთა მე, გურგენ მეფეთა მეფემან, აღ-ვაშენე ესე წმიდაჲ ეკლესიაჲ

2. სახელსა ზედა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა სალოცველად
3. სულისა ჩემისა, წმიდაო ღმრთისმშობელო, გალავარ
4. მექმენ დღესა მას სამჯელისასა.
5. ესე არიან ბჭენი უფლისანი და
6. მართალნი შევლენან მას.
7. ყოველთა შემავალთა ღოც-
8. ვასა მომიქს
9. ენ-
10. ით.

წარწერას ახლავს თარიღი: ქრონიკონი იყო სკვ (სკვ=226+780=1006 წ.). კარის წრის მარჯვენა ქუსლზე არის ეგვევ თარიღი სომხურად.

32. ოშკის მონასტრის წარწერები

ოშკის ეკლესია მდიდარი ყოფილა წარწერებით. ისინი ძირითადად წითელი ფერადით გამოუყვანიათ. ამოკვეთილია მხოლოდ სამი წარწერა. წარწერათა ერთი ნაწილი დაღუპულა, ან ძლიერ გაფერმკრთალებულა.

თორმეტსტრიქონიანი წარწერა მოთავსებულია სამხრეთი კარის გიმპანზე (დაზიანებულია მე-11 - მე-12 სტრიქონები). იგი მოგვითხრობს ეკლესიის მშენებლობის შესახებ:

1. + მოწყალებითა ღთისაჲთა რლი სცავს ყლთა მოშიშთა მსთა და წარუმართბს მოყუარეთა სახელისა მისისათა ყლთა სქმ

2. თა კთლთა ამის წდისა სმბსა სარწმუნოვებთა და მხბთა წდისა დლოფლისა ჩნისა ღთისმშობლისაჲთა მდლითა წდისა ძლსა ცხორე-ბისაჲ

3. თა შეწვნითა და მეოხბთა დიდებულისა ნათლისმცემლისაჲთა და ყლთა წმიდათაჲთა რნი საუკუნითგან სათნო ეყნს ღთსა ამათ ყლთა

4. წმიდათა სადიდებლდ და საქებლდ იწყს ღთიფგუირგუინოსნთა მფთა ჩნთა შნბდ ამის წმიდისა საყდრისა რა ამას შინა აღესრულებოდან დღესა

5. სწაულნი და შეიმკვებოდინ კსენებნი წმიდათანი ვა წერილ არს კსენებასა წმიდათასა ეზიარებოდით ამათ ყლთა წმიდათა სურვილითა

6. ამათ დიდებულთა მფთა ჩნთა უშურვლ ყნეს საფსნი წარმავალნი წარუვალისა მსთუის რთა იგი ყნი წმიდანი შემწდ მოიგნენ და ღნ შწნ ორთავე

7. ცხორებთა ძთა ღთვ კურთხეულისა ადარნესე კურაპალატისათა ბაგრატ ერისთავთა ერისთემნ დავით მაგისტროსმნ სამებაშნ წმიდამან

8. სამნივე დაიფარენ მარჯუენითა თსითა და აღნ ორთავე ცხოვრებთა და მე გრიგოლ ღირს მყო ღნ მსახურებასა ამას მთსა ღთისა მიმართ და მე ვიყ

9. ავ საქმესა ზა მდგომი და არწმუნა ღნ გონებასა მთსა ერთგულო-ბაჲ ჩემი მთისაჲ ესე იყო გალატომთა და მოქმედთა მიმღი და აზავერთა მექუიშე

10. თაჲ რლ წელიწადსა წაეგის ღრამაჲ კ ათასი ღუინოჲ ფსი ჭ რკი-ნაჲ ლიგრი ნ ხუარბალი გრივი სმე გალატომი და ხუროჲ და მკედელი რლ მარადის შურებო

11. და ღი. კარი რლ ქვასა კრებდა ღ ჯორი და სხაჲ აზავერი რომელ გრიგოლწმიდით სპონდიქსა კრებდა ღ სხუაჲ აზავერი რლ ... და ღ

12. ...ერი და მოქმედი პ... (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის ... ექსპედიცია ... გვ. 47), ანუ:

1. + მოწყალებითა ღმრთისაჲთა, რომელი სცავს ყოველთა მოშიშთა მისთა და წარუმართებს მოყუარეთა სახელისა მისისათა ყოველთა საქმე-

2. თა კეთილთა, ამის წმიდისა სამებისა სარწმუნოვებითა და მეოხე-ბითა წმიდისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთისმშობელისაჲთა, მადლითა წმიდისა ძელისა ცხორებისაჲ-

3. თა, შეწევნითა და მეოხებითა დიდებულისა ნათლისმცემელისაჲთა და ყოველთა წმიდათაჲთა, რომელნი საუკუნითგან სათნო ეყვნეს ღმერთსა, ამათ ყოველთა

4. წმიდათა სადიდებულად და საქებელად იწყეს ღმრთივეგუიერგუინო-სანთა მეფეთა ჩუენთა შენებად ამის წმიდისა საყდრისა, რაათა ამას შინა აღესრულებოდინა ღღესა-

5. სწაულნი და შეიმკვებოდინა კსენებანი წმიდათანი, ვითარცა წერილ არს: „კსენებასა წმიდათასა ეზიარებოდით“, ამათ ყოველთა წმიდათა სურვილითა

6. ამათ ღიღებულთა მეფეთა ჩუენთა უშურველ-ყენეს საფასენი წარმავალნი წარუვალისა მისთუის, რაათა იგი ყოველნი წმიდანი შემწედ მოიგნენ და – ღმერთმან შეიწყალენ ორთავე

7. ცხოვრებათა! – ძეთა ღმრთივეკურთხეულისა აღარნასე კურაპალატი-სათა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმან და ღავით მაგისტროსმან, – სამებამან წმიდამან

8. სამნივე დაიფარენ მარჯუენითა თუსითა და აღიდენ ორთავე ცხოვრებათა! – და მე, გრიგოლ, ღირს-მყო ღმერთმან მსახურებასა ამას მათსა ღმრთისა მიმართ, – და მე ვიყ-

9. ავ საქმესა გელამდგომი, და არწმუნა ღმერთმან გონებასა მათსა ერთგულობა ჩემი მათისამ. ესე იყო გაღატომთა და მოქმედთა მიმღი და აზავერთა მექუიშე-

10. თამ, რომელ წელიწადსა წაეგების ღრამამ კ (=20) ათასი, ღუინოჲ ფისოსი ჭ (=5000), რკინამ ლიტრი ნ (=50), ხუარბალი გრივი სმი (=250). გაღატომი და ხუროჲ და მჭედელი, რომელ მარადის შურებო-

11. ღა, მი (=70), კარი, რომელ ქვასა კრებდა ლ (=30), ჯორი და სხუამ აზავერი, რომელ გრიგოლწმიდით სპონდიკსა კრებდა, ლ (=30), სხუამ აზავერი, რომელ...ა (=60)

12. ა და ... ერი და მოქმედი პ (=80)

წარწერა მასში მოხსენიებული პირების მიხედვით თარიღდება X საუკუნის 50-იანი წლებით (ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 51).

წარწერის საკმაოდ ვრცელი შესავალი მრავალ გრაფარეტულ გამოთქმას შეიცავს, სამაგიეროდ წარწერის დასკვნითი ნაწილი გამოავლენს არაერთ საინტერესო ლექსიკურ ერთეულს (მიმღი, აზავერი, გრივი, სპონდიკი, ფისოსი და სხვ.). ყურადღებას იქცევს ასოთა მეშველობით ციფრთა გადმოცემის ზოგი შემთხვევა: მი=70 (მოსალოდნელი იყო: თ), სმი=250 (მოსალოდნელი იყო სნ) და სხვ.

ამ წარწერაში დასახელებული ზოგი პირი იხსენიება აღმოსავლეთი აფსიდის სარკმლის თავზე ამოჭრილ წარწერაშიც:

1. ქე ძეო ღსო აღდნ მჴნი ჩნი მონი შნი ბგრტ და ღთ
2. ორსვე ცხრბასა წო ნთლისშელო მეოხ და მჴრულ ეყვ აზ
3. ნაორნი და მსახორნი შთნი დაძცვენ მშმა მქლ
4. და მშმა ავნე და გრგლ ყლსგნ ბრგისაგნ (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის ... ექსპედიცია ... გვ. 51-52), ანუ:

1. ქრისტე, ძეო ღმრთისაო, აღიდენ მეფენი ჩუენნი, მონანი შენნი ბაგრატ და ღავით

2. ორსავე ცხორებასა. წმიდაო ნათლისმცემლო, მეოხ და მჴარველ ეყავ აზ-

3. ნაურნი და მსახურნი მათნი, დაძცვენ მამამ მიქაელ

4. და მამამ მოვანე და გრიგოლ ყოვლისაგან ბოროტისაგან.

წარწერა X საუკუნის 50-იან წლებს განეკუთვნება.

ყურადღებას იქცევს სინტაქსურად გაუმართავი ფრაზა: მეოხ და მჴარველ ეყავ აზნაურნი და მსახურნი მათნი (უნდა იყოს: აზნაურთა და მსახურთა მათთა, – იხ. ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 53). ჲ გვხვდება ისეთ შემთხვევებში, სადაც ნორმათა მიხედვით, ი იყო მოსალოდნელი (დაძცვენ, მოვანე).

გადრის მარჯვენა მკლავის შუა სარკმელს ქვემოთ ე. თაყაიშვილმა იპოვა წითელფერადოვანი წარწერა:

1. + სმზო წო აღნ შნ შრ

2. გრგნსნნი მჴნი ბსლი

3. და კსტნტი რშლთა შრ

4. გნსრლბლ იქმნა შრდ ღბრვი

5. თა ტძრი ესე ღსა მნზა

6. გრგლისა და დვთა (?)

7. ქე შე მნა ში გრგლ

8. და წყლბთ მსსნე გლტბი იესე (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის...

ექსპედიცია... გვ. 54), ანუ:

1. + სამებაო წმიდაო, აღიდენ შენ მიერ

2. გურგუნოსანნი მეფენი ბასილი

3. და კოსტანტი, რომელთა მიერ

4. განსრულებულ იქმნა მეორედ დაბურვი-

5. თა გაძარი ესე ღმრთისამ მონაზონებასა

6. გრიგოლისსა და დავითისსა (?)

7. ქრისტე, შეიწყალე მონამ შენი გრიგოლ

8. და წყალობით მოიხსენე გაღატომი იესე.

წარწერას ე. თაყაიშვილი 1022-1025 წწ-ით ათარილებს (ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 54).

უაღრესად საინტერესოა მოიხსენე ფორმა, რომელიც გვიჩვენებს /x>/ხ/ პროცესს.

საკუროთხეელის კედელზე მოთავსებულია წარწერა, რომელშიც მოიხსენიება ჯოჯიკ პატრიკი (წარწერა დაზიანებულია):

... განვაშუენე და შევაძვეე გაძარი წმიდისა წინამორბედისამ საფასათა სულკურთხეულისა ჯოჯიკ პატრიკისამთა, – აკუროთხენ ღმერთმან და აღიდენ, – ქრონიკონსა სნვ (=256), ბერძენთა ...

წარწერა შესრულებულია 1036 წელს (780+256).

საფასათა წარმოგვიდგენს ჲ-თ /ი/-ს გამოხატვის შემთხვევას.

33. პარხლის ეკლესიის ნარწერა

ეკლესიის მე-6 და მე-7 კამარებზე შემორჩენილია წარწერა:

1. სახელითა ღმრთისათა, მეოხებითა
2. წმიდისა ღმრთისმშობელი-
3. სამთა, წმიდისა იოვანე ნა-
4. ნათლისმცემლისათა, -
5. აღიღუნ ღმერთმან - ქრისტეს მიერ
6. ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლე-
7. თის პატრიარქსა იოვანეს, -
8. პარ-
9. ხალს ე-
10. კლესიასა
11. ზედა ჩასდუ
12. დარაჲ კურა-
13. ვალაგსა აუშენა, არღარავის
14. ეკაზმა და მან შეკაზმა, - ჰგი-
15. ესმცა დიდებაჲ მისი უკუნისასმდე! - წინამძღუარსა გიორგი
16. ღლლისასა შეეწიენ ღმერთმან.
17. ამენ ეყავნ იოანე
18. წინამძღუარჲ (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის ...ექსპედიცია ... გვ. 89).

წარწერა შესრულებული ჩანს X საუკუნის 60-70-იანი წლების მიჯნაზე (იხ. ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 89) წარწერაში დასტურდება უჩვეულო სინტაქსური კონსტრუქციები (აღიღუნ ღმერთმან ქრისტეს მიერ ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქსა იოვანეს; ან კიდევ: შეეწიენ ღმერთმან). წინამძღუარჲ ფორმაში ღ /ი/-ს გამოხატავს.

წარწერაში იხმარება ჩასდუდარაჲ. ე. თაყაიშვილი წერს: „ეს ტერმინი აქ პირველად გვხვდება ქართულ ლიტერატურაში. ის ჯეროვნად აქვს განმარტებული ნ. მარს, რომელსაც მისი თხოვნით დავუთმე ამ წარწერის პირველი გამოცემა. ავტორი აღნიშნავს: იაფეგური ენების პალეონტოლოგიამ დიდი ხანია დაადგინა, რომ სიგყვა, რომელიც აღნიშნავს „თავს“, „მთას“, და „ცას“, ხუროთმოძღვრების თვალსაზრისით ნიშნავს „თაღს“ და „კამარას“, რომ ეს საგანი ეხლა დამტკიცებას პოვებს პარხლის წარწერაში, რომელშიც გვხვდება ტერმინი ჩას-დუდ-არაჲ. ეს ტერმინი ორი სიგყვისაგან შედგება: ჩა იგივეა, რაც ცა (ჩა-ს შეცვლა ცა-თი შენიშნულია სამეგრელოს სოფლისა და მისი მონასტრის სახელში „ჩაისი“ „ცაიშის“ მაგიერ). დუდ ან დუდი ჭანურ-მეგრული სიგყვაა და ნიშნავს თავს, ხოლო არ კარგად ცნობილი დაბოლოებაა მრავლობითი რიცხვისა, რომელიც შენახულია აგრეთვე სვანურსა და სომხურ (ჰაიურ) ენებში. ჭანური ტერმინი „დუდ-არა“ იგივეა, რაც ქართული „კამარა“, სომხური „კამარ“, ბერძნული „კამარა“. ერთი სიგყვით, ჩას-დუდ-არა ნიშნავს, ერთსა და იმავე დროს თაღს, კამარას, და შემდეგ კამარათა ჯგუფს, ე. ი. კამარნარს ანუ არკატურას“ (ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 91).

ნ. მარის ეტიმოლოგიის გაზიარება შეუძლებელია. არ მრავლობითობის სუფიქსი უცნობია მეგრულისა და ლაზურისათვის.

დუდ-არა ფორმაში არ მრავლობითობის მაწარმოებელი კიდევ რომ გამოვეყოთ, რა ფუნქციისა იქნებოდა ბოლოკიდური ა? ამდენად, ტერმინი ჩასდუდარაჲ ახსნას მოითხოვს.

34. უბისის ეკლესიის წარწერები

უბისის (ხარაგაულის რაიონი) ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში სარკმლის გემოთ ჩასმულ ქვის ფილაზე ამოკვეთილია ათსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა:

1. +ბრძნს წ^ა გ^იჲ
2. შმ^ამოსწრ^ენი
3. კ^ათლი მ^ამ^აწ^რ
4. ა სტ^აფანე და
5. მე ღ^ა უბ^აძე
6. წ^ასა სტ^აფნსი ვ
7. ინცა მ^ამ^ასახლ
8. ისი ბრ^აძნთ გრ^ად^ეთ
- +

9. თუ^არა ღ^ან მგ^აკლს

10. ა^ნ (P. Шмерлинг, К датировке Убисского Храма, გვ. 172; ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 28), ანუ:

1. + ბრძანებს წმიდაჲ გიორგი:

2. შემოსაწირავი

3. კეთილი შემოსწირ-

4. ა სტეფანე და

5. მე ღლეა უბოძე

6. წმიდისა სტეფანესი. ვ-

7. ინცა მამასახლ-

8. ისი ბრძანდებოდით, გარდაიკდიდეთ,

9. თუარა ღმერთმან მიგკაღოს,

10. ამენ.

წარწერა, რ. შმერლინგის აზრით, IX საუკუნისაა (P. Шмерлинг, დასახ. ნაშრ., გვ. 172). ვ. სილოგავა ძეგლს IX-X საუკუნეებით ათარიღებს.

წარწერა საკმაოდ დაუდევრად არის შესრულებული. შეცდომებია: გი^ა, შმ^ამოსწრ^ენი. ღ იხმარება /ი/-ს გამოსახატავად.

გვხვდება ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები: თუარა, ბრძანდებოდით.

ალბათ წარწერა უფრო მოგვიანო ხანით უნდა დათარიღდეს.

ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე ჩასმულ ქვის ფილაზე იკითხება:

1. ესე ქვაჲ მე მოვიღე ვინ წაიკი-

2. თხ...

3. ლოცვა ყვაჲ (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 30), ანუ:

1. ესე ქვაჲ მე მოვიღე ვინ წაიკი-

2. თხ[ოთ],

3. ლოცვა-ყავამ[თ].

წარწერა ნუსხურია. მას ვ. სილოგავა IX-X საუკუნეებისად მიიჩნევს.

წარ- მზნისწინი გამარტივებული ფორმით (წა-) არის წარმოდგენილი. ყავამ[თ] ფორმაში ჟ /ღ-ს გამოხატავს.

35. ჰყონდილის ტაძრის წარწერები

ტაძრის დასავლეთ ფასადზე ამოკვეთილი ყოფილა ასომთავრული წარწერა, რომელიც 1850 წელს ტაძრის შეკეთებისას დაიღუპა. მისი ფრაგმენტები გამოაქვეყნა მ. ბროსემ: მფშ აფხაზთა ...ა ცხრბათა აღაშენა წმიდაჲ ესე სანათლა ...დს..თგან ...ა წლთა ქ ქრონიკონსა სივ (M. Brosset, Rapports sur un Voyage archeologique dans la Géorgie et l'Arménie, VII, გვ. 12-13). წარწერას ასე კითხულობენ:

[+ აღიდენ ღმერთმან ბაგრატ] მეფე აფხაზთა[ა] ორთავე შინ[ა] ცხორე-ბათა. აღაშენა წმიდაჲ ესე სანათლა[ვი] დასაბამითგან[თა] წელთა [ხ]ქ (=6600), ქრონიკონსა სივ (=216).

წარწერა თარიღდება 996 წლით (780+216). დასაბამითგან უნდა აღდგეს ხქ (6600-5604=996 წ.).

ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე მოთავსებულ ქვის ფილაზე შესრულებული ქრისტეს გამოსახულების ორივე მხარეს გვაქვს ასომთავრული წარწერა: იუ ქე მე ვყო ცდ კელი ჩმი ვუოცო მარჯუნესა ჩმსა და ვთქა ცხლ ვარ მე ოკე (M. Brosset, Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, VII, გვ. 25), ანუ:

იესუ ქრისტე, მე ვყო ცად კელი ჩემი, ვუოცო მარჯუნესა ჩემსა და ვთქუა: „ცხოველ ვარ მე უკუნისამდე“.

წარწერა წინა წარწერის თანადროული ჩანს.

36. ქორეთის ეკლესიის წარწერა

1958 წელს გ. გაფრინდაშვილმა მიაგნო ქორეთის (საჩხერის რაიონი) ღვთაების ეკლესიის ასომთავრულ წარწერას:

1. +, სმზო წო შე ღ

2. ა აღიდუ მრმ დე

3. თფალი და შვილნი მ

4. ისნი გი და ხურსი ესე ბ

5. ლჰ ... დაიდვა ქრწენ

6. სა სკ-სა (გ. გაფრინდაშვილი, 1000 წლის სამშენებლო წარწერა ქორეთის ეკლესიაზე, გვ. 54-61), ანუ:

1. + სამებაო წმიდაო, შეიწყალე ღ-

2. ა აღიდუ მარიამ დე-

3. ოფალი და შვილნი მ-

4. ისნი: გიორგი და ხურსი. ესე ბა-

5. ლაჰ[ვარი] დაიდვა ქრონიკონ-

6. სა სკ(=220)-სა

წარწერა 1000 წლით თარიღდება (780+220).

ღვთაჲლ < ღვდოჲალ ღ-ს დისიმილაციური დაკარგვით. საყურადღებოა აგრეთვე ანთროპონიმი ხურსი.

37. ბედიის ეკლესიის წარწერა

ბედიის (ოჩამჩირის რაიონი) ეკლესიის დასავლეთ კედელზე ამოკვეთილი ყოფილა ასომთავრული წარწერა, რომელიც ამჟამად არ ჩანს:

1. წო ღთისმშობელო მეხ ე

2. ქმნ წა ამს სყდრა მ

3. მნბლს გლგმთა ოხცს

4. სმნსა (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, VIII, გვ. 91), ანუ:

1. წმიდაო ღმრთისმშობელო, მეოხ ე-

2. ქმენ წმიდისა ამის საყდრისა მ-

3. ამენებელს, გალაგომთა უხუცეს[ს]

4. სუმეონსა.

წარწერა, ვ. სილოგავას აზრით, X საუკუნისაა (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 38).

წარწერაში ყურადღებას იქცევს ანთროპონიმის ემფატიკურხმოვნიანი ფორმა (სუმეონსა), აგრეთვე ტერმინი გალაგომთა უხუცესი.

38. გემოკრიხის ეკლესიის წარწერა

გემოკრიხის (ამბროლაურის რაიონი) ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე ჩასმულ ქვის ფილაზე ამოკვეთილია სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. ოო გასწენე

2. სულსა ფ

3. ეთაისასა (ს. კაკაბაძე, წინასწარი ცნობა დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ, გვ. 106; ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 39), ანუ:

1. უფალო, გაუსვენე

2. სულსა ფ-

3. ეთაისასა.

წარწერას X ს-ით ათარიღებენ.

წარწერა, ენობრივი თვალსაზრისით, ძალზე საინტერესოა. გვხვდება უმარცვლო /ქ/-ს /ც/-თი შენაცვლების ამსახველი ფორმა (გაუსვენე); ისტორიული /ამ/ დიფთონგის აღვილას ჩამოყალიბებულია /აი/ ხმოვანთა კომპლექსი. საკუთარი სახელი დაირთავს ემფატიკურ ხმოვანს. მზნისწინი გამარტივებულია. ფეთა სახელი უჩვეულოა. საერთოდ, წარწერა კარგად ასახავს მეტყველებას.

ენობრივად საყურადღებოა აგრეთვე ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, რომელიც ამოკვეთილია ჩრდილოეთ კედელში ჩასმულ ქვის ფილაზე:

1. ორ გაუ-
2. სვენე ს
3. ულსა შე
4. ილაჰსა (ს. კაკაბაძე, წინასწარი ცნობა დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ, გვ. 106; ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 40), ანუ:

1. უფალო, გაუ-
2. სვენე ს-
3. ულსა შე-
4. ილაჰსა.

ამ წარწერაშიც გვაქვს უმარცვლო /უ/-ს /ვ/-თი შენაცვლება, აგრეთვე თავისებური ანთროპონიმი შვილა, რომელიც წარმოქმნილია შვილ-ისაგან კნინობითობის -ა სუფიქსის მეშვეობით.

ეკლესიის დასავლეთ კედელში ჩასმულ ქვის ფილაზე ამოკვეთილია ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. წო მთა
2. ვრაგლზ
3. ო კვიტ

4. აი შე (ს. კაკაბაძე, წინასწარი ცნობა დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ, გვ. 106; ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 41).

წარწერაში გვაქვს ვი მიმდევრობა (კვიტა); აგრეთვე უ სახელობითის ნიშანი ა-თი დაბოლოებულ საკუთარ სახელთან. კვიტა ანთროპონიმი პირველად აქ გვხვდება (ახლა შემონახულია გვარში – კვიტაშვილი)

39. ბაბრატის ტაძრის წარწერები

ბაგრატის ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე ჩასმულ ფილაზე ამოკვეთილია წარწერა:

1. +. ოდეს განმტკიცნა იაკვი ქენი იყო
2. 223 (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, I, გვ. 3), ანუ:

1. + ოდეს განმტკიცნა იაკაკი. ქრონიკონი იყო
2. 223.

წარწერა ამოკვეთილია 1003 წელს (223+780). ეს ძეგლი გამოავლენს ე.წ. არაბულ ციფრებს. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „პირველად ინდო-არაბული რიცხვის ნიშნები ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის კედლის წარწერაში გვხვდება“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 149).

ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე ჩასმულ ფილაზე ამოკვეთილია აგრეთვე ექვსსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. +. ზ მეუფეო მფლობელო ყლთა
2. სოფეთაო უმგსად აღიდე ძლ
3. იერი ბგრტ კრპლტი აფხ... და

4. ქრთელთა მფშ თანა მამით დედი
5. თ დედოფლით და ძით მ.ით
6. ან (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, I, გვ. 1), ანუ:

1. + ზ მეუფეო, მფლობელო ყოველთა
2. სუფეთაო, უმეტესად აღიდე ძლ-
3. იერი ბაგრატ კურაპალატი, აფხ[აბთა] დ[ა]
4. ქართველთა მეფე, თანა მამით, დედი-
5. თ, დედოფლით და ძით მა[თ]ით,
6. ამენ.

წარწერა XI საუკუნის დასაწყისისაა (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 53).

40. ნიკორწმინდის ეკლესიის წარწერები

ნიკორწმინდის (ამბროლაურის რაიონი) ეკლესიის დასავლეთის შესასვლელის ტიმპანზე ამოკვეთილია ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. ქე ძო ღთსო ადე სიმრთელთ და ღლეგრძელებით შნ მრ გრ გნსნი ბგრტ აფხზთა და რანთა მფე და ქართველთა კორაპალტი და გაზრდე ძე შთი გი

2. ნებასა შნა შნსა მზზთა წმ
3. იდისა მღღლთმძღრსა ნკლზი

4. სთა (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, XII, გვ. 55), ანუ:

1. ქრისტე, ძეო ღმრთისაო, აღიდე სიმრთელით და ღლეგრძელებით შენ მიერ გურგუნოსანი ბაგრატ, აფხაბთა და რანთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი, და გაზარდე ძე მათი გიორგი

2. ნებასა შინა შენსა მეოხებითა წმიდ-
3. ისა მღღელთმძღრისა ნიკოლოზი-
4. სითა.

წარწერას ათარიღებენ XI საუკუნის დასაწყისით (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 55).

ეკლესიის დასავლეთი კარიბჭის კედელში ჩასმულ ქვის ფილაზე ამოკვეთილია ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. წო კლზ მღღლთ...
2. მეოხ ექმენ წე ღთისა დფლთ
3. დფლსა ევფემიას ასულ
4. სა სულკნლისა ეევი

5. სა რატისსა ამინ (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie., XII, გვ. 54), ანუ:

1. წმიდაო [ნიკოლოზ მღღელე[მძღღუარო],
2. მეოხ ექმენ წინაშე ღმრთისა დედოფალთ-
3. დედოფალსა ევფემიას, ასულ-

4. სა სულკურთხეულისა ერისთავთ-ერისთვი-
5. სა რაგისსა, ამინ.

წარწერას ათარიღებენ XIII საუკუნის I ნახევრით (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 169).

ყურადღებას იქცევს ამინ ფორმა. ამინ გვხვდება აგრეთვე ნიკორწმინდის სხვა წარწერაშიც (იხ. კორპუსი, II, გვ. 169).

41. სავანის ეკლესიის წარწერები

საჩხერის რაიონის სოფელ სავანის ეკლესიის სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე ამოკვეთილია სამსკრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. +. სხლითა ღთსიათა მე გი ეე ავაშენე ესე წა ეკლესიაი სავანისა სლცვლდ სლისა ცდელსა ჩმისა და

2. ძმისა ჩმისა ხ ე და მშობლთა ჩმთათს გლზდსთს და მრსთს და შვილისა ჩნისა გლთსთს და დედისა

3. მისისათს წო გი მეოხ ეყვ წე ღთისა ან იყვნ ქრონიკონი იყო ს მე აეშენა მფბსა ბგრტ კპტსა (M. Brosset, Notice détaillée sur les églis de Sawane et de Manglis, გვ. 44), ანუ:

1. + სახელითა ღმრთისაათა მე, გიორგი ერისთავთ-ერისთავ[მან] ავაშენე ესე წმიდა ეკლესიაი სავანისა სალოცველად სულისა ცოდვილისა ჩემისა და

2. ძმისა ჩემისა ხ ერისთვისა და მშობელთა ჩემთათს გულზადისთს (?) და მარიამისთს და შვილისა ჩუენისა გოლიათისთს და დედისა

3. მისისათს. წმიდაო გიორგი, მეოხ ეყავ წინაშე ღმრთისა. ამენ, იყავნ. ქრონიკონი იყო ს მე (266). აეშენა მეფობასა ბაგრატ კურა-პალატისა.

წარწერა თარიღიანია. იგი ამოკვეთილია 1046 წ. (266+780).

სამწუხაროდ, ძნელდება წარწერაში მოხსენიებული ზოგი სახელის უდავოდ გაშიფრვა (ხ, გლზდ).

გვხვდება ცოცხალი მეტყველების ამსახველი ფორმები (აეშენა, ეკლესიაი და სხვ.).

ეკლესიის დასავლეთი შესასვლელის ტიმპანზე ამოკვეთილია ორსკრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. + სხლთა ღთსიათა მზბთა წსა ღთსმშობლსათა წსა გისითა დამაყენა მე სლთა სწყლბლი ჰრბა აღსაშენებელად

2. წსა ამის სყდრისა აღნ ღნ გი ეე სლცვლდ სლსა მთსათს და მშობლთა მთათს და გთსთს და დედისა მთსათს (M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 40-41), ანუ:

1. + სახელითა ღმრთისაათა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელი-სათა, წმიდისა გიორგისითა დამაყენა მე, სულთა საწყალობელი პარაბაა(?), აღსაშენებელად

2. წმიდისა ამის საყდრისა, - აღიდენ ღმერთმან გიორგი ერისთავთ-ერისთავი, - სალოცველად სულისა მათისათს და მშობელთა მათათს და გოლიათისთს და დედისა მათისათს.

წარწერა პირველის თანადროული ჩანს. სამწუხაროდ, ძნელდება უცილობლად აღდგენა ანთროპონიმისა პარაბა.

ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე ჩასმულ ქვის ფილაზე შემონახულია ცამეტსკრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. + სახელითა ღთ

2. ირათა მე ეე გი

3. დაუწერე და

4. მივეც ამის ე

5. კლესისა ნსვრ

6. ი სენსა სფლსა

7. თნა დამიდგე

8. ს ოდეს მზბა და

9. ვწყუთ მშობთა ფ

10. ასითა და ყლთა

11. ფრთა ღნ უბდნერნ

12. ოკე ვინ ოქციოს

13. ქრსსმცა ღი და წა გი (M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 44), ანუ:

1. + სახელითა ღმრთ-

2. ისათა მე, ერისთავთ-ერისთავ[მან] გიორგი,

3. დაუწერე და

4. მივეც ამის ე

5. კლესი[ის] ნახევარ-

6. ი სავანისა სოფელსა.

7. თანადამიდგე-

8. ს, ოდეს შენებაა და-

9. ვიწყუთ, მუშაობითა, ფ-

10. ასითა და ყოვლითა

11. ფერითა. ღმერთმან უბედნიერენ

12. უკუნისამდე ვინ უქციოს,

13. ქრისხავსმცა ღმერთი და წმიდა გიორგი.

წარწერა ეკლესიის სამშენებლო წარწერის თანადროულია. ენობრივი თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს მუშაობა (რაც აღრიხდელ ძეგლებში არ გვხვდება); ყოვლითა ფერითა და სხვ.

42. ღარკვეთის ეკლესიის წარწერები

ჭიათურის რაიონის სოფ. ღარკვეთის ეკლესიის დასავლეთ კედელზე ჩასმულ ქვის ფილაზე მოთავსებულია ხუთსკრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. წო გი მთრმწმო მწყ

2. ღნ მნნი მნ შვლი გოლია

3. თსნი ატონი გოდობრულ

4. ი ლჰ და კე რლთა აგიშენ

5. ეს წა ესე ეკლსაჲ შმწე ეყა (P. Шмерлинг, Церковь в селении Дарквети, გვ. 187), ანუ:

1. წმიდაო გიორგი მთავარმოწამეო, შეიწყა-
2. ლენ მონანი შენ[ნი], შვილნი გოლია-
3. თისნი: ანგონი, გოდობრელ-
4. ი, ლიპარიგ და კურიკე, რომელთა აგიშენ-
5. ეს წმიდაჲ ესე ეკლესიაჲ. შმწე ეყა[ვ].

ამ წარწერას, ისე როგორც ქვემოთ განხილულებს, XI საუკუნით ათარიღებენ (P. Шмерлинг, დასახ. ნაშრ., გვ. 189-190).

წარწერაში საყურადღებოა ანთროპონიმები: გოლიათი, გოდობრელი.

გოდობრელი მოიხსენიება კიდევ ერთ წარწერაში, რომელიც მოთავსებულია დასავლეთის ფასადის სარკმლის ტიმპანზე:

1. წო გი შე
2. გდბრი
3. და ალი
4. ლენ ღწ P. Шмерлинг, დასახ. ნაშრ., გვ. 187), ანუ:
1. წმიდაო გიორგი, შეიწყალე
2. გოდობრელი
3. და ალი-
4. ლენ ღმერთმან.

გოლიათ ფორმა (უქარაგმოდ) გვხვდება საყდრის დასავლეთი ფასადის კედელზე მოთავსებულ წარწერაში:

1. წო გი
2. შე შვი
3. ლნი გ
4. თლია
5. თისნი
6. და ა
7. დიდენ
8. ღწ (P. Шмерлинг, დასახ. ნაშრ., გვ. 187), ანუ:
1. წმიდაო გიორგი,
2. შეიწყალე შვი-
3. ლნი გ-
4. თლია-
5. თისნი
6. და ა-
7. დიდენ
8. ღმერთმან.

ანთროპონიმს გარდა ამ წარწერაში ყურადღებას იქცევს სინტაგმები: შეიწყალე შვილნი (მოსალოდნელი იყო: შეიწყალენ შვილნი) და ალიდენ ღმერთმან (მოსალოდნელი იყო: ალიდენინ ღმერთმან).

გოლიათ იხსენიება აგრეთვე ერთ ორსტრიქონიან ნუსხურ წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია ეკლესიის სამხრეთ ფასადზე (იხ. P. Шмерлинг, დასახ. ნაშრ., გვ. 190; ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 82).

ლაჩხ ანთროპონიმი გვხვდება წარწერაში, რომელიც შესრულებულია ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე ჩასმულ ქვის ფილაზე:

1. თო გაოსნე სუსა
2. ლაჩხ წო გი შე სლი (P. Шмерлинг, დასახ. ნაშრ., გვ. 187), ანუ:

1. უფალო. გაუსვენე სულსა
2. ლაჩხ[ისსა]. წმიდაო გიორგი, შეიწყალე სული.

შეიძლება დაისვას საკითხი ლაჩხსუთ ტოპონიმისა და ლაჩხ ანთროპონიმის ურთიერთმიმართების შესახებ.

კოხალა სახელი დასტურდება დასავლეთ ფასადზე მოთავსებულ ასომთავრულ წარწერაში:

1. წო გი შე კო
2. ხალა სლ
3. ითა (P. Шмерлинг, დასახ. ნაშრ., გვ. 187), ანუ:
1. წმიდაო გიორგი, შეიწყალე კო-
2. ხალა სულ-
3. ითა.

კოხალა ანთროპონიმი უდევს საფუძვლად გვარს კუხალიშვილი.

43. ღიხაზურგას წარწერა

გალის რაიონის სოფელ ღიხაზურგას სასაფლაოზე აღმოჩნდა თეთრი კირქვის ფილაზე მხედრულად შესრულებული ოთხსტრიქონიანი წარწერა:

1. + გრგლს გლგსთ
2. უხცეს
3. შს ღწ
4. ან (M. Джанашивили, От Ново-Сенак до сел. Дихазурга, გვ. 18), ანუ
1. + გრიგოლს გალაგოსთ-
2. უხუცეს[ს]
3. შეუნდვნეს ღმერთმან,
4. ამენ.

ეს არის მხედრული დამწერლობის ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ძეგლი. მას მ. ჯანაშვილი ათარიღებდა X-XI საუკუნეებით. ვ. სილოგავას აზრით, წარწერა XI საუკუნისაა (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 83).

44. გემოკრიხის ეკლესიის წარწერები

გემოკრიხის ეკლესიის სამხრეთი მინაშენის სამხრეთ კედელზე ამოკვეთილია შვიდსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა:

1. სახელითა ღთისათა ესე

2. კელი დავწერეთ ჩნ კრიხმან
3. სოფელმ ვინცა ნაწირაუი და
4. ჰკოთოს საბერო და წილ.
5. საღთო და სალაპირო არა
6. მისცეთ კროლია ღთისა
7. პირით ვინ გამის (გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, 1933, გვ. 136), ანუ:

1. + სახელითა ღმრთისათა ესე
 2. კელი დავწერეთ ჩუენ, კრიხმან
 3. სოფელმ[ან]. ვინცა ნაწირაუი და-
 4. ჰკუთოს, საბერო და წილ[ი]
 5. საღმრთო და სალაპირო(?) არა
 6. მისცეთ, კრულია ღმრთისა
 7. პირით. ვინ გამის(?)
- წარწერას XI საუკუნით ათარიღებენ. მასში გვხვდება ენობრივი ხასიათის არა ერთი დარღვევა (სოფელმ, წილ, ვინცა ... არა მისცეთ, კრულია ...). მინაშენის სამხრეთ კედელზე არის კიდევ ერთი ექვსსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა:

1. სახელითა ღთისა
2. ითა მე კე ჩემი
3. თა კალაგომო
4. ბითა შევსწირე
5. ამას ეკლსა კე
6. ღრამაი (ს. კაკაბაძე, წინასწარი ცნობა დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ, გვ. 107), ანუ:

1. სახელითა ღმრთი-
2. ითა მე, კურიკე, ჩემი-
3. თა კალაგომო-
4. ბითა შევსწირე
5. ამას ეკლესიასა კე(=25)
6. ღრამაი.

აი გრაფემათა ჯგუფი გადმოსცემს /აი/ მიმდევრობას, რომელიც ჩამოყალიბდა ისტორიული /აჲ/ დიფთონგის ადგილას. საყურადღებოა კალაგომობა ლექსემა.

45. თუზის წარწერა

თუზის (თერჯოლის რაიონი) ეკლესიის წარწერა ამჟამად დაცულია ჩხარის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. იგი ასე იკითხება:

1. +. წნო მქლ და გა
2. ბრიელ შე ივაი და გოსოე
3. ნეთ სოლსა მმსა ვაშაყმ
4. აისასა ოო გაოსონ

5. ე სოლსა ივაისასა და ვარდანისსა (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 87), ანუ:

1. + წმიდანო მიქაელ და გა-
2. ბრიელ, შეიწყალე[თ] ივაი და გაუსუე-
3. ნეთ სულსა მამისა ვაშაყმ-
4. აისასა. უფალო, გაუსუენ-
5. ე სულსა ივაისასა და ვარდანისსა.

წარწერა გამოავლენს საინტერესო ანთროპონიმებს: ივა, ვაშაყმა (შდრ.: გვარი ვაშაყმაძე). საკუთარ სახელს დაერთვის ბრუნვის ნიშანი სახელობითში (ივაი), აგრეთვე ემფატიკური ხმოვანი (ვაშაყმაისასა, ივაისასა). /აი/ გვხვდება ისტორიული /აჲ/ დიფთონგის ადგილას.

48. კაცხის წარწერები

ჭიათურის რაიონის სოფელ კაცხის ეკლესიის გარშემოსავლელის სამხრეთ-დასავლეთ წახნაგში ჩასმულ ფილაზე ამოკვეთილია ოთხსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა:

1. წო სამებაო შ...წყ
2. ლენ სული სირაჲ და
3. მისისა შვილისა ხუცისა
4. რლ ესე ქვაჲ მოჲლო (M. Brosset, Rapports sur un Voyage archeologique dans la Géorgie et l' Arménie, XII, გვ. 95), ანუ:

1. წმიდაო სამებაო, შეიწყა-
2. ლენ სული სირაჲ[სა] და
3. მისისა შვილისა ხუცისა,
4. რომელ[მან] ესე ქვაჲ მოჲლო.

წარწერას XI საუკუნით ათარიღებენ (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 90).

გვხვდება ჲ-ს ი-ს ადგილას დაწერის შემთხვევა. საინტერესო ანთროპონიმებია: სირა (შდრ.: სირაძე), ხუცი (შდრ. ხუციშვილი).

იოჰაბ ანთროპონიმი გვხვდება კაცხის ერთ-ერთ წარწერაში, რომელიც ამჟამად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება:

1. წო გი მეოხ ეყ
2. ავ წე ღთისა
3. იოჰაბს და შე
4. ილთა მისთა ან (ვ. ბერიძე, კაცხის ტაძარი, გვ. 67),

ანუ:

1. წმიდაო გიორგი, მეოხ ეყ-
2. ავ წინაშე ღმრთისა
3. იოჰაბს და შე-
4. ილთა მისთა, ამენ.

წარწერა ასომთავრულია. მას XI საუკუნისად მიიჩნევენ (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 91).

ქართული ანთროპონიმის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია კაცხის ეკლესიის კიდეც ერთი ასომთავრული წარწერა, რომელიც ამჟამად დაკარგულია. საბუდნიეროდ გადარჩა მისი ფოტო:

1. წო სმზო მოი
2. ესენე წყალბთ
3. სლი ჯიკუაის
4. ძისა ამის ეკლსი
5. სა მოძღრისა აზ (M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 95),
ანუ:

1. წმიდაო სამეზაო, მოი-
2. ესენე წყალობით
3. სული ჯიკუაის
4. ძისა, ამის ეკლესიი-
5. სა მოძღ[უ]რისა, ამენ.

წარწერას ათარიღებენ გაძრის არსებობის აღრინდელი ხანით (M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 95). წარწერაში გვხვდება საკუთარი სახელი ჯიკუა. დამავალი დიფთონგების მოშლის მაუწყებელია: სული ... მოძღურისა (მოსალოდნელი იყო მოძღურისაჲ).

47. პაბარა ონის წმიდა გიორგის ეკლესიის წარწერები

პაბარა ონის (ამბროლაურის რაიონი) წმიდა გიორგის ეკლესიის დასავლეთის შესასვლელის გიმპანზე ამოკვეთილია ექვსსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. ქე ღო მწლო ყთა სკთო მზბთა წა ღთსმშლსთა წა
2. ნკზთა წა გსთა აღკენ ყნი ბრლნი მთნი ეკზა
3. სა და ღლდა ღწლი და შვლნი მთნი ყლ
4. ნი ღცენ ყლთგნ სენზლთა რლ
5. თა აღშნს კრსბრჟე
6. ესე (გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქ. სახ. მუზ. მოამბე, V, გვ. 168-169), ანუ:

1. ქრისტე ღმერთო, მფლობელო ყოველთა საუკუნეთაო, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა, წმიდისა

2. ნიკოლოზისითა, წმიდისა გიორგისითა აღკოცენ ყოველნი ბრალნი ერისთავსა კახასა,

3. და დალიდა დედოფალი და შვილნი მათნი ყოველ-

4. ნი დაიცვენ ყოველთაგან საუნებელთა, რომელ-

5. თა აღაშენეს კარისბრჟე

6. ესე.

წარწერა XI საუკუნისაა (გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 169). ენობრივად საინტერესოა კახასა (საკუთარი სახელი ემფატიკური ხმოვნით), კარისბრჟე (<კარისბრჟე, რ-ს განვითარებით).

გაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე ჩასმულ ფილაზე ამოკვეთილია ოთხსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა:

1. წო გზლ შწყე

2. მნი მნი ხლ

3. უგოჲს

4. ძეჲ გჲ და გზლ (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 105), ანუ:

1. წმიდაო გაბრიელ, შეიწყალე

2. მონანი შენნი ხლ-

3. უგოჲს

4. ძეჲ გიორგჲ და გაბრიელ.

წარწერას ვ. სილოგავა XI საუკუნით ათარიღებს.

საინტერესოა ანთროპონიმი ხლუგო (თუ წაკითხვა სწორია).

48. სიმონეთის ეკლესიის წარწერები

საკუთარ სახელთა საყურადღებო ფორმებია დაცული სიმონეთის (თერჯოლის რაიონი) ეკლესიის წარწერებში.

XI ს-ის ერთ წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია ნუსხურნარევი ასომთავრულით ეკლესიის სამხრეთი მინაშენის აღმოსავლეთ კედელზე იკითხება:

1. წო გი შე

2. ღვინოს

3. ძეი გი (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 110),
ანუ:

1. წმიდაო გიორგი, შეიწყალე

2. ღვინოს

3. ძეი გიორგი.

ღვინო ანთროპონიმის (შდრ.: ღვინაძე, ღვინიაშვილი) გარდა საინტერესოა ძეი; ღვინოს (მოსალოდნელი იყო: ღვინოჲს ან ღვინოის).

ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე ჩასმულ ქვის ფილაზე ნუსხურ წარწერაში (XI ს.) გვხვდება იანვარ ანთროპონიმი:

1. წო გი შე კე იანვარ ორნი

2. ვე ძმანი (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 113),
ანუ:

1. წმიდაო გიორგი, შეიწყალე კურიკე (ან კვირიკე), იანვარ, ორნი-

2. ვე ძმანი.

ეკლესიის ჩრდილოეთ მინაშენის ფასადზე ამოკვეთილია ოთხსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა (XI ს.):

1. ქ. წ. წო გი შე

2. სოფელი ს

3. ომიანე

4. თი (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 114), ანუ:

1. ქ. წ. წმიდაო გიორგი, შეიწყალე

2. სოფელი ს-

3. ომიანე-

4. თი.

სომიანეთი, როგორც ჩანს, სოფლის ადრინდელი სახელწოდებაა, სვი-მონეთი კი ხალხური ეტიმოლოგიის შედეგს უნდა წარმოადგენდეს. ეკლესიის ჩრდილოეთ მინაშენის ფასადზე კიდევ ერთი ნუსხური სამ სტრიქონიანი წარწერაა ამოკვეთილი:

1. წო გი შე
2. სტუნე კტ
3. ზი (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 114), ანუ:
 1. წმიდაო გიორგი, შეიწყალე
 2. სტეფანე კალატო-
 3. ზი.

ამ წარწერაში ყურადღებას იქცევს კალატომი. სხვა ძეგლებში, როგორც წესი, გვხვდება გალატომი.

49. ჩრუჭის წმინდა გიორგის ეკლესიის წარწერები

საჩხერის რაიონის სოფელ ჯრუჭის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე ჩასმულ ქვის ფილაზე ამოკვეთილია ექვსსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა (იგი დაზიანებულია):

1.
2. ჯჭსა ერისთვ-
3. ისა კელმწი
4. ფებასა აღმარ
5. ა ქუველ ჯრი
6. წისა გისი (ვ. სილოგავა, ქართული სამართლის ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ წარწერებში, გვ. 148), ანუ:

- 1.
 2. ჯრუჭისა ერისთავ-
 3. ისა კელმწი
 4. ფებასა აღმარ[თ]-
 5. ა ქუველ ჯუარი
 6. წმიდისა გიორგისი.
- წარწერას XI საუკუნით ათარილებს ვ. სილოგავა (კორპუსი, II, გვ. 154). ქველ (საკუთარი სახელი) მიღებულია ქველ და ქუელ ფორმათა კონტამინაციის გზით (ამ მოვლენის შესახებ იხ. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, გვ. 293).

ერთ-ერთ წარწერაში იკითხება:

1. წო გი შეწყლე
2. მონა შენი გი
3. გალატომი და
4. შვილნი მისნი
5. ესე სუეგი უფ-
6. ასოდ ააგეს. აშენ.

წარწერა, ვ. სილოგავას აზრით, XI საუკუნისაა (კორპუსი, II, გვ. 156).

50. ლაბეჭინას ეკლესიის წარწერა

ამბროლაურის რაიონის სოფელ ლაბეჭინას ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელში ჩასმულ ქვაზე ამოკვეთილია სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. ქე შე კე ჩოლე
2. რი და ნათელ
3. დეღლი (ვ. სილოგავა, ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 166),

ანუ:

1. ქრისტე, შეიწყალე კურიკე, ჩოლე
2. რი და ნათელ
3. დედოფალი.

წარწერას XI-XII საუკუნეებით ათარილებენ (ვ. სილოგავა, კორპუსი, II, გვ. 165). ყურადღებას იქცევს ანთროპონიმი ნათელ, აგრეთვე ჩოლერი.

51. ჩხიკვთას სამების ეკლესიის წარწერა

თეთრიწყაროს რაიონის სოფელ ჩხიკვთას ეკლესიის ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია ქვის სტელაზე, რომელიც წარწერითურთ წარმოადგენს ე.წ. კელს – ეპიგრაფიკულ საბუთს. წარწერა დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (იგი ძლიერ დაზიანებულია).

1. +. სა
2. ლ.დ მოხბთა
3. წმდ ღმშბლისა
4. თა მრწმ ღნ თა
5. მრს ...შყლნე
6. სდი
7. თ.ს მმსა და ს.ად
8. ზრა ამირსპალსითა ჭ
9. ყონდილისითა ღ მსხორთ
10. თ...სსთა ივე მსა ზქისი
11. დ. ი ჭსი ღ უბრძნეს კელი
12. დ.სეს ონ შმწდ ო.ს ღ
13. ისმ ო ის ელე
14. სმნი მსს იდ დოფ (გ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნის მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, გვ.70).

წარწერა ძნელად იშვირება. მასში მოიხსენიებიან ცნობილი ისტორიული პირები: თამარ მეფე (მე-4-მე-5 სტრ.), გაქარია ამირსპასალარი (მე-8 სტრ.), ივანე, ძმა გაქარიასი (მე-10 სტრ.).

წარწერას ათარილებენ 1195-1207 წლებით (გ. ოთხმეზური, დასახ. ნაშრ., გვ. 69).

52. პრტენის წარწერა

ახალქალაქის რაიონის სოფელ პრტენაში ვ. ცისკარიშვილმა იპოვა სტელა („კელი“) ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით (ამჟამად სტელა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინახება):

1. + ძჳ ქე
2. აღე
3. თმ ღ ძე
4. მთი ლშა შეწყ ბ
5. შნ გრგ კს ძენი (ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 66), ანუ:

1. + ძესუ ქრისტე,
 2. აღიღე
 3. თამ[არ] ღ[ა] ძე
 4. მათი ლაშა. შეიწყ[ალენ] ბე-
 5. შექენ, გიორგ[ი], კურიკეს ძენი.
- წარწერას ვ. ცისკარიშვილი ათარიღებს 1193-1213 წლებით (ვ. ცისკარიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 66), ხოლო გ. ოთხმეზური – 1189-1202 წლებით.

წარწერა საკმაოდ დაუდევრად არის შესრულებული.

53. გუნია-ყალას წარწერა

1936 წელს წალკის რაიონის სოფელ გუნია-ყალაში აღმოაჩინეს სტელა („კელი“) ათსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით (სტელა ამჟამად დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში):

1. სხლით ღა ბბითა
2. თისწორთ თმრს
3. ღა გისთ გს ბქა
4. რია შლე ოვსემ
5. ვჩესითა ჯალბსამს
6. მოჭირვებთა
7. სნობას ძისა ინა
8. სა კლითა დაჰსა კლ
9. ი ესე ღთისწორთა
10. მფთმფის გამი (ვ. ბარდაველიძე, გ. ჩიგაია, ქართული ხალხური ორნამენტები, I, ხევსურული, გვ. 74), ანუ:

1. სახელითა ღმრთისათ[ა], ბრძანებითა
2. [ღმრ]თისწორთ[ა] თამარის
3. ღა გიორგისით[ა], ჭყონდიდელის[ა], ბაქა-
4. რია, შალვ[ა], ოვსიემ[ა]
5. ვაჩესითა, ჯულაბაბა(?)
6. მოჭირვებთა
7. სანობაჲს ძისა ინაჲ-
8. სა კელით[ა] დაჰსუა კელ-

9. ი ესე ღმრთისწორთა

10. მეფეთმეფის[ა] გიორგისი.

წარწერას ათარიღებენ 1202-1207 წლებით (გ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული წარწერები... გვ. 73).

54. ქვემო ღინისის წმინდა გიორგის ეკლესიის წარწერა

წალკის რაიონის სოფელ ქვემო ღინისის წმინდა გიორგის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე ამოღარულია ექვსსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. +. სხლითა ღათა და მხბთა წსა ღთს მშბლსა
2. ღა წსა ი ე ნთლისმცმლსთა მშღლა ღწ
3. მე ხშქსა იესა მსხროთხცსა აფრნდს ცოლსა
4. ...ი.მის ასლსა აღბაჲ წისა ამს ეკლსა ვრძსა
5. ღთსმშბსა სმსხრდ ი წლისა მკდრი გმცცხლა
6. ...რი ღღბა მბოძა ესე მცრდი მსხრობა მიძლნა (E. Такаишвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IV, გვ. 51-52), ანუ:

1. +. სახელითა ღმრთისათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისა
2. ღა წმიდისა იოვანე ნათლისმცემელისათა მომმადლა ღმერთმან
3. მე, ხოშაქსა, იოვანე ერისთავთ-ერისთვისა მსახურთუხუცესისა აფრიდონის ცოლსა,
4. [ოს]ი[ყ]მის ასულსა, აღშენებამ წმიდისა ამის ეკლესიისა ვარძიისა
5. ღმრთისმშობელისა სამსახურად. ი წლისა მკუდარი გამაცოცხლა,
6. [ძლ]იერი ღიდებამ მიბოძა. ესე მცირედი მსახურებამ მიძლუნია.

წარწერას ე. თაყაიშვილი XII საუკუნით ათარიღებდა (E. Такаишвили, დასახ. ნაშრ.); გ. ოთხმეზურის აზრით, ძეგლი 1178-1185 წლებისაა (გ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები, გვ. 80).

წარწერაში ვლინდება ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი სტილი.

55. ვაჰანის მონასტრის წარწერა

ასპინძის რაიონის ვაჰანის მონასტრის შესასვლელთან გ. გაფრინდაშვილმა იპოვა ოთხკუთხედი ქვის სტელა, რომელზედაც ამოღარულია ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (სტელა ამჟამად საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინახება):

1. +. იჳ ქე აღღე ორთვე შნა სფვთა მფთ
2. ა მფე და ღღწლი თმრ რლიწა ზე მე
3. იჩქთმნ გურგგნის ძემწ ავშნე კედლი ესე და და
4. ვსწნ ხგწნი მცხრისა ღსმშბლისა ნთლისმცმლსა
5. ღა ჯი წიწა სმწისი ვწწა ილწვდთ მცწა მმქსნთ (გ. გაფრინდაშვილი, ვაჰანის ქვაბის განძი, გვ. 8), ანუ:

1. +. იესუ ქრისტე, აღიღე ორთავე შინა სუფევითა მეფეთ-
2. ა-მეფე და ღედოფალი თამარ, რომლისა ზე მე,

3. იჩქითმან, გურგენის ძემან, ავაშენე კედელი ესე და და-
4. ვასუენენ ხატნი მაცხოვრისაჲ, ღმრთისმშობელისაჲ, ნათლისმცემლი-
საჲ

5. და ჯუარი წმიდისა სჯეონისი. ვინცა ილოცვიდეთ, მეცა მომიკსენეთ.
წარწერა თარიღდება 1184-1207 წლებით, თამარის მეფობის ხანით (გ.
ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული
წარწერები... გვ. 81-82).

ყურადღებას იქცევს ანთროპონიმი იჩქითი. იჩქით გურგენისძე მოიხ-
სენიება აგრეთვე წუნდის (ასპინძის რაიონი) ეკლესიის წარწერაშიც (იხ. გ.
ოთხმეზური, დასახ. ნაშრ., გვ. 82-84).

56. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის 227-ე წარწერა

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინახება ქვის ფილა, რომელ-
ზედაც ამოღარულია ათსგრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. წარწერა
დაზიანებულია. (უცნობია, თუ საიდან და როდის შემოვიდა მუზეუმში ეს
ძეგლი):

1. ... და აღჲდ მფხსა მთისა ღ. შესწრე ე...
2. ... დ ვენკი და ყნნა წსქოლენა და რნ-იცა ეკლესიასა
3. ... დღე მრ-იება თმრ მფთმფისათს ღწესა მლეღ
4. ... ნს თის ხრ-ბა ძისა მთ-სა ღთ-ს და ღისა მის-სა
5. ... არა მითრვია არცარა მიჰჯია არცარა სამნდი
6. აცა მათითა წყლ-ბითა ჰლაღ არ მაშიგია
7. ...დმტ-კიცოს და რაჲსა მიზეზისათს შეეცილოს
8. ...ყლობენიცა ესე შენა ზემოკსენებულნი
9. ...ნცა რაჲცა მზ-ზისათს შტ-ლს შემცა იც
10. ...ა კელწფთა ...ვ...თ (ა. ბაქრაძე, ს. ბოლქვაძე, საქართველოს სახ-
ელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, გვ. 20),
ანუ:

1. ...და (?) ალაჲად მეფობისა მათისა და შეესწირე ე[კლესიასა]
2. ... და ვენკენი და ყანანა, წისქვილენა¹ და რომელნიცა ეკლესიასა
3. დღე მრ-იება (?) თამარ მეფეთ-მეფისათს დააწესა მლეღ (?)
4. ...ნს თუის ხარებაჲ ძისა მათისა ღავითის და ღისა მისისა
5. [არც]არაჲ მიურვია, არცარაჲ მიჰჯია, არცარაჲ სამინდოჲ
6. [რ]აჲცა მათითა წყალობითა ჰლაღ(?) არ მაშიგია.
7. [ვინ არა] დაამტკიცოს და რაჲსა მიზეზისათს შეეცილოს,
8. [რომელ შენ მიწ]ყალობენ იგიცა, ესე შენნი ზემოკსენებულნი
9. რომელმანცა რაჲსაცა მიზეზისათს შეეცალოს, შე-მცა-იცვალეზის
10. [იგიცა სჯულისაგან ქრისტესისა], კელმწიფეთა ვ...თა
წარწერას XII საუკუნით ათარიღებენ (კატალოგი, გვ. 20).

¹ წარწერაში: წისქოლენა.

წარწერის ყველა ადგილის აღდგენა ვერ ხერხდება. წარწერის ორ-
თოგრაფიას ახასიათებს ჲ-ს ხმარება /ღ/-ს გადმოსაცემად, /უ/-ს გამოხატვა
ლ-თი.

ენობრივად ძეგლი მეტად საინტერესოა. მასში გვხვდება მაშიგია, რო-
მელიც მა- ზმნისწინს, აშკარა დიალექტიზმს, შეიცავს. ეს ფორმა იმასაც მოწ-
მობს, რომ ძეგლი აღმოსავლეთ საქართველოშია შექმნილი. ზმნისწინთა
ამგვარი ფორმები ცნობილია აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა წერილო-
ბითი ძეგლებიდანაც (იხ. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის
ისტორიის შესავალი, გვ. 122). გვხვდება ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახ-
ასიათებელი გრამატიკული მოვლენები: ია დაბოლოება გარდამავალ ზმნათა
I თურმეობითში (მიურვია, მიჰჯია, მაშიგია ...), საინტერესო ლექსიკური
ერთეულები (მიჰჯია, სამინდო...).

57. ორთა-ფოშთის ეკლესიის წარწერა

ბოლნისის რაიონის სოფელ ორთა-ფოშთის ეკლესიის შესასვლელის
ტიმპანსა და კარის ორივე მხარეს ფილებზე ამოღარულია ოცდაშვიდ-
სგრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (წარწერა კარის მარჯვენა მხარეს
ძლიერ დაზიანებულია):

1. + სხ-ლითა ღ-ითა მ-ეხბ-თა წ-ისა
2. ღ-ისმშ-ლის-ითა მე ფადლის ძემ-ნ ელმელიქ აღ-შე
3. ნე ეკ-სა ესე და მონ-სტრი ყ-დ წ-ისა ღ-ისმშ-ბისი სდ-ბლდ მა
4. მისა ძისა და სისა წ-ისა სმ-კდრბლდ და სლ-ვლდ ს-ისა ჩ-სა და
ღ-ფისა
5. და მშ-ბლთა და შვ-ლთა ჩ-მთა მშეგრძელებისათს და
6. ყ-თა მშ-ვლთა ჩმთათ-ს ძოლს-ე და მკდრსა მშ-ლსა ჩ-შსა
7. შ-ა და შეესწირე და მოვ-ქსნე მონ-სტრსა ამ-ს ანდიკა მისით
8. ა მზღერ...
9. ...
10. ...
11. რლ გზა გპ ...
12. ...ჩაღმა წყლისა მ
13. ...ანა კალოებნი
14. აჩ-ი ესე შეწირ...
15. რმ ...გორმ-ნ კცმ-ნ შტ-
16. აღს შმცაც-ვ-ლბრს ს...
17. ...ნ მდამდ
18. ...ლიც...
19. ...ნი...მცხ...
20. ... ღ-დაქლქმნ
21. + აშენ
22. ა ესაჲ
23. ესე მფ.
24. მფხს

25. თმრის

26. ინკგნ...

27. ე (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans L'Arménie, III livr., გვ. 133), ანუ:

1. + სახელითა ღმრთისაჲთა, მეოხებითა წმიდისა

2. ღმრთისმშობელისაჲთა, მე ფაღლის ძემან, ელმელიქ, აღვაშე-

3. ნე ეკლესიაჲ და მონასტერი ყოველად წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲ სადიდებელად მა-

4. მისა, ძისა და სულისა წმიდისა, სამკუდრებელად და სალოცველად სულისა ჩუენისა და ღჳლსა¹

5. და მშობელთა და შვილთა ჩემთა მშვეგრძელ(ე)ბისათჳს და

6. ყოველთა მომავალთა ჩემთათჳს ძუელსავე და მკუდრსა მამულსა ჩემსა

7. შინა და შევსწირე და მოვაქსენე მონასტერსა ამას ანდიკა მისით-

8. ა მზღვრ-

9. ითა

10.

11. თა, რომელ გზაჲ გპ(?)

12. ...ჩაღმა წყლისა მ

13. ...ანა კალოებნი

14. ...ა ჩუენი ესე შეწირ-

15. [ული] რამ[ანცა] გუარმან კაცმან [შეც]-

16. [ეპალოს, შე-მცა-ცვალებულ არს ს[ჯულისა]-

17. [გან მდიდრ(?)

18. ...ლი ც...

19. ...ნი მცხეთამან წმიდამან ა-

20. მან] დედაქალაქმან

21. + აეშენ-

22. ა ეკლესიაჲ

23. ესე მეფე[თა]

24. მეფობას[ა]

25. თამარის[სა]

26. ინდიკიონ[სა]

27. ე.

წარწერა თარიღიანი. თარიღდება თამარის მეფობის მე-5 ინდიკიონით (1184+5=1189 წ.) (იხ. M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები ..., გვ. 86).

წარწერა საინტერესოა ენობრივი თვალსაზრისით. მასში გვხვდება ცოცხალი მეტყველების ამსახველი არაერთი ფორმა (მზღვრითა, ჩაღმა, კალოებნი, აეშენა ...).

ორთოგრაფიული თავისებურებები: ა - ზოგჯერ გამოხატავს /ი/-ს, ლ - /ლ/-ს.

¹ დედოფლისა (?)

58. კაპანის ეკლესიის წარწერა

თბილისის მახლობლად კაპანის ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელზე ამოღარულია ექვსსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. ...ლთა და ხბთა წა...

2. მშობლთა აშნა წი ესე ეკლესი

3. მეფესა თმრისასა ავშენეთ

4. გისშვილთა კე და ნკზ ბასლი

5. ოქროპირი და გლ ო ...ლ ო შენ ვინ

6. ც რაი მოიჭირვა ამს ზა ან (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, I, გვ. 17), ანუ

1. სახელითა ღმრთისაჲთა და [მეო]ხებითა წმიდისა [ღმრთის-]

2. მშობელისაჲთა აეშენა წმიდაი ესე ეკლესიაი

3. მეფობასა თამარისასა. ავაშენეთ

4. გიორგისშვილთა კურიკე და ნიკოლოზ, ბასილი,

5. ოქროპირი და გრიგოლ. უფალო ღმერთო, შეიწყალებ, ვინ-

6. ც რაი მოიჭირვა ამას ზედა, ამინ.

წარწერა თარიღდება 1184-1207 წლებით (გ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ლაპიდარული წარწერები. ... გვ. 93).

წარწერაში გამოვლინდება ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მოვლენები (წმიდაი, ეკლესიაი ... აეშენა, ვინც, მოიჭირვა და სხვ.).

59. ლურჯი მონასტრის წარწერა

თბილისის ლურჯი მონასტრის აღმოსავლეთ კედელზე ამოღარულია თერთმეტსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. ვინათჳნ ჩმბრ ბრლთჳნ სწმნბით კთლკეთილნი კთლდ ქმნლნი ამის-თს მეცა შე

2. ილი ჭშგისა ემბშისა გრნა სხელით ოდენ ქეანე ხსქმით ურჩი და ყდ უშიში ღთისა

3. ბრნძბთა უღრსი ბსლი ქრთლისა მთვრებსკოს ყოფილი ძე კთლნთსეს იობისი უნდთა

4. ამთ მცრეთა ნვითა მრ გლსმდგნბით მსსბლი შენი ცეებრსა ამს გმკბ სყდრ სრთლსა

5. სმსზმსა ამს კდრსა შა ყისა სფლისა მომნადრბლთა სარწმნბსა ზა მრთლსა ათრმეგ

6. თვდ აღრცხლსა დასსა მცქლთსა თანმსყდრეო და სწრო ანდრია* ხ ეშნე

7. ნცვლსაგბლდ ჩმთს და სყრლისა ძმისა ჩმისა ეე ქთლისა ამრთაამრისა რუმს

8. თვისა და შვიდთა მთეულეთა პტრნისა აბლსნისთს და უკრმშსსა

9. ძმისა ჩმისა შვლისა ღთისთს ვდის დაუდგრმლსა ამს და წრმდნრსა სფლსა შა

* ანდრია + ხმევით (წარწ.)

10. ... ან (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, II, გვ. 3-5), ანუ:

1. ვინააფთვან ჩემებრ ბრალეულთაგან სარწმუნოებით კეთილ-კეთილნი კეთილად ქმნულნი ამისთვის მეცა, შ[ვ]-

2. ილი ჭეშმარიტისა ემბამისაჲ, გარნა სახელით ოდენ ქრისტეანე, ხოლო საქმით ურჩი და ყოვლად უშიში ღმრთისა

3. ბრძანებათაჲ, უღირსი ბასილი ქართლისა მთავარეპისკოპოს-ყოფილი, ძე კეთილწმინდისა იობისა, უნდოთა

4. ამათ მცირეთა ნივთთა მიერ გულსმოდგინებით მსასოებელი შენი, ცეცხრსა ამას გიმეობ საყდართ-სართულსა

5. სამსხუმოსა ამას კედარსა შინა, ყოვლისა სოფლისა მომნადირე-ბელთა სარწმუნოებასა ზედა მართალსა ათორმეც

6. თავად აღრაცხულსა დასსა მოციქულთასა თანამოსაყდრეო და სწორო ანდრია, ხოლო ვაშენე

7. ნაცვალსაგებელად ჩემთვის და საყუარელისა ძმისა ჩემისა ერისთავთ-ერისთვისა ქართლისა, ამირთა ამირისა რუას-

8. თვისა და შუღთა მთეულთა პატრონისა აბულასანისთვის და უპირმ-შოესისა

9. ძმისა ჩემისა შვილისა დავითისთვის დაუდგრომელსა ამას და წარმდინარესა სოფელსა შინა

10. ...ამენ.

წარწერას ე. თაყაიშვილი ათარიღებდა თამარის მეფობის ეპოქით (E. Такашвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IV, გვ. 148-153), ვ. ბერიძე – XII-XIII საუკუნეებით (ვ. ბერიძე, თბილისი „ლურჯი მონასტერი“, გვ. 96-100). გ. ოთხმეზურის აზრით, წარწერა შესრულებულია აბულასანის მეჭურჭლეთუხუცესობის პერიოდში, 1185-1187 წლებში (გ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები ... გვ. 95-96).

წაწერა შესრულებულია მაღალი სტილით (ვრცელი შესავალი, გრაფარეტული გამოთქმები...).

60. ბანძანის ზემო ეკლესიის წარწერა

ნინოწმინდის რაიონის სოფელ განძანის ზემო ეკლესიის სამხრეთ კედელზე ამოღარულია შვიდსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. + ქე ღთო აღიდუ ორთვე შა ცხრბთა

2. ძლიერიდა ოძლეელი ყო

3. ელთა მტერთგნ მეჭორჭლეთოხ

4. ოცესი შალვა რლმნ ძალითა

5. ღთისაფთა და მკლავითა თავისი

6. თა შეაძრწონვა ყოველი ს...

7. რსეთისაჲ (M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique la Géorgie et dans l'Arménie, II, გვ. 174), ანუ:

1. + ქრისტე ღმერთო, აღიდუ ორთვე შინა ცხორებათა

2. ძლიერი და უძლეველი ყო-

3. ელთა მტერთაგან მეჭურჭლეთუხ-

4. უცესი შალვა, რომელმან ძალითა

5. ღმრთისაფთა და მკლავითა თავისითა

6. შეაძრწონვა ყოველი ს[ოფელი სპა-]

7. რსეთისაჲ.

წარწერას ვ. ცისკარიშვილი ათარიღებს 1305-1346 წლებით (ვ. ცისკარიშვილი, განძანის წარწერის შესახებ, გვ. 466-367), ნ. ბერძენიშვილი – 1334-1346 წლებით (ნ. ბერძენიშვილი, სავაშირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 86), ნ. შოშიაშვილი – 1191-1207 წლებით (ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, გვ. 35-41), გ. ოთხმეზური – 1190-1202/3 წლებით (გ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების ქართული ლაპიდარული წარწერები... გვ. 100-101).

უ წარწერაში იხმარება /ქ/-ს გამოსახვაგად. ენობრივი თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა თავისითა (უფრო ადრინდელ ძეგლებში გვაქვს თვსითა).

61. ზინეზაშრის სტელის წარწერა

ღმანისის რაიონის ზინეზაშრის ხეობაში აღმოაჩინეს სტელა, რომელზედაც ამოღარულია ოცდარვასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (სტელა ამჟამად საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინახება):

1. + სახე

2. ლითა

3. ღმსაფთა

4. და შეწვ

5. ნითა ყდ

6. წისა ღთის მშ

7. ობლისაჲ

8. აღიდენ და

9. ამყარენ

10. ღნ ძლრი და

11. უძლევი მ

12. ეფთმფო

13. ბა გისი მ

14. მიწმნ მფობისა

15. მთისმნ იობ მი

16. ხრიკისა ძმნ

17. ის ჩმსა ამიბბ

18. ა შა აღვჰმრ

19. თე ჯი ესე სხლსა

20. ზა წისა მწმისა

21. ღმიგრისა სლც

22. ვლდ მფობისა მთ

23. სა სკსნბლდ სლი
24. სა ჩისა ვინცა მო
25. მვლთა ქმთა
26. დაწერილი ესე ა
27. მიკათხოთ ლ[ო]ც
- 28.

(დ. ბერძენიშვილი, დმანელი ამირას უცნობი წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან, გვ. 748), ანუ:

1. + სახე
2. ლითა
3. ღმრთისაჲთა
4. და შეწევ-
5. ნითა ყოვლად
6. წმიდისა ღმრთისმშ-
7. თბლისაჲთა, -
8. აღიდენ [და] და-
9. ამყარენ
10. ღმერთმან ძლიერი და
11. უძლეველი მ-
12. ეფეთმეფო-
13. ბაჲ გიორგისი! - მე,
14. მიწამან მეფობისა
15. მათისამან, იობ მი-
16. ხრიკის ძემან, დმან-
17. ის[ს] ჩემსა ამირობა[ს]
18. ა შინა აღუკმარ-
19. თე ჯუარი ესე სახელსა
20. ზედა წმიდისა მოწამისა
21. დიმიტრის[ს]სა, სალოც-
22. ველად მეფობისა მათ-
23. ისა საკსენებელად სული-
24. სა ჩემისა. ვინცა მო-
25. მავალთა ქამთა
26. დაწერილი ესე ა-
27. [დ]მოიკათხოთ, ლოც-
28. [ე]ასა მომიკსენეთ}.

წარწერას ათარიღებენ XIII საუკუნის I მეოთხედით (დ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 748, გ. თთხმეფური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები... გვ. 109).

საინტერესოა ანთროპონიმი მიხრიკი.

62. აბელიის ეკლესიის წარწერა

თეთრიწყაროს რაიონის სოფ. აბელიის სამხრეთ კედელზე ამოღარულია ოცდასამსკრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

1. + აღიდნ და დამყრენ ღწ მჟწნი ჩწ
2. ნი ღწ და ღწ დღწლი თამრ სწთნ და ძე
3. მწთი გწ რლთა წყწლბთა ღირს ვიქმწ აღმწნბად ეკლე
4. სისა ამის სამლოცველოდ მეფწბსა მწთისა მე გლწკი
5. არსენი მშჟდმსძე მწგლელი, მწსკოვსი და სა-
6. კსენბლწ ცღწლისა სწლისა ჩწმისა და ძმისა ჩწმისა ანელაჲ
7. სა და მშბლთა და ძმწთა და ყწთა მიცწლბლთა ჩწ
8. თათჳს გარწმწწნოს ღწ ვინცა ჰწწხოთ ჳწრით და რო
9. ღონებით ნამჟშკვი ჩწნი შწწდობა ბრძანეთ რწა ღწ თქწცა
10. მოგწნიჭოს სწსყდლი შრომწთა აქა და საოკწნესა ამენ.
11. მას ქწმსა კლწყვ შწწებლ ოღეს
12. თათართა დაეჳყრა ესე სამწფო
13. და ყწლი ქყწწა ძლით და შრომით შეი-
14. მართებოდა ჩემებრ გწხაკისა და არამს
15. მქონებლისგწ გწწა ჰგრწთა წყწლბითა
16. კლწყვ და ვისიცა რაჲ სხჳსა სალო
17. ცწვი წწგწებოდა ამისსა შწწბასა მწსცა
18. ღწ სსფვლ
19. ი მიანიჭოს და
20. მაშენებლთაჲცა
21. და რაჲცა ვინ მ
22. მოჲჭირვა ყწლთა
23. შწწღწწეს ღწ აწწ (Е. Такаишвили, Археологические экскурсии, ра-

зыскания и заметки, II, გვ. 16-19), ანუ:

1. + აღიდენ და დაამყარენ ღმერთმან მეფენი ჩუენ-
2. ნი ღავით და ღავით, დედოფალი თამარ-ხათუნ და ძე
3. მათი გიორგი, რომელთა წყალობითა ღირს ვიქმენ აღმენებად ეკლე-
4. სიისა ამის სამლოცველოდ მეფობისა მათისა მე, გლახაკი
5. არსენი მშჟდასძე, მანგლელი მსკოვსი (?) და სა-
6. კსენებელად ცოდვილისა სულისა ჩემისა და ძმისა ჩემისა ანელაჲ-
7. სა და მშობელთა და ძმათა და ყოველთა მიცვალებულთა ჩუენ
8. თათჳს. გარწმწწნოს ღმერთმან, ვინცა ჰწწხოთ ჳწრით და რუ-
9. ღუნებით ნამჟშაკევი ჩუენი, შეწწდობაჲ ბრძანეთ, რაჲთა ღმერთმან

თქუენცა

10. მოგანიჭოს სასყიდელი შრომათაჲ აქა და საუკუნესა, ამენ.
11. მას ჟამსა კელ-ყყავ შეწწებად, ოღეს
12. თათართა დაეჳყრა ესე სამეფო
13. და ყოველი ქვეყანაჲ ძლით და შრომით შეი-
14. მართებოდა ჩემებრ გლახაკისა და არამს-
15. მქონებელისაგან, გარწწა ჰაგრონთა წყალობითა

16. კელ-ყავა და, ვისიცა რამ სხვა სალო-
17. ცავი წაგებულა ამისა შენებასა, მასცა
18. ღმერთმან მიანიჭოს და
20. მაშენებელთაცა,
21. და რამცა ვინ მ-
22. ოაჭირვა, ყოველთა
23. შეუნდვნეს ღმერთმან, ამენ.

წარწერას ათარილებენ ღვით ნარინისა და ღვით ულუს თანამეფობის დროით – 1250-1259 წლებით (E. Такашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 16-19).

წარწერა (განსაკუთრებით მისი მეორე ნახევარი მე-11 სტრიქონიდან) ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი სტილით არის დაწერილი. გვხვდება მრავალი ნეოლოგიზმიც. დასტურდება საინტერესო ანთროპონიმიები (მშულდა, ანელა).

- ბ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები: მაცნე /ისტ. და არქეოლოგ. სერია/, 1976, №2.
- ბ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977.
- გ. ალექსიძე, ატენის სიონის ოთხი წარწერა, თბ., 1983.
- ჩ. ამირანაშვილი, ადრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბ., 1968.
- ნ. ანდლუაძე, ლ. თუშანიშვილი, თ. საყვარელიძე, ბოლნისის სიონის საკითხ-ისათვის: მაცნე /ისტ. და არქეოლოგ. სერია/, 1984, №3.
- თ. ბარნაშვილი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957.
- თ. ბარნაშვილი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბ., 1962.
- თ. ბარნაშვილი, მაჩხანის ეკლესიის წარწერები: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXIX, №5, თბ., 1962.
- თ. ბარნაშვილი, აბასთუმნის ერთი წარწერის შესახებ: „მაცნე“, №5, თბ., 1969.
- ა. ბაქრაძე, თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები, როგორც საისტორიო წყარო: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XX-B, თბ., 1959.
- ა. ბაქრაძე, ს. ბოლქვაძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა კატალოგი, თბ., 1953.
- ვ. ბერიძე, თბილისის ლურჯი მონასტერი: ქართული ხელოვნება, 2, თბ., 1948.
- ვ. ბერიძე, კვლავ ადრექრისტიანული ხანის ქართული ხუროთმოძღვრების შესახებ: „მნათობი“, 1986, №2.
- ვ. ბერიძე, კაცხის გაძარი: ქართული ხელოვნება, 3, თბ., 1950.
- ლ. ბერძენიშვილი, წარწერები სოფელ ცხნარიდან: ძეგლის მეგობარი, 43-44, თბ., 1976-77.
- ლ. ბერძენიშვილი, დმანელი ამირას უცნობი წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXIII, №3, თბ., 1964.
- ნ. ბერძენიშვილი, სავაშირო ფეოდალურ საქართველოში: „ენიმკის მოამბე“, V-VI, თბ., 1940.
- ბ. ბოჭორიძე, ორი ფიქალწერილი: საისტორიო მოამბე, 1, გფ., 1925.
- ბ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქ. მუზ. მოამბე, V, გფ., 1930.
- ბ. ბოჭორიძე, ჯვარისას ძეგლი: საქართველოს არქივი, 111, გფ., 1927.
- ალ. ბამყრელიძე, უძველესი ქართული წარწერების აღმოჩენა პალესტინაში: „ლიტერატურული გაზეთი“, №24, 1956 წ., 15.11.
- ბ. გაფრინაშვილი, 1000 წლის სამშენებლო წარწერა ქორეთის ეკლესიაზე: ძეგლის მეგობარი, 21, თბ., 1970.
- კ. ღანელიძე, ძველი ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983.
- ა. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ.1, თბ., 1962; ტ. 11, თბ., 1964.
- კ. გაძარაძე, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1965.

- მ. თარხნიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართველთა მონასტერი ბუთლემში: „ბუდი ქართლისა“, 1954, № 16.
- მ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960.
- მ. თოფჩიშვილი, ქვაჯვარანი საქართველოში: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 4, თბ., 1942.
- ს. პაპაბაძე, ბოლნისის სიონის ტაძრის წარწერების შესახებ: „მნათობი“, 1985, № 5.
- ს. პაპაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები: საისტორიო მოამბე, 1, ტფ., 1924.
- ს. პაპაბაძე, წინასწარი ცნობა დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ: საისტორიო კრებული, IV, ტფ., 1929.
- მ. პაპაბაძე, ბოლნისის ტაძრის წარწერების ინტერპრეტაციისათვის: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VI, თბ., 1960.
- მ. პაპაბაძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960.
- მ. პიპიაშვილი, მ. შირვაშვილი, რას მოგვითხრობს მირიანის წიგნი: „კრიტიკა“, 1985, № 6.
- ნ. ლომოური, ბოლნისის სიონის საკითხისათვის: მაცნე/ისტ. და არქეოლოგ. სერია/, 1984, № 3.
- მ. მაჭავარიანი, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა, თბ., 1985.
- მ. მაჭავარიანი, ქართული ანბანი, თბ., 1977.
- რ. მუხისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი: ქართული ხელოვნება, 4, თბ., 1955.
- რ. მუხისაშვილი, ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის სამშენებლო წარწერა: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, № 10, თბ., 1944.
- ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერას ხეობაში, თბ., 1941.
- ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი: ენიშის მოამბე, III, თბ., 1938.
- ლ. მუსხელიშვილი, უკანტორის ისტორიული ნაშთები: ენიშის მოამბე, X, თბ., 1941.
- ბ. მთელიშვილი, ბოლნისის სიონის დათარიღებისათვის: მაცნე /ისტ. და არქეოლოგ. სერია/, 1984, № 3.
- მ. ნუშიძე, პალესტინის ახალი გათხრები და ქართული კულტურის საკითხები: „მნათობი“, № 1, 1959.
- ბ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდალური წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981.
- რ. პაბარიძე, ბოლნისის ტაძრის სამშენებლო წარწერები: „მნათობი“, 1984, № 1.
- ლ. რეუელიშვილი, ატენის მცირე გუმბათიანი ეკლესია, „ქართული ხელოვნება“, I, თბ., 1942.
- მ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.
- მ. სილოგავა, ეპიგრაფიკული ეტიუდები: თსუ სტუდ. შრ., X, თბ., 1970.

- მ. სილოგავა, ქართული სამართლის ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდალურ წარწერებში: მაცნე /ისტ. და არქეოლოგ. სერია/, № 4, 1972.
- მ. სილოგავა, ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები, თბ., 1994.
- ქართლის ცხოვრება, I, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1955.
- ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1959.
- ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. I, გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.
- ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II, გამოსცა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980.
- ლ. ძაჩიძე, ორი ტექნიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში: პალეოგრაფიული ძიებანი, II, თბ., 1969.
- მ. შანიძე, ბოლნისის წარწერები: ნობათი, № 1, 1975.
- მ. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, ტფ., 1935.
- მ. შანიძე, ძველი ქართულის ენის ელემენტარული წიგნი, II, თბ., 1988.
- მ. შანიძე, პაპეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტფ., III, ტფ., 1923.
- ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი: შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
- მ. ჩაჩანიძე, პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, თბ., 1978.
- მ. ჩუბინაშვილი, VIII-IX სს. ქართულ ძეგლთა ერთი რიგის დათარიღებისათვის: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XIII, № 2, თბ., 1952.
- მ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, ტფ., 1936.
- მ. ჩუბინაშვილი, მასალები სამწევრის ტაძრის შესწავლისათვის: ქართული ხელოვნება, 2, თბ., 1948.
- მ. სისპარიშვილი, განძანის წარწერების შესახებ: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 15, № 6, თბ., 1954.
- მ. სისპარიშვილი, წარწერები ასპინძის რაიონიდან: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, 30, თბ., 1967.
- მ. სისპარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959.
- მ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.
- მ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, ტფ., 1926; ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
- მ. ჯავახიშვილი, ღმანის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის მოკლე ანგარიში: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, თბ., 1971.
- М. БРОССЕ, Взгляд на историю и литературу Грузии: ЖМНП, 1838, № 8.
- Г. БУАЧИДЗЕ, Мари Броссе, Тб., 1983.
- И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам: Христианский Восток, III, С-Пб., 1914.

- М. ДЖАНАШВИЛИ, От Ново-сенак до сел. Дихазурга: Изв. Кавказского отделения Московского археологического общества, вып. II, 1907.
- С. С. КАКАБАДЗЕ, Строительная надпись Болнисского Сиона: *მაცნე /ისტ. და არქეოლოგ. სერია/, № 3, 1984.*
- Г. МЕПИСАШВИЛИ, В. ЦИНЦАДЗЕ, Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии - Шида Картли, Тб., 1975.
- И. П. РОСТОМОВ, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении: СМОПРК, XXV, 1898.
- Е. ТАКАИШВИЛИ, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, II, 1907; IV, Тф., 1913.
- Р. ШМЕРЛИНГ, К датировке Убисского храма: *საქ. მეცნ. აკად. მოამბე*, IV, № 2, თბ., 1955.
- Р. ШМЕРЛИНГ, Церковь в селении Дарквети: *ქართული ხელოვნება*, 6-A, თბ., 1963.
- Г.Н. ЧУБИНАШВИЛИ, Болниси: *ენიმკის მოამბე*, IX, თბ., 1940.
- M. BROSSET, Notice détaillée sur les églis de Sawané et de Manglis, *Mélanges Asiatiques*, III livr., S-Pb., 1857.
- M. BROSSET, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, I-III, S-Pb., 1849-51.
- P. DEVOS, Quand Pierre L'Iberre vint à Jérusalem: *Analecta Bollandiano*, T.86, Fasc. 3-4.

თავი II

ძველი ქართული ხელნაწერები

შემონახულია 10 000-ზე მეტი ქართული ხელნაწერი. ეს, რა თქმა უნდა, ჩვენი ხალხის დიდი სულიერი სიმდიდრეა, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ იგი მხოლოდ მცირე ნაწილია იმ დიდი განძისა, რაც შეუქმნია ქართველ ხალხს თავისი ისტორიის მანძილზე. V-IX საუკუნეთა ქართული ხელნაწერები მხოლოდ სასულიერო ლიტერატურის ძეგლებს შეიცავენ. X-XII საუკუნეებიდან გვაქვს ფილოსოფიური, საისტორიო, საერო მწერლობის თხზულებათა შემცველი ხელნაწერებიც.

ძველი ქართული ხელნაწერები ინახება საქართველოში, აგრეთვე, მოსკოვში, სანკტ-პეტერბურგში, ერევანში, უცხოეთის მრავალ ქვეყანაში.

ძველი ქართული ხელნაწერების მიზანდასახული, სისტემატური შეგროვება XIX საუკუნის II ნახევარში დაიწყო. ილია აბულაძე წერს: „ყველაზე უწინარეს ქართულ ხელნაწერთა და საისტორიო დოკუმენტთა კოლექციების შეგროვება ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებასთან დაიწყო. ამ საზოგადოების დამაარსებელნი და მესვეურნი, დიდი ქართველი მოღვაწეები დ. ყოფიანი და ი. ჭავჭავაძე იყვნენ ამ მხრივაც სხვებისთვის ნიმუშის მიმცემი. საინვენტარო ჩანაწერებში, რომლებსაც ჩვენამდე მოუღწევია, არაერთგზის იხსენებიან დასახელებული პირები, როგორც შემომწირველნი ამა თუ იმ ხელნაწერისა და ხელნაწერთა კომპლექსისა.“

ხსენებული საზოგადოების ხელნაწერთა კოლექციების შეგროვებისა და შესწავლისათვის თავდადებით ბრუნავდნენ ამ საქმის დიდი ენთუზიასტები აკად. ე. თაყაიშვილი და ისტორიკოსი დ. კარიჭაშვილი, განსაკუთრებით პირველი“ (ილ. აბულაძე, *ძველ ხელნაწერთა დაცვა და პუბლიკაცია... გვ. VIII*). ე. თაყაიშვილს, მართლაც, უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის ქართული ხელნაწერების შეკრებაში. ე. თაყაიშვილი იგონებს: „იმხანად უკვე გარკვეული მქონდა მუშაობის მთავარი მიზანი: რამდენადაც შეიძლებოდა და გარემოება ნებას მაძლევდა, შემეკრიბა მასალა საქართველოს ისტორია-არქეოლოგიისათვის; ყოველი ძალ-ღონე მეხმარა ძეგლთა დაღუპვისა და დაკარგვისაგან გადასარჩენად. რაც შეიძლებოდა, მეტი გამოუმეზღერებინა და მისაწვდომი გამეხადა მკვლევართათვის. ეს მიმაჩნდა ჩვენი კულტურის ისტორიისათვის უმნიშვნელოვანეს საქმედ იმ პერიოდში – იმ რწმენით, რომ, როდესაც ასეთი მასალა საკმაოდ დაგროვდებოდა, გამოჩნდებოდნენ ჩვენში მეცნიერები, რომლებიც ჯეროვნად შეგვიდგენდნენ საქართველოს ისტორიას, გაგვიშუქებდნენ იმ მართლაცდა ღია კულტურას, რომელსაც ქართველმა

ერმა მიაღწია ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში. საკვებურად არ ვამბობ, მაგრამ მას აქეთ, რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე, სისტემატური კვლევისა და ძებნის შედეგად, წილად მხვდა ბევრი ახალი, სრულიად უცნობი და, თან, პირველხარისხოვანი ძეგლების აღმოჩენა, — ისეთებისა, რომელთა არსებობა არც კი მოგვიფიქრებია მანამდე. ეს, უპირველეს ყოვლისა, იმის მომასწავებელია, რომ კარგა ხანს ჩვენ ძებნა არც კი მიგვაჩნდა საჭიროდ და არც გვესმოდა ასეთი მუშაობის ფასი“ (ე. თაყაიშვილი, მოგონებები, „მნათობი“, 1958 წ., № 7, გვ. 162-163).

1888 წელს შეიქმნა საეკლესიო მუზეუმი. ილ. აბულაძე აღნიშნავს: „მეორე დაწესებულება, რომელიც გასულ საუკუნეში, სახელდობრ, 1888 წელს ჩამოყალიბდა აგრეთვე ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის ძეგლთა შესაგროვებლად, დასაყვად და შესასწავლად, იყო საეკლესიო მუზეუმი. იმ პირობებში, ვინც აქ სამუზეუმო საქმეს ემსახურებოდა თავდადებით, აღსანიშნავი არიან დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანიძე, მ. ჯანაშვილი. ესენი იყვნენ არა მარტო ექსპონატების შემკრებნი, არამედ მათი მომუშაველ-დამცველნი და უმეტეს შემთხვევაში შემსწავლელნიც.“

ეს სიძველეთსაცავი ერთ დროს (1921-1929 წლებში) შეუერთდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მუზეუმს (ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. VIII).

ე. თაყაიშვილმა მხურვალე მონაწილეობა მიიღო საეკლესიო მუზეუმის საქმიანობაშიც. დიდი ეჭვითმე ასე იგონებს ამ საზოგადოების მიერ გადაღებულ პირველ ნაბიჯებს: „დ. ბაქრაძემ შეიტანა წინადადება, დაარსებულიყო იმ „წმ. ანდრიას ძმობასთან“ მუზეუმი ძველი საეკლესიო ხელნაწერებისა და ნივთებისა, რომლებიც გამოსული იყვნენ ხმარებიდან. ამრიგად შეიქმნა იმ საზოგადოებასთან „საქართველოს საეგზარქოსოს საეკლესიო მუზეუმი“. სინოდს დაემტკიცებინა მისი დაარსება, მუზეუმი ჯერ არ იყო გახსნილი. ბაქრაძეს უკვე შეეძგინა და დაემტკიცებინა მისი წესდება და, როგორც სხვაგან უკვე აღვნიშნე, მომცა და ქართულად მათარგმნინა იგი. თან მითხრა, რაკი ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი გაგითავებიათ, ჩვენთან უნდა იმუშავოთო. მასთან მუშაობა მართლაც სასიამოვნო იყო და ყველას ძალიან უყვარდა. წინათ ემუშავნა ქუთაისის გუბერნატორთან, „განსაკუთრებულ დავალებათა შემსრულებელ მოხელედ“. ნიჭიერი და კარგად განათლებული მკვლევარი იყო, რუსულის გარდა ფრანგულიც იცოდა. მერე შედგა ამ საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტი: დ. ბაქრაძე (თავმჯდომარე), ელიევი (წევრი), კალისტოვი (ეგზარქოსის მდივანი), თ. ჟორდანიძე, მე და ნ. მოვარელიშვილი (ქართული ენის მასწავლებელი სათავადაზნაურო სკოლაში, სასულიერო აკადემიადამთავრებული, ავტორი მშვენიერი წერილისა ანტონ I შესახებ, რომელიც საარქივო მასალების მიხედვით პქონდა შედგენილი). როგორც უკვე ვწერდი, იმ მუზეუმის პირველი ნაბიჯი იყო დ.

ბაქრაძისა და ჩემ მიერ ძველი ქართული ხელნაწერების ჩამოტანა სვეტიცხოველიდან, რომელსაც წინათ მდიდარი ბიბლიოთეკა პქონდა, ოღონდ მერე ბევრი რამ დაჰკარგვოდა, მაინც მრავალი იყო იქ კარგი ხელნაწერი და ყველა წამოვიღეთ, თითქმის არაფერი დაგვიტოვებია. მუზეუმი-სათვის მოგვცეს ერთი დიდი ოთახი სიონის ტაძრის ეზოში მდებარე შენობის მეორე სართულზე და იქ შევინახეთ ხელნაწერები. მოვაწყეთ ბიბლიოთეკა. ამ უკანასკნელის გამგელ ავირჩიეთ თედო ჟორდანიძე, რომელსაც დავავალეთ მოკლე აღწერილობა-კატალოგის შედგენა. მერე უკვე სხვა ტაძარ-მონასტრებიდანაც მოგვდიოდა ხელნაწერები“ (ე. თაყაიშვილი, მოგონებები, „მნათობი“, 1959, № 2, გვ. 169-170).

1907 წელს დაარსდა საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება, „რომლის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანას წარმოადგენდა ხელნაწერი წიგნების, საისტორიო დოკუმენტებისა და გეპირსიტყვაობითი მასალის შეგროვება. ამ საზოგადოების დამაარსებელი და მისი მუზეუმის მეცნიერი ხელმძღვანელი დღიდან მისი დაბადებისა 1921 წლამდე იყო ექვთიმე თაყაიშვილი. მისმა უმრეტესმა ენერგიამ და ქართული სიძველეების უანგარო გულშემატკივრობამ საზოგადოებას, რომელიც სხვებთან მიმართებით ყველაზე ახალგაზრდა იყო, შეაძლებინა, შეეკრიბა სხვებზე არა ნაკლები ხელნაწერი კოლექციები“ (ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. VIII).

შემდგომში ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, საეკლესიო მუზეუმის, უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის, საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის ხელნაწერთა და საისტორიო-იურიდიულ დოკუმენტთა კოლექციები შევიდა ჯერ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების, ხოლო 1958 წლიდან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში:

1. ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის და უნივერსიტეტის სიძველეთა სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერთა კოლექციის ლიტერია A, საისტორიო დოკუმენტებისა — Ad,
2. ყოფილი საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმის ხელნაწერთა კოლექცია აღინიშნება H ლიტერით, საისტორიო დოკუმენტები — Hd-თი.
3. ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა კოლექციის ლიტერია S, საისტორიო დოკუმენტებისა Sd.

ხელნაწერთა განყოფილებასა და ხელნაწერთა ინსტიტუტში შემოსული ახალი მასალა შესაბამისად Q და Qd ლიტერებით აღინიშნება.

ამჟამად თითქმის დასრულებულია ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდების აღწერა და კატალოგთა გამოცემა. ამ უდიდეს საქმეს საფუძველი ჩაუყარეს

თ. ჟორდანიამ, მ. ჯანაშიელმა და ე. თაყაიშვილმა (თ. ჟორდანიამ გამოაქვეყნა: Описание рукописей... Церковного Музея, I, 1903; II — 1902); მ. ჯანაშიელმა გამოაქვეყნა ამ კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობის III ტომი 1908 წელს. ე. თაყაიშვილმა შეადგინა Описание рукописей "Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. I, вып. 1-4, 1902-1904; т. II, вып. 1-4, 1906-1912. A კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობა დასრულდა 1955 წელს (1954 წელს გამოვიდა IV ტომი, ხოლო 1955 წელს — V).

II ფონდის ხელნაწერთა აღწერილობა გამოიცა 6 წიგნად (ტ. I — 1946; ტ. II — 1951; ტ. III — 1948; ტ. IV — 1950; ტ. V — 1949; ტ. VI — 1953). შვიდ ტომს შეადგენს ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა კოლექციის აღწერილობა (ტ. I — 1960; ტ. II — 1961; ტ. III — 1963; ტ. IV — 1965; ტ. V — 1967; ტ. VI — 1969; ტ. VII — 1973). Q ფონდის აღწერილობის I ტომი გამოვიდა 1957 წელს, II — 1958 წ. ამჟამად ხელახლა ქვეყნდება იმ ხელნაწერთა აღწერილობა, რომლებიც თავის დროს აღწერეს თ. ჟორდანიამ, მ. ჯანაშიელმა და ე. თაყაიშვილმა. გამოსულია ოთხი ნაკვეთი (I — 1974; II — 1976; III — 1980; IV — 1985).

ხელნაწერთა ინსტიტუტის დაარსება უდიდესი მოვლენა იყო ქართველი ხალხის კულტურული ცხოვრების ისტორიაში. ამ საქმის სულისჩამდგმელი და ინსტიტუტის პირველი დირექტორი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი ილია აბულაძე იყო.

ამ ინსტიტუტის მაღალ ავტორიტეტს შეაპირობებს, როგორც ხელნაწერთა კომპლექსური შესწავლა (აღწერილობათა შედგენა, ტექსტების პუბლიკაცია, მონოგრაფიები და კრებულები საქართველოს ისტორიის, ქართული მწერლობის, ძველი ქართული ენის ურთულეს პრობლემებზე), ისე ბრუნვა ქართული კულტურის ამ უმნიშვნელოვანესი ძეგლების მოვლა-პატრონობისათვის, მისი ფონდის განუწყვეტელი ზრდისათვის.

ამჟამად ხელნაწერთა ინსტიტუტში ათი ათასამდე ხელნაწერი ინახება. მათ შორის 1000-მდე V-XII საუკუნეებით თარიღდება. ცხადია, ეს ხელნაწერები შეადგენენ ქართული კულტურის ოქროს ფონდს. მათი მნიშვნელობის გადაჭარბებულად შეფასება შეუძლებელია.

✓ ძველი ქართული ენის ძეგლები სამ ჯგუფად იყოფა: ხანმეტი, პაემეტი და სან-ნარევი. ეს დაყოფა ემყარება იმას, თუ რომელი პრეფიქსები გამოხატავენ მეორე სუბიექტურსა და მესამე ობიექტურ პირებს.

ხანმეტი ეწოდება ისეთ წერილობით ძეგლებს, რომლებშიც მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირების ნიშნად ხ- პრეფიქსია გაბატონებული. ეგვე ხ- პრეფიქსი გვაქვს აგრეთვე ზედსართავი სახელისა და გმნიშვნელის უფრობითი ხარისხის ფორმებსა და ი- პრეფიქსიანი ვნებითი გვარის გმნებში. ისეთ ტექსტებს, სადაც ზემოთ დასახელებულ ფორმებში ჰ-

იხმარება, პაემეტი ჰქვია, ხოლო სან-ნარევი ეწოდებენ წერილობით ძეგლებს, რომლებშიც სუბიექტური მეორე და ობიექტური მესამე პირების მაწარმოებლად დ თ ც ძ წ ჯ ჩ ჭ თანხმოვანთა წინ ს- პრეფიქსი დასტურდება.

ყველაზე ძველია ხანმეტი ტექსტები (V ს. — VIII ს.-ის I ნახევარი). პაემეტი ტექსტების უძველესი ნიმუშია წყისის წარწერა (616-619 წ.). პაემეტი ხელნაწერი, ა. შანიძის მიერ ამოკითხული, VIII საუკუნის მეორე ნახევრისაა. სან-ნარევი ტექსტები IX საუკუნიდან გვაქვს.

1920 წელს გამოქვეყნდა აკაკი შანიძის მონოგრაფია: „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ გმნებში“. მასში ღრმად და საფუძვლიანადაა შესწავლილი ქართული გმნის ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემა ქართული ენის მთელი ისტორიის მანძილზე, გათვალისწინებულია ქართული ენის დიალექტთა მონაცემებიც. ა. შანიძემ ყურადღება გაამახვილა იმაზე, რომ ხ-არ, /მო/-ხ-უალ, /მო/-ხ-უელ გმნებში მეორე სუბიექტური პირის ნიშანია ხ-.

1923 წელს „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ II ტომში დაიბეჭდა ა. შანიძის გამოკვლევა: „ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ გმნებში“. ა. შანიძის აზრით, ხ- პრეფიქსი ადრე მესამე სუბიექტური პირის ნიშნადაც იხმარებოდა. ამ მოვლენის გადმონაშთია ხერთვისი, რომელიც ძველ ქართულში იხმარება კუნძულის, ან ნახევარკუნძულის მნიშვნელობით (იგი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გეოგრაფიულ სახელადაც გვხვდება), აგრეთვე მცხეთისა და ბოლნისის წარწერებში დადასტურებული ისეთი გმნური ფორმები, როგორიცაა: ხეყავ, შეხეწიე, შეხუაბთ. ა. შანიძემ გაარკვია, რომ ხერთვისი ნაშთიარა სახელობა. იგი წარმოქმნილია ხ-ერთ-ვის (=ერთვის) გმნისაგან. ხერთვის, ხეყავ, შეხეწიე, შეხუაბთ ფორმათა მიხედვით ა. შანიძემ გააკეთა ქართული ენის ისტორიისათვის ფრიად მნიშვნელოვანი დასკვნა: „ზემოთ განხილულს ოთხ გმნის ფორმაში (ხერთვის, ხეყავ, შეხეწიე და შეხუაბთ) ქართულს შემოუნახავს, მაშასადამე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ. ეს ნაშთები სრულს ანალოგიას წაორმოადგენს არს გმნის მეორე პირის ფორმასთან შედარებით (ხარ), სადაც აგრეთვე შენახული გვაქვს ნაშთი მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ. ეს ორი პრეფიქსი სუბიექტური მეორე პირისა და ობიექტური მესამე პირისა — თუმცა სხვადასხვა კატეგორიას ეკუთვნიან მორფოლოგიურად და სინტაქსურად, მაგრამ რადგანაც მათ ერთსა და იმავე ფონეტიკურ პირობებში ერთი და იგივე ბგერითი სახე აქვთ, ამიტომ თანაბარ პირობებში ერთის ხმარება რომელიმე სახით მეორის ხმარებასაც გულისხმობს იმავე სახით. ამ გარემოების წყალობით ხ-არ ფორმის გვერდით მოსალოდნელი იყო და კიდევაც აღმოჩნდა ანალოგიური წარმოებანი მესამე პირის ობიექტურად

ქტური პრეფიქსის ხმარებით ხმოვნების წინ. ასე და ამგვარად, ყველა ეს ფორმა: ხარ, ხერთვის, ხეყავ, მხეწი და მხეწაბო ერთიმეორეს მხარს უჭერენ და ამჟღავნებენ, რომ ერთსა და იმავე დიალექტურ წრეს, ანუ კილოს ეკუთვნის (გვ. 279). ა. შანიძე თავის სხვა გამოკვლევაში იგონებს, რომ 1923 წლის იანვარში, როცა იგი მოსკოვში იმყოფებოდა და ჯერ კიდევ არაფერი იცოდა ივანე ჯავახიშვილის მიერ ხანმეტი ტექსტების აღმოჩენის შესახებ, მისთვის კორნელი კეკელიძეს უკითხავს: „რა იქნება, აკაკი, რომ სადმე ამოგორდეს ქვა მეექვსე საუკუნის წარწერით ასე თხუთმეტიოდ სტრიქონი?“. აკაკის უპასუხია, სულ ხანებით იქნება სავსეო. ა. შანიძე წერს, მე ამის საბუთს მცხეთა-ბოლნისის წარწერების ფორმები მაძლევდაო (ა. შანიძე, უძველესი ტექსტების აღმოჩენის გამო... გვ. 281).

ა. შანიძის ეს ვარაუდი ბრწყინვალედ დაადასტურა 1922 წლის დეკემბერში აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის მიერ აღმოჩენილმა ხანმეტმა ხელნაწერებმა, აგრეთვე შემდეგში მიკვლეულმა ხანმეტმა ეპიგრაფიკულმა მასალებმა და ხელნაწერებმა.

I. ხანმეტი ტექსტები

I. ხანმეტი ტექსტების აღმოჩენა

ივანე ჯავახიშვილი იკვლევდა ქართული ანბანის წარმოშობისა და განვითარების საკითხებს. XX საუკუნის 20-იანი წლების დასაწყისისათვის ცნობილი უძველესი წერილობითი წყაროების ოდენობა მეტად მცირე იყო (ბოლნისის ორი წარწერა, მცხეთის ჯვრის წარწერები). ივ. ჯავახიშვილმა გამოთქვა ვარაუდი, რომლის თანახმადაც, ქართული ენის უძველეს ძეგლებში ბ, ჯ, ყ ასოები თავშეკრული იყვნენ. წრე მათ VII საუკუნიდან ეხსნებათ. ამ კრიტერიუმით ცდილობდა მეცნიერი უთარილო ქართული წერილობითი ძეგლების დათარიღებას. სავსებით გასაგებია, რომ ქართული პალეოგრაფიის ძირითადი საკითხის გარკვევისათვის იმ დროს X საუკუნეზე აღრინდელ ყოველ ძეგლს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „მაგრამ რომ ახლად გამორკვეული პალეოგრაფიული დაკვირვება უცილობელ დებულებად შექმნილიყო, ყველა ცნობილს თარიღიანსა, თუ ქრონოლოგიურად განსაზღვრულ წარწერებსა და ხელნაწერებს გადასინჯვა დაეუწყე. გამოირკვა, რომ თავშეკრული ბანი მართლაც მეშვიდე საუკუნიდან მოყოლებული აქეთ უკვე აღარ გვხვდება. მაშასადამე, ცხადი ხდებოდა, რომ ბოლნისის სიონის წარწერა თავისი გემოაღნიშნული პალეოგრაფიული თვისებით ყოველ ეჭვს გარეშე VII საუკუნეზე უწინარესი უნდა

ყოფილიყო. მე მაინც ვშიშობდი, შეუძლოა არ მომსვლოდა და ისეთ ძეგლებს ვეძებდი კიდევ გადასასინჯავად, რომელიც X საუკუნეზე აღრინდელი უნდა ყოფილიყო“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, გვ. 275).

სწორედ ამ დროს მოაგონდა ივანე ჯავახიშვილს ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის¹ ფურცელი, რომლის ფოტოპირები 1897 წლის მაისში ნიკო მარს გამოუგზავნა ინგლისიდან, ოქსფორდის ბოდლეიანის ბიბლიოთეკიდან ა. ნეპაბურმა. ბოდლეიანის ბიბლიოთეკას ეს პალიმფსესტი შეუძენია ეგვიპტეში ებრაულ ხელნაწერებთან ერთად. ხელნაწერში ებრაული ტექსტი წერილი ასოებით არის დაწერილი, ხოლო გარდვიგარდმო მსხვილი ასოებით ასომთავრულად სწერია ქართული. სამწუხაროდ, ნ. მარმა ამ ხელნაწერს სათანადო ყურადღება არ მიაქცია და იგი გადასცა შესასწავლად სემი-გოლოგს პავლე კოკოვცოვს, რომელმაც თავდაპირველ ტექსტად ებრაული მიიჩნია, ხოლო ქართული – მერმინდელად. პ. კოკოვცოვმა ებრაული XI ს-ით დაათარიღა. ებრაული ტექსტი შეიცავდა თალმუდის იმ დროისათვის ცნობილ უძველეს ფრაგმენტებს. პ. კოკოვცოვის გამოკვლევა „Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда“ 1899 წელს დაიბეჭდა ჟურნალში „Записки Восточного Отделения Русского археологического общества“ (XI, გვ.195-205). ჟურნალის იმავე ნომერში გამოქვეყნებულია პ. კოკოვცოვის „Дополнение к статье "Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда“, სადაც მან შეცვალა თავისი თავდაპირველი მოსაზრება და უძველესად აღიარა ქართული ტექსტი, ხოლო ებრაული – მეორეულად.

აი რას წერდა ამის შესახებ პ. კოკოვცოვი: „В настоящее время мы пришли к окончательному убеждению, что не еврейский, а грузинский текст должен считаться первоначальным в нашем палимпсесте. Нас заставило изменить наш взгляд главным образом одно вовсе упущенное нами ранее из виду соображение. Дело в том, что положительно невероятно, чтобы

¹ პალიმფსესტი ბერძნული სიტყვაა (παλινψιστον; πάλιν „კვლავ“, ψάω „ვშლი“). პალიმფსესტი ეწოდება ისეთ ხელნაწერს, რომლის თავდაპირველი ტექსტი წამლილია (გადარეცხილია, ან ამოფხეკილი) და ხელმეორედ გამოყენებულია საწერად. ეს ხდებოდა მაშინ, როცა სხვა ენაზე დაწერილი, ან კიდევ ენობრივად და შინაარსობრივად მოძველებული ტექსტის შემცველი ხელნაწერი ჩაუვარდებოდათ ხელთ. საზოგადოდ კი, ამ მოვლენის ძირითადი მიზეზი საწერი მასალის – პაპირუსის, ეგრაგის – სიმცირე იყო (თითო ხელნაწერს რამდენიმე ათეული, ზოგჯერ კი ასობით ხბოს, ან ცხვრის ტყავი სჭირდებოდა).

ძველი ტექსტის სრულად აღსოცას, საბედნიეროდ, ყოველთვის ვერ ახერხებდნენ, რადგანაც მელანი ტყავში ძალიან დრმად არის გამჯდარი.

არსებობს პალიმფსესტთა თავდაპირველი ტექსტის გამოვლენის რამდენიმე ხერხი: ქიმიური (იყენებდნენ ჯერ კიდევ მე-17 საუკუნეში), ულტრაიისფერი სხივებით დასხივების, ფოტოგრაფირებისა და სხვ.

небольшого формата рукопись была впоследствии использована вторично таким способом, что на разогнутых листах прежнего кодекса был написан сверху в поперечном направлении новый текст и получился кодекс вдвое большего размера. Мы считаем прямо такой прием со стороны позднейшего писца невероятным в виду неизбежно связанных с ним неудобств. Некоторые строки верхнего текста легко могли-бы очутиться в этом случае на местах прежних сгибов, которые в самом лучшем случае, должны были оставить после себя некоторый заметный след и повлиять на прочность письменного материала в данном месте. К этому чисто теоретическому соображению присоединяется в данном случае веский фактический аргумент. Состояние грузинских букв на местах сгиба ясно показывает, что замечаемые в палимпсесте сгибы были сделаны лишь после написания грузинского текста. Отсюда вытекает, что еврейский талмудический текст был написан позже грузинского, для чего листы грузинской рукописи были все согнуты пополам" (П. Коковцов, Дополнение к статье "Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда", гл. 413) პ. კოკოვეცოვი დაასკვნის: „Грузинский текст, конечно, должен быть отнесен теперь к более раннему времени, чем это могло быть сделано при прежнем положении дела“ (იქვე).

ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ეს თხზულება თვით პ. კოკოვეცოვისაგან, რომელთანაც მე უნივერსიტეტში ასურულს ვსწავლობდი, ცალკე ამონაბეჭდად მივიღე. თუმცა ჩემს უნივერსიტეტში სწავლის დროს ქართული ენის კათედრის წარმომადგენელი პროფესორი იყო, მაგრამ ლექციები თითქმის სრულებით არ იკითხებოდა და 1899 წ., როდესაც მე უკვე უკანასკნელ კურსზე ვიყავი, ასომთავრული დამწერლობითი ძეგლების წაკითხვას დაჩვეული არ ვიყავი. ეხლაც კარგად მაგონდება, რამდენად ძნელი იყო ჩემთვის მაშინ ამ პალიმფსესტის გარჩევა. თითო-ორთადა ასოს გარდა, როგორც მახსოვს, რამდენიმე წინადადების, ან სიტყვის ერთად ამოკითხვა გადაუღასავი დაბრკოლება აღმოჩნდა“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, გვ. 276). ივ. ჯავახიშვილის ყურადღება ამ ხელნაწერმა იმიტომ მიიპყრო, რომ „ნაწევრების დამწერლობის დიადი გარეგნული სახე გულსა და მეხსიერებაში“ ჰქონდა ჩარჩენილი (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 275, 277).

ივ. ჯავახიშვილმა ამოიკითხა პ. კოკოვეცოვის მიერ გამოქვეყნებული ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის ქართული ტექსტი, აი როგორ აღწერს მეცნიერი თავის მუშაობას: „წარსული 1922 წლის დეკემბრის დამღვეს პროფ. პ. კოკოვეცოვის წერილს მივაგენი. საკმარისი იყო შინ ამ ორი ფოტოტიპური ფურცლის გასინჯვას შევდგომოდი, რომ პირველივე დაკვირვებიდან ამ ძეგლის უაღრესი მნიშვნელობა ცხადი გამხდარიყო: „ა“ და „ჰ“ თავშეკრული იყო ყველგან. ქართული პალეოგრაფიის შესწავლის დროს კი უკვე გამოკვლეული მქონდა წარწერებისა და ხელნაწერების მიხედვით, რომ ამ-

გვარი მოხაზულობის „ა“ და „ჰ“ მხოლოდ VII-VIII სს. იხმარებოდა. ამის გამო ცხადი შეიქმნა ჩემთვის, რომ თქსფორდის ეგრატიის ნაწევრები VII-VIII საუკუნისა მაინც უნდა ყოფილიყვნენ. ამ ჩემთვის სრულებით მოულოდნელი გარემოების გამორკვევის შემდგომ ძვირფასი პალიმფსესტის კითხვას გულდასმით შევუდეგი და ეხლა უკვე განსაკუთრებით ბანს ვეძებდი. პირველსავე ფურცელზე, მარჯვნივ სვეტის მე-9 და 10-ე სტრიქონებში ორჯერვე „ბ“ სრულებით გარკვევით თავშეკრული იყო. ენაც გასაოცარი სიძველეს მომასწავებელი გამოდგა. ამ აღმოჩენისაგან გამოწვეული სინარულისა და მღელვარებისაგან მუშაობა აღარ შემეძლო.

ცხადი გახდა ჩემთვის, რომ თვალწინ ქართული დამწერლობისა და ენის უძველესი ძეგლი მედვა. აქამომდე IX საუკუნეზე უწინარესი არც ერთი ქართული ხელნაწერი არ იყო ცნობილი და ეხლა ერთბაშად სამი საუკუნით უფრო ადრინდელი ძეგლის ნაწევრები გამოჩნდა! მღელვარებისაგან ცოტა ხნით შეწყვეტილი მუშაობის განახლების დროს ვცდილობდი დავრწმუნებულყავ, რომ თვალი არ მაგყუებდა და შეცდომა და მოჩვენება არ იყო ის, რასაც ვკითხულობდი.

სრული სიფრთხილით წარმოებულმა პალიმფსესტის გულდასმით წამლილი ქართული ტექსტის ამოკითხვამ და დაწერილის ენის საგულისხმო, თუმცა განმაცვიფრებელმა, მაგრამ შორეულ წარსულში მოსალოდნელმა თვისებებმა დამარწმუნეს, რომ პირველი დაკვირვება მცდარი არ იყო და ამ ნაწევრების როგორც დამწერლობის პალეოგრაფიული, ისევე თვით ნაწარმოების ენის ნიშნები მათ სიძველეს ცხად-ყოფენ სრული უეჭველობით. რამდენჯერაც კი არ გადავიკითხავდი ამ ორი ეგრატიის ნაჭრის ფოტოტიპიას, ეს რწმენა უფრო და უფრო მიძლიერდებოდა. ჩემი სიხარული გაორკვეებული იყო, როდესაც გამოვარკვეე, რომ ამ ნაწევრებში შენახული გვექონდა დაბადების ტექსტი, სახელდობრ, იერემიას XVII,26 – XVIII,8 (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 277-278). ამრიგად, ივ. ჯავახიშვილმა აღმოაჩინა უძველესი ქართული ხელნაწერის ფურცელი, რომელიც შეიცავდა იერემიას წინასწარმეტყველების¹ ნაწევრებს.

¹ იერემიას წინასწარმეტყველება ბიბლიის (ბერძ. τὰ βιβλία „წიგნები“) ერთ-ერთი წიგნია. ბიბლია შედგება ძველი აღთქმისა და ახალი აღთქმის წიგნებისაგან. ძველი აღთქმის წიგნები ძირითადად ძველ ებრაულ ენაზე (ნაწილობრივ არამეულზე) დაიწერა.

ძველი აღთქმის წიგნებია: შესაქმე, გამოსლვათა, ლევიტელთა, რიცხუთა, მეორე სჯულისა, ისუ ნავესი, მსაჯულთა, რუთის, მეფეთა პირველი, მეორე, მესამე და მეოთხე წიგნები, ესაიასი, იერემიასი, ეშეკიელისი, თსიასი, იოელისა, ამოსისი, აბდიასი, იონასი, მიქეასი, ნაუმისი, სოფონიასი, ანგეასი, მაქარიასი, მალაქიასი, ფსალმუნნი, სოლომონის იგავნი, იობის წიგნი, ქება ქებათა, იერემიას გოდება, ეკლესიასტე, ესთერის წიგნი, დანიელის წიგნი, I, II, III ეზრას წიგნი, ნეემიას წიგნი,

2. საქართველოში დაცული ხანგამტი შრატეხეხეხე

ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „უკვე უძველესი იყო, რომ ბოდბეის წიგნთ-საცავში ქართული დამწერლობისა და ენის ჯერჯერობით მაინც უძველესად მისაჩნვენი ძეგლის ორი ნაწყვეტი ინახებოდა. კერძოდ, პეტერბურგში წინა-თაც მოსულა ამბავი, რომ ინგლისში, იქნებ იმავე ოქსფორდშივე, ქართული პალიმფსესტების ნაწყვეტები უნდა ყოფილიყო, რადგან მათ შორისაც შესაძლებელია ზოგიერთი ამავე დროისა და მნიშვნელობის გამომდგარიყო, ამიტომ უკვე გადაწყვეტილი მქონდა ოქსფორდის წიგნთსაცავისთვის მიმელოცა, რომ ის უძველესი ქართული ხელნაწერის ორი ნაწყვეტის მფლო-ბელი იყო, და თანაც მეთხოვა ამავე ხასიათის ქართული ასომთავრულით ნაწერი პალიმფსესტების ფოტოგრაფიული სურათები გამოეგზავნათ. მაგრამ შემდეგ გადაწყვიტე, რომ ჯერ აქ, საქართველოს დედაქალაქში, დაცული პალიმფსესტები გადამესმინა და გამომერკვია, თუ აქ რაღა დროის ძეგლები იყო შემონახული“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, გვ. 278).

ივ. ჯავახიშვილი შეუდგა ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის, უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმისა და ყოფილი საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმის ფონდებში დაცული პალიმფსესტების შესწავლას. იგი ამ მუშაობას ასე აღწერდა: „ჩვენი უნივერსიტეტის მუზეუმში რომ ბ. მოსე ჯანაშვილმა გადმო-მიღებდა პალიმფსესტები, პირველი ორი ხელნაწერი ნუსხა-ხუცურით აღ-მოჩნდა და ჩემთვის ამეამად საყურადღებო არ იყო. მაგრამ საკმარისი იყო მესამე ხელნაწერი გადამეშალა, რომ მშვენიერ ასომთავრულად ნაწერ გადარჩენილ ტექსტში ოქსფორდის პალიმფსესტივით საყურადღებო ძეგლის მოლოდინი აღმძვროდა. მისი სწრაფი გადაფურცელის დროს იმავე უკვე კარგად გამორკვეულს პალეოგრაფიულსა და ლინგვისტურს თვისებებს ვეძებდი: თავშეკრულ ბანსა, ყარსა და ჯიეს და მეორე პირის სუბიექტურსა და მესამე პირის ობიექტურს თავსართებს. ხელნაწერის გადასინჯვის დროს ყველა ეს ნიშნები უძველესს, შემდეგ გადარეცხილს ტექსტში. აღმოჩნდა და ამგვარად ცხადი შეიქმნა, რომ ეს ხელნაწერი ქართული დამწერლობისა და მწერლობის უძველეს ძეგლად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული. მეოთხე და მეხუთე ხელნაწერი-პალიმფსესტებიც იმგვარივე თვისებისანი აღმოჩნდნენ და დაახლოებით იმავე დროისა უნდა ყოფილიყვნენ, როდესაც ოქსფორდის პალიმფსესტი უნდა იყოს დაწერილი. ამ გზით ცხადი შეიქმნა, რომ ჩვენ ამ

ნემტია I და II. ძველი აღთქმის წიგნები შეიქმნა ძვ. წელთაღრიცხვის XII-II საუ-კუნეებში.

ახალი აღთქმის წიგნებია: ოთხთავი (სახარება, ევანგელე. მის ავტორებად ითვლებიან მათე, მარკოზი, ლუკა, იოანე), საქმე მოციქულთა, კათოლიკე ეპის-კოლეები, პაულეს ეპისტოლეები და იოანეს გამოცხადება. მათეს სახარება დაწერ-ილია პრამეულად, სოლო ახალი აღთქმის სხვა წიგნები ზერძნულად დაიწერა.

მხრივ ოქსფორდზე გაცილებით უფრო ბედნიერი და მდიდრები ვართ და უკვე 2000 გვერდამდე უძველესი ქართული ძეგლების პალიმფსესტები გვაქვს. ქართული პალიმფსესტების ამგვარი მნიშვნელობის გამორკვევის შემდგომ საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმის კატალოგში პალიმფსესტებად მოხსენიებული ხელნაწერების გასინჯვაც აუცილებელი გახდა. ქართველთა შორის წ. კ. გ. საზოგადოების წიგნთსაცავის კატალოგი მოკლე ცნობებს შეიცავს და იქ თვით ყველა ევრაგის ხელნაწერების დათ-ვალიერება იყო საჭირო, რისთვისაც განსაკუთრებული მუშაობა უნდა მოწყობილიყო. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების 30-მდე გადასინ-ჯულ ხელნაწერ-პალიმფსესტთა შორის თქმცა ბევრი საყურადღებო აღ-მოჩნდა, ზოგი ენის მხრით და ზოგი კიდევ პალეოგრაფიულად, მაგრამ ისეთი, რა დროისა და თვისებებისასაც ვეძებდი, არ ჩანდა. უკვე გადაწყვეტილი მქონდა, რომ ამ საზოგადოების ძეგლთა შორის ძებნა უნაყოფო უნდა ყო-ფილიყო, რომ მუზეუმის გამგის თანაშემწემ ირ. სონლულაშვილმა შე-მატყობინა სასიხარულო ამბავი ჩემთვის საყურადღებო ხელნაწერ-პალიმფსესტის აღმოჩენის შესახებ. ამ ხელნაწერის გადასინჯვამ მისი ცნო-ბის სრული სიმართლე დაადასტურა. ამგვარად, ჩემ ხელში უკვე ოთხი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის ხელნაწერი იყო. ამ უხვმა და მშვენიერმა სამკალმა ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტების უფრო ზედ-მიწვევითი დათარიღება და ყოველმხრივი შესწავლა აუცილებელი გახდა“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 278-279).

ივ. ჯავახიშვილმა ამოიკითხა თბილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის №737 (ამეამად ხელნაწერთა ინსტიტუტის A-737), №89 (ხელნაწერთა ინსტიტუტის A-89), №844 (შემდგომში გაირკვა, რომ №89 და №844 ხელნაწერები თავდაპირველად ერთი და იმავე ხელნაწერის ნაწილები ყოფილა და ეს ხელნაწერი მერმე დაუშლიათ, ამის შესახებ იხ. Л.Р. Каджая, ყოფილა და ეს ხელნაწერი მერმე დაუშლიათ, ამის შესახებ იხ. Л.Р. Каджая, Ханметные палимпсесты), საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო სა-ზოგადოების მუზეუმის № 999 (ამეამად ხელნაწერთა ინსტიტუტის H-999) ხელნაწერების ფრაგმენტები. A-737 ხელნაწერი პეტრეწები თედო ჟორდა-ნიას, რომელსაც იგი შეუწირავს თბილისის საეკლესიო მუზეუმისათვის. თ. ჟორდანიას ხელნაწერის ძველი ტექსტი VI-VII საუკუნეებისად მიაჩნდა (Описание рукописей Тбилисского Церковного музея, II, გვ. 198-199), ოღონდ არ მიუთითებია, რა ნიშნების საფუძველზე ათარიღებდა ასე ძეგლს. ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა, რომ „თ. ჟორდანიას უფრო ალღოთი და პრაქტიკული გამოცდილებით გრძნობდა, რომ ძველ ნაწერთანა ჰქონდა მსჯელობის დროს ხელნაწერის თარიღის შესახებ. ტექსტიც იმდენად ალბათ ვერსად ამოუკითხავს, რომ მისი შინაარსის გაგება და მნიშვნელობის და-

ფასება შესძლებოდა, თორემ ვინც მას წაიკითხავდა და წაიკითხავს, იგი ამ ხელნაწერს თავს ვეღარ დაანებებს“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 292).

ხელნაწერი, როგორც ჩანს, სხვადასხვა ხელნაწერების შეერთების გზით შეუდგენიათ. ძველი ტექსტი ხშირად ისეა გადაფხეილი, რომ აღარაფერი ჩანს. „ზოგან იმის გარჩევა მაინც ხერხდება, რომ ტექსტი მრგლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი. ამგვარ ფურცლებზეც ყველგან ერთნაირი დამწერლობა არ ეტყობა, არამედ სულ ცოტა სამი სხვადასხვანაირი დამწერლობის ძეგლებთანა გვაქვს საქმე. სხვებზე უფრო მნიშვნელოვანია გვერდები 235-246, 260-266 და 323-338, სადაც ტექსტი მშვენიერი მსხვილი მრგლოვანი ასომთავრულით არის ნაწერი ფართოდ და განკვეთილობის ნიშნებითურთ“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 292). პალიმფსესტად ქცევისას ძველი ხელნაწერისათვის კიდეები ჩამოუჭრიათ. „მემოაღნიშნულ ფურცლებზე შენახული ძველი ტექსტი ზოგან ჩვეულებრივ აღუჭურველი თვალთაყ იკითხება, ხოლო ბევრგან გამადიდებელი შუშის დახმარებით ხერხდება გადარეცხილი ნაწერის აღდგენა-ამოკითხვა და ამოკრიფული საქმენი მოციქულთანი გამოდგა“ (ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 293).

A-89 ხელნაწერის ძველ ტექსტს თ. ეორდანი VI-VII საუკუნეებით ათარილებდა (Описание рукописей Тбилисского Церковного музея, I გვ. 90-91). თუმცა არ მიუთითებდა რა ნიშნის გამო. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: „თუ რატომ მიაჩნდა თ. ეორდანიას თავდაპირველი ნაწერი VI-VII სს. ნაწერად და რა იკითხებოდა ალაგ-ალაგ, ამამე მას არც ამ შემთხვევაში აქვს რაიმე ნათქვამი, ალბათ იმიტომ, რომ არც რაიმე დამაჯერებელი საბუთი მოეპოვებოდა და ტექსტის ამოკითხვაც იმდენად ვერ შეძლო, რომ მისი შინაარსი გაეგო და დაეფასებინა. ბატონ მ. ჯანაშიელს იგივე ხელნაწერი VII-VIII საუკუნისად აქვს მიჩნეული. ეს ხელნაწერი დიდი ტანის წიგნია. მშვენიერი თეთრი მოყვითალო საუცხოოდ დამუშავებული ეგრატი გადარეცხვა-გადაფხეკასაც ისე ვერ დაუზიანებია, რომ მისი პირვანდელი მომხიბლავი თვისებების გათვალისწინება შეუძლებელი იყოს“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 293). სამწუხაროდ, ძველი ტექსტი ძლიერ დაზიანებულია. შეიცავდა ოთხთავს. „ტექსტი ფართოდ არის ნაწერი მშვენიერი მხატვრული ხელოვნებით აღსავსე დამწერლობით. ამ ხელნაწერის დიადი გარეგანი ღირსება ყოველგვარი მერმინდელი ფხეკა-რეცხვის შემდგომაც ეხლაც კარგადაა ჩანს. სამწუხაროდ, თავდაპირველი ტექსტი ისე გულმოდგინედ არის წაშლილი, რომ უმეტეს შემთხვევაში მხოლოდ მისი ნააღ-აგევი-და მოჩანს და თითო-ორილა გვერდებილა მარტო, გადარეცხილი ძველი ნაწერის წაკითხვა რომ შეიძლებოდეს“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 293-294).

შემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ A-89 და A-844 ერთი და იმავე ხელნაწერის ნაწილები აღმოჩნდნენ. იგი ძლიერაა გადარეცხილი, რაც მეტისმეტად

ამნელებს ძველი ტექსტის ამოკითხვას. ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა: „სამწუხაროდ, იმგვარადვე როგორც № 89, ამ ხელნაწერშიც პალიმფსესტად შემზადების დროს თავდაპირველი ნაწერი ისე გადაურეცხიათ და გადაუფხეკიათ, რომ თუ ერთ გვერდზე ქიმიური დამუშავების შემდგომ ტექსტის წაკითხვა შესაძლებელი ხდება, მეორე გვერდზე ნაწერის მოლიანად აღდგენას ეერც ეს ძლიერი საშუალება შეეღის“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 295). ივ. ჯავახიშვილმა ამ ნაწილში ოთხთავის ნაწყვეტები ამოკითხა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხელნაწერში ლამარა ქაჯაიამ შეძლო ესაიას წინასწარმეტყველების ხანმეტი ფრაგმენტების ამოკითხვა. ამ ფაქტს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ბიბლიის ქართული ვერსიის ისტორიის გასათვალისწინებლად. მანვე შეასწორა მთელი რიგი უზუსტობებისა, რაც ხანმეტი ტექსტების პირველ მკვლევარს მოუვიდა.

H-999 ხელნაწერი 162 ფურცელს შეიცავს. იგი ძლიერაა დაზიანებული. „თავიდან ბოლომდის მთელი ხელნაწერი სხვადასხვა დროის დამწერლობის ძეგლთაგან შედგენილი პალიმფსესტია: ზოგი ფურცლების თავდაპირველი ტექსტი ასომთავრულით არის ნაწერი, ზოგისა ნუსხა-ხუცური. მარტო ასომთავრული პალიმფსესტებიც რომ ავიღოთ, აქაც სხვადასხვა დამწერლობასა და სხვადასხვა დროის ნაწყვეტებთან გვაქვს საქმე. ამათგან ფურცლების ორი ჯგუფი მესამე ჯგუფის ნაწერებისაგან თავისი შედარებით უფრო მოზრდილი ტანის ასოებით განირჩევა. ეს ორი ჯგუფიც ურთიერთ შორის ასოთა ტანითა, მოყვანილობითა და, რამდენადაც ეხლა შეგვობა შეიძლება, მელნითაც განსხვავდება. ერთი სულ ათიოდე გვერდის შემცველი ჯგუფი უფრო მსხვილი და მრგვალი ასომთავრულით არის ნაწერი და დაბადების ქართული თარგმანის ძნელად წასაკითხს ნაწყვეტებს შეიცავს. მეორე უფრო მრავალრიცხოვანი ფურცლების ჯგუფი პირველი ჯგუფისაგან თავისი ოდნავ მომცრო და ვიწროდ ჩამონაკეთილი ასოებით ხასიათდება, რომელთა გარეგანი სახე № 737-ის ნაწერისას მიაგავს. მისი მელანიც გადარეცხის შემდგომ ყვითელი ფერისად მოჩანს. პირვანდელი, რამდენადაც შენახული ნაწყვეტებიდან ირკვევა, სულ ცოტა 12 სტრიქონიანი ტექსტი, აქ ბევრგან შედარებით კარგად და ადვილად იკითხება და სახარების ნაწყვეტებს შეიცავს“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 295).

ივ. ჯავახიშვილმა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული წერილობითი ძეგლები VI-VII საუკუნეებით დაათარიდა პალეოგრაფიული და ენობრივი ნიშნების მიხედვით.

უძველესი ქართული წერილობითი ძეგლების აღმოჩენის მნიშვნელობის გადაჭარბებით შეფასება შეუძლებელია. თვით ივ. ჯავახიშვილი ასე განსაზღვრავს მის მიერ აღმოჩენილი ტექსტების მნიშვნელობას: „ვითარცა საქრისტიანო მწერლობის უძველეს ძეგლებს მათ მნიშვნელობა აქვთ, რასაკვირველია, საერთოდ მეცნიერებისათვის – სახარებისა, დაბადებისა და

აპოკრიფულ ნაწარმოებთა ტექსტის ისტორიისა და კრიტიკისათვის, მაგრამ მეტადრე ქართული ფილოლოგიური მეცნიერებისთვისაა ძვირფასი ეს ძეგლები. მისთვის უნდა შეიქმნეს ქვაკუთხედად, როგორც ქართული დამწერლობისა და მწერლობის ძეგლები, ეს ხელნაწერები არაერთი ქართული ენათმეცნიერებისა, მწერლობისა და კულტურის ისტორიის პირველხარისხოვანი სადავო საკითხების გადაჭრის საშუალებასაც გვაძლევენ¹ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, გვ. 297-298). აკაკი შანიძე წერდა: „უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენა ფართო პორიზონტებს გვიძლის თვალწინ მრავალმხრივ. თუ ჯერჯერობით არ ხერხდება მათი ქრონოლოგიურად განსაზღვრა სრული ზედმიწევნით, ის მაინც ცხადია, რომ აქ, ყოველ შემთხვევაში, არაბობამდელ ლიტერატურასთან გვაქვს საქმე. მაშასადამე, არაბთა შემოსევის წინა ხანებში (ე.ი. მეშვიდე საუკუნის ნახევრამდე) არსებული ქართული მწერლობა არ დაღუპულა ისე კატასტროფულად, როგორც ეს აქამომდე გვეგონა, ვინაიდან, ჩვენდა ბედად, ზოგი რამ ამ ეპოქისა დაღუპვისაგან გადაურჩენია პალიმფსესტებს. ეს ფაქტი უაღრესი მნიშვნელობისაა როგორც ქართული ლიტერატურის და ენის ისტორიის, ისე პალეოგრაფიისათვისაც. ამიერიდან ქართული ისტორიული დიალექტოლოგია მკვიდრ საფუძველს პოულობს და შესაძლებელი ხდება მრავალი ბუნდოვანი ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხის გამორკვევა (ა. შანიძე, უძველესი ტექსტების აღმოჩენის გამო, გვ. 281-282). გიორგი ახვლედიანი მიუთითებდა: „ივ. ჯავახიშვილის ხანმეტიანი პალიმფსესტური ტექსტების შესანიშნავმა აღმოჩენამ (1923 წ.) ახალი ეპოქა შექმნა ძველი ქართული ენისა და ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის კვლევის საქმეში (გ. ახვლედიანი, თბილისის უნივერსიტეტი და ენათმეცნიერება საქართველოში, გვ. 166).

3. გიორგი მთაწმიდლისეული "ხანმეტი"

ტერმინის ინტერპრეტაცია

ივ. ჯავახიშვილის აღმოჩენამ შეაძლებინა აკ. შანიძეს, აეხსნა ტერმინი ხანმეტი. 1923 წლის 1 აპრილს მან საენათმეცნიერო საზოგადოების სხდომაზე წაიკითხა მოხსენება: „გიორგი მთაწმიდლის ერთი საყურადღებო მოწმობა“. ტერმინი ხანმეტი გვხვდება გიორგი მთაწმიდლის ნარედაქციევი ოთხთავის ანდერძში: „ესე საცნაურ იყავნ ყოველთა, რამეთუ ესე წმიდამ ოთხთავი ახლად გვთარგმნია¹ ფრიადითა იძულებითა ძმათა ვიეთმე სულიერთაჲთა და ბერძულთა სახარებათასა შეგვწამებია ფრიადითა გამოწულილვითა. და ვინცა ვინ დასწერდეთ, ვითა აქა პპოოთ, ეგრე დაწერეთ, თუ ამისგან ჯერ-

გიჩნდეს დაწერამ. და თუ არა რამე გაშუნდეს, ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილია და კეთილად, სანმეტნიცა და საბაწმიდურნიცა, მუნით დაწერეთ და ღმრთისათჳს ერთმანერთსა ნუ გაპრევთ და გლახაკისა გეორგისათჳს, რომელმან-ესე ეთარგმნე, ლოცვა-ყავთ.“

მკვლევრები ფიქრობდნენ, რომ საბაწმიდური ოთხთავი არის ის რედაქცია, რომელიც შეიმუშავეს პალესტინაში, საბაწმინდის ლავრაში. ამრთა სხვადასხვაობას იწვევდა ტერმინი ხანმეტი. ზოგს ხანმეტი კომენტარად (თარგმანებად) მიაჩნდა (მ. ბროსე), ზოგს – დანართად (დ. ბაქრაძე), ზოგს – სრულ სახარებად (ა. ცაგარელი), ზოგს – გეოგრაფიულ სახელად (თ. ეორდანი), ან ფრიად ძველად (თ. ეორდანი), ზოგს – ხანძითად (მ. ჯანაშვილი), ზოგს – უფრო ძველად, ვიდრე საბაწმიდური (კ. კეკელიძე), ზოგს – მუსხლმეტად (ნ. მარი)...

ა. შანიძემ ნათელყო, რომ ხანმეტი ოთხთავი, გიორგი მთაწმიდლის ანდერძის მიხედვით, ოთხთავის ისეთი ტექსტის აღმნიშვნელად იხმარება, სადაც მეორე სუბიექტური, მესამე ობიექტური პირების პრეფიქსად. აგრეთვე პრეფიქსიანი ვნებითის ფორმებსა და ზედსართავ სახელთა, ზმნიშვლათა უფრობითი ხარისხის ფორმებსა ხ- გვხვდებოდა. მოგვიანებით, მას შემდეგ, რაც ხ- აღარ გამოითქმებოდა, ამ ტიპის ტექსტების აღმნიშვნელად შექმნეს ზუსტი და მარჯვე ტერმინი ხანმეტი. აკაკი შანიძე წერდა: „თავისი დროის სალიტერატურო ძეგლებზე სკოლაგავლილ გიორგი მთაწმიდელს არ შეიძლებოდა თვალში არ სცემოდა ძველი ტექსტების ხანები და ყურში უცნაურად და მეტად უჩვეულოდ არ მოჰსმოდა გამოთქმა ხანიანი ფორმებისა, სადაც ხანი მისთვის, რა თქმა უნდა, ზედმეტი იყო. ზედმეტი იყო იგი არა მხოლოდ გიორგისა და მისი დროის ლიტერატორთათვის, არამედ უფრო ადრეც, მეათისა და მეცხრე საუკუნის მწერალთათვის, რომელთაც ალბათ საშინლად ეჩოთიერებოდა ხანიანი ფორმები. მართლაც, როგორც გვიჩვენებს ენა სინა-რაითის მამათა მოსრვისა, რომელიც გამოცემულია ჯერჯერობით უძველესად ცნობილის ქართული თარიღიანი ხელნაწერის მიხედვით (სახელდობრ, სინას მთაზე დაცულის 864 წლის მრავალთავიდან), უკვე მეცხრე საუკუნეში იყო უკუგდებული ხანის ხმარება პრეფიქსებად და უკეთუ ჯერ კიდევ მეცხრე საუკუნეში იყო უკუგდებული ხანიანი ფორმები სალიტერატურო ენაში სახმარებლად, მით უფრო დასაწუნი და უარსაყოფი უნდა ყოფილიყო იგი მეთერთმეტე საუკუნეში, გიორგი მთაწმიდლის მოღვაწეობის დროს. რაკი უძველესი ტექსტების ხან თავსართები ზედმეტი იყო მეათე-მეთერთმეტე საუკუნის ქართული სალიტერატურო ენის ნორმების მიხედვით, რომელზედაც აღზრდილი იყო გიორგი მთაწმიდელი, ამიტომ გასაგებია, რომ ამ გამოჩენილ მწერალს მათთვის სახელად ხანმეტი ეწოდებოდა“ (ა. შანიძე, უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო..., გვ. 293).

¹ ასეა ზოგ ხელნაწერში. სხვა ხელნაწერებში იკითხება: არა თუ ახლად გვთარგმნია, არამედ...

ქართულ მეცნიერებაში ამ გიპის ძეგლების აღმნიშვნელად ტერმინი ხანშეგი დამკვიდრდა.

გიორგი მთაწმიდლის ცნობიდან ისიც ირკვევა, რომ XI საუკუნეში არსებულა ხანშეგნი ოთხთავეები. ამ ხელნაწერთა დიდი ნაწილი ალბათ დაიკარგა, ნაწილი კი მოგვიანებით, XII-XIV საუკუნეებში, გამოიყენეს ხელახლა დასაწერად (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 304). ივანე ჯავახიშვილმა აკაკი შანიძისეულ ახსნას „მშვენიერი“ უწოდა. იგი წერდა: „ამგვარი ახსნა, უეჭველია, სრული ჭეშმარიტება უნდა იყოს და ამის გამო შემდეგში საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის ახლად აღმოჩენილ უძველეს რედაქციას ხანშეგს ვუწოდებთ ხოლმე“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, გვ. 300).

ივ. ჯავახიშვილმა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტები გამოკვლევითურთ გამოაქვეყნა „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ II ტომში (1922-1923, გვ. 313-391).

ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ ხანშეგი უძველესი ძეგლების აღმოჩენა ახალ ამოცანებს სვამს ქართველოლოგიის წინაშე. იგი წინასწარმეტყველებდა: „გმა, სადაც უნდა ვეძიოთ უძველესი ქართული მწერლობისა და დამწერლობის ძეგლები, უკვე გამორკვეულია: პალიმფსესტები და დედამიწის სიღრმეებში ჩამარხული წარწერები ბევრს ახალსა და საინტერესოს გვიქადიან. თუ ვხლაც, როდესაც ჩვენ ხელნაწერთა სისტემატურ აღწერილობას მხოლოდ ვიწყებთ და არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას ჩვენში იშვიათად თუ შეუწუხებია ღრთთა განმაგლობაში მიწაში ჩაფლული ნაშთები, ასეთი უხვი სამკალი გვაქვს, მე დარწმუნებული ვარ, მომავალი კვლევა-ძიება ქართულ მეცნიერებას ბრწყინვალე აღმოჩენათა შესაძლებლობას უქადის“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, გვ. 316).

ივ. ჯავახიშვილის ეს სიტყვები გამართლდა. უმნიშვნელოვანეს ეპიგრაფიკულ მასალას, რომელიც შემდგომში აღმოჩნდა, უკვე შევხებით ამ წიგნის წინა თავში. ამჯერად ვისაუბრებთ ხელნაწერებზე, რომლებიც ივ. ჯავახიშვილის ამ ნაშრომის შემდეგ გამოვლინდა.

ივ. ჯავახიშვილის საქმე უდიდესი გატაცებითა და სიყვარულით გააგრძელა აკაკი შანიძემ – დიდი ივანეს მოწაფემ და მეგობარმა. აქვე უნდა ითქვას, რომ ა. შანიძემ ქართული გმნის პირის ნიშნების კვლევასთან დაკავშირებით გამოთქვა მოსაზრება, რომ მეორე სუბიექტური პირის უძველესი ნიშანი ხ- შემონახულია ზოგ გმნურ ფორმაში (ხ-არ, მო-ხ-უედ, მო-ხ-უალ) შემდგომში მან ყურადღება გაამახვილა მესამე ობიექტური პირის ხ-ნიშნის შემცველ რამდენიმე ფორმაზე (ხ-ერთ-ე-ი-ს-ი, ხ-ე-ყავ, შე-ხ-ე-წი-ე, შე-ხ-ე-ა-ბ-თ). იგი მიუთითებდა: „მეორე განხილულს ოთხს გმნის ფორმაში (ხერთვის, ხეყავ, შეხეწიე და შეხუაბთ) ქართულს შემოუნახავს, მაშასადამე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ. ეს

ნაშთები სრულს ანალოგიას წარმოადგენს არს გმნის მეორე პირის ფორმასთან შედარებით (ხარ), სადაც აგრეთვე შენახული გვაქვს ნაშთი მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნის წინ. ეს ორი პრეფიქსი – სუბიექტური მეორე პირისა და ობიექტური მესამე პირისა – თუმც სხვადასხვა კატეგორიას ეკუთვნიან მორფოლოგიურად და სინტაქსურად, მაგრამ რადგანაც მათ ერთსა და იმავე ფონეტიკურ პირობებში ერთი და იგივე ბგერითი სახე აქვთ, ამიტომ თანაბარ ფონეტიკურ პირობებში ერთის ხმარება რომელიმე სახით მეორის ხმარებასაც გულისხმობს იმავე სახით. ამ გარემოების წყალობით ხ-არ ფორმის გვერდით მოსალოდნელი იყო და კიდევაც აღმოჩნდა ანალოგიური წარმოებანი მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ“ (ა. შანიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ, გვ. 281). ა. შანიძის ეს ნაშრომი „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ იმავე ნომერში დაიბეჭდა, რომელშიაც ივანე ჯავახიშვილის „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები...“ ა. შანიძე წერდა: „რას წარმოვიდგენდი, თუ ამ სასიხარულო ამბავს (იგულისხმება ოქსფორდის ხელნაწერის ხანშეგი ტექსტის ამოკითხვა, – ავტ.) მოპყვებოდა რევიზია ქართული პალიმფსესტებისა ჩვენს წიგნთსაცავებში და აღმოჩენა იმავე პროფ. ჯავახიშვილის მიერ უძველესი ქართული ლიტერატურის ძეგლებისა. როგორ ვიფიქრებდი, თუ მეორე დასახელებულს ჩემს გამოკვლევაში მოყვანილს რამდენიმე გასაკვირალ ფორმას ასე მალე გამოუჩნდებოდა აუარებელი პარალელები, მხოლოდ არა მიწიდან ამოღებული ქვის წარწერებში, არამედ გადარეცხილ-გადაფხვილი ეტრატის ფურცლებზე, ხოლო თვით გამოკვლევა ისე მალე დაძველდებოდა ამ ახალი აღმოჩენის გამო, რომ სტამბაში უდროოდ დაბეჭდულს ორიოდ სიტყაბუკის დღეც კი არ ეღირსებოდა ცოტა აღრე გამოქვეყნებით“ (ა. შანიძე, უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო..., გვ. 281). ივანე ჯავახიშვილის აღმოჩენამ ბრწყინვალედ დაადასტურა ა. შანიძის ჰიპოთეზა. ფილოლოგიაში ამგვარი რამ მეტისმეტად იშვიათად ხდება.

4. ხანშეგი მრავალთავი

1927 წელს აკაკი შანიძემ გამოაქვეყნა ხანშეგი მრავალთავის¹ ტექსტი („ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, VII). ხანშეგი მრავალთავი შემონახ-

¹ მრავალთავი არის სპეციფიკური შედგენილობის კრებული, რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ პომილეტიკურ (პომილია ქაღალტებს ნიშნავს) მასალას შეიცავდა, მოგვიანებით მრავალთავში შეიტანეს აგიოგრაფიული მასალა („შუშანიკის წამება“, „აბოს წამება“ და ზოგი სხვა ქართული აგიოგრაფიული ნაწარმოები ჩვე-ნამდე სწორედ ამგვარ კრებულებშია მოღწეული). ქართულ მრავალთავებს მრავალი მეცნიერი იკვლევდა. განსაკუთრებით უნდა გამოვყოთ 1975 წელს გამო-

ულია წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მუშეუმის № 3902 ხელნაწერში (ამჟამად ხელნაწერთა ინსტიტუტის S-3902 ხელნაწერი). ეს პალიმფსესტი ორი სხვადასხვა მასალისაგან შედგება, რომელთაგან მხოლოდ ერთი ნაწილი შეიცავს ხანმეც ტექსტს¹ (ა. შანიძე, ხანმეც მრავალთავი, გვ. 98). ხელნაწერი 1904 წელს წაუღია ა. ხახანაშვილს მოსკოვში. მისი გარდაცვალების (1912 წ.) შემდგომ ხელნაწერი მეცნიერის ბიბლიოთეკასთან ერთად გადაეცა აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტს. ხელნაწერი ძლიერ დაზიანებულია, შემონახულია მხოლოდ რვა რეველი (64 ფურცელი). როგორც ჩანს, ძეგლი სვანეთში იყო დაცული. ამას მოწმობს ის, რომ „ერთს ახალ მინაწერში, რომელიც წარსული საუკუნის ორმოცდაათიან წლებზე ადრინდელი არ უნდა იყოს და რომელიც ფანქრით არის შესრულებული, ქრისტეს ნაცვლად ქრისტე იკითხება, რაიცა სვანური ფორმია“ (ა. შანიძე, ხანმეც მრავალთავი, გვ. 99).

ხანმეც მრავალთავი მოთავსებულია ხელნაწერის ჩვენამდე მოღწეულ სამ რეველში (ბ, დ, ე). აქვია პირველი და მესამე რეველები. ხელნაწერის მეორე ნაწილში მოთავსებულია იერუსალიმის ტიპიკონი და გადაწერილია X საუკუნის I ნახევარში (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 100). ახალი ტექსტი მე-14 საუკუნით თარიღდება.

მრავალთავში მოთავსებულია იოანე ოქროპირის, ივლიანე ეპისკოპოსის, ევსუქი ხუცესის თხზულებათა ურამეცნებები. ამის გარდა, მრავალთავში არის სხვა თხზულებების ოთხი ნაწყვეტი, რომელთა ავტორთა ვინაობის დადგენა მოხერხდა მოგვიანებით, სინური მრავალთავის ტექსტის გამო-საყენებლად მომზადებასთან დაკავშირებით. კერძოდ, გაირკვა, რომ ორი ნაწყვეტის ავტორია სევერიანე გაბალონელი, ხოლო ერთისა – ანთიპატროს ბოსტრელი (ა. შანიძე, ახალი ცნობა ხანმეც მრავალთავის შესახებ, გვ. 299-300).

ა. შანიძემ ნათელყო, რომ მრავალთავის შემდეგდროინდელ ხელნაწერებში დაცულია ტექსტები, რომლებიც ხანმეცთან მიმართებით მხოლოდ ვარიანტულ სხვაობას გვიჩვენებს. ა. შანიძემ დაასკვნა: „მერმინდელ მრავალთავებში დაცული ტექსტის განხილვა და ხანმეცთან შედარება გვარწმუნებს, რომ ისინი ყველანი ხანმეც (A) ტექსტიდან მომდინარეობენ“ (ა. შანიძე, ხანმეც მრავალთავი, გვ. 107).

ა. შანიძის გამოცემამ დიდად წასწია წინ ქართული მწერლობის ისტორიის კვლევის საქმე, რადგანაც „ხანმეც ძეგლთაგან აქამომდე მხოლოდ ბიბლიის ნაწყვეტები იყო ცნობილი და აგრეთვე ერთი აპოკრიფული ნაწყვეტი, რომლებიც გამოქვეყნებულია პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მიერ

(იგულისხმება: „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“, ტუმ, ტ. II, 1922-1923 წწ.). ესლა კი მოგვეპოვება სხვა ხასიათის ძეგლიც, სახელდობრ მრავალთავი, რაიცა მომასწავებელია იმისა, რომ ხანმეც ლიტერატურა თავის დროზე საკმაოდ მრავალფეროვანი და თანაც დიდი მოცულობისა უნდა ყოფილიყო. მართლაცდა თვით ფაქტი ხანმეც მრავალთავის არსებობისა თავისთავად გულისხმობს მრავალ პომილეტიკურ და აგიოგრაფიულ თხზულებათა არსებობას იმ დროს. ისიც უნდა ვიფიქროთ, რომ საქრესტომათიო მასალა უნდა არსებულიყო მრავალთავის გარეშეც, მისგან დამოუკიდებელიც. ეს კი ბევრ რასმე გვეუბნება, უპირველეს ყოვლისა, იმას, რომ მეცხრე საუკუნემდე არსებული ლიტერატურის ბოგიერთი დარგი (ბიბლიოლოგია, აპოკრიფები, პომილეტიკა, აგიოგრაფია და სხვ.) უკვე საკმაოდ განვითარებული ყოფილა ქართულ ენაზე“ (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 107-108).

ა. შანიძემ ხანმეც მრავალთავი ორი პირის გადაწერილად ჩათვალა. მეორე ხელით გადაწერილი ჩანს ხანმეც მრავალთავის ერთი ფურცელი.

პირველი მწერლის გადაწერილ ტექსტში ქ თავშეკრულია, სხვა ასოები თავგახსნილი, მეორე მწერალი ქ-ს თავშეკრულს წერს, სხვა ასოებს კი – თავგახსნილს (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 108-109). პალეოგრაფიული ნიშნებით ა. შანიძემ ძეგლი VIII საუკუნის I ნახევრით დაათარილა (იქვე), რასაც კარგად ეგუება ენობრივი ნიშნები, კერძოდ, ის, რომ ბოგიერთ შემთხვევაში ღარღვეულია ზ- პრეფიქსის ხმარების ნორმები. „თბიექტურ პრეფიქსს ვერ ვპოულობთ მაშინ, როცა სუბიექტად პირველი პირია, დანარჩენ შემთხვევებში იგი თავის ადგილასაა“ (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 114). ხანმეცობის რღვევის ამსახველია ისიც, რომ ხუცეს უფროლობითი ხარისხის ფორმისაგან (თავდაპირველი მნიშვნელობა: „უფროსი“) ნაწარმოებია უხუცესი.

5. ხანმეც ლექსიონარი

1926 წელს აკაკი შანიძისათვის ცნობილი გახდა, რომ გამოჩენილი მეცნიერის, ქართული ენის შესანიშნავი მკვლევრის, გრაფის უნივერსიტეტის პროფესორის პუგო მუხართის¹ მფლობელობაში იყო რამდენიმე ძველი ქართული ხელნაწერი. 1926 წლის აგვისტოში მან ა. შანიძეს გამოუგზავნა სომხურ-ქართული პალიმფსესტის ერთი გვერდის ფოტო, ხოლო 1926 წლის 16 ოქტომბერს მოსწერა წერილი, რომლითაც შეატყობინა, რომ ეს გვერდი გადაღებულია იმ ხელნაწერიდან, რომელიც ჯერ კიდევ 1883 წელს იყო სინას

ქვეყნებული მიშელ ვან ესბროკის მონოგრაფია: "Les plus anciens homéliaires géorgiens: Etude descriptive et historique".

¹ პუგო მუხართი დაიბადა 1842 წლის 4 თებერვალს გოთაში (გერმანია). იყო პალეს (გერმანია) და გრაფის (ავსტრია) უნივერსიტეტების პროფესორი, რომანული ენებისა და ზოგადი ენათმეცნიერების სპეციალისტი. დაინტერესდა ქართული ენით და გამოაქვეყნა ნაშრომები ქართული ენის გრამატიკული წყობის შესახებ. პუგო მუხართი გარდაიცვალა 1927 წლის 24 აპრილს.

მთაბე, წმინდა ეკატერინეს სახელობის მონასტერში. პ. შუხართს ეს ხელნაწერი 1897 წელს უყიდა ენელი მხატვრის ლეოპოლდ მილიხისაგან¹ ოთხ სხვა სინურ ხელნაწერთან ერთად (ეს ხელნაწერი 1883 წელს აღწერა ალ. ცაგარელმა). თავდაპირველად ეს ხუთი ხელნაწერი მხატვარს ენის სასახლის ბიბლიოთეკის დირექტორისათვის – ელისბერგისათვის – შეუძღვია, მაგრამ მას ამ ხელნაწერთა „საეჭვო წარმოშობილობის გამო“ მათ შეძენაზე უარი უთქვამს. ბოლოს ისინი პ. შუხართს შეუძენია და XX საუკუნის ოციან წლებში გრაფის უნივერსიტეტისათვის უანდერძნია თავის ბიბლიოთეკასთან ერთად.

გრაფში დაცული ხელნაწერით ა. შანიძე კიდევ უფრო დაინტერესდა მას შემდეგ, რაც მან მიიღო შუხართის ხელნაწერი ნაშრომი „Mitteilungen aus georgischen Handschriften“, რომელიც შეეხებოდა სინური წარმოშობის ქართულ ხელნაწერებს. ა. შანიძემ იგი დაბეჭდა „გუგულისის უნივერსიტეტის მოამბეში“ (VIII, 1928 გვ. 347-376). „ამ ნაშრომში, სხვათა შორის, ერთ ნაწყვეტში (დაბეჭდილის მიხედვით გვ. 366-369) საუბარი იყო რომელიღაც ქართულ ხელნაწერზე, რომლის ბიბლიური ნაწილიც შუხართს ნაბეჭდი ტექსტის შესაფერის ადგილებთან შეედარებინა და ვარიანტები აღენიშნა. შედარებისას მოყვანილი იყო ძველი ხელნაწერიდან ისეთი ფორმები (სულ ხუთი: „ხეჰჰ“, „სეჰინოდა“, „ხრქუა“, „მოხუკდეს“, „ხუწყი“), რომლებიც უეჭველს ჰყოფდნენ, რომ შეეძლოდნენ ხელთ უნდა ჰქონოდა რაღაც ხანმეტი ხელნაწერი“ (ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაფში, გვ. 310). ა. შანიძემ ივარაუდა, რომ შუხართს უნდა ჰქონოდა ხანმეტი ლექციონარი². მალე თბილისში მოვიდა ცნობა პეტო შუხართის გარდაცვალების შესახებ.

ა. შანიძე წერს: „საკითხი წამოიჭრა საინტერესო ხელნაწერის ფოტოგრაფიული სურათების გამოსაწერად, რადგანაც ამ ხანებში საზღვარგარეთ ეპირებოდა პროფ. ჩუბინაშვილი, რომელსაც ენაში საქმე ჰქონდა, ამიტომ ესთხოვე მას, ბარემ გრაფშიც შეველო, ქართული ხელნაწერები გაესინჯა და ხანმეტი ლექციონარის ფოტოგრაფიები დაეკვეთა. რაკი ჩუბინაშვილს წასვლა დაუგვიანდა, წერილით ესთხოვე შუხართის მოამბეგსა და ნების აღმსრულებელს Franz Meirhuber-ს გამოეგზავნა ფოტოგრაფიული სურათები შემდეგი გვერდებისა: 1, 2, 17, 19, 45“ (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 311). ხელნაწერი ხანმეტი აღმოჩნდა. ა. შანიძემ გაარკვია, რომ ეს ხელნაწერი 1883 წელს აღწერია ა. ცაგარელს, ოღონდ მას მოსვლია შეცდომა: ლექციონარი ჩაუთვლია იოანეს სახარებად.

გიორგი ჩუბინაშვილი 1928 წლის დასაწყისში ჩავიდა გრაფში, შეუკვეთა ლექციონარის ფოტოები, აგრეთვე სხვა ხელნაწერთა ნიმუშები. მანვე შეადგინა ხანმეტი ლექციონარის აღწერილობა. 1928 წლის მარტში ა. შანიძემ მიიღო გრაფიდან გ. ჩუბინაშვილის მიერ შეკვეთილი ფოტოპირები. მას გამოუგზავნეს აგრეთვე შუხართის ორი რვეული, „რომლებშიც მოიპოვება შუხართის შენიშვნები საზოგადოდ მისი ნაქონები ქართული ხელნაწერების შესახებაც“ (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 312).

გრაფის უნივერსიტეტში ამჟამად შეიძინა ხელნაწერი ინახება, მათგან ხუთი ნაანდერძეობა პეტო შუხართის მიერ. ყველა ძველი სინის მთიდან წამოუღიათ XIX საუკუნის ბოლოს. მათ შორის, რა თქმა უნდა, ყველაზე მნიშვნელოვანია ხანმეტი ლექციონარი.

1883 წელს, როცა ხელნაწერი აღექსანდრე ცაგარელმა აღწერა, იგი 29 ფურცელს შეიცავდა (ა. ცაგარელის აღწერილობაში შეცდომით არის მითითებული ხელნაწერის ფურცელთა ოდენობა – 28). ა. ცაგარელმა ხელნაწერს მეცხრე ნომერი მიაკუთვნა. ხელნაწერის ბოლო, ოცდამეცხრე ფურცელზე, მოთავებული იყო იოვანე-ბოსიმეს ანდერძი. იგი ა. ცაგარელმა შემოკლებულად დაიმოწმა თავის აღწერილობაში: „შეიმოსა ... წმიდაა ესე წიგნი სინაწმიდას კელითა იოვანე ფრიად ცოდვილისათა, ბრძანებითა და მოლუაწებითა მიქაელ პატიოსანისა მღვდლისა კათამონელისა, დღეთა ოდენ უკუნურად და ბოროტად მოხუცებულისა ჩუენისათა, სალოცველად ჩუენდა, დასაბამითგან წელთა ქართულად ხფჰმ და ქრონიკონი იყო ქართულად ს. გ. ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ, იოვანე-ბოსიმე და ყოველნი ძმანი მისნი“. ამ ანდერძის მიხედვით, იოვანე-ბოსიმეს ლექციონარი შეუმოსავს 983 წელს (6587-5604=983 წ.; 780+203=983 წ.).

პეტო შუხართის კოლექციაში აღმოჩნდა 27 ფურცელი. აკლდა პირველი და ბოლო ფურცლები. ორივე ფურცელი მოგვიანებით იპოვეს. 1971 წელს ფრანგმა ქართველოლოგმა ბერნარ უტიემ ეურნალში „Le Muséon“ გამოაქვეყნა ნაშრომი „Un feuillet du Lictionnaire géorgien hanmeti a Paris“, რომელშიც მიუთითა, რომ მან აღმოაჩინა ხანმეტი ლექციონარის პირველი ფურცელი. იგი ამჟამად ინახება პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში. ცნობილია, რომ ეს ფურცელი კოლექციას შეემაგა 1933 წლის შემდეგ, მაგრამ კონკრეტულად როდის, ვისგან, ან საიდან, ამის შესახებ არაფერი ვიცით.

უფრო ადრე, 1960 წელს, „Le Muséon“-ში დაიბეჭდა ბელგიელი აკადემიკოსის, ცნობილი ქართველოლოგის ჟერარ გარიტის ნაშრომი „Les

¹ ამის შესახებ იხ. ვ. იმნაიშვილი, ავსტრიაში მოხვედრილ ძველ ქართულ ხელნაწერთა ბედი (გვ. 13).

² ლექციონარი არის საკითხავი კრებული, რომელშიც შედის ლიტურგიკული მასალა, აგრეთვე ნაწევრები ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებიდან.

¹ ნაშრომი ქართულად გამოქვეყნდა „მაცნის“ (ენისა და ლიტერატურის სერია) 1973 წლის პირველ ნომერში (გვ. 173-175).

feuilletés géorgiens de la collection Mingana a Selly Oak”¹ ევრარ გარიტმა მიუთითა, რომ მას ინგლისელმა ქართველოლოგმა დ. ლანგმა შეატყობინა, რომ ბირმინგემში, Selly Oak College-ის ბიბლიოთეკაში, ინახება ძველი ქართული ხელნაწერების რვა ფურცელი. ისინი შეუძენია ალფონს მინგანას, მაგრამ არ არის ცნობილი, როდის და სად. ევრარ გარიტი თვლის, რომ ეს ფურცლები სინური წარმომადგენლობისაა. ისინი 1883 წელს სინის მთაზე ინახებოდნენ, ხოლო 1902 წელს – არა.

უთუოდ საყურადღებოა, რომ 1932 წელს, ამ ბიბლიოთეკაში გრიგოლ ფერაპის მუშაობის დროს, ეს ფურცლები არ ყოფილა. პირველი ცნობა ამ ფრაგმენტების Selly Oak-ში არსებობის შესახებ გამოაქვეყნა M. Pearson-მა 1954 წელს (Oriental Manuscript Collections in the Libraries of Great Britain and Ireland, London, 1954, გვ. 43). მათ შორის აღმოჩნდა ლექციონარის ბოლო, 29-ე ფურცელი, რომელზედაც მოთავსებულია იოვანე-ზოსიმეს ანდერძი ხელნაწერისათვის ყდის გაკეთების შესახებ.

ეს ანდერძი ევრარ გარიტმა მთლიანად გამოაქვეყნა:

„კურიელისონ. სახელითა ღმრთის[ათათა] შეიმოსა მესამედ ესე წიგნი სინაწმიდ[ას] კელითა იოვანე ფრიად ცოდვ[ილისათათა], ბრძანებითა და მოღვაწეებითა მიქაელ პატიოსნის მღვდელისა კალამონელისათათა დღეთა ოდენ უგუნურად და ბოროტად მოხუცებულებისა ჩუენისათა სალოცველად ჩუენდა დასაბამითგანთა წელთა ქართულად სჟჳჳ-სა და ქრონიკონი იყო ქართულად ს.გ. აწ გავედრებით თქუენ, ყოველთა ღმრთისმოყუარეთა მამათა და ძმათა ჩუენთა, გვედიეთ წმიდასა ლოცვასა თქუენსა ჩუენ, ცოდვილნი ესე, და [მშ]ობელნი და ძმანი ჩუენნი [და ყოველნი]ვე ჩუენეულნი ცოც[ხალნი] და გარდაცვალებულნი, [სულ]იერნი და კორციელნი. [რამეთუ ჩუენ] ფრიად გურწამს თქუენი ლოც[ვაჲ], და ყოველი დაკლებულებაჲ ჩუენი შეგზღვეთ ღმრთისათჳს, და თქუენცა ქრისტემან შეგინდვენ და შეგიწყალებინ ყოველნი, ამჟნ.

ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ და იოვანე-ზოსიმე და ყოველნი ძმანი და ყოველნი ქრისტიანენი. ლოცვა-ყავთ ჩუენტჳს, წმიდანო [ღმრთისანო, ლოცვა-ყავთ]“.

ამრიგად, აღმოჩენილია ხანმეტი ლექციონარის ყველა, ოცდაცხრა ფურცელი, რომლებიც 1883 წელს სინის მთაზე, წმიდა ეკატერინეს მონასტერში, ნახა ალ. ცაგარელმა. 27 ფურცელი გრაცში ინახება, თითო – პარიზსა და ბირმინგემში. რა თქმა უნდა, ჩვენამდე მოღწეული ეს ფრაგმენტები თავდაპირველი ხელნაწერის მეტად მცირე ნაწილია (ერთი მეათედი, ან ნაკლები). ძნელია იმის თქმა, როდის დაიკარგა ხელნაწერის დანარჩენი

ფურცლები. იმედი მაინც ვიქონიოთ, რომ ოდესმე კიდევ შეიძლება აღმოჩნდეს ამ უძვირფასესი ძეგლის ფრაგმენტები.

ხანმეტი ლექციონარი პირველად გამოსცა ა. შანიძემ 1929 წელს (ტუმ, IX, გვ. 329-342). 1944 წელს ა. შანიძემ ვრცელი გამოკვლევითა და სიმფონია-ლექსიკონითურთ მეორედ გამოსცა ხანმეტი ლექციონარი. ამ გამოცემას ერთვის ფოტოპირები.

ჰუგო შუხაროს განსაკუთრებული გულისყურით შეუსწავლია ხანმეტი ლექციონარი. მას თავის შენიშვნებში აღუწესსაგს ხ-ს სმარების შემთხვევები, აგრეთვე ის ფორმები, სადაც ხ- არ იხმარება. მან მიუთითა, რომ ხ- ზოგჯერ მთლიანად ან ნაწილობრივ ამოფხეკილია. შუხაროსი დიდი დაინტერესება გამოუწვევია ხანმეტ ლექციონარში გამოვლენილ 3 პრეფიქსიან ფორმებს (პიტყებდნენ, შეჰძირნენ, ჰიხილოთ). როგორც ჩანს, გრაცელი მეცნიერი სავსებით იყო დარწმუნებული, რომ ხ- პირის ნიშანს წარმოადგენდა. 1929 წელს ა. შანიძე წერდა: „იმას ვერ ვიტყვით, რომ შუხაროსი სავსებით გარკვეული იყოს ხანის (resp. პაეს) პრეფიქსად სმარების საკითხში (ყოველ შემთხვევაში ეს არ ჩანს მისი რეგულებიდან), მაგრამ რომ იგი თითქმის სავსებით მისულა საკითხის გამორკვევამდე, ამაში ეჭვი არ არის. სამწუხაროა, რომ ეს ძეგლი არ იქნა გამოცემული თავის დროზე. სამწუხაროა იმიტომ, რომ, მართლაც, ამ ოცდაათიოდე წლის წინათ რომ იგი გამოეცა ისეთ ნიჭიერსა, დაკვირვებულსა და საფუძვლიან მკვლევარს, როგორიც იყო შუხაროსი, ქართული ენისა და ლიტერატურის შესწავლის საქმე დღეს, უთუოდ, ბევრად წინ იქნებოდა წაწეული, ახლა კი ისღა დაგვრჩენია, აღვნიშნოთ, რომ ხანმეტი ძეგლების შესწავლის წამოწყება პირველად მაინც შუხაროსის სახელთან იქნება დაკავშირებული“ (ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაცში, გვ. 314-315).

ხანმეტი ლექციონარის ჩვენამდე მოღწეული ფრაგმენტები ალდგომის საკითხავებს შეიცავს. მასში შეგანილია მასალა მხოლოდ ახალი აღთქმის წიგნებიდან. ეს გარემოება აფიქრებინებს ა. შანიძეს, რომ „ჩვენი ძეგლი ლექციონარის ადრინდელ რედაქციას უნდა წარმოადგენდეს, რომელსაც სიმარტივე ახასიათებს“ (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 322; იხ. აგრეთვე ე. მეტრეველი, იერუსალიმური ლექციონარი და უძველესი იადგარი, გვ. 670).

ჯერჯერობით არ არის ცნობილი, სად დაიწერა ხანმეტი ლექციონარი. ა. შანიძე ამ ხელნაწერს VII საუკუნის მეორე ნახევრით ათარიღებს (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 322). ა. შანიძემ მიუთითა, რომ ხანმეტი ლექციონარში შვიდ შემთხვევაში 3- პრეფიქსიანი ფორმაც გვხვდება (ხანმეტი და პაემეტი ფორმების შეფარდება: 165:7).

¹ დაიბეჭდა ქართულად ჟურნალში „მაცნე“ (ენისა და ლიტერატურის სერია), 1973, №3, (გვ. 170-182).

6. ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები

1913 წელს ოლივერ უორდროპმა შეადგინა ბრიტანეთის მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა კატალოგი (იხ. A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum by F.C. Conybeare, to which is appended a Catalogue of the Georgian Manuscripts in the British Museum by J. O. Wardropp, London, 1913). მან მიუთითა, რომ ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული ხელნაწერის ფრაგმენტები წააგავს კემბრიჯის უნივერსიტეტის T-S 12183-ს¹ და აღნიშნა, რომ ეს ფრაგმენტები ბიბლიის ერთსა და იმავე ხელნაწერს უნდა ეკუთვნოდეს. ისინი მომდინარეობენ კაიროს გენიზიდან² (O. Wardropp, დასახ. ნაშრ., გვ. 406). ამრიგად, XX საუკუნის დასაწყისშივე არსებობდა ცნობა იმის შესახებ, რომ კემბრიჯის უნივერსიტეტში ინახებოდა ქართული ბიბლიის ფრაგმენტები. შემდგომში კემბრიჯისა და ოქსფორდის ფურცლები ერთმანეთს შეუდარა ამერიკელმა ქართველოლოგმა რობერტ ბლეიკმა, რომელმაც ნათელ-ყო, რომ ეს ფურცლები თავდაპირველად ერთსა და იმავე ხელნაწერს მიეკუთვნებოდნენ. ოქსფორდის ფურცელი, რომელიც იერუსალიმში შეიძინეს, წარმოშობით კაიროდან არის (R.P. Blake, Khanmeti Palimpsest Fragments, გვ. 289).

ა. შანიძეს 1929 წლის თებერვალში კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორმა ე. ჰ. მინსმა (E.H. Minns) გამოუგზავნა კემბრიჯის უნივერსიტეტში დაცული ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის ორი ფურცელი (T-S. 12183 და T-S 12741).

უეჭველად დადგინდა, რომ კემბრიჯის ფურცლები შეიცავენ იერემიას წინასწარმეტყველების ხანმეტ ფრაგმენტებს (12, 40-17; 20,9-16). ისინი ეკუთვნოდნენ ხანმეტ ბიბლიას, რომლის ფრაგმენტებიდაა შემონახული ოქსფორდსა და კემბრიჯში. გაირკვა ისიც, რომ ებრაული ტექსტი შეიცავს იერუსალიმური თაღმუდის ფრაგმენტებს (ა. შანიძე, ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები, გვ. 31-33). ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის ფურცლები შეუძენიათ კაიროს გენიზაში მე-19 საუკუნის მიწურულს ტვილორსა და შეხტერს. ა. შანიძე ამ პალიმფსესტის შესახებ წერდა: „პირდაპირ საკვირველია მისი ბედი: ქართული წიგნი, დაწერილი დაახლოებით მეექვსე საუკუნისა და მეშვიდის საზღვარზე და სმარებული, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთში, ალბათ იერუსალიმში, მეთერთმეტე საუკუნეში დაუხვევიათ და საწერ მასალად გამოუყენებიათ ებრაელებს თაღმუდისათვის“ (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 35). ამ ხელნაწერის ერთი მცირე ფრაგმენტი შესაძლოა იყოს დაცული ბრიტანეთის მუზეუმში (Or-6581). ამ ფრაგმენტზე მხოლოდ

ორიოდე სიტყვა და რამდენიმე ასოლა იკითხება. ამიგომ გადაჭრით რაიმეს თქმა ჭირს.

ხანმეტი იერემიას წინასწარმეტყველების კემბრიჯული ფრაგმენტები გამოაქვეყნა ა. შანიძემ 1937 წელს (ენიშკის მოამბე, II, 1, გვ. 36-39).

ტექსტი დამიანებულია. შეიცავს სამ პანმეტ ფორმას (დაჰიდვა, გან-ჰირყუნა, ქასწავლეს). ხანმეტი და პანმეტი ფორმების სისშირული შეფარდებაა 6:3.

ივანე ჯავახიშვილისა და აკაკი შანიძის მიერ აღმოჩენილ და გამოქვეყნებულ ხანმეტ ძეგლებს ქართული კულტურისა და მეცნიერებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. სამწუხაროდ, 1937 წლიდან ოცზე მეტი წლის განმავლობაში ახალი ხანმეტი ტექსტები არ გამოცემულა.

7. იაკობის პროტოქვანგელის ხანმეტი ფრაგმენტები

1970 წელს ინგლისელმა მეცნიერმა, პროფ. ჯონ ბერდმოლმა გამოსცა მანამდე უცნობი ხანმეტი ტექსტი – იაკობის პროტოქვანგელეს (პორველსახარების) ფრაგმენტები. ეს ძეგლი ჯ. ბერდმოლმა იპოვა ავსტრიის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №2 ხელნაწერში. იგი შეიცავს სხვადასხვა დროს გადაწერილ ხანმეტ და მოგვიანო ხანის ძეგლებს (ამ ხელნაწერის დაწერილობითი აღწერილობა გამოაქვეყნა ჯ. ბერდმოლმა 1968 წელს ჟურნალში „Oriens Christianus“ 53, გვ. 108-112), უფრო ადრე კი, 1940 წელს ძეგლი აღწერა გრ. ფერაძემ (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 47).

ხანმეტი ნაწყვეტები მოთავსებულია ხელნაწერის 10 ფურცელზე. ტექსტი დამიანებულია. ზოგან სტრიქონთა დასაწყისები დამიანებულია ფურცლების ჩამოჭრის გამო. როგორც ა. შანიძე მიუთითებს: ჯ. ბერდმოლის „სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მას საკმაოდ დამიანებული ტექსტი ჩინებულად გამოუცია“ (ა. შანიძე, იაკობის პორველსახარების ხანმეტი ნაწყვეტები, გვ. 8).

ჯონ ბერდმოლმა ტექსტი VII საუკუნით დაათარიდა. ძეგლს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო ქართული ენის, არამედ ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვისაც. იგი უძველესია იმ ქართულ ხელნაწერთა შორის, რომლებიც იაკობის პროტოქვანგელეს შეიცავენ. ამ გარემოებამ განაპირობა ის, რომ 1967 წელს ტექსტი მეორედ გამოსცა ა. შანიძემ (მან გაასწორა ზოგი შეცდომა, რაც პირველ გამომცემელს მოსვლია).

ხელნაწერში გვხვდება ზოგი საინტერესო ენობრივი მოვლენა: უი გრაფემათა ჯგუფი გვაქვს იქ, სადაც უ იყო მოსალოდნელი: აღხუწერო 17,1. ვ-ს ენაცვლება უ: ხიშუეს 11,3; წარიყუანა 15,2; წარგიყუანო 17,3 და სხვ. მერყეობაა საკუთარი სახელის იოსებ დაწერილობაში: იოსებ 13,3; 16,1; 17,2; იოსებ 13,2; 16,3; იოსებ 9,1; 9,2; 9,3.

საკუთარი სახელი სახელობითში ბრუნვის ნიშანს დაირთავს: ევჰაჰ (13,1), მარიამი (33,1-2).

¹ T-S. ინგლისელი ებრაისტების Taylor-ისა და Schechter-ის გვარების ინიციალებია. ამ მეცნიერთა კოლექცია დაცულია კემბრიჯსა და ოქსფორდში.

² გენიზა ებრაული ტერმინია, იგი აღნიშნავს ძველ (უპირატესად – ბიბლიურ) ხელნაწერთა საწყობს.

ა. შანიძემ ყურადღება მიაქცია პარალელურ ფორმებს: შეაგინა (13,1) და შეხაგინა (19,2) (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 11). როგორც ჩანს, აქ ასახულია ხანმეტობის რღვევის პროცესი.

მეორე სერიის ფორმაში მესამე პირის პირდაპირი ობიექტის ნიშანი წარმოდგენილია (ხიე[ნ] კელნი პირსა თესსა, 13,1) ამ ტიპის მაგალითები სხვა ხანმეტ ძეგლებშიც გვხვდება.

ძალზე მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ერთგან დასტურდება ასპექტის ახალი სისტემით წარმოების ნიშნები: არცაღა მე განგვიკითხაჲ თქუენ (16,3), შდრ.: არცა მე განგვიკითხნე თქუენ A (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 11). მეშველი ზმნა გვხვდება ო ვარიანტის სახით: შენდა ხუელრებულა ქალწული ესე (2,9-10). ანალოგიური ფორმა თავს იჩენს ხანმეტ ლექციონანშიც: იგია (<იგი არს). ერთგან გვაქვს გზ ზმნისწინი: გაჲიდა ძიებად ყრმისა აღმქუმელისა (39,5-6).

8. ხანმეტი ოთხთავისა და I ეზრას შრაგმენტები

ჯონ ბერდმოლმა ავსტრიის ეროვნული ბიბლიოთეკის (ვენა) №2 ხელნაწერში მიაგნო ოთხთავის ფრაგმენტებს. მათეს და მარკოზის სახარების ნაწყვეტები მოთავსებულია 27-ე, 28-ე, 29-ე, 33-ე, 34-ე, 37-ე, 38-ე, 41-ე და 44-ე ფურცლებზე, ლუკას სახარების ნაწყვეტები კი მე-8, 32-ე, 39-ე, მე-40, 41-ე, 42-ე, 43-ე, 45-ე, 46-ე ფურცლებზე. ჯ. ბერდმოლის აზრით, მათესა და მარკოზის სახარება დაწერილია ერთი გადამწერის, ხოლო ლუკას სახარება სხვა გადამწერის მიერ (J. Neville Birdsall, Khanmeti Fragments of Synoptic Gospels from Ms. Vind, Georg. 2, გვ. 62).

ჯ. ბერდმოლის მიერ ამოკითხული მასალა შეიცავს შემდეგ ნაწყვეტებს: მათე 26,38-47; მარკოზ 9,44-10,32; ლუკა 2,15-16; 2,19-23; 2,51-3,6; 4,13-21; 32-39; 8,23-30.

როგორც ჩანს, ტექსტი გადაწერილია VII საუკუნეში. ზოგ შემთხვევაში S₂-ისა და O₃-ის ნიშანი არაა წარმოდგენილი (ამ მხრივ ანალოგიური ვითარებაა ხანმეტი მრავალთავის ტექსტში): შეერთოს (მრკ. 10,12), აქუნდა (მრკ. 10,29), აქუს (მრკ. 10,23), აღესრულა (ლკ. 4,21).

II ენაცვლება ვ-ს: ხიყუნენ (მრკ. 10,31), წარმოიყუანნა (მრკ. 10,32), საზღუართა (მრკ. 10,1). რამდენჯერმე გვაქვს შული (მრკ. 10,24; 10,29; ლკ. 7,35 და სხვ.)

ხანმეტი სახარების ტექსტს, ჩანს, ლიტურგიკულ პრაქტიკაში მოგვიანებითაც იყენებდნენ. ამას მოწმობს ის, რომ ხ- პრეფიქსი საკმაოდ ხშირად მთლიანად, ან ნაწილობრივ ამოუფხვიათ (I.N. Birdsall, დასახ. ნაშრ., გვ. 63).

ჯ. ბერდმოლმა ამავე ხელნაწერში მიაგნო ბიბლიური წიგნის ეზრა პირველის ხანმეტ ფრაგმენტებს (1,40-48; 2,4-7; 9,14-23; 9,25-35). ეს ნაწყვეტები

მოთავსებულია ხელნაწერის 57-ე, 58-ე, 82-ე და 87-ე ფურცლებზე (I.N. Birdsall, A Chanmeti Georgian Version of I Esdras, გვ. 97).

ტექსტი უაღრესად საინტერესოა ენობრივი თვალსაზრისით. მეორე სერიის ფორმებთან წარმოდგენილია ხ- პრეფიქსი მესამე პირდაპირი ობიექტური პირის ნიშნად: გამოხარჩიეს (9,14), ხ-იყვან[ნეს] ცოლნი (9,16).

ასევე საინტერესოა ბიბლიურ საკუთარ სახელთა გადმოცემა.

* * *

უცნობი ხანმეტი ტექსტების გამოვლენაზე, როგორც ჩანს, ინტესიურად მუშაობდა ილია აბულაძე. სამწუხაროდ, მეცნიერმა ვერ მოასწრო ამოკითხული ტექსტების გამოცემა. ილ. აბულაძის არქივში დაცულია რამდენიმე უაღრესად საინტერესო ხანმეტი ფრაგმენტი ისეთი ძეგლებიდან, როგორიცაა: „საქმე მოციქულთა“ (ილ. აბულაძის არქივი, №293ა), „მიმოდასლვაჲ მოციქულთაჲ“ (№256ა), ოთხთავი (№244ა), „ქრისტინას მარტვილობა“ (№287ა). განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ილ. აბულაძემ მიაგნო აგიოგრაფიული თხზულების („ქრისტინას მარტვილობა“) ხანმეტ ვერსიას.

ილ. აბულაძის არქივში ინახება დ. ერასტოვის მიერ გადაღებული A-737 (მთლიანად), A-89 და H-999 პალიმფსესტურ ხელნაწერთა ფოტოპირები. ამკარაა, რომ ილ. აბულაძე ამ ძეგლთა საგულდაგულო შესწავლას ისახავდა მიზნად.

9. ლ. ქაჯაიას გამოცემული

„ხანმეტი ტექსტები“

ლამარა ქაჯაია დიდი ხანია მუშაობს ხანმეტი ტექსტების შესწავლაზე. 1984 წელს გამოვიდა მისი წიგნი „ხანმეტი ტექსტები, I“. მასში შევიდა ფრაგმენტები ხანმეტი ოთხთავის ტექსტიდან, კერძოდ, A-89 და A-844 ხელნაწერებიდან (ლ. ქაჯაიამ დაადგინა, რომ A-89 და A-844 ხელნაწერები თავდაპირველად ერთ წიგნს შეადგენდნენ). ლ. ქაჯაიამ შეასწორა ზოგი უზუსტობა, რაც ამ ხანმეტ ხელნაწერთა აღრინდელი მკვლევრების ნაშრომებში გვხვდება, ამოიკითხა მანამდე უცნობი ფრაგმენტები.

უაღრესად მნიშვნელოვანია ის დასკვნა, რომელიც ლ. ქაჯაიამ ხანმეტი ოთხთავის ტექსტთან დაკავშირებით გააკეთა: „ქართულში ხანმეტი ტექსტის ორი სხვადასხვა თარგმანი ერთმანეთის პარალელურად აღრეული პერიოდებიდან (V-VI სს.) არსებულა“ (ხანმეტი ტექსტები, I, გვ. 327).

საყურადღებოა, რომ ხანმეტი ოთხთავის ტექსტში გვხვდება ხ- პრეფიქსის კლების შემთხვევები: გამოლუცხალოს (მ. 11,27) მიღვუარე (მ. 17,16), დაუშთეს (მრკ. 12,19), დაუშთა (მრკ. 12,21; 12,22), დაიმარილოს (მრკ. 2,50), კუჯრდაცა (მრკ. 15,5), ხედვიდეს (მრკ. 12,21; ი. 2,23) (იხ. ლ. ქაჯაია, დასახ.

ნაშრ., გვ. 334). რა თქმა უნდა, ასეთი ფორმები ხანმეტობის მოშლის მაჩვენებელია.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ ხელნაწერში ერთგან სრულიად მოულოდნელი დასტეხის (მრკ. 4,26) ფორმა გვხვდება (ლ. ქაჯაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 334). დასტეხის – აშკარად მოწმობს, რომ ხანმეტობა უკვე გადავარდნილია ცოცხალ მეტყველებაში. საზოგადოდ, ეს გმნური ფორმა სრულიად ცვლის ჩვენს წარმოდგენებს ხანმეტობის, როგორც ენობრივი მოვლენის, ქრონოლოგიის შესახებ.

ლ. ქაჯაიამ გამოავლინა არაერთი სრულიად უცნობი ხანმეტი ძეგლი: ესაიას წინასწარმეტყველება, კუპრიანეს წამება და სხვ. ფრიად საინტერესოა, რომ აღმოჩნდა ხანმეტი აგიოგრაფიული კრებული უდავოდ არსებობის დამადასტურებელი მასალები (იხ. ლ. ქაჯაია, ხანმეტი პაგიოგრაფიული კრებული, გვ. 41-49). მნიშვნელოვანი აღმოჩენაა ხანმეტი ლექციონარის ახალი ხელნაწერის გამოვლენა. ლ. ქაჯაიას ამოკითხულ ხანმეტ ფრაგმენტებში შესულია ძველი ალექსის საკითხავები (როგორც ცნობილია, ხანმეტი და პაემეტი ლექციონარების მანამდე გამოვლენილი ფრაგმენტები მხოლოდ ახალი ალექსის საკითხავებს შეიცავდნენ). ამ ტექსტების გამოცემა ფრიად საშური საქმეა.

ამრიგად, დღეისათვის გამოცემულია შემდეგი ხანმეტი ტექსტები:

1. ბოლნისის სამი წარწერა, V საუკუნის დასასრულისა.
2. უკანგორის ორი წარწერა, VI საუკუნის დასაწყისისა.
3. მცხეთის წარწერა (დემეტრე უპატოსის, VI საუკუნის ბოლოსი).
4. იერემიას წინასწარმეტყველების ოქსფორდული და კემბრიჯული ნაწყვეტები, VI-VII საუკუნეთა მიჯნისა.
5. ესაიას წინასწარმეტყველების ფრაგმენტები, VI-VII სს.
6. ივანე ჯავახიშვილის მიერ ამოკითხული ახალი ალექსის ფრაგმენტები, VI-VII სს.
7. ხანმეტი ლექციონარი, VII საუკუნის მეორე ნახევრისა.
8. იაკობის პროტოევანგელე, VII საუკუნისა.
9. ჯ. ბერდმოლის მიერ ამოკითხული ემრას I წიგნის ფრაგმენტები, VII საუკუნისა.
10. ხანმეტი ოთხთავი, VI-VII სს.

მოსალოდნელია, რომ უახლოეს ხანში ხანმეტი ძეგლების კორპუსი კიდევ უფრო შეივსოს. კერძოდ, საფიქრებელია, რომ მალე გამოიცემა ხანმეტი აგიოგრაფიული ძეგლები. A-737 ხელნაწერში ილია აბულაძემ აღმოაჩინა და თითქმის მთლიანად ამოიკითხა „ქრისტინას წამების“ ხანმეტი ტექსტი. ეს სამუშაო შემდეგ გააგრძელა ლ. ქაჯაიამ. აღმოჩნდა, რომ „წამების“ ტექსტი ნაკლებია. ვენის № 2 ხელნაწერში ჯ. ბერდმოლმაც აღმოაჩინა „ქრისტინას წამების“ ხანმეტი ტექსტი. ლ. ქაჯაია ვარაუდობს, რომ A-737

ხელნაწერისა და ვენის № 2 ხელნაწერში დაცული „ქრისტინას წამების“ ნაწყვეტები ერთმანეთს აესებენ, ასე რომ, საფიქრებელია, ამ შემთხვევაში ერთი ხელნაწერის ორი ნაწილი გვექონდეს. ლ. ქაჯაიამ ყურადღება იმასაც მიაქცია, რომ ვენურ ხელნაწერში იკითხება „კუპრიანეს წამების“ ტექსტიც და აქედან გააკეთა საინტერესო დასკვნა, რომ ოდესღაც არსებული ხანმეტი აგიოგრაფიული კრებული, რომელიც შეიცავდა „ქრისტინასა და კუპრიანეს წამებას“ (ალბათ ამ კრებულში სხვა მრავალი თხზულებაც შედიოდა). ეს ხელნაწერი V-VI საუკუნეებით თარიღდება.

II. პაემეტი ტექსტები

პაემეტი ტექსტები ხანმეტთან შედარებით, სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ღარიბად გამოიყურება, ყველაზე აღრინდელი პაემეტი ძეგლია წყისის წარწერა (616-619 წწ.), რომლის შესახებ ზემოთ უკვე გვექონდა საუბარი.

ა. შანიძემ აღმოაჩინა და 1923 წელს გამოსცა პაემეტი ლექციონარი. ტერმინი პაემეტი შექმნა ა. შანიძემ „ხანმეტის ანალოგიით და ამ სახელით აღვნიშნავთ ხოლმე ისეთ ძეგლს, რომელშიც მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად და მესამე პირის ობიექტურ პრეფიქსად გმნებში, ხოლო შედარებით-აღმატებითი ხარისხის საწარმოებლად სახელში იხმარება პაე“ (ა. შანიძე, პაემეტი ტექსტები, გვ. 354).

პაემეტი ტექსტები დაცულია H-1329 ხელნაწერში, რომელიც პალიმფსესტია. ამ ხელნაწერის 53 ფურცელი ინახებოდა სოფელ იფარში (მესტიის რაიონში). ეს ხელნაწერი ნაშთია ოდესღაც დიდი მოცულობის წიგნისა, რომელიც 400-მდე ფურცელს შეიცავდა. შინაარსის მიხედვით, ძველი ტექსტი წარმოგვიდგენს იერუსალიმის განჩინებას (სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ესაა პაემეტი ლექციონარი), ოღონდ მასში მოცემულია მხოლოდ ოთხთავის საკითხავები. ამიტომ ფიქრობდა ა. შანიძე, რომ იგი წარმოადგენს „იერუსალიმში შემუშავებულის „კანონის“ (ანუ „წესისა და განგების“, ანუ კიდევ „მართლმორწმუნე მოძღუართა განჩინებისა და განწესების“) უძველეს რედაქციას“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 358). ენობრივი და პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით ძეგლი VIII საუკუნისაა.

ცხადია, პაემეტი ტექსტების მონაცემებს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ენის ისტორიისათვის. ამავე დროს, როგორც თავის დროზე მიუთითა ა. შანიძემ, საკმაოდ ხშირია დარღვევები სუბიექტური მეორე და ობიექტური მესამე პირების ნიშანთა ხმარებისას. მაგალითად, 62 შემთხვევაში პ-მოსალოდნელია, მაგრამ იგი წარმოდგენილი არაა (ეს ხდება ხმოვნებით დაწყებულ გმნებთან). სამ შემთხვევაში გვაქვს კს- კ- თავსართის ნაცვლად დაწყებულ გმნებთან). სამ შემთხვევაში გვაქვს კს- კ- თავსართის ნაცვლად

(მი-ჰს-ცემდა, მი-ჰს-ცემს, და-ჰს-ცხრა). ჩვენი აზრით, ეს გარემოება მიუთითებს, რომ პაემეტი ტექსტების გადაწერის ეპოქაში (VIII ს) მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ერთ-ერთ ნიშნად ცოცხალ მეტყველებაში უკვე ს- იხმარებოდა. აუცილებლად უნდა მოვაქციოთ ყურადღება იმ გარემოებასაც, რომ ხანმეტი და კლასიკურ პაემეტი ტექსტებში (ფაქტიურად წყისის წარწერაში) პირის პრეფიქს ნიშანთა მიმდევრობა (ანუ მორფემათა რანგები) შეკარადა და ცუდი. პირველ ადგილზეა მესამე ირიბ-ობიექტური პირის პრეფიქსი, მეორეზე – პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი: მისუხედუ (მე მას), აღხუმართუ (მე მას), აღჰუმართუ (მე მას) და მისთანანი. ასეა პაემეტი ტექსტებშიც, მაგრამ გვაქვს პრეფიქსთა ახლებური ჲ განლაგებაც (დაჲჰთესი, მოსალოდნელი იყო: დაჰჰთესი).

შემოთ წარმოდგენილ მოსაზრებათა გამო ა. შანიძის მიერ ამოკითხული ტექსტების მიჩნევა ცოცხალი პაემეტობის ამსახველად შეუძლებელია. ა. შანიძე მართებულად წერს: „ჩვენი ძველი ქართული ენის ისტორიისათვის განსაზღვრული ეპოქის აღმნიშვნელია. ეს არის ეპოქა, როცა პაემეტობა გადაეარდნის გზას დასდგომია“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 358). რა თქმა უნდა პაემეტი ტექსტების არქეტიპი შექმნილია იმ ენობრივ გარემოში, რომელსაც გარკვეულ ეპოქაში ახასიათებდა ჰ- პრეფიქსის ხმარება განსაზღვრულ შემთხვევებში. სამწუხაროდ, ამ არქეტიპმა ჩვენამდე ვერ მოაღწია თავდაპირველი სახით. ფაქტიურად ა. შანიძის მიერ აღმოჩენილი ძველი არის ე.წ. სან-ნარეჲ ტექსტთა პირველი, უძველესი ნიმუში. გადამწერმა მრავალი რამ შეცვალა თავისი მეტყველების შესაბამისად, მაგრამ მიუხედავად ამისა, დედნის ძირითადი გრამატიკული ნორმების გათვალისწინება მაინც შესაძლებელია. ამ ტექსტებს პაემეტი მხოლოდ პირობით შეიძლება ვუწოდოთ. აქვე გვინდა ისიც ვთქვათ, რომ ხელნაწერის ამოუკითხავ ნაწილზე წარმატებით მუშაობს ბერნარ უტიე. იმედია, მალე უფრო მეტი საინტერესო მასალა გვექნება ხელთ.

IX-X საუკუნეთა ხელნაწერებში გამოვლენილია პაემეტობის გადმონაშთები, რომლებიც მიგვანიშნებენ, რომ პაემეტი ძველების კორპუსი მდიდარი და მრავალფეროვანი იყო (ა. შანიძე, ი. იმნაიშვილი, მ. შანიძე და სხვა). ირკვევა, რომ ქართული ენისა და ლიტერატურის მრავალი საყურადღებო ძეგლი გადაწერილია პაემეტი დედნიდან.

12. ხანმეტობისა და პაემეტობის ურთიერთმიმართება

ა. შანიძის მიერ პაემეტი ტექსტების აღმოჩენისთანავე დაისვა საკითხი ხანმეტობისა და პაემეტობის ურთიერთმიმართების შესახებ. ივ. ჯავახიშვილი ემყარებოდა ის ფაქტს, რომ ხანმეტი ტექსტები ქრონოლოგიურად უსწრებენ პაემეტს (ხანმეტი წარწერები უსწრებენ პაემეტს (ხანმეტი წარწერები V საუკუნიდან გვაქვს, პირველი პაემეტი ტექსტი 616-619

წლებისაა) და ვარაუდობდა, რომ სუბიექტური მეორე და ობიექტური მესამე პირების პრეფიქსად ქართულში თავდაპირველად ხ- გვექონდა, რომელიც შემდგომში ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად ჰ-დ იქცევა. ივ. ჯავახიშვილის ეს მოსაზრება თითქოს კარგად ხსნის ხანმეტი და პაემეტი ტექსტების ქრონოლოგიურ მიმდევრობას, მაგრამ ა. შანიძემ მიუთითა ივ. ჯავახიშვილის ახსნის ზოგ სუსტ მომენტზე. კერძოდ, თუ დავუშვებდით, რომ ხ- შეიცვალა ჰ-თი, რატომ არ მოხდა ეს ფონეტიკური პროცესი სიტყვათა ძირებში: ხარება, ხატი, ახალი, ხედვა, სახელი, ხოლო, ხუთი?

ა. შანიძის აზრით, ხანმეტობა და პაემეტობა ასახავს ორ სხვადასხვა დიალექტს. იგი წერს: „ჩემთვის უეჭველია, რომ განსხვავება მათ შორის იმდენად ქრონოლოგიური კი არ არის, რამდენად დიალექტური, ე.ი. ისინი იმდენად სხვადასხვა ეპოქას კი არ ეკუთვნიან, რამდენად სხვადასხვა კილოს. ხანმეტი ტექსტები ერთ კილობზე დაწერილი და პაემეტი კი მეორეზე. ის გარემოება, რომ ჩვენამდე მოღწეული ხანმეტი ტექსტები ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს პაემეტ ტექსტებს და უცილობლად ძველია მათზე, რა თქმა უნდა, თავისთავად ჯერ კიდევ არ წყვეტს საკითხს იმის შესახებ, თითქო ქართული ლიტერატურა პარალელურად არ არსებობდა პაემეტ კილობზეც; ან კიდევ, რომ ხანმეტი ლიტერატურა საშოგადოდ უეჭველად ხნიერი იყო პაემეტზე. მაგრამ კიდევაც რომ გამოირკვეს საბოლოოდ, რომ სწორედ ხანმეტი იყო ის კილო, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ქართულ სალიტერატურო ენას, ეს მაინც არ მოგვეცემს იმის საბუთს, რომ ჰ ისტორიულად ხანის განვითარების მეორე საფეხურად ვცნოთ.

რა ერქვა სახელად იმ ტომს, რომელიც ხანმეტ კილობზე ლაპარაკობდა და წერდა, ან იმას, რომელსაც პაემეტობა ახასიათებდა, არ ვიცით: არც ის ვიცით დანამდვილებით, თუ როგორი იყო მათი გეოგრაფიული საზღვრები. შეგვიძლია მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ ხანმეტი კილო საქართველოს სამხრეთ აღმოსავლეთ კუთხეში იყო (ასე ვთქვათ, მცხეთა-ბოლნისის რაიონსა და მიმდგომ მხარეებში), ხოლო პაემეტი კილო კი მის დასავლეთით“ (ა. შანიძე, პაემეტი ტექსტები... გვ. 461). ა. შანიძის ამ მოსაზრების სასარგებლოდ გამოდგება ის ფაქტი, რომ ხანმეტი წარწერები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს რეგიონშია (ბოლნისი, უკანგორა, მცხეთა) აღმოჩენილი, ხოლო ჯერჯერობით ერთადერთი პაემეტი წარწერა ქვეყნის სამხრეთ-დასავლეთში (წყისე) არის ნაპოვნი. ა. შანიძე ფიქრობს, რომ ხანმეტი კილოს ნაცვლად სალიტერატურო ენის საფუძვლად პაემეტი მეტყველების გახდომა შესაძლოა დაუკავშირდეს არაბების შემოსევის შედეგად

¹ ისიც გასათვალისწინებელია, რომ, როდესაც ივანე ჯავახიშვილი ხანმეტი და პაემეტი ტექსტების ურთიერთმიმართების საკითხზე მსჯელობდა, წყისის წარწერა ჯერ კიდევ არ იყო აღმოჩენილი.

ქვეყნის პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის სამხრეთ-დასავლეთით გადანაცვლებას (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 362).

არსებობს საფუძველი, რომ ივ. ჯავახიშვილისა და ალ. ონიანის მოსაზრებები $\text{ხ} > \text{ჰ}$ - გადასვლის შესახებ უფრო სარწმუნოდ მივიჩნიოთ.

რა თქმა უნდა, ხანმეგობა-ჰამეგობის პრობლემა დღეისათვის არაა საბოლოოდ გადაჭრილი, თუმცა მას არაერთი მკვლევარი შეხება (ივ. ჯავახიშვილი, ა. შანიძე, გ. ახელუდია, გ. დეეგერსი, გ. მაჭავარიანი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფური, გ. კლიმოვი, გ. როგავა, თ. გონიაშვილი, ალ. ონიანი, რ. ენუქაშვილი და სხვ.). სავარაუდოა, რომ ქართველოლოგია კიდევ არაერთგზის გამდიდრდება ამ საკითხის შესახებ შექმნილი ნაშრომებით.

III. ს ა ნ - ნ ა რ ე ჯ ი ტ ე ქ ს ტ ე ბ ი

1. ს ი ნ უ რ ი მ რ ა ვ ა ლ თ ა ვ ი

იერუსალიმში, საბაწმიდის ლავრაში, 864 წელს გადაუწერიათ ქართული ენისა და მწერლობის ერთ-ერთი შესანიშნავი ძეგლი, რომელსაც სინურ მრავალთავს ვუწოდებთ. იგი ამჟამად დაცული არის სინის მთაზე, წმიდა ეკატერინეს სახელობის მონასტერში. სინურ მრავალთავში შესულია III-V საუკუნეების დიდი საეკლესიო მოღვაწეებისა და მწერლების თხზულებანი. სამწუხაროდ, ხელნაწერი ჩვენამდე ნაკლები ხასიათაა მოღწეული. დღეს იგი 275 ფურცელს ითვლის, მაგრამ, როგორც აკაკი შანიძემ გაარკვია, მას აკლია 79 ფურცელი (თითქმის ერთი მესამედი).

ხელნაწერს ახლავს ვრცელი და უაღრესად საინტერესო ანდერძი) „წყალობითა მამისამთა და ძისამთა და სულისა წმიდისამთა, ამის თაყუანის-საცემელისა სამებისა წმიდისა, ღმრთისა ჩუენისა მომადლებითა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამისითა, ძალითა პატიოსნისა და ცხოველსმყოფელისა საუფლოჲსა ჯუარისამთა და მეოხებითა ყოველთა წინაწარმეტყუელთა, მოციქულთა, მახარებელთა, მარტულთა მართალთა და მოწამეთამთა და ყოველთა წმიდათა მისთამთა და მადლითა წმიდისა წინაწარმეტყუელისა და დიდებულისა მოსმსითა მე, მაკარი ლეთეთელი, ძი გიორგი გრძელისაჲ, ცოდვილი ჟრიად, ღირს-მყო ღმერთმან შესაქმედ წმიდისა ამის წიგნისა მრავალთავისა თანაშეწევნითა ძმისა ჩუენისა სულიერად პიმენ კახისამთა და კელთ-წერითა დედისძმისწულისა ჩემისა ამონა ვახთანგ მოძარლულის ძისამთა, საკსენებელად სულთა ჩუენთათჳს და სულთა მშობელთა ჩუენთათჳს და ყოველთა გარდაცვალებულთა თჳსთა ჩუენთათჳს.

აწ ღმერთმან დაგაჯეროს, მამანო და ძმანო, რომელნი აღმოვიკითხვიდეთ წმიდათა ამათ სიგჳათა ამათ მიერ, ჩუენ, პირველმოკსენებულნი ესე ცოცხალნი და მიცვალებულნი, მოგვკსენენით ღმრთისათჳს წმიდათა ლოცვათა თქუენთა შინა, რამთა თქუენ მიერ განგერნეთ ჩუენ დღესა მას საშინელსა განკითხვისა ჩუენისასა გირილისაგან თუალთაჲსა და ღრჭენისაგან კბილთაჲსა. და თქუენცა უფალმან მოგვკსენენინ სასუფეველსა მისსა, ამენ. და მოიკსენენინ უფალმან ყოველნი, რომელთა ფევეს შეწევნაჲ წიგნისაჲ ამის სულთა მათთათჳს.

დაიწერა ესე წიგნი იერუსალემს, ლავრასა ღიღისა წმიდისა და ნეკარისა მამისა ჩუენისა საბაჲსა დღეთა ღმრთისმოყუარისა თევდოსი პატრეაქისათა და საბაწმიდას პატიოსნისა და სანაგრელისა სოლომონ მამასახლისისათა.

დაიწერა წმიდაჲ ესე წიგნი დასაბამითგან წელთა სჳმს, ქრონიკონი იყო 74.

და მე, გლახაკმან მაკარი, შევწირე წმიდაჲ ესე მრავალთავი წმიდათ-წმიდასა მთასა სინას საკსენებელად და სარგებელად თაჳთა ჩუენთა და სულთა ჩუენთათჳს. და ამას შინა არს შემკობაჲ წელიწდისა დღესასწაულთა ყოველთაჲ, თქუმული წმიდათა მოძღუართაჲ.

მოეც, უფალო, პოენად წყალობაჲ შენი მას დღესა შინა სულთა ჩუენთა ცოდვილთა და უწყალოდ გუემულთა ბოროტისმოძღურისა მიერ ეშმაკისა. უფალო, იკსენ სული ჩუენი სიკუდილისაგან, თუალნი ჩუენნი — ცრემლთაგან და ფერკნი ჩუენნი — ბრკომისაგან, ამენ.

დიდებაჲ შენდა, უფალო, რომელმან ღირს-მყავ მე, უღირსი ესე, აღსრულებად საქმისა ამის.“

(როგორც ამ ანდერძიდან ჩანს, ხელნაწერის შექმნის ინიციატორია მაკარი ლეთეთელი (ქარელის რაიონში არის გემო ლეთეთი და ქვემო ლეთეთი). როგორც ნ. მარმა მიუთითა, მაკარი უნდა იყოს გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე, ეფრემის, აწყურის ეპისკოპოსის, ნათესავი. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ ნათქვამია: „მას ქამსა შინა იყვნეს ვინმე იერუსალმის მოწაფენი ნეტარისა გრიგოლისნი, კაცნი შეუნიერნი, კეთილნი მონაზონნი, სრულნი სიბრძნითა და სასწაულთა მოქმედნი, მეძიებელნი სასუფეველისანი და მეოგნი დიდებისაგან ამის სოფლისაჲსა, მღვდელნი ღირსნი, შვილნი დიდებულთა აზნაურთანი, გომნი დიდისა ეფრემ მაწყურელ ეპისკოპოსისანი“.

ნ. მარის აზრი ა. შანიძემაც გაიზიარა (ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა, გვ. 296).

გადამწერად დასახელებულია ამონა, ვახთანგ მოძარლულის ძე. ა. შანიძე ვარაუდობს, რომ ეს ხელნაწერი სამი (შესაძლოა ხუთი) პირის მიერ უნდა იყოს გადაწერილი. ერთ-ერთი გადამწერი, რომელსაც წიგნის უმეტესი

ნაწილი გადაუწერია, თვით მაკარი ლეთეთელი ჩანს (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 299).

ხელნაწერის დამზადებაში მაკარის და მის თანამშრომლებს დახმარებია პიმენ კახი.

ხელნაწერი თარიღიანია (ხჯმ=6468-5604=864 წ.; პდ=84+780=864 წ.). სინური მრავალთავი არის უძველესი ქართული თარიღიანი ხელნაწერი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია.

ხელნაწერის ბოლო სამი გვერდი დაუწერელი ყოფილა. 981 წელს იოანე-მოსიძეს ძველი მესამედ შეუშოსავს და ამის შესახებ ხელნაწერის ერთ დაუწერელ გვერდზე (274v) შესაბამისი ცნობა მოუთავსებია: „შეიმოსა მესამედ წმიდაჲ ესე წიგნი მრავალთავი ჭყავითა ბროხისაჲთა სინაწმიდას კელითა იოვანე ჟრიალ ცოდვილისა მოსიძესითა დღეთა ოდენ ბოროტად მოხუცებულობისა ჩემისათა, ბრძანებითა და ჟრიალ მოსწრაფედ მოღუაწე-ბითა მიქაელ და მიქაელ პატიოსანთა მღვდელთაჲთა, დასაბამითგანთა წელთა ქართულად ხჟჟე და ქრონიკონსა ს-ა-სა. აწ გვედრებით თქუენ, ყოველთა ღმრთისმოყუარეთა მამათა და ძმათა ჩუენთა, გვედიეთ წმიდასა ლოცვასა თქუენსა მე, ჟრიალ ცოდვილი იოვანე, და მიქაელ და მიქაელ და მშობელნი და ძმანი ჩუენნი და ყოველნივე ჩუენეულნი, ცოცხალნი და მიცვალებულნი, სულიერნი და კორციელნი, რამეთუ ჩუენ ჟრიალ გურწამს თქუენი ლოცვაჲ და ყოველი დაკლებული ჩუენი შეგჯნდეთ ღმრთისათჳს, და თქუენცა ქრისტემან შეგინდვენ და შეგიწყალებინ ყოველნი, ამენ.

ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ და მიქაელ, გაბრიელ, კურიკე, გიორგი, იოანე-მოსიძე და ყოველნი ძმანი და ყოველნი ქრისტეანენი და უფროჲს ყოველთასა ყოველნი ქართველნი.

ლოცვა-ყავთ ჩუენთჳს, წმიდანო, ლოცვა-ყავთ, ამენ.“

იოანე-მოსიძეს ხელნაწერის შემდეგ გვერდზე ჩაუწერია „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ“, ქართული ენის საგალობელი, შთაგონებული მისი დიადი მომავლის უბოძო რწმენით:

„დამარხულ არს ენაჲ ქართული დღემდე მეორედ მოსლვისა მესიისა (შესწორება პ. ინგოროყვას ეკუთვნის) საწამებელად, რაჲთა ყოველსა ენასა ღმერთმან ამხილოს ამით ენითა. და ესე ენაჲ მძინარე არს დღესამომდე, და სახარებასა შინა ამას ენასა ლაზარე პრქჳნ. და ახალმან ნინო მოაქცია და პელენე დედოფალმან, ესე არიან ორნი დანი, ვითარცა მარიამ და მართაჲ. და მეგობრად ამისთჳს თქუა, ვითარმედ ყოველი საიდუმლოჲ ამას ენასა შინა დამარხულ არს, და ოთხისა დღისა მკუდარი ამისთჳს თქუა დავით წი-ნაწარმეტყუელმან, რამეთუ წელი ათასი, ვითარცა ერთი დღე და სახარებასა შინა ქართულსა თავსა ხოლო მათსსა წილი მის, რომელ ასოჲ არს და იგყჳს ყოვლად ოთხ ათასსა მარაგსა, და ესე არს ოთხი დღე და ოთხისა

დღისა მკუდარი ამისთჳს მის თანავე დაფლული სიკუდილითა ნათლის-ლებისა მისისაჲთა.

და ესე ენაჲ, შემკული და კურთხეული სახელითა უფლისაჲთა, მდაბალი და დაწუნებული, მოელის დღესა მეორედ მოსლვასა უფლისასა, და სასწაული ესე აქჳს: ოთხმოცდაათოთხმეტი წელი უმეტეს სხუათა ენათა ქრისტეს მოსლვითგან ვიდრე დღესამომდე.

და ესე ყოველი, რომელი წერილ არს, მოწამედ წარმოვითხარ, ასოჲ ესე წილი ანბანისაჲ.

სინური მრავალთავი ამჟამად სამ წიგნად არის დაშლილი. ამ ძეგლის შესახებ პირველი ცნობები ეკუთვნის ალ. ცაგარელს. ოღონდ მას ვერ შე-უნიშნავს, რომ ხელნაწერის ერთი ნაწილი ცალკე არსებობდა და იგი და-მოუკიდებელ ერთეულად მიუჩნევია. 1902 წელს სინას მთაზე მუშაობდნენ ნ. მარი და ივ. ჯავახიშვილი. ნ. მარმა აღწერა სინური მრავალთავი. მან მიუ-თითა, რომ ძეგლი სამ ნაწილად არის დაყოფილი. 1950 წელს ამერიკის ალა-მიანის შემსწავლელი ინსტიტუტის, ამერიკის კონგრესის ბიბლიოთეკის და ალექსანდრიის უნივერსიტეტის ერთობლივმა სამეცნიერო ექსპედიციამ გადაიღო მახლობელ აღმოსავლეთში დაცული სიძველეების მიკროფილმები. ამ ექსპედიციის კონსულტანტი იყო ჟერარ გარიტი. მისი უშუალო ხელმძღვა-ნელობით გადაიღეს ქართული ხელნაწერები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალურმა სამეცნიერო ბიბლიოთეკამ მიიღო სინური ხელ-ნაწერების მიკროფილმები. ამან შესაძლებელი გახადა მათი პუბლიკაციის დაჩქარება. 1959 წელს „სინური მრავალთავი“ გამოიცა აკაკი შანიძის რე-დაქციითა და ვრცელი გამოკვლევით. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ი. იმნაიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, მ. შანიძემ, ზ. ჭუმბურიძემ და ლ. ბარამიძემ.

„სინური მრავალთავის“ შესწავლაში აღსანიშნავია ივანე იმნაიშვილის წვლილი. მის მონოგრაფიაში „სინური მრავალთავი“ (თბ., 1975) დაწერილე-ბითაა გაანალიზებული ძეგლის ენის საკითხები და, რაც განსაკუთრებით უასეულია, წარმოდგენილია ვრცელი ლექსიკონი.

2. ადიშის ოთხთავი

ადიშის ოთხთავი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ხელნაწერია. ამჟამად იგი დაცულია მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. იგი იპოვეს მესტიის რაიონის სოფელ პადიშში (ამიგომ უწოდებენ მას „ადიშის ოთხთავს“). მას პირველად ყურადღება მიაქცია ბესარიონ ნიქარაძემ (თავისუფალმა სვანმა) – ქართული კულტურის ცნობილმა მოამაგემ.

1904 წელს „მოამბეში“ (№2) გამოქვეყნდა ბესარიონ ნიქარაძის სტატია „სვანეთის ხელნაწერები“. ძნელია, აუღელვებლად წაიკითხოთ ავტორის სიტყვები: „სამწუხაროდ, თავშივე უნდა აღვნიშნო, რომ სვანეთის ხელნაწ-ერებისა ჩუენ ღრმადე ერთ მეოთხედსა თუ მოუღწევია, სამი მეოთხედი კი

ან დრო-ვამს მოუსპია ანდა კერძო პირებს გადაუგზავნათ სვანეთიდან: ქუთაისს, ტფილისს, პეტერბურგს და მოსკოვს და შეიძლება სხვაგანაც, მაგრამ მე მხოლოდ ამ ქალაქებში შეგულება.

როდესაც სვანეთში ქრისტეს სწავლა აღყვავებული ყოფილა, რასაც ცხადად ამტკიცებს მრავალი ეკლესიები და ძვირფასი ხატ-ჯვარი, მაშინ თითოეულს საყდარს ჰქონია ყველა საღვთო წერილის წიგნები ტყავზე დაწერილი. ამ 30 წლის წინეთაც რომ შესულიყავით რომელიმე მიყრუებულ სოფლის ეკლესიაში, კუთხეში ან თავისებურ საწიგნებზე ნახავდით გროვა-გროვად დაწყობილ საღვთო წერილის წიგნებს პერგამენტზე დაწერილს, ყდიანსა და უყდოს; ახლა კი დიდ სოფლების შუაგულ ეკლესიაშიც ვეღარ პოულობთ მათ. მანუსკრიპტები ან აფუშულ-დამპალან ანადა ვისაც მოუსწრია, წაუღია. როდესაც სვანეთის ძველი სასულიერო წოდება შეგნებული ყოფილა, სცოდნია თავისი საქმე და სმენია თანამდებობა, მაშინ იგი ფრთხილად სდგომია საღვთო წერილის მანუსკრიპტებსაც; მერმე როდესაც იგივე სასულიერო წოდება თავის მოვალეობის ცოდნით დაქვეითებულა, მანუსკრიპტებსაც ფასი და პატივი დაჰკარგვიათ. შემდეგ დროში დაბეჭდილი საღვთო წიგნიც შემოსულა და უმეცარ პაპებს, ძველის სასულიერო წოდების წარმომადგენელთ, უვარგისად უცნიათ ძვირფასი ხელთნაწერები და ალაღ-ბედზე მიუგდიათ. ამიტომაც არის, რომ დღეს რამოდენიმე სახარების გარდა, რომელიმე ძვირფასი მანუსკრიპტი ფურცელ-ფურცელ არის დაშლილ-დაგლეჯილი და მიყრილ-მოყრილი ეკლესიის მტვერ-ნაგავში. ასე, რომ ეკლესიაში ხელთნაწერის ძეგლის დროს ნაგავში წააწყდებით მთელ ან ნახევრად დახეულს ფურცელს, სადაც შესანიშნავნი ძველი დროის მოღვაწენი: გიორგი, ივანე, სოფრონ, ილარიონ, მიქაელ, გაბრიელ, გრიგოლ და სხვანი აღნიშნავენ, რომ მათ ესა და ეს ოთხთავი, გულანი და სხვა დაუწერიათ ამა და ამ მონასტერში, მოუგიათ სახსრად სულისა თვისისა, დასაცველად მეფეთა ჩვენთა ღმრთივდიდებულისა აღრნესე კურაპალატისა და ღმრთივბოძთა ნაშობთა მათთა დავით ერისთვისა და სულისა მეფეთა ჩვენთათვის არსენისა, აშოტისა, ან ბაგრატ კურაპალატისა და სხვათა, წააწყდებით, - ვიმეორებ, - და გული გიკვდება კაცს, რომ მთელი ოთხთავი-სახარება, ამდენი ნაღვაწ-ნაშრომი შემოსხენებულ დაუვიწყარ პირთა, არსადა სჩანს, იგი ან დამპალა, ან მლიღს დაუხრია, ანდა სულ გამქრალა და ნიშნად მისის ოდესლაც არსებობისა მტვერში თბლათ შენახულა მთელი ან ნახევარი ფურცელი. ჩვენდა საებალბლოდ, რუსეთის მთავრობის მიერ დადგენილ სამღვდელუბებასაც სრული უყურადღებობა გამოუჩენია სვანეთის ხელნაწერების შესახებ. ეტყობა, იგიც არაფრად აფასებდა ამ ძვირფას განძს ჩვენის ისტორიისას, თორემ, სხვა რომ არა იყოს, ის მაინც შეეძლო სამღვდელუბებას, რომ მის დრომდე დაშთენილ ხელთნაწერებისათვის წერილი ბაწარი შემოეხვია და ისე დაეწყო ეკლესიის რომელსამე საიმედო ადგილას

და ამითი დაეცვა იგინი დაკარგვა-გაფუჭებისაგან. 1892 წ. ერთ ეკლესიაში საარაყუ ქვაბში დაგდებული ვნახე ძვირფასი სახარება X საუკუნისა და იგივე ქვაბი საესე იყო არჩვის რქებით, დაძველებული ხატ-ჯვრის ნამტვრევებით და სხვადასხვა ხურდა-მურდით“ (გვ. 1-3).

ბ. ნიქარაძემ ხელნაწერს ადიშის მაცხოვრის ეკლესიაში მიაგნო. ფურცლები, (განსაკუთრებით ლუკას თავში) აღრევით იყო აკინძული. ორი ფურცელი, ხელნაწერიდან ამოგლეჯილი. ბ. ნიქარაძემ ცალკე იპოვა „სპილენძის ქვაბში მიკუნჭული“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 6).

ადიშის ოთხთავის შესახებ პირველი ცნობა გამოაქვეყნეს პ. უვაროვამ და ა. ხახანაშვილმა (Материалы по археологии Кавказа, X, 1901). 1910 წელს ექვთიმე თაყაიშვილმა მოაწყო ექსპედიცია სვანეთში, დიმიტრი ერმაკოვმა, ცნობილმა ფოტოგრაფმა, გადაიღო ადიშის ხელნაწერის ფოტოსურათები, მოსკოვის საარქეოლოგიო საზოგადოებამ 1916 წელს განახორციელა ადიშის ოთხთავის ფოტოპირული გამოცემა. 1945 წელს ადიშის ოთხთავის ტექსტი გამოაქვეყნა აკაკი შანიძემ წიგნში: „ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით“.

ადიშის ოთხთავი დაწერილია ასომთავრული ანბანით, ორ სვეტად: 387-ს მეორე სვეტში მოთავსებულია ანდერძი (სამწუხაროდ, იგი დაზიანებულია): [დაიწერა წმიდაჲ ესე ოთხთავი დასაბამითგანთა წელთა ხფ[ა, ქრონიკო]ნსა რი[შ, შობ[ითგან] უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესით წელთა ჩ[ა, ქრისტე ...მ]ეუფო, შეგვწყალებ [ყოველნი] ერთობით, ამენ.

მწერალი ამისი მიქაელ ლოცვასა მომიკსენ[ეთ] და შემინდვეთ სიუცბე ჩემი და მმოსელიცა მიქა[ელ] დიაკონი მომიკსენ[ეთ] წმიდასა ლოცვასა თქვენ[სა], უფალი მფარველ გუე[ქმენინ] ყოველთა ერ[თობით, ამენ].

[სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისა[ათა], მეოხე-ბითა [წმიდი]სა ღმრთისმშობელ[ის]ათა და წმიდისა[ა იოვანე] ნათ-ლისმცემ[ლის]ათა და წმიდ[ათა] მახარებ[ელ]თათა და [ყოველ]თა წმი-დათა მისთათა ღირს ვიქ[მ]ენ მე, გლაზაკი [სოფრონ, აღსრულებად წმი-დასა ამ[ას] წიგნსა სახ[არებ]ასა ოთხ[თავსა] ფრიალითა მოღუაწებითა სუ-ლიერთა ძმათა, ჩემთათა, სალოცველად ყოვლისა ამის კრებულისათჳს და ყოველთა ნათესავთა ჩუენთა ღმრთივდიდებულისა აღრნესე კურაპალატისა და ღმრთივბოძთა ნაშობთა მათთა დავით ერის[თვის]სა და მეუღლეთ[ა] და ნაშობთა მათთათჳს, და [ს]ალოცველა სულთა გარდაცვალებულთათჳს: სუ-ლისა მამისა გრიგოლისა, სულისა მამისა გაბრიელისა და ყოველთა ძმათა ჩუენთა გარდაცვალებულთათჳს და სულთა მეფეთა ჩუენთათჳს: არსენისა, დავითისა, აშოტისა და ყოველთა თჳსთა გარდაცვ[ალ]ებულთათჳს. ა[წ] ვინცა ღირს იქმნ[ნეთ] აღმოკითხვ[ა]ლ და მსახურებად წმიდასა ამას სახ[არებ]ასა, მოგუკსენ[ეთ] წმიდათა შინა ლოცვითა თქვენთა ჩუენ [და] ყოველნი, რომელნი წერილ [არ]იან, რათა თქვენცა [მი]განიჭოს ღმერთმან

კეთილი საუკუნოა და ჩუენ, ყოველნი, ერთობით ღირსმცა ვართ სასუფეველსა ცათასა ქრისტე ღმრთისა, უფლისა ჩუენისა თანა, ამენ.

ამ ანდერძიდან ჩანს, რომ აღიშის ოთხთავი გადაუწერია მიქაელს. გადაწერის თარიღია 897 წელი (ქრონიკონი რიზ=117+780, ხფა=6501-5604=897) ქრისტეს შობიდან ჩა (1001 წ.) ნაანგარიშეგია ალექსანდრიული წელთაღრიცხვით, რომელიც ქართულს 104 წლით ჩამოუვარდებოდა (1001-104=897). ეს კორნელი კეკელიძემ გაარკვია. წიგნი შეუმოსავს (ყდა გაუკუთებია) მიქაელ დიაკონს.

აკაკი შანიძის ვარაუდით, ხელნაწერის მომგებელი, სოფრონ, არის გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე, „დიდი სოფრონ, სანაგრელი მამაჲ, შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმაშენებული და უკუნიამდე გვრგვნი მისი“ „ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია“, გვ. 012). ეს არის ერთ-ერთი არგუმენტი, რომლის თანახმადაც, ა. შანიძე წიგნის შექმნის ადგილად შატბერდს მიიჩნევს. თითქოს არ ჩანს შეუძლებელი, ანდერძში მოხსენიებული მამაჲ გრიგოლი გრიგოლ ხანძთელად ეცნოთ.

ექვთიმე თაყაიშვილმა ანდერძში ნახსენები პირების მიხედვით ხელნაწერის გადაწერის დროდ მე-9 საუკუნის ბოლო მიიჩნია (1916 წლის ფოტოტიპური გამოცემის წინასიტყვაობა, გვ. 16-17).

აღიშის ოთხთავის ტექსტში დასტურდება პაემეტი ფორმები: ჰყმდეს, ჰჰამთ, ჰჰყვიდეს, თაჰ-ჰჰყოს, ჰჰქმ, ჰირქუამთ, ჰჰყავ და სხვ. (იხ. ა. შანიძე, პაემეტობა აღიშის ოთხთავში, გვ. 284-299), რაც მოწმობს იმას, რომ ტექსტს პაემეტი ღებანი დაედო საფუძვლად.

აღიშის ოთხთავი მე-16 საუკუნეში შატბერდიდან წამოუღია ნიკოლასს (ჯუმათის მონასტრის ყოფილ მამასახლისს): „სახელითა არსებადაუბადებელისა ყოვლად წმიდისა სამებისათა, მეოხებითა ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა, შეწევნითა წმიდათაჲთა მე, ნიკოლას, ოდესმე ჯუმათის მამასახლის-ყოფილმან, უღირსმან და სულითა საწყალობელმან, ფრიადითა ხარკებითა, – აშენენ ღმერთმან კლარჯეთისა მონასტერნი! – შევიარენ და შევკრიბენ წმიდანი ესე წიგნნი: პირველად წმიდაჲ ესე სახარებაჲ ოთხთავი, და მრავალთავი, და კელთკანონი, მამათა წიგნი, და კითხვა-მიგებაჲ. უმეტესად აღაშენენ ღმერთმან შ[ატ]ბერდი, – [ესე] ოთხთავი და კელთკანონი და მამათა წიგნი [მა]თსა ეკლესიასა ...“

მალე ოთხთავი სვანეთში აუგანიათ, ამას მოწმობს სვანთა მიერ მე-17 საუკუნეში გაკეთებული მინაწერებისა და ათანასეს (სვანის) ანდერძის ორთოგრაფიის თავისებურებანი (ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, გვ. 016). თითქმის ამავე დროის მინაწერში მოიხსენიება აღიში (ღმერთმან აღიღოს აღ[ი]შისა სოფელი ...; ღმერთმან [ა]ღმდოს ადამოჲსა სული...).

აღიშის ოთხთავის ტექსტით დაინტერესდა ამერიკელი ქართველოლოგი რობერტ ბლეიკი. 1928 წელს მან პარიზში გამოაქვეყნა მარკოზის თავი ოპიზისა და გბეთის ოთხთავთა წაკითხვების ჩვენებით; 1933 წელს დაიბეჭდა მათეს თავი; 1950 წელს რ. ბლეიკმა და მ. ბრიერმა გამოსცეს იოვანეს სახარება; 1955 წელს მ. ბრიერმა გამოაქვეყნა ლუკას სახარების ტექსტი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, 1945 წელს ა. შანიძემ აღიშის სახარება გამოსცა ჯრუჭისა და პარხლის ხელნაწერებთან ერთად.

3. ოპიზის (ათონის) ოთხთავი

ქართული ოთხთავის ტექსტის შემცველი ერთ-ერთი უძველესი ნუსხა არის ოპიზის სახარება, რომელიც 913 წელს გადაუწერიათ ოპიზაში. ამჟამად ხელნაწერი ინახება ათონის ქართველთა მონასტრის ხელნაწერთა კოლექციაში. ამიგომ მას ათონის სახარებასაც უწოდებენ. ძველი 1898 წელს იპოვა ნ. მარმა. 1899 წელს მან გამოაქვეყნა პირველი ცნობები ამ საინტერესო ხელნაწერის შესახებ სამეცნიერო ორგანოში: „Журнал Министерства народного просвещения“. 1909-11 წლებში ვლ. ბენეშევიჩმა გამოსცა მათეს და მარკოზის თავები ოპიზისა და გბეთის (995 წ.) ხელნაწერთა მიხედვით.

ტექსტი ასომთავრულადაა დაწერილი ორ სვეტად. დაერთვის ანდერძი, რომელშიც მითითებულია ხელნაწერის გადამწერის ვინაობა, აგრეთვე დაწერის დრო და ადგილი: „მე, გლახაკი და ცოდვილი გრიგოლ, ღირს-მყოფალმან ღმერთმან და იესუ ქრისტემან მოგებად და დაწერად კელითა ჩემითა წმიდაჲ ესე ოთხთავი სახარებაჲ. დაიწერა წმიდაჲ ესე სახარებაჲ ლავრასა შინა წმიდისა ნათლისმცემლისასა უპიზას ღედისაგან უცთომელისა სიგყუთ და მანდუკით გამოწმედილისა, ქრონიკონი იყო რლგ.“

ამრიგად, გრიგოლი ყოფილა ხელნაწერის მომგებელიც და გადამწერიც. მას რლგ (133) ქრონიკონს, ანუ 913 წ. (780+133) გადაუწერია ძველი.

4. ჯრუჭის ოთხთავი

დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (H-1660). შეიცავს 297 ფურცელს. ხელნაწერი გადაწერილია შატბერდში 936 წელს. მისი მომგებელია გრიგოლი, ხოლო გადამწერი არის გაბრიელი. ამის შესახებ მოგვითხრობს ანდერძი, რომელიც იკითხება 291-ე ფურცელზე: „სახელითა მამისაჲთა და ძისაჲთა და სულისა წმიდისაჲთა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა, ძლიერებითა პატიოსნისა ჯუარი-საჲთა, მეოხებითა წმიდისა იოვანე ნათლისმცემელისაჲთა და წმიდათა მახარებელთაჲთა და მოციქულთაჲთა და წმიდათა წინაწარმეტყუელთაჲთა, წმიდათა მღვდელთმოდუქართა და ყოველთა მამათაჲთა და ყოველთა წმიდათა ნებისყოფელთა მისთაჲთა ღირს ვიქმენ მე, გრიგოლ, დაწერად წმიდაჲ ესე სახარებაჲ კელითა გაბრიელ მღვდელთა ნარჩევისაჲთა თავად

მეფესა ჩემსა სუბბატს სალოცველად და შემდგომად მშობელთა ჩემთა, მირ-
დაგისტუს, თაგუნაძსთუს და ძმათა და დათა ჩემთათუს და ჩემთა ცოდვათა
და თანაცხოვრებულისა ჩემისათა საკსრად და მეუღართა საკსენებელად;
მღარიონისთუს და დაშელისთუს.

აწ ვინცა იკითხვილეთ წმიდასა ამას სახარებასა, ნუმცა დავიწყებულ
ვართ ლოცვასა წმიდასა თქუენსა ცოცხალნი და მეუღარნი, რამათა თქუენცა
უფალმან მაღლი მოგანიჭოს, ამენ.

დაიწერა წმიდამ ესე სახარებამ შატბერდს კელითა უცბად მხრეკა-
ლისა გაბრიელისითა, თანაშეწვენითა და მოლუაწებითა გაბრიელისითა და
გეორგისითა, რამეთუ დიდი გულსმოდგინებამ მაჩუენეს ამის წმიდისა სახ-
არებისა დაწერასა, — კსენებულმცა არიან კეთილსა შინა, ამენ! — დასა-
ბამითგან წელნი იყვნეს ხუმ, ქრონიკონი იყო რნვ, — სადიდებელად მამისა
და ძისა და წმიდისა სულისა, აწ და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე, ამენ.“

ხუმ=6540; 6540-5604=936 წ. რნვ=156; 780+156=936 წ.. ამრიგად, ჯრუჭის
ოთხთავი 936 წელს გადაწერეს.

ხელნაწერის მომგებელი გრიგოლი მოიქსენიება აგრეთვე 229v-ზე, ლუ-
კას სახარების ბოლოს, ნუსხურ მინაწერში: „ადიდენ ღმერთმან გრიგოლ,
მომგებელი ამის წმიდისა ევანგელისა და გაახარენ ღმერთმან ყოველთა
სიხარულთა მისთაგან. და მშრომელი ამის წმიდისა სახარებისა უფალმან
შეიწყალენ.“ მინაწერი გაბრიელის, გადამწერის, მიერ არის გაკეთებული.

940 წელს ხელნაწერი მოუხატავს თევდორეს. მას გაუკეთებია მინაწ-
ერები: „ქრონიკონი იყო რნვ. ქრისტე, შეიწყალე ამათ კამართათ მწერალი
თევდორე“. „ქრისტე, შეიწყალე თევდორე“. მინაწერები მოთავსებულია
პირველ ფურცელზე (lv), ჯერის ბემო ფრთის ორივე მხარეს (ქრონიკონი
რნვ=160. 160+780=940წ.). მხატვარს თავისი ხელით ჩაუწერია ევსების
„თანხმობათა“ საძიებელი, ევსების ეპისტოლე კარპიანეს მიმართ, აგრეთვე
ყველა წარწერა მინიატურებთან.

თევდორეს მხატვრობას განსაკუთრებულ მოვლენად მიიჩნევენ (რ.
შპერლინგი).

ქართული კულტურის ეს შესანიშნავი ძეგლი მტრებს ჩავარდნიათ
ხელთ. იგი გამოუსყიდა იოვანე არწიშვილს ხორასნიდან (თურქეთი). ამის
შესახებ მოგვითხრობს XVI-XVII საუკუნეების ნუსხური მინაწერი:
„ხორასნიდალმენ გამოისყიდა ესე ოთხთავი. მას ქამსა ხუანთქარი ხორასნანს
ჩაეიდა, ქირსალისდალმენ გამოვიდა, მოეჯუხს შევიდა, არწამსშვილმან
ხუცესმან იოვანე იყიდა, მიუცემია თერთმეტი ფულური. ბერძენა, იაკობი, სტე-
ფანე ამისი დამხდურნი არიან“.

1920 წელს ექვთიმე თაყაიშვილმა ეს ხელნაწერი ჯრუჭში დაეულ სხვა
წერილობით ძეგლებთან ერთად საქართველოს საისტორიო და საეთ-

ნოგრაფიო მუზეუმში მიიტანა. როდის მოხვდა ხელნაწერი ჯრუჭის მონას-
ტერში, უცნობია.

ჯრუჭის ოთხთავი 1945 წელს გამოაქვეყნა აკაკი შანიძემ წიგნში
„ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის
მიხედვით“.

5. პარხლის ოთხთავი

ამჟამად დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწ-
ერთა ინსტიტუტში (A-1453). იგი შეიცავს 260 ფურცელს. ხელნაწერის ანდერ-
ძში ნათქვამია: „სახელითა მამისამათა და ძისამათა და სულისა წმიდისამათა,
მეოხებითა წმიდისა და ყოვლად დიდებულისა ღმრთისმშობელისა მარადის
ქალწულისა მარიამისითა, ძალითა ცხოველსყოფელისა პატიოსნისა ჯუარი-
სამათა, მეოხებითა წმიდისა და ნეტარისა წინაწარმეცყუელისა იოვანე ნათ-
ლისმცემელისამათა, მეოხებითა და შეწვენითა წმიდათა და ყოვლად ქე-
ბულთა მოციქულთამათა და წმიდათა წინაწარმეცყუელთამათა, მეოხებითა
წმიდათა მახარებელთამათა: მათე, მარკოზ, ლუკა და იოვანესითა, მეოხე-
ბითა წმიდათა მოწამეთამათა და ღირსთა მღვდელთმოდურთამათა და ნე-
ტართა მამათამათა ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი იოვანე, ნართაულად ბერაი,
აღსრულებად წმიდასა ამას სახარებასა ოთხთავსა მოლუაწებითა სულისა
წმიდისამათა და შეწვენითა ღმერთშემოსილთა კაცთამათა, სალოცველად
სულისა ჩემისა ცოდვილისა და სამოდურებელად თავისა ჩემისა და
სალოცველად სულსა მშობელთა ჩემთასა და ყოველთა თვსთა ჩუენთათუს:
ღმრთივდიდებულისა ბაგრატ ქართველთა მეფისა, ღვით მაგისტროსისა,
სუმბატ ერისთავთა ერისთვისა და ღმრთივმონიჭებულთა ძეთა მათათთუს.
ქრისტემან ყოველნი ადიდენინ მოწყალებითა მისითა ქამთა უკუნისამდე.“

აწ ვინცა ღირს იქმნნეთ აღმოკითხვად და მსახურებად წმიდასა ამას
სახარებასა, მოიქსენეთ სული ჩემი ცოდვილი წმიდათა შინა ლოცვითა
თქუენთა. და ყოველთა ერთობით მოგუანიჭენინ ღმერთმან კეთილნი საუ-
კუნენი და ყოველნი ღირსმცა ვართ სასუფეველსა ცათა[სა] და სანაგრელისა
მის კმისა სმენად ქრისტე იესუმს მიერ, უფლისა ჩუენისა. მისა დიდებამ ეკ-
ლესიასა შინა მამისა თანა სულით წმიდითურთ საუკუნეთა მიმართ საუ-
კუნეთასა, ამენ. დაიწერა დასაბამითგანთა წელთა ხუმ. ქრონიკონი იყო
რქგ“ (237r-v). ხუმ= 6577 (6577-5604=973 წ.); რქგ=193 (780+193=973 წ.).

იოვანე ბერაი მოიხსენიება სხვა მინაწერებშიც (70v, 112v, 236r და სხვ.).

238r-ზე მოთავსებულია კიდევ ერთი საინტერესო ანდერძი: „შევიწირე
წმიდასა ეკლესიასა პარხლისასა... (აღარ იკითხება 3-4 სიტყვა) წინაშე ახ-
ალსა ეკლესიასა, ახალსა საკურთხეველსა მედა დაიდვას სადიდებელად
ღმრთივგვრგუნოსნისა მეფეთა მეფისა, — ადიდენინ ღმერთმან,
ღმრთივდამყარებულისა ღვით მაგისტროსისა, მამობასა სარწმუნოასა

მწყემსისა და კეთილადმოღუაწისა წმიდისა მამისა ეფთჳმესა, — ქრისტემან შეაწიენ ესე წმიდანი მახარებელნი მათ და ყოველსა კრებულსა პარხლისასა ეამთა უკუნისამდე, ცოცხალთა და მიცვალებულთა ცხოვრებასა მას საუკუნესა, ამენ.

აწ ვინცა ვინ რაჟთაცა მიმეშითა გამოაკუას წმიდასა ნათლისმცემელსა, ანუ გაბლუანოს, გინა გაყიდოს და ჩუენი სასყიდელი და გულსმოდგინება დაამკუას, გა-მცა-ურისხდების თავადი ღმერთი და ნაწილიმცა მისი იუდას თანა არს ისკარიოტელსა და წმიდისა იოვანე ნათლისმცემლისა მკლველთამცა თანა დაიშჯების. და ესე წმიდანი მახარებელნი არიან მოსაჯულნი მისნი ღლესა მას აღდგომისასა საშინელსა, ოდეს ყოველი დაბადებული წარმოდგეს განკითხვად წინაშე საყდართა დაუსაბამოსა ძისა ღმრთისათა, თუალუხუავად მსაჯულისათა, რომლისაჲ არს დიდებაჲ უკუნითი უკუნისამდე, ამენ.

და ამასვე პირსა ზედა მეფეთა სიმტკიცე დაწერონ, — აღიდენინ ღმერთმან.

მე, იოვანე ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დაეწერე და პარხალს შეეწირე სალოცველად ყოველთა ძმათა შატბერდელთა. ყოველნი აკურთხენინ ღმერთმან.“

ამრიგად, ხელნაწერი შატბერდშია გადაწერილი და იგი შეუწირავთ პარხლის ახალი ეკლესიისათვის. ხელნაწერის 239-ე ფურცელზე მოთხრობილია ტყვეობიდან მისი დასხნის შესახებ: „მას ეამსა, ოდეს საათაბაგონი წმინდისა სარწმუნოებისაგან განსრულ იყვნენ და სარკინოზნი შექმნილ იყვნენ, ეს წმიდა სახარება იქაური ყოფილ იყო და უსჯულოთგან დატყვევებულ იყო. და დიდად სახელოვნებით გამოჩენილს მეფეთ სიძობით მყოფს და თვით მეფის ვახტანგის სიძეს აბაშიძეს ვახუშტის ეს წმიდა სახარება თათრის ხელით დიდის სურვილით და სასოებიანის გულით დაეხსნა. კვალად ჭირნახული და ხელმეორედ განახლება მნახავთა იუწყეთ: ჩვენ, სურვილითა და სიყვარულით შეტკობილმა ბატონის მამის ჩვენის უმცროსმა შვილმა და მეფეთ მეფის ვახტანგის ასულის ბატონიშვილი ანუკას ძემან, თვით აბაშიძემ ნიკოლაოზ, ვიგულისმოდგინე და შენ, ღედასა ღმრთისასა წმიდასა ღმთისმშობელსა სახულისასა ციხესა შინა, წმინდასა შენსა საღვურსა ეკლესიასა, ბულბულის ციხის პატარას საყდარში დავდევი და შამოგწირეთ წმიდა ესე ოთხთავი თვესა სექტემბერსა 8, ქკს უკ“¹. ოთხთავი ბულბულის ციხის მცირე საყდარში 1739 წლის 8 სექტემბერს დაუდიათ. 1744 წელს ნიკოლაოზ აბაშიძეს, მთავარდიაკონს, თავისი მამის ვახუშტის დავალებით დაუმუხლავს სახარება და ჩაუწერია საკითხავთა საძიებელი, რომლებიც დაკარგული ყოფილა.

ხელნაწერის 238v-ზე ანუკა ბატონიშვილს, ვახტანგ VI-ის ასულს, დაუწერია შემდეგი შაირი:

„ფრიად ცოდვილმან ანუკა დაფწერე ესე ლექსია,
ჩემთვის შენდობას ბრძანებდეთ, ვისც გწამსო ქრისტე მესია,
მცოდნენო, თავსა არ გისწორობთ¹, ხართ ჩემგან უკეთესია,

და დაეწერე შენდობის თხოვნა, მოცემაც დანაწესია.“

ამ ოთხთავს 1889 წელს მიაგნო ექვთიმე თაყაიშვილმა და მის შესახებ გამოაქვეყნა ცნობა 1890 წელს წიგნში: „სამი ისტორიული ქრონიკა“. ე. თაყაიშვილი იგონებდა: „იმ ზაფხულს მეც სურამში ვცხოვრობდი და თან კი ღაღილოდი მის მიდამოებში — იტრიაში, მემო ჭალაში (ხაშურის მახლობლად) და სხვ. მაშინ უკვე კარგად ვერკვეოდი ქართულ პალეოგრაფიაში, ხუცურში ჩემით გავერჩიე. მემო ჭალაში, იქაურ მღვდელთან, გვარად ზუხივეთან (სუსიაშვილთან) ვნახე ერთი შესანიშნავი ხელნაწერი, რომელიც ახლა „პარხლის სახარების“ სახელითაა ცნობილი. რადგან მღვდელმა არაფრით არ ინდობა ხელნაწერის მოცემა, დავიწყე მასთან სიარული და ისე შესწავლა ხელნაწერისა. გაირკვა, რომ, ჯერ-ერთი, ამ ხელნაწერში ყველაფერი სრულად არ იყო დაცული, და, მეორეც, რომ იგი გადაწერილი ყოფილა იმავე იოანე ბერაის მიერ, რომელსაც გადაუწერია შატბერდის კრებული (ზემოთ რომ აღვნიშნე, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ რომ შეიცავდა). ოღონდ შატბერდის ხელნაწერი უთარილო იყო და ამას კი ეწერა თარიღი, ქრონიკონიცა და ქვეყნის შექმნიდანაც — 973 წელი. ასე რომ, ბაქრაძის მიერ შემოთავაზებული თარიღის, IX საუკუნის, მაგიერ უკვე ნამდვილად X საუკუნე გამოვიდა შატბერდის კრებულის თარიღიც. რაკი ერთისა და იმავე გადამწერის ნახელავი ყოფილა ორივე ხელნაწერი. ეს უკვე მნიშვნელოვანი აღმოჩენა იყო. გარდა ამისა, მინაწერში ნათქვამი იყო, რომ იოანე ბერას ის კრებული შატბერდში კი გადაეწერა, მაგრამ — პარხლის ახალი ეკლესიისათვის. ამიტომ დავარქვით „პარხლის ხელნაწერი“ („მოგონებები“, „მნათობი“ 1958, №5, გვ. 17). მ. სუსიაშვილმა ე. თაყაიშვილს აცნობა, რომ პარხლის ოთხთავი მან გორიდან წაიღო. იგი ეკუთვნოდა ივანე აბაშიძის ქვრივს. მ. სუსიაშვილის გარდაცვალების შემდეგ ხელნაწერს ელარ მიაგნეს. გავიდა საკმაო ხანი. 1920 წელს ოთხთავი უნივერსიტეტში მოიტანა გერმანიის კონსულმა ო. ვეზენდონკმა². გაირკვა, რომ მისთვის შესასყიდად შეუთავაზებიათ ეს ბრწყინვალე ძეგლი. ო. ვეზენდონკს აინტერესებდა, თუ რას წარმოადგენდა ეს ხელნაწერი და ღირდა თუ არა მისი ყიდვა. საბედნიეროდ, ამ ამბავს შეესწრნენ ა. შანიძე და კ. კეკელიძე, რომელთაც აუხსნეს კონსულს ძეგლის მნიშვნელობა ჩვენი კულტურის ისტორიისათვის. „ამის შემდეგ კონსულმა უხურხულად მიიჩნია მისი შეძენა, და პირი, რომელსაც განთქმული ოთხთავი თავისად მიაჩნდა,

¹ იკითხება გისწორობათ (ანმეტია). აღბათ სჯობს ასეთი წაკითხვა — გისწორობთ.

² ო. ვეზენდონკი (O. G. von Wesendonk) დაინტერესებული იყო ქართული კულტურის ისტორიით. მან რამდენიმე ნაშრომიც გამოაქვეყნა.

იძულებული გახდა, რომ ხელნაწერი უნივერსიტეტისათვის დაეთმო“, – წერდა ა. შანიძე (ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია... გვ. 39). ასე გადაურჩა ეს ხელნაწერი უცხოეთში გაყიდვას. პარხლის ოთხთავი ორ სხვა შატბერდულ ხელნაწერთან ერთად გამოსცა ა. შანიძემ 1945 წელს.

16. ოშკის (ათონის) ბიბლია

ოშკის ბიბლია ქართული ენისა და მწერლობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლია. დაცულია ათონის ივერთა მონასტერში. აკინძულია ორ წიგნად. შეიცავს 954 ფურცელს. ნუსხური ანბანით ნაწერია ევრაგზე ორ სვეტად. გადაწერილია 978 წელს ოშკში საბი გადამწერის – მიქაელის, სტეფანესა და ვიორგის მიერ ხელნაწერის მომგებელია იოვანე თორნიკ-ყოფილი.

სტეფანეს ხელით არის შესრულებული მომგებლის ანდერძი: „ქ, რომლისა თანამემწენი ვართ და ღმრთისა თანამსახურნი და ღმრთისა აღმშენებულნი საფუძველსა ზედა მოციქულთა და წინაწარმეტყუელთასა, ვითარცა თქუა მოციქულმან; აღსაარებად გჳყრიეს ღმრთისმსახურებისა იგი საიდუმლოჲ, რომელი მოგუეთსრა სამთა მათგან გუნდთა სამებისქადაგებულთა, რომელთა მიერ შეუძრველად დამტკიცებულ არს ეკლესიამ მოციქულთა მიერ და წინაწარმეტყუელთა და წმიდათა მოძღუართა. და ესრჳთ აღივსო ესე სულითა ძლიერითა მიდგომილი [და] მოუკლებელად შობს ზეგარდამო მეორედ წყლისა მიერ და სულისა სიმრაველსა მორწმუნეთასა, რომელთა მიერ ისწაეების ზეცისა ძალთა მრავალფერი იგი სიბრძნე ღმრთისაჲ, საიდუმლოჲ იგი გამოუთქმელი – ცნობაჲ წმიდისა ერთარსებისაჲ, დასაბამი ყოვლისა მეცნიერებისაჲ, რომლისათჳს ახალშობილთა აღგულებიეს კერტი იგი გონიერებისაჲ და ღლითი ღლედ ვწოვთ სიგებობისა მას სძესა, და ესრჳთ აღორძინებულნი არარას სამებასა წმიდასა დაეკლებთ, არცა უმრწემესობით ვიგყვთ, არამედ ერთი მამაჲ გურწამს, დაუსაბამოჲ ღმერთი, სრული მშობელი ერთისა მის ძისაჲ და ერთი იგი ძმ, უძმოჲ და უმოყუსოჲ, არამედ იგი ხოლო მხოლო[თ] უბით მამისაჲთ, სწორი მამისაჲ ბუნებით, დაუსაბამოებით და შემოქმედებით, და ერთი იგი სული, რომელი მამისაგან გამოვალს, და შორის მამისა და ძისა იდიდების, სწორ[ი] ღმრთეებითა, დაუსაბამოვებითა და შემოქმედებითა...

და ვითარცა ზღუაჲ შეიკრებს ძლიერებასა მდინარეთასა და არა გარდაეცემის, ეგრეთვე ეკლესიამ ღლითი ღლე – სწავლასა წმიდათა მოძღუართასა, და იგი აღსავსე წესსავე ზედა ჰგიეს და მარადის ქადაგებს და იგყვს: „იქმოდეოთ ნუ საზრდელსა წარსაწყმედელსა, არამედ რომელი ეგოს ცხორებად საუკუნოდ“, რომლისათჳსცა მე, იოვანე, თორნიკ-ყოფილმან, ძემან სულკურთხეულისა ჩორდვანელისაგმან, მოვიგე წმიდაჲ ესე წიგნი მეფეთაჲ

სალოცველად თავისა ჩემისა და ძმათა ჩემთა და შეილთა ჩემთათჳს, და მოსაკსენებელად სულსა ყოველთა მიცვალებულთა ჩემთასა.

აწ, წმიდანო ღმრთისანო, ვინცა იმსახურებდეთ წმიდასა ამას წიგნსა, კსენებულმცა ვარ წმიდათა შინა ღოცვათა თქუენთა, რამთა უფალმან თქუენცა სასყიდელი ზეცისაჲ მოგანიჭოს.

კურთხეულ არს მწერალი, ქებულ არს მკითხველი, მაღლი მსმენელითა, ამენ“ (421v-422r).

იმავე სტეფანეს ხელით 422v-ზე ჩაწერილია შემდეგი ანდერძი: დაიწერა წმიდაჲ ესე წიგნი კელითა სამთა მწერალთაჲთა: მიქაელისითა, გეორგისითა და სტეფანესითა. ჩუენთჳსცა ღოცვა-ყავთ, წმიდანო ღმრთისანო, ამენ! ოლეს ესე წიგნი დაიწერა, ქრონიკონი იყო რჳშ.

შეიმოსა კელითა გლასაკისა სტეფანესითა. ღოცვასა მომიკსენეთ, წმიდანო ღმრთისანო, მთაწმიდელნო.

გულსმოღვინებაჲ ფრიადი მაქუნდა, განა წერაჲ და მოსაჲ ესთენ ვიცოდე“.

ამ ანდერძიდან ჩანს, რომ ოშკის ბიბლია გადაუწერიათ მიქაელს, გეორგისა და სტეფანეს 978 წ. (რჳშ=198+780=978 წ.). შეუმოსავს ეს წიგნი სტეფანეს, რომელიც ერთ-ერთი გადამწერთაგანია. ტექსტი რომ ოშკის მონასტერშია გადაწერილი, ჩანს მეფეთა IV წიგნის ბოლოს მოთავსებული ანდერძიდან: „დაიწერა წმიდაჲ ესე წიგნი ლავრასა შინა ღიდსა ოშკს, საყოფელსა წმიდისა ნათლისმცემელისასა, სალოცველად სულკურთხეულისა თორნიკ სჳზგელოზისათჳს და შეილთა მისთა“ (213v).

სამწუხაროდ, ხელნაწერი დაზიანებულია. ზოგი წიგნი მთლიანად დაკარგულია, ზოგ წიგნს კი ფურცლები აკლია.

1849 წ. ბიბლიის ეს ხელნაწერი ათონიდან საქართველოში ჩამოიტანა პლატონ იოსელიანმა. საქართველოში დამზადდა ათონური ბიბლიის ორი პირი, რომლებიც ხელნაწერთა ინსტიტუტის კუთვნილებაა (A-471; S-422).

ეს უნიკალური ძეგლი ქართველოლოგთა განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევდა ყოველთვის. მას სხვადასხვა დროს ეხებოდნენ: ა. ცაგარელი, ნ. მარი, ა. ხახანაშვილი, თ. ქორდანიძე, ვლ. ბენეშევიჩი, რ. ბლეიკი, ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, ა. შანიძე და სხვები.

რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიას განზრახული ჰქონდა ოშკის ბიბლიის გამოცემა. დამზადდა მისი ფოტოპირები. ივ. ჯავახიშვილმა, ი. ყიფშიძემ და ა. შანიძემ 1913 წელს დაიწყეს ბიბლიის გამოსაცემად გამზადება, მაგრამ ეს დიდი საქმე პირველმა მსოფლიო ომმა ჩაშალა.

1947 წელს ა. შანიძემ გამოსცა დაბადებისა და გამოსლვითა წიგნების ტექსტი („წიგნნი ძუელისა აღთქმისანი“, ტ. I, ნაკვ. I), მეორე ნაკვეთი გაზოვიდა 1948 წელს (ლევიტელთაჲ, მსაჯულთაჲ, რუთისი, იობისი, ესაიასი).

სამწუხაროდ, ამით შეწყდა ამ შესანიშნავი ძეგლის ა. შანიძისეული პუბლიკაცია.

ოშკის ბიბლიის ცალკეული წიგნები სხვა მკვლევრებმაც (რ. ბლეიკი, მ. ბრიერი, ც. ქურციკიძე, კ. დანელია, თ. ცქიტიშვილი) გამოსცეს. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომლებმა მოამზადეს ბიბლიის ქართული ვერსიების აკადემიური გამოცემა, რომელშიც, რა თქმა უნდა, სათანადო ადგილი ოშკის (ათონის) ხელნაწერმაც დაიჭირა. დღეისათვის სამი ნაკვეთია დაბეჭდილი (I – შესაქმე, გამოსლვათა, გამოსცეს ბ. გიგინეიშვილმა და ც. კიკვიძემ, თბ., 1989; II – ლევიტელთა, რიცხუთა, II მჯული, გამოსცეს ი. აბულაძემ, ც. კიკვიძემ, ბ. გიგინეიშვილმა, ნ. გოგუაძემ და ც. ქურციკიძემ, თბ., 1990; III – ისო ნავესი, მსაჯულთა, რუთისი, გამოსცეს ც. ქურციკიძემ და უ. ცინდელიანმა, თბ., 1990).

7. უ ლ ა ბ ნ ო ს მ რ ა მ ა ლ თ ა მ ი

1920 წელს ა. შანიძემ უდაბნოს (გურია, ომურგეთის მახლობლად) იოვანე ნათლისმცემლის მონასტრიდან თბილისში ჩამოიტანა ერთ-ერთი უძველესი ქართული ხელნაწერი, რომელიც ამჟამად ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება (A-1109). ა. შანიძემ დაძებნა ამ ხელნაწერის ზოგი ფრაგმენტები ერთი ფურცელი ცალკე ნომრად იყო დაცული საეკლესიო მუზეუმის ფონდებში (№713), რეა ფურცელი ინახებოდა ა. გრენის კოლექციაში (H-2097), მაგრამ ხელნაწერს მაინც ბევრი აკლია. როგორც მიუთითა მიშელ ვან ესბროკმა, გადარჩენილი ნაწილი ერთ მეოთხედზე ოდნავ მეტია ამ ოდესღაც დიდი ხელნაწერისა (M.V. Essbroeck, Les plus anciens homéliaires géorgiens, გვ. 34).

ხელნაწერი ამჟამად 178 ფურცელს შეიცავს. ნაწერია ეგრატივ ასოთაგანთაგან. მოღწეული ნაწილის ზოგი ფრაგმენტი ძნელად, ან თითქმის არ იკითხება.

A-1109 უძველესია იმ ხელნაწერთა შორის, რომელთაც შემოგვინახეს იოვანე საბანისძის „აბოს წამების“ ტექსტი (7r-13v). სამწუხაროდ, ხელნაწერის ეს მონაკვეთიც დაზიანებულია.

ხელნაწერის შესახებ პირველი ცნობა 1878 წელს გამოაქვეყნა დ. ბაქრაძემ. მან 1873 წლის 20 სექტემბერს იპოვა ეს ხელნაწერი (Д. Бахрадзе, Археологические путешествия по Гурии и Абхазии, გვ. 239-241). დ. ბაქრაძემ ძეგლის რაობა ვერ გაარკვია, თუმცა მიუთითა, რომ იგი ხელის მიხედვით ძალიან ძველი უნდა იყოს.

შემდგომში ამ ხელნაწერს ეხებოდნენ: ა. შანიძე, კ. კეკელიძე, მ. ჯანაშიელი, ილ. აბულაძე, მიშელ ვან ესბროკი, მ. ჭუმბურიძე და სხვ.

გადამწერის ვინაობა უცნობია. 36r-ზე მოთავსებულია ანდერძი, რომელშიაც მოხსენიებულია მწერეკალი (გადამწერი), მაგრამ მისი სახელი არაა

მოთითებული: „ღირსო ღმრთისათ, წმიდათ მამათ, მომიკსენე წინაშე უფლისა უღირსი მწერეკალი, ამჴნ“.

ხელნაწერს IX საუკუნით ათარიღებენ. გადაწერის ადგილი შატბერდი უნდა იყოს (ა. შანიძე).

თბილისის უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრამ ა. შანიძის ხელმძღვანელობით გამოსაცემად მოამზადა უდაბნოს მრავლთაფი (ამჟამად ძველი უკვე გამოქვეყნებულია, თბ., 1994).

8. პ ა რ ხ ლ ის მ რ ა მ ა ლ თ ა მ ი

ქართული ენის და მწერლობის ემნიშვნელოვანესი ძეგლია პარხლის მრავალთაფი (ხელნაწერთა ინსტიტუტის A-95). იგი შეიცავს 658 ფურცელს. ნაწერია ეგრატივ ნუსხურად.

590v-591r-ზე მოთავსებულია გაბრიელ პატარაის ანდერძი: „კურთხეულნო ერნო მომავალნო, რომელნი ჩუენსა შემდგომად ყოფად ხართ, პირველ, ოდეს ამას წიგნსა დავიწყე, ესრე მედეა გულსა, ვითა დედათა წამებაჲ და ცხოვრებაჲ ოდენ დავწერო და მით გავასრულო. და ვის-არკე დიდითა შრომითა და გულსმოდგინებითა, ეძებნე დედაჲ და ესთენ ვპოვე, ვერღარა შემეძლო ძებნაჲ მერმე. ესე მამათა მოწამეთაჲ, რომელ პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოვიდე და მით გავასრულე. და ესე ცხოვრებაჲნი დედათა და ღმრთისმოყუარეთა მამათანი მიწყებით ამას ქუემოსა კერძსა მოვაქციენ, თუმცა პირველ გამეგონა: თავსა ზედა მამათა მოწამეთასა კმდა, განა დედათა წამებითა და ცხოვრებითა ოდენ ელამოდე გასრულებასა და ამას შინა მოვსცეთ. შემინდვეთ, ჭირნი კულა დიდნი მინახვან. ღმერთმან დაგაჯეროს. სული გაბრიელ პატარაისა მოიკსენეთ წმიდათა ღოცებათა თქუენთა.“

გაბრიელ ლასკაველი და გაბრიელ სორგაი დიად დამიდგეს თანა, – ღმერთმან შეუნდუნეს ცოდვანი, – ოდეს მიმჭირდის, მათ მივამართი, პურაი მციან. იოვანე გაცუეთილმან კუტალაითა ღწნოჲ მომართუა.“

ამ ანდერძიდან ჩანს, რომ გაბრიელ პატარას თავდაპირველად განზრახული ჰქონია მატერიკის (დედათა წამებათა და ცხოვრებათა შემდეგელი კრებულის) შედგენა, შემდგომში კი მამათა წამებათა და ცხოვრებათა ტექსტებიც შეუტანია ძეგლში. ამის გამო ამბობს იგი: „ამას შინა მოვსცეთ“-ო და შენდობას ითხოვს.

კრებულს პარხლისას იმიტომ უწოდებენ, რომ ნათქვამია: „ესე მამათა მოწამეთაჲ რომელი პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოვიდე და მით გავასრულე“. ამ ფრაზის მიხედვით მაინცდამაინც ის კი არ ჩანს, რომ ხელნაწერი პარხალში დაიწერა (როგორც ეს მკვლევრებს მიაჩნიათ), არამედ ის ირკვევა, რომ დედათა წამებათა და ცხოვრებათა დედანი არის პარხლური წარმომავლობისა, ხოლო მატერიკული ნაწილი იშხნური დედნიდანაა გადაწერილი. ისე კი, რა თქმა უნდა, სავარაუდოა, რომ ძეგლი სამხრეთ

საქართველოში იყოს გადაწერილი. ცხადია, არ გამოირიცხება მისი პარხალში გადაწერა თუნდაც იმის გამო, რომ იგი, როგორც ჩანს, XV საუკუნემდე პარხლის იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიას ეკუთვნოდა. 367r-ზე არის მინაწერი: „ღმერთო, ნათლისმცემლო პარხლისაო, შეიწყალე სულით ცოდვილი აბლმა და მისი ნათესავი.“ მაგრამ არც ის არის შეუძლებელი, ხელნაწერი სხვაგან გადაეწერათ და მერე შეეწირათ პარხლისათვის. ალბათ უფრო სწორი იქნებოდა მისთვის პარხლურ-იმხნური მრავალთავი გვეწოდებინა.

ამ ძეგლის დიდი მნიშვნელობა ქართული კულტურისათვის იმითაც არის შეპირობებული, რომ მან შემოგვინახა იაკობ ხუცესის „შუშანიკის წამების“ ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ტექსტი. სამწუხაროდ, ხელნაწერს აქ აკლია თითქმის მესამედი (მთელი რეეული): „წამება“ იწყება 353-ე ფურცლის წინა მხარეს და წყდება 359-ე ფურცლის უკანა მხარეზე. ბოლო სიტყვებია: „ღარამეთუ მოეძღუანა წმიდასა მას ეპისკოპოსსა სამრდელი“.

ამავე ხელნაწერში გვხვდება „აბოს წამება“ (145v-169v). აგრეთვე მრავალი სხვა თხზულება.

ძეგლის გადაწერის შესახებ ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ამრთა სხვადასხვაობაა. თ. ჯორდანიას ფიქრობდა, რომ იგი X საუკუნისაა, კ. კეკელიძისა და ილ. აბულაძის აზრით, ხელნაწერი XI საუკუნეშია შექმნილი. მ. ვან ესბროკმა დაამტკიცა, რომ ხელნაწერი X საუკუნით უნდა დათარიღდეს (M.v. Esbroeck, Les plus anciens homéliaires géorgiens, გვ. 56).

უკანასკნელ ხანებში ე. წ. პარხლის მრავალთავს, ისე როგორც სხვა ქართულ მრავალთავებს, იკვლევს პროფ. მიშელ ვან ესბროკი. გაიკეთა, რომ ეს ძეგლი შედგება ორი ხელნაწერისაგან, რომლებიც ხელოვნურადაა შეერთებული. მრავალთავი ხელნაწერის პირველი ნაწილია (გვ. 55).

ხელნაწერი თურქთა ტყვეობაში მოხვედრილა, XVII საუკუნეში იგი დაუსხნია მარიამ ღედოფალს და დაეით გარეჯის უღაბნოს მონასტერში ინახებოდა.

9. ჭილ-ეგრაგის იადგარი

ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია ერთი მეგად საყურადღებო ძეგლი, რომელსაც ჭილ-ეგრაგის იადგარს უწოდებენ. მას ჭილ-ეგრაგისა იმიტომ ჰქვია, რომ მისი ნაწილი დაწერილია ჭილზე, ხოლო ნაწილი ეგრაგზე. ა. შანიძე აღნიშნავს: „წიგნი შედგება რეეულებისაგან, რომლებშიც ფურცლები ზოგი ეგრაგისაა, ზოგი კი – ჭილისა, მაგრამ ისე, რომ ჭილის ფურცლები, როგორც უფრო სუსტი და მეტეხი, შიგნით არის მოქცეული, ეგრაგი კი, როგორც უფრო მკვიდრი და გამძლე, გარედანაც ეკვრის რეეულს და შიგნით შუაზედაც არის მოქცეული. ათფურცლიან რეეულებში ეგრაგისა და ჭილის ფურცლები უმეტესად ასე მისდევს ერთმანეთს: ეგრაგი 1/10, ჭილი 2/9, 3/8,

4/7, ეგრ. 5/6, ასე რომ ეგრაგის ოთხ ფურცელზე თვითეულ რეეულში ექვსი ჭილისა მოდის“ (ჭილ-ეგრაგის იადგარი, გვ. 214-215).

ხელნაწერი შეიცავს 313 ფურცელს. ვარაუდობენ, რომ დაკარგულია 27 ფურცელი (უძველესი იადგარი, გვ. 695). ტექსტი ერთ პირს გადაუწერია. ა. შანიძის ვარაუდით, გადაწერია იოვანე, რომლის მინაწერი ხელნაწერის პირველ ფურცელზე იკითხება: ღმერთო, შეიწყალე იოვანე, ამენ (ჭილ-ეგრაგის იადგარი, გვ. 216).

ძეგლი დაწერილია ასომთავრულიდან ნუსხურისაკენ გარდამავალი ხელით (ჭილ-ეგრაგის იადგარი, გვ. 216). ხელნაწერი შეიქმნა პალესტინაში (ა. ცაგარელი, ა. შანიძე...). გადაწერის დროის თაობაზე სპეციალისტებს შორის ამრთა სხვადასხვაობაა. ასახელებენ სხვადასხვა თარიღს: VII საუკუნეს (ა. ცაგარელი), IX საუკუნეს (კ. კეკელიძე), VIII-IX საუკუნეებს (პ. ინგლორძე), IX-X საუკუნეებს (ილ. აბულაძე, ლ. ხევსურიანი), X საუკუნეს (რ. შმერლინგი, ე. გარიტი, ბ. უტიე), XI საუკუნეს (ა. შანიძე). საფიქრებელია, რომ ჭილ-ეგრაგის იადგარი X საუკუნის ძეგლი იყოს, ამას უნდა მოწმობდეს როგორც პალეოგრაფიული და ენობრივი ნიშნები, ისე მისი შედგენილობა, რასაც ყურადღება მიაქცევს ბ. უტიემ და ლ. ხევსურიანმა (B. Outtier, Le iadgari sur papyrus et parchemin... გვ. 338-339; უძველესი იადგარი, გვ. 697-699).

ხელნაწერი XIX საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში მღვდელმა პორფირი უსპენსკიმ იპოვა საბაწმიდის ლავრაში (პალესტინა) და წაიღო პეტერბურგში. მას ხელნაწერი ეთიოპურად დაწერილი ჰგონებია. 1883 წელს ა. ცაგარელს ხელნაწერი უნახავს პ. უსპენსკის სახლში და მასპინძელი დაურწმუნებია, რომ იგი ქართულია. პ. უსპენსკი 1885 წელს გარდაიცვალა. მის არქივში დაცული ხელნაწერები პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკამ შეიძინა. 1923 წელს ჭილ-ეგრაგის იადგარი ზოგ სხვა ქართულ წერილობით ძეგლთან ერთად საქართველოს დაუბრუნდა.

1977 წელს ჭილ-ეგრაგის იადგარი გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა.

ჭილ-ეგრაგის ხელნაწერში დაცული უძველესი იადგარის შემცველი სინური ნუსხები (Sin-18, Sin-41, Sin-40) გამოვლინდა უკანასკნელი ხანების ინტენსიური კვლევა-ძიების შედეგად. ამან შესაძლებელი გახდა ტექსტის რეკონსტრუქცია, ჭილ-ეგრაგის იადგარის ძნელად ან მცდარად ამოკითხული ადგილების დამუსტება.

ე. მეტრეველმა, ე. ჭანკიევმა და ლ. ხევსურიანმა 1980 წელს ვრცელი გამოკვლევითურთ გამოსცეს „უძველესი იადგარი“. სხვა ნუსხებთან ერთად ამ გამოცემაში სათანადო ადგილი დაიკავა ჭილ-ეგრაგის იადგარმაც.

10. SIN-34 (ლიტურგიკული მნეიკლოპედია)

უძველესი იადგარი¹ არის შეგანილი ერთ-ერთ მეგად საინტერესო ხელნაწერში, რომელიც ინახება სინის მთაზე, ეკატერინეს სახელობის მონასტერში. ამ ხელნაწერს კ. კეკელიძემ „ლიტურგიკული ენციკლოპედია“ უწოდა. მასში გარდა იადგარისა შესულია აგრეთვე „ქაზნი“, საეკლესიო კალენდარი, კითხვა-მიგებანი, ასტროლოგიური ცნობები და სხვ.

ხელნაწერი შეუდგენია იოვანე-მოსიმეს. იგი შეიცავს 210 ფურცელს. ნაწერია ტყავისა და ქაღალდზე ასომთავრულად და ნუსხურად.

ც. ჭანკიევი მიიჩნევს, რომ ხელნაწერი რამდენიმე (შეიძლება) პირს გადაუწერია. ირკვევა ბოგი მათგანის სახელი: იოვანე, იოვანე-მოსიმე, თომა (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, I, გვ. 34).

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ ხელნაწერში გვხვდება მხედრულისაგან გარდამავალი ნუსხური (172v, 180v, 181v, 182v, 184v).

ხელნაწერში უხვად მოიპოვება იოვანე-მოსიმეს (კრებულის რედაქტორის) კომენტარები. ამ შენიშვნებში გამოვლინდება ბევრი ნეოლოგიზმი, რომლებიც ცოცხალი მეტყველების ამსახველია.

ხელნაწერში გვხვდება მრავალი ანდერძ-მინაწერი. აქ დავიმოწმებთ ბოგიერტს: „ფრიად ხაშმსა და თუალმორიდებითა დამიხსრეკიან საუდაბნოდ მეცნიერისა კაცისათჳს, რომელი-რამ დამეკლოს, შემინდვეთ ღმრთისათჳს და ლოცვასა წმიდასა თქუენსა გვედია სული ჩემი ფრიად ცოდვილი და თქუენცა ქრისტემან შეგიწყალენ, ამენ“ (123r).

ერთ-ერთი საგალობლის შემდეგ მოთავსებულია იოვანე-მოსიმეს ანდერძი: „კურელისონ. სახელითა მამისაათა და ძისაათა და სულისა წმიდისაათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაათა და მადლითა წმიდისა [აღ]გომისაათა და ყოველთა წმიდათა ადგილთაათა და მეოხებითა წმიდისა იოვანე ნათლისმცემელისაათა და მეოხებითა წმიდათა მოციქულთა, წინაწარმეტყუელთა, მოწამეთა, მღელთმოდუართა, მამათაათა და ყოველთა წმიდათაათა ესე საგალობელი იადგარნი, რომელსა შინა არიან დღესასწაულნი ყოველნი ახალნი და ძუელნი სრულიად და ქაზნი ა-იბ-ნი სრულიად ქართულად და სა[ბაწმიდურად] და ქრონიკონი სრულიად ყოვლი და სხუა მრავა[ლი] განგებაჲ, მომზადლა უფალმან დაწერად ლავრასა და უდაბნოსა წმიდისა მამისა... სალოცველად და მოსაქსენებელად სულისა ჩემისა ცოდვილისა და მშობელთა და ძმათა ჩემთა და ყოველთა მოკეთეთა და მოღუაწეთა ჩემთათჳს.

აწ გვედრები მე, გლაზაკი და ფრიად ცოდვილი, მომგებული და მხსრეკალი ამისი იოვანე, თქუენ, ყოველთა ღმრთისმოყუარეთა და ძმათა

¹ ამ ხელნაწერის მიხედვით იადგარის ტექსტი ე. მეტრეველმა გამოსცა (ძღისპირნი და ღმრთისმშობლისანი, თბ., 1971).

ჩემთა, რომელნი იმსახურებთ ამათ იადგართა, მოგუკსენებით ჩუენ, ცოდვილნი, რომელნი-ესე ვსწერთ, წმიდასა ლოცვასა თქუენსა, ცოცხალნი და მიცვალებულნი, რამთა წყალობითა ღმრთისაათა და მეოხებითა წმიდათა მისთაათა და ლოცვითა წმიდითა თქუენითა ღირს-მყ[ვენის] მარჯუენით მისა ყოველნი, და გუესმისმცა ყოველთა კმაჲ იგი ტკბილი მ[ისი]. ღირსმცა ვართ ყოველნი სმენად კმასა მას და შესლვად და დამკუდრებად [სასუფიველსა ცათასა მეოხებითა ყოველთა წმიდათაათა უკუენითი უკუენისამდე, ამენ. და ნუსცა ვისთჳს დაეყენების, ვისცა ვის უკმდენ, და რომელი რამე დამეკლოს, შემინდვეთ ღმრთისათჳს და ლოცვა-ყავთ ჩემთჳს, რამეთუ მრწამს თქუენი ლოცვაჲ, და თქუენცა ქრისტემან შეგიწყალენინ ყოველნი“ (143v).

უკანასკნელ ხანებში ლ. ხევსურიანმა მიაკვლია ამ მეგად საინტერესო ძეგლის 55 ფურცელს. ამათგან 51 ინახება პეტერბურგში, სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილების ბერძნულსა და სირიულ ფონდებში, ხოლო ოთხი – ლაიპციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში.

ძალიან საინტერესოა იოვანე-მოსიმეს ვრცელი ანდერძი, რომელიც აღმოაჩინა ლ. ხევსურიანმა. აქ მოგვყავს ნაწყვეტი: „დაიწერა და განსრულდა და შეიმოსა წმიდაჲ ესე იადგარი იერუსალემსა უდაბნოთა ლავრასა შინა დიდსა წმიდისა საბაძისა კელითა იოვანე შეცთომილისაათა დღეთა იოვანე კურთხეულისა პატრიარქისათა დასაბამითგანთა წელთა ქართულთა ხუ[ფ]ით, ქრონიკონი იყო რ[...].“

რომელი-რამ დამეკლოს, შემინდვეთ ღმრთისათჳს, რამეთუ მე ფრიად მრწამს თქუენი ლოცვაჲ, და თქუენცა ქრისტემან შეგიწყალენინ ყოველნი, ამენ“ (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, I, გვ. 142).

ამრიგად, ირკვევა ამ ძეგლის დასრულების და მისი შემოსვის თარიღი – 965 წ. (სფათ=6569; 6569-5604=965 წ.; რპე=185; 780+185=965 წ.).

11. შატბერდის კრებული

1882 წელს დიმიტრი ალექსის ძე მესხიშვილმა შესწირა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას რამდენიმე ხელნაწერი. მათ შორის განსაკუთრებით ძვირფასია X საუკუნის ხელნაწერი, რომელსაც ე. თაყაიშვილმა „შატბერდის კრებული“ უწოდა (ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 1). რადგანაც „ის თავის შინაარსით წარმოგიდგენს კრებას სხვადასხვა ნაწერებისას ... ის გადაწერილია შატბერდის მონასტერში და შეწირულია ამავე მონასტრისათვის“ (იქვე). ხელნაწერი პკუთვნებია დავით რექტორს, რომელსაც იგი ურუქებია თავისი ძმისშვილის – დიმიტრი მესხიშვილისათვის.

ძეგლი ამჟამად დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (S-1141). შეიცავს 286 ფურცელს. ე. თაყაიშვილი ვარაუ-

დობდა, რომ შატბერდის კრებულს აკლია 18 ფურცელი. ხელნაწერის ერთი ნაწილი (1-126) ასომთავრულად არის დაწერილი, ნაწილი – ნუსხურად. ე. თაყაიშვილის აზრით, ასომთავრული ანბანით შესრულებული ნაწილი გადაწერა ერთმა პირმა, ხოლო ნუსხურით გადაწერილი – სამმა. ასომთავრული ტექსტი იოვანე-ბერამ გადაწერა. მასვე დაუწერია ნუსხურად 215-248 და 285 ფურცლები. სხვა ორი გადაწერის ვინაობა უცნობია. იოვანე-ბერას, კრებულის მთავარ რედაქტორს, როგორც მას ე. თაყაიშვილი უწოდებდა, ეკუთვნის რამდენიმე მინაწერი: „ქართლის მოქცევის“ ბოლოს იოანე-ბერა წერს: „წიგნი ქართლის მოქცევისაჲ, რომლითა ღმერთმან ნათელი გამოაბრწყინვა, დასაბამი წმიდათა ეკლესიათა გამობრწყინებისაჲ ... ვითარცა ტალანტი წინამძღუართაგან დაფარული, შემდგომად მრავალთა ეპითა და წელთა ეპოვეთ“ (248r).

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იოვანე-ბერას ვრცელი ანდერძი, რომელიც მოთავსებულია ხელნაწერის 285-ე ფურცელზე: „სახელისა წმიდისა სამებისაჲსა მქადაგებულნო, ზეგარდამო ქებულნო და დიდებულნო წმიდანო მღვდელთმოდუარნო, ნეტარნო გრიგოლი ნოსელ ებისკოპოსო და ღირსო ეპიფანე კჳრელ მამადმთავარო და განთქმულო წმიდაო ბასილი, მწყემსო ყოველთა მორწმუნეთაო და დიდებულო იპოლიტმ, წინაწარმეტყუელნო, გამოუთქმელთა მადლთა მეცნიერად მეტყუელნო, დიდად განსაკრვებელნო კაცნო, პოვნილნო გულითად უფლისად, წოდებულნო მონად ქრისტესა, სამკურებელნო სულისა წმიდისანო, რომელმანცა გამოუჩინებელნი და დაფარულნი სიბრძნისანი გამოგიცხადნა, და სული წრფელი განახლდა გუამთა თქუენტა, და დაუწერენით ეკლესიასა ქრისტესსა პირად-პირადთა წიგნთა თარგმანებანი და შესხმანი წმიდისა და ყოვლად დიდებულისა ღმრთისმშობლისანი და ჩუენ გუაუწყეთ წესი აწინდელისა ქცევისაჲ ღმრთისმსახურებით და მოსაგებელი ნეტარისა მის საუკუნოჲსა სასოფებით ცხოვრებისაჲ, ვითარცა ხილული, დაუმტკიცეთ გულისხმისმყოფელთა, ვითარცა თქუა ღანიელ, საკრველმან წინაწარმეტყუელმან. მაშინ გამობრწყინდენ გულისხმისმყოფელნი იგი, ვითარცა მბრწყინვალეებაჲ სამყაროჲსაჲ, და რომელთა კეთილად კელ-ყვეს დაუნჯებაჲ ზეცისა სიმდიდრეთაჲ წარგებითა ქუეყანისა მონაგებთაჲთა და ქველისსაქმისა მათისა ახოვანებაჲ. ვითარცა ნესტჳ ოხრის წინაშე ღმრთისა და კაცთა ყოველთა აიძულებს მიბაძვებად მათა, დაღაცათუ გლახაკ ვინმე იყოს. ვითარცა წერილ არს: „მედგარო, ემსგავსე ჯინგველსა“ და შებმა-უყავ უფროჲს ძალისა შენისა, რამეთუ ღმერთი არს მომცემელი ძალისაჲ, ამისთჳს მეცა არა დავფარე სწრაფაჲ სულისა ჩემისაჲ მიზეზითა ნაკლულევანებისაჲთა, და შეუდეგ კეთილსა გულსმოდგინებასა მე, ცოდვილი და უნარჩევესი ყოველთა მოწესეთაჲ ივანე-ბერაი, და განვასრულე წმიდაჲ ესე წიგნი კაცისა შესაქმმ და მეორედ – წიგნი თჳალთაჲ და სახისმეტყუელი და იპოლიტჳ და ქართლისა

მოქცევაჲ და ცხოვრებაჲ ნეტარისა მის და დიდებულისა მღვდელთმოდურისაჲ იაკობ ნასიბინელისაჲ და თარგმანებაჲ ზოგთარჳ ფსალმუნთა დავითისთაჲ მოღუაწებითა და თანადგომითა დედისძმისა ჩემისა მიქაელისა და ძმისა ჩემისა დავითისითა. და სხუაჲ არაჲ არავის პრთავს თჳნიერ სიგლახაკისა ჩემისა. და შევწირე შატბერდს საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობლისაჲსა, რომელსაცა შინა აღვიზარდე ... სალოცველად სულისა ჩემისა ცოდვილისა და მშობ[ელთა ჩემთა] და სალოცველად მეფეთა ... ბაგრატ მეფისა და ყოველთა შვილთა მათთათჳს. და გევედრები ყოველთა, ვინცა იმსახურებდეთ წმიდასა ამას...“ (285 r-v).

დ. ბაქრაძემ ხელნაწერი IX საუკუნით დაათარიდა („შესანიშნავი ქართული მანუსკრიპტი“: ივერია“, 1889, №6; „ისტორია საქართველოსი“, გვ.57-58; ის. აგრეთვე თ. ქორდანი, „ახალი წყარო საქართველოს ისტორიისა“: „ივერია“, 1889, №4). ე. თაყაიშვილმა მიუთითა, რომ „შატბერდის კრებულის“ ერთ-ერთი გადაწერი ივანე-ბერაი და პარხლის ოთხთავის (973 წელი) გადაწერი ერთი და იგივე პირია. იგი წერდა: „იმას შემდეგ, რაც დ. ბაქრაძემ დაბეჭდა „ივერიაში“ თავისი წერილი ქართლის მოქცევის შესახებ, ჩვენ საზოგადოებაში მტკიცედ დამყარდა აზრი, რომ შატბერდის კრებული ეკუთვნის ბაგრატ I დროს, და ამ საგანზე არავის ეჭვი არ გამოუცხადებია. მაგრამ ერთი ფრიად საყურადღებო სახარება პარხლის მონასტრისა, ჩვენგან გასულ მაფხულს ნაპოვნია, და გადაწერილი იმავე ივანე ბერაის ხელით, რომელიც არის მოთავე რედაქტორი შატბერდის კრებულისა, და რომელიც არაერთხელ იხსენიებს თავის თავს ამ კრებულის მინაწერებში, გვიმტკიცებს, რომ კრებული მეცხრე საუკუნეს კი არა, არამედ მეთათჳს ეკუთვნის“ (ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, გვ. XIX-XX).

ამრიგად, „შატბერდის კრებული“ გადაწერილია X საუკუნის 70-იან წლებში. წიგნი შეუმოსავთ XI საუკუნის დასაწყისში. ხელნაწერის პირველ ფურცელზე მოთავსებულ მხედრულ მინაწერს ე. თაყაიშვილი ასე კითხულობდა: „ქრისტე ღმერთო, [ა]დიდე დიდებითა საუკუნოთ[ა] ერისთავთ-ერისთავი კურიკჳ, რომლისა ბრძანებითა და ჩე[ნი]თა შეიმოსა წიგნი ესე კელითა მათისა მიწა-მლოცველისა მიქაელისითა“. ე. თაყაიშვილის აზრით, კურიკჳ კახეთის მეფე კვირიკე III უნდა იყოს (Описание рукописей ... СМОНПР, 40, გვ. 51). ხელნაწერს, როგორც ჩანს, XVI-XVIII საუკუნეებში გამოუცვალეს ყდის ყუბა.

„შატბერდის კრებული“ ქართული კულტურის ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლია. მ. შანიძე წერს: „მეცნიერთა რამდენიმე თაობას არასოდეს შენელებია ინტერესი ამ ხელნაწერისადმი. ის გარემოება, რომ თავისი შედგენილობის მიხედვით უნიკალური კრებული შეიცავს უმნიშვნელოვანესი ისტორიული თხზულების „ქართლის მოქცევის“ უძველეს ვარიანტს, საკმაოდ იქნებოდა ამგვარი ინტერესის მიზეზის გასაგებად. მაგრამ შატ-

ბერდის კრებულის მნიშვნელობა მარტო ამით არ განისაზღვრება. კრებულში შეტანილი ყველა თხზულება ხელნაწერის გადაწერაზე გაცილებით ადრე არის შექმნილი. თითოეულ მათგანში ნათლად ჩანს ძალიან ადრეული, წინათონური ლიტერატურული და მთარგმნელობითი გრადიციების კვალი. თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ ამ ამ კრებულში შეტანილ თხზულებათაგან ზოგიერთი მხოლოდ ქართულ ენაზე არის შენახული სრული სახით, გასაგები გახდება ის შეფასება, რომელიც რ. ბლუიკმა მისცა შატბერდის კრებულს: ამერიკელმა ქართველოლოგმა, კრებულში შეტანილი ერთ-ერთი თხზულების გამომცემელმა, ხელნაწერს მასში შესულ ნაწარმოებთა მნიშვნელობის მიხედვით ქართულ ხელნაწერთა შორის „უთუოდ უპირველესი“ უწოდა“ (შატბერდის კრებული, გვ. 7).

ხელნაწერის პირველი აღწერილობა, ნ. მარის მიერ შედგენილი, 1888 წელს დაიბეჭდა „ივერიაში“ (ნ. მარის ნებართვის გარეშე).

„შატბერდის კრებულმა“ ჩვენი სამოგადოების ყურადღება უმაღლეს მიიქცია. უკვე 1889-1890 წლებში გამოქვეყნდა თ. კორდანიას, დ. ბაქრაძის, ე. თაყაიშვილის ნაშრომები. 1890 წელს ე. თაყაიშვილმა გამოსცა „ქართლის მოქცევა“, რომლის უძველესი ტექსტი ამ ხელნაწერშია დაცული, ხოლო 1891 წელს – „ნინოს ცხოვრება“ (მოქცევა ქართლისა“-ს მეორე ნაწილი). 1891 წელს მ. ჯანაშვილმა გამოაქვეყნა ნაწყვეტები „შატბერდის კრებულიდან“. მოსე ჯანაშვილმა ხელნაწერის ერთ ნაწილს უწოდა „სასწავლო კრებული“ (მეორედ გამოსცეს რობერტ ბლუიკმა და ანრი დე ვიმ 1934 წ.). 1903 წელს ნ. მარმა დაბეჭდა „იპოლიტეს თქმული თარგმანებაჲ ქებისა ქებათაჲ“. 1904 წელს მანვე გამოსცა „მკვეთათჳს სახისა სიგჳაჲ“ (ნ. მარმა ამ პუბლიკაციისათვის გამოიყენა ე. თაყაიშვილის მიერ გამოსაცემად დამზადებული ტექსტი). იპოლიტე რომაელის „ქრონიკონის“ ტექსტი 1961 წელს დაბეჭდა ილ. აბულაძემ. შატბერდის კრებულში შემავალი ტექსტები სხვადასხვა დროს გამოქვეყნდა როგორც ჩვენში, ისე უცხოეთში.

1979 წელს ბაქარ გიგინეიშვილმა და ელგუჯა გიუნაშვილმა გამოაქვეყნეს „შატბერდის კრებულის“ სრული ტექსტი. ეს არის ამ უმნიშვნელოვანესი წერილობითი ძეგლის აკადემიური გამოცემა, განხორციელებული თანამედროვე ტექსტოლოგიის დონეზე.

12. „ქართლის ცხოვრების“ გოგი ხელნაწერი

საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი წყაროა „ქართლის ცხოვრება“, რომელშიც ასახულია ჩვენი ქვეყნის ისტორია უძველესი დროიდან XVIII საუკუნემდე. „ქართლის ცხოვრება“ ჩვენამდე მოღწეულია 16 ხელნაწერით.

„ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ხელნაწერია ე.წ. ანასეული ნუსხა (ხელნაწერთა ინსტიტუტის Q-795). იგი შეიცავს 470 გვერდს, დაწერილია

მხედრულად. ხელნაწერის მომკვებლები არიან დედოფალ-დედოფალი ნესტან-დარეჯან, მისი ვაჟი – ალექსანდრე და ანა დედოფალი.

ხელნაწერის 410-ე-412-ე გვერდებზე არის გადამწერის ანდერძი: „...ადიდენ ღმერთმან და დაამყარენ ორთავე ცხოვრებათა შინა პატრონნი: დედოფალთ-დედოფალი ნესტან-დარეჯან და ძე მათი, მეფე ალექსანდრე, და დედოფალი ანა. ესენი იყუნეს უმეტეს ყოველთა ქართლისა მეფეთა და მთავართა მორწმუნენი, მაშენებელნი ეკლესიათანი. რამეთუ ალავერდი წარგყუენულ იყო წარმართთაგან, რომელ სხუათა მეფეთა ვერ კელ-ყო განწმედად და აღშენებად, ამათ აღაშენეს და განწმიდეს ყოვლისაგან ღუარძლისა, აღაშენეს ცაჲ და გუმბათი და სამკრონი, რაბამ რამე აღმატებულად და შემსგავსებულად. ვითარცა ჯერ-იყო, წინანდელთა ქმნულთა ნივთთა სიკეთითა და მოქმნულებისა შეუსწორებლობისა. და აღავსო სიწმიდითა მიერ პატიოსანთა ნაწილთა წმიდათათა, წმიდათა ხატთა და სიწმიდისა სამსახურებელთა, ყოვლად დიდებულთა, ყოვლითა სიკეთითა, შესწირნა მრავალნი გლეხნი სამსახურებელად წმიდისა გიორგისა და მოწესეთა მისთათუის, შემდგომად ამათ თანა რაოდენნიმე ეკლესიანი აღაშენეს და რაოდენნიმე წარმართთაგან შეგინებულნი ეკლესიანი განწმიდნეს სახლად ღმრთისა და წარსამართებლად მეფობისა თუისისა.

ღმერთო და ყოველნიო წმიდანო მისნო და წმიდაო გიორგი ალავერდისაო, მთავარმოწამეო, მეველ და მფარველ, მკარისა მდგომელ და განმმარჯუებელ ექმნენით ორთა ცხოვრებათა შინა პატრონთა: დედოფალთ-დედოფალსა ნესტან-დარეჯანს და ძესა მათსა, ღმრთივე გიორგისაგანსა მეფესა ალექსანდრეს და დედოფალსა ანას, რომლისა მიერ გუებრძანა პატიოსანთა ამათ წიგნთა აღწერა. დაღაცათუ ჩვენ შეუძლებელ ვიყვენით, არამედ ბრძანებათა მისთა ვერღარა ურჩ ვექმნენით. ხოლო ჩვენ ძალისაებრ, ვითარცა ძალ-გუედვა, ვილუაწეთ, დაღაცათუ ნალუაწი ესე უნდო და უმუერ არს, არამედ შენდობა იყავნ ყოველთაგან.“

ივ. ჯავახიშვილს ანასეული ხელნაწერი XV საუკუნის ბოლოს, 1479-1495 წწ-ში, გადაწერილად მიაჩნდა. უკანასკნელ ხანებში ამ ხელნაწერს XVI-XVII სს-თა მიჯნით ათარიღებენ (С. С. Какабадзе, Установление критического текста начальной части "Картлис цховреба": "Палестинский сборник", 15 (78), გვ. 172; ნ. შოშიაშვილი, „ანასეული ქართლის ცხოვრების“ პირის გადაწერის თარიღი; „მრავალთაჲ“, V, გვ. 45-55).

ხელნაწერში დაშვებულია მრავალი შეცდომა (იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, გვ. LIII-LXI). გვხვდება ისეთი შეცდომებიც, რომლებიც მოწმობენ, რომ ანასეულ ნუსხას ნუსხური დედანი სდებიან საფუძვლად: მიეშორა<მიეზობა, მსახურნი<მსგოვარნი, ბანქორი<შანქორი და სხვ. (ს. ყაუხჩიშვილი; დასახ. ნაშრ. გვ. LXII-LXIII).

ხელნაწერი 1913 წელს აღმოაჩინა ივანე ჯავახიშვილმა, გამოსაცემად დაამზადა ნათელა ჯავახიშვილმა. ტექსტი პირველად დაიბეჭდა 1942 წელს ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით და ვრცელი გამოკვლევით.

მარიამისეული ხელნაწერი (S-30) 470 ფურცელს შეიცავს. ნაწერია რამდენიმე პირის მიერ მხედრულად. ხელნაწერი ხელთ ჰქონია ვახტანგ VI-ს. იგი ჩვენი სამეცნიერო სამოგადოებისათვის ცნობილი გახდა 1884 წლიდან (იხ. „ივერია“ 1884, № VI-VIII, სადაც დაბეჭდილია დ. ბაქრაძის ვახუშტის „საქართველოს ისტორიის“ წინასიტყვაობა).

ხელნაწერში დასტურდება რამდენიმე ანდერძი: „ცოდვილს დედოფალს მარიამს დღეგრძელობით ღმერთმან შეუნდოს ცოდვანი მისნი, ამინ“ (52r);

„ღმერთო და წმიდაო ღმრთისმშობელო, ორსავე ცხოვრებასა შინა მისსა დაიცევ ქართლისა დედოფალი მარიამ, რომლისა ბრძნებით აიწერა ცხოვრება ქართლისა“ (129v);

„ღმერთო, წარმართე დედოფალთ-დედოფალი მარიამ და ცოდვანი მისნი შეუნდვენ. ღმერთო, შეიწყალე მწერალი ამისი გიორგი“ (142v).

„ღმერთო, დაიცევ ორსავე ცხოვრებასა შინა დედოფალთ-დედოფალი მარიამ და ძე მისი პირმშო ოგია, რომლისა ბრძანებითა იწერება წმიდა ესე წიგნი“ (406v).

თვლიან, რომ მარიამისეული „ქართლის ცხოვრება“ გადაწერილია 1633-1646 წლებში.

მარიამისეული ნუსხა პირველად 1906 წელს გამოსცა ე. თაყაიშვილმა.

ხელნაწერში გვხვდება მრავალი შეცდომა, მცდარი დაწერილობანი, რომელთა მიზეზი ნუსხური დედნის შეცდომით ამოკითხვაა.

1923 წელს ივ. ჯავახიშვილმა აღმოაჩინა „ქართლის ცხოვრების“ ე.წ. ჭალაშვილისეული ნუსხა, რომელიც ამჟამად ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება (Q-207). იგი შეიცავს 614 ფურცელს. ნაწერია ქალაქში მხედრულად. ხელნაწერი ორი ნაწილისაგან შედგება. მისი დასაწყისი და ბოლო (დაახლოებით ორი მესამედი) 1731 წელს გადაუწერია ერაჯ ჭალაშვილს, ხოლო შუა ნაწილი გადაწერილია XVI-XVII საუკუნეთა ხელით.

ხელნაწერში გვაქვს ვახტანგ მეექვსის რედაქციამდელი „ქართლის ცხოვრება“, რომელშიც დაცულია „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“. ამასთანავე ამ ხელნაწერის ჭალაშვილისეულ გადანაწერში შემონახულია ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ მიერ შემუშავებული ტექსტის უძველესი ვარიანტი.

1959 წელს აკაკი კლიმიაშვილმა იმერეთში, სოფ. პაგარა ხონში, ოღლა მაჭავარიანის ოჯახში იპოვა „ქართლის ცხოვრების“ მანამდე უცნობი ხელნაწერი, რომელიც სვეტიცხოვლის კუთვნილი „ქართლის ცხოვრების“ ასლს წარმოადგენს. მცხეთური „ქართლის ცხოვრება“ მოიხსენიება 1564 წლის

საბუთში. იგი დაკარგულად ითვლებოდა. ამჟამად დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

ხელნაწერი ნუსხური ანბანით არის გადაწერილი. დაზიანებულია, აკლია თავსა და ბოლოში. ხელნაწერს ახლავს ვრცელი ანდერძი: „მომენიჭა და მომემაღლა საწადელი ეს[ე] ცხოვრება და ანბავი ყოვლისა ჩრდილოეთისა საქართველოსი და მოქცევა წმიდისა მეთათამეტე მოციქულისა ნინოს მიერ, ცხოვრება და შარავანდელობა მორწმუნეთა და კეთილად მსახურთა ღმრთისათა სოსროიანთა და პაერატონთა, ვითარ სუფევდნენ, ვითარ ძალ-უდგათ, ვითარ იყოფებოდნენ. მსუროდა და მწაღდა, რათამცა კელად მომელო ამბავი მათი და გარდამომენუსსა, არა იპოებოდა სანახებსა კახეთისასა, არამედ მცხეთას ოდენ ისხნეს ეკლესიასა შინა თავთა მოციქულთასა, სუეცა ღმრთივალმართებულსა, ასალსა იერუსალიმსა. სრულ იქმნა საწადელი ჩემი: მოვიხუენ და გარდავაწერინე ჩუენ, ყოვლად უღირსმან, მდაბალმან და არაკადნიერმან, მრუმედ მხედველმან და დრკუდ მავალმან, რეცა ხუცეს-მონაზონმან, რომელსა მომენიჭა უღირსად ეპისკოპოზობა და კელთ-მედვა ბრუნვა უჯარმისკარს დიდებულისა და ცხოველისა ეკლესიისა წმიდისა სამუბისა, ნიკოლოზს, ძესა მწიგნობართუხუცესისა იოანესა. რაოდენი ვპოვე, ანუ დედასა შიგან ეწერნეს, ყოველივე აღვაწერინე და მივართუით ღირსისა და ყოვლად სანაგრელისა ამა ალავერდელისა ნიკოლოზის ძმას ჩოლოყაძეს, კეთილმორწმუნესა, რჯულსა ქრისტიანობისასა მტკიცედ მპყრობელსა, ღმრთისმოშიშს, სამართალ-გამგებობით ქებულსა სახლთუხუცესს დურმიშ-ანს, მას ეამსა, ოდეს მეუფე ჯდა საქართველოს კახეთის შემკუიდრეთ კელმ-წიფეთმგელი ერეკლე, ხოლო კახეთი ყვენს მიებოძა და განჯის ხანი მპყრობელთადა. დაიწერა დაბასა სამებისასა ქრონიკონსა ტპე“.

ძეგლი გადაწერილია 1697 წ. (1312+385=1697 წ.).

„ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის შესწავლასა და მის მეცნიერულ პუბლიკაციას უდიდესი ამაგი დასდო ს. ყაუხჩიშვილმა. მან ყველა ხელნაწერის მიხედვით დაადგინა ამ ძეგლის ტექსტი, დაურთო გამოკვლევა და ლექსიკონი (I ტომი გამოვიდა 1955 წ.; II – 1959 წ.; IV – 1973 წ.).

13. „ვეფხისტყაოსნის“ 1646 წლის ხელნაწერი

„ვეფხისტყაოსანი“ ჩვენამდე მრავალი ხელნაწერთაა მოღწეული (ხელნაწერთა რიცხვი 160-ს აჭარბებს). სამწუხაროდ, დღეისათვის დაკარგულად ითვლება პოემის უძველესი ხელნაწერები. შემოგვრჩა მხოლოდ ცალკეული ფრაგმენტები და მინაწერები XV საუკუნიდან. ამჟამად ძნელია იმის თქმა, თუ რა მოუვიდა იმ ძველ ხელნაწერებს, რომელთაგან ერთი ეგრატზე ყოფილა ნაწერი, მეორე კი 1443 წლისაა, და რომლებიც პლატონ იოსელიანს უნახავს (П. Иоселиани, Шота Руставели, გვ. 2-4).

ჯერჯერობით ცნობილ ხელნაწერთა შორის ყველაზე აღწერილობითი ითვლება 1646 წ. მამუკა თავაქარაშვილის გადაწერილი ნუსხა (ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში – H-599). იგი შეიცავს 267 ფურცელს. ნაწერია მხედრულად. პოემის ტექსტი სამეგრელოს მთავრის ლევან II-ის დაკვეთით გადაუწერია მამუკას, რომელიც სამეგრელოს მთავრის ტყვე ყოფილა. მასვე მოუხატავს ხელნაწერი. 267-ე ფურცელზე იკითხება გადაწერის ანდერძი: „[დიდება სრულმყოფელსა ღმერთსა, ყოველთა შემწე-მფარველსა, ვიწყო ეს ვეფხისტყაოსანი“ თიბათვესა ცამეტსა, სრულ-ვეყაე თერამეტსა აგვისტოსა, ქრონიკონსა სამასოცდათოთხმეტსა. [თუ რა]მ აკლდეს, ნურავინ დამწყველით, ტყვეობაშიდ ვსწერდი“.

მე-19 საუკუნის დასაწყისში ხელნაწერი პკუთვნებია გრიგოლ ანთაძეს, რასაც მოწმობს შემდეგი მინაწერი: „ეს სრული ვეფხისტყაოსანი“ თავისის სრული სამხატვროათა აზნაურის გრიგოლ ანთაძესი არის. უმეტესაგან, რომელთაც გენებოს საუბარნი, ესე იხმართ. კარგად გაფრთხილდით, რომ არსად წაბღალთ და არც დახივთ, რომელმაც ბრახოს მოსაპარავად და ან შეეხოს, მასამც პრისხამდეს მამა, ძე და სული წმინდა, ამინ, ამინ, ამინ“ (1r). 1911 წელს ხელნაწერი ნინო კორინთელისაგან იყიდა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმმა. შემდგომში სხვა ხელნაწერებთან ერთად გადაეცა საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა ინსტიტუტის განყოფილებას, ხოლო 1958 წელს - ხელნაწერთა ინსტიტუტს.

IV. საქართველოსა და მის გარეთ არსებულ ცენტრებში დაცული ქართული ხელნაწერები

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ ქართულ ხელნაწერთა აბსოლუტური უმრავლესობა ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება. ამას გარდა, მრავალი ძვირფასი ხელნაწერი დაცულია სხვა წიგნთსაცავებსა და მუზეუმებში, როგორც ჩვენში, ისე უცხოეთში.

საქართველოს სახელმწიფო არქივში ინახება 700-მდე ხელნაწერი. მათ შორის №107 -ოთხთავი (X ს.), №172 - საგალობელთა ნაწყევლები (X ს.), №200 - სამოციქულოს ფრაგმენტები (XI ს.) და სხვ. არქივში ძველ ხელნაწერთა ფონდი 1923 წელს შეიქმნა. აქ ინახება მოსკოვისა და პეტერბურგის სიძველეთსაცავებიდან ჩამოტანილი ძეგლები, აგრეთვე საქართველოს

სხვადასხვა კუთხეში შეკრებილი სიძველეები (ხელნაწერთა აღწერილობა ორ ტომად არის გამოცემული I - 1949 წ., II - 1950 წ.).

ასამდე ხელნაწერია დაცული საქართველოს ეროვნულ ბიბლიოთეკაში. მათ შორის უძველესია კალის (ლაგურკის) ლექციონარი, რომელიც X საუკუნის I ნახევარშია გადაწერილი და ნაპოვნია კალის (ლაგურკის - მესტიის რაიონი) წმინდა კვირიკეს სახელობის ეკლესიაში, (აქედან სახელწოდება - ლაგურკის ლექციონარი. სე. ლაგურკა - „საკვირიკო“). 1241 წელს არის გადაწერილი ოთხთავი (№1). სხვა ნუსხათაგან დავასახელებთ კრებულს (1732 წ. №2), რუსუდანიანს (1821 წ. №8) და სხვ. ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერები და დოკუმენტები აღწერა ც. ჩიკვაშვილმა (48).

ხელნაწერთა მდიდარი კოლექცია ინახება აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში¹. აქ უმთავრესად თავმოყრილია იმერეთის, რაჭისა და ლენხუმის ეკლესია-მონასტრებიდან შემოსული ხელნაწერები. განსაკუთრებით უნდა გამოიყოს გელათის მონასტერში გადაწერილი და დაცული ძეგლები, რომლებიც ასახავენ იმ დიდ კულტურულ მუშაობას, რომელიც აქ თავის დროზე იყო გახალხებული (ისიც აღსანიშნავია, რომ მრავალი გელათური წარმოშობის ხელნაწერი ამჟამად თბილისში ინახება).

ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ხელნაწერები უმთავრესად XI-XVIII საუკუნეებით თარიღდება. დავასახელებთ რამდენიმეს: №176 (ახალი აღთქმის ნაწყევლები, XI ს.), №19 (იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება, 1047 წ.), №20. (იგივე ძეგლი, 1048 წ.), №21 (იოანე ოქროპირის იოვანეს სახარების თარგმანება, 1053 წ.), №181 (ფსევდომაკარი შეგვიპტელის თხზულებანი, XI ს.), №668 (სახარების ფრაგმენტები, XI ს.), №671 (ბიბლიის ფრაგმენტები, XI ს.) და სხვ. ქართული მწერლობის ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მეგაფრასულ კრებულებს (№1, №2, №3, №4, №5). მათ შემოინახეს მრავალი უნიკალური ძეგლი.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში რამდენიმე ძველი ქართული ხელნაწერი ინახება. მათ შორის ყველაზე ძველი და მნიშვნელოვანია ადიშის ოთხთავი (897 წ.). ეს არის უძველესი თარიღიანი ქართული ხელნაწერი საქართველოს წიგნთსაცავებში. სხვა ხელნაწერთაგან უაღრესად საინტერესოა ლაგალის ლექციონარი (X ს. I ნახევარი), მესტიის ოთხთავი (XI ს.), იელის იადგარი (X-XI სს.), იენაშის ოთხთავი (XII-XIII სს.). აქვე ინახებოდა კალის ლექციონარი (X ს. I ნახ.), ძველი ქართული ენის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლი, რომელიც ამჟამად რესპუბლიკის ეროვნული ბიბლიოთეკის ფონდშია დაცული.

¹ 1953 წელს გამოიცა ამ ხელნაწერთა აღწერილობის I ტომი, 1963 წელს კი - II. სულ ამ წიგნებში აღწერილია 692 წერილობითი ძეგლი.

არაერთი საინტერესო ხელნაწერია ახალციხის, გორის, ზუგდიდის, მარტვილის, ბათუმის, თელავისა და საქართველოს სხვა ქალაქების მუზეუმებში.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლთა მნიშვნელოვანი კოლექცია ინახება რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში (პეტერბურგი). რ. ორბელი, რომელმაც შეადგინა ამ ხელნაწერთა ვრცელი აღწერილობა, წერდა: „Собрание грузинских рукописей Института востоковедения Академии Наук СССР содержит письменные памятники, представляющие большой интерес для изучения истории и культуры грузинского народа. При решении отдельных научных вопросов многие из них служат важными источниками, а некоторые представляют чрезвычайно ценный материал для изучения грузинской палеографии, что относится преимущественно к экземплярам, замечательным своей древностью или художественным оформлением“ (Р. Р. Орбели, Собрание грузинских рукописей, გვ. 1). აქ დაცულია 506 ხელნაწერი და 429 დოკუმენტი. რ. ორბელმა გამოაქვეყნა მხოლოდ 161 ხელნაწერის აღწერილობა.

აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში ინახება გ. ავალიშვილის, მ. ბროსეს, თ. ბაგრატიონის, პლატონ იოსელიანის, ა. შევრენისა და სხვათა კოლექციები და არქივები, რომლებიც შეიცავენ ქართული ენისა და კულტურისათვის უაღრესად საინტერესო ძეგლებს. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ „იოვანე ოქროპირის თარგმანება იოვანეს სახარებისა“, გადაწერილი 1038 წელს, გრიგოლი ნაძიანძელისა და გრიგოლი ნოსელის ნაწარმოებები (1040 წ.). მიუთითებენ, რომ ეს არის უნიკალური ნუსხა, რომელიც შეიცავს ექვთიმე ათონელისა და ეფრემ მცირის მიერ თარგმნილ ამ საინტერესო თხზულებებს (Р. Р. Орбели, დასახ. ნაშრ., გვ. 62), აქვება დაცული ანტონი პირველის „ქართული გრამატიკის“ ნუსხა და მრავალი სხვა.

სალგიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცულ წერილობით ძეგლთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია: იოანე-ბოსიმეს ნარე-დაქციევი ასკრონომიულ-გამოთვლითი გრაქტატი (951 წ.), გბეთის ოთხთავი (995 წ.), ქსნის ოთხთავის ფრაგმენტები (X ს. I ნახევარი), საგალობელთა კრებულები და სხვ.

სალგინოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილების ბერძნულ და სირიულ ფონდებში ლ. ხევსურიანმა მიაკვლია ფრაგმენტებს Sin-34 ხელნაწერისა (51 ფურცელი). კრებული შეადგინა იოვანე-ბოსიმემ. მანვე გადაწერა ერთი ნაწილი.

XVIII-XIX საუკუნეების 9 ხელნაწერი ინახება მოსკოვში, ლენინის სახელობის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში (ნასყიდობის წიგნი, 1729 წ.; პარაკლისნი, 1822 წ.; ფსალმუნნი, 1859 წ.; სიბრძნე სიცრუისა, 1782 წ.; ქამნი, XVII-XIX სს. და სხვ.). ისინი აღწერა ლ. ქუთათელაძემ.

ძველი ქართული ხელნაწერები ინახება ერევანში, მატენადარანის კოლექციაში, აგრეთვე ერმიაძინის საპატრიარქო ბიბლიოთეკაში. სამწუხაროდ, მათი დაწვრილებითი აღწერილობა არ მოგვეპოვება.

ქართული ხელნაწერები არის პარიზის, რომის, ვენის, გრაცის, გოტინგენის, პალეს, ლაიფციგის, მარბურგის, გიუბინგენის, ლონდონის, პარვარდის, ოქსფორდის, ბირმინგემის, სოფიის, კრაკოვის, პრაღის და სხვა დიდი ქალაქების მუზეუმებსა და ბიბლიოთეკებში.

პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში ამჟამად ინახება 29 ქართული ხელნაწერი. ეს ხელნაწერები სხვადასხვა დროს აღწერეს მ. ბროსემ, ალ. ხახანაშვილმა, ფრ. მაკლერმა, ე. თაყაიშვილმა. პროფ. ე. თაყაიშვილი წერს: „პარიზის ქართულ ხელნაწერებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს დღესაც ჩვენთვის. აქ დაცულია რამოდენიმე იშვიათი ხელნაწერი, რომელთა ცალი ან სულ არ არის, ან ცოტა მოგვეპოვება ცნობილ წიგნთსაცავებში“ (ე. თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები..., გვ. 1).

აქ დაცულ ქართულ წერილობით ძეგლთაგან განსაკუთრებით უნდა გამოვყოთ №3 (ლექციონარი, XI ს.), №5 (მარხვანი, რომელიც სამი ნაწილისაგან შედგება, პირველი — XI ს., მეორე — XII ს., მესამე — XIII ს.), №42 (იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება, XI ს.), №28 (ოთხთავი, XIII ს.), №8 (საგალობელთა კრებული XII ს.) და სხვ.

საინტერესოა, რომ №28 ხელნაწერი საქართველოში არის გადაწერილი და შეწირულია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის. იგი ამ მონასტრიდან დიდი ხნის წინ წაუღიათ. სწორედ ამის გამო ვერ მოხვდა იგი ა. ცაგარელისა და რ. ბლუმიკის აღწერილობებში (ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 64).

პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკას ბოლო ხანებში, მას შემდეგ, რაც გამოვიდა ე. თაყაიშვილის აღწერილობა, მხოლოდ ერთი პაგარა კრებული შეემატა, რომელიც შეიცავს 3 ფურცელს. ამ კრებულის პირველი ფურცელი, როგორც ეს ნათელყო ბ. უტიემ, არის ხანშეგი ლექციონარის ფრაგმენტი, თავის დროზე აღწერილი ა. ცაგარელის მიერ სინის მთაზე.

ავსტრიაში ქართული ხელნაწერები დაცულია ვენასა და გრაცში. ვენაში 4 ქართული ხელნაწერი ინახება ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში, ხოლო 7 — მხითარისკების ბიბლიოთეკაში. მხითარისკთა ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერები შედარებით ახალია (XVIII ს.). აქ ინახება: ფსალმუნნი, მოსეს გალობანი, ანას ლოცვა, იონას გალობა და სხვ.

ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ ხელნაწერთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია №2 და №4. №2 კრებული შეიცავს სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა პირის მიერ გადაწერილ თხზულებებს. მათ შორის აღმოჩნდა ქართული ენისა და მწერლობისათვის უმნიშვნელოვანესი ხანშეგი გექსტები. ამ ხელნაწერს ინტენსიურად იკვლევს ინგლისელი პროფესორი ჯ.

ბერძნული. ხელნაწერი თავის დროზე აღწერა ალ. ცაგარელმა. იგი ჯერის მონასტერში ინახებოდა.

№4 ხელნაწერი მრავალთავეს მსგავსი კრებულია, აგრეთვე უაღრესად საინტერესო, იგი გადაწერილია 1160 წელს კედვაში, გარეჯის მახლობლად. ეს ძეგლიც, როგორც გრ. ფერაძე ფიქრობს, ჯერის მონასტერს ეკუთვნოდა, მაგრამ იგი ა. ცაგარელს არ უნახავს, მანამდე მოიტაცეს.

№3 ხელნაწერი თებერვლის თვეის შემცველია. გადაწერილია იოანე ხახულელის მიერ X-XI საუკუნეებში. იგი აღწერა ა. ცაგარელმა.

ეს ხელნაწერები ევნის ნაციონალურმა ბიბლიოთეკამ 1931 წელს შეიძინა ალექსანდრიაში ვიღაც ანტიკვარისაგან.

№1 ხელნაწერი წარმოადგენს სახარებას (გიორგი მთაწმიდლის რედაქციისას). იგი 1931 წლამდე მოეპოვებოდა ევნის ბიბლიოთეკას. ევნის ხელნაწერები აღწერა გრ. ფერაძემ.

ქალაქ გრაგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში, ცნობილი ქართველოლოგის პ. შუხართის ნაანდერძე კოლექციაში, ინახება 7 ქართული ხელნაწერი (5 ასე თუ ისე სრული, 2 კი ნაწყვეტების სახით მოღწეული). ისინი პ. შუხართმა შეიძინა ალფონს მილიხისაგან. ეს ხელნაწერები თავის დროზე დაცული იყო სინის მთაზე. აღწერა ა. ცაგარელმა 1883 წელს. როგორც ჩანს, 1883-1895 წლებში ისინი გაიტაცეს და ევროპაში წაიღეს გასაყიდად (ვენელმა მხატვარმა, რომელსაც ეს ხელნაწერები ჩაუვარდა ხელთ, ისინი შესთავაზა ევნის სასახლის ბიბლიოთეკის დირექტორს ფონ ცაისბერგს. ცაისბერგმა ხელნაწერები არ იყიდა მათი საეჭვო წარმოშობის გამო. მაშინ ისინი შეიძინა პ. შუხართმა, რომელსაც შესანიშნავად ესმოდა მათი მნიშვნელობა).

გრაგში დაცულ ხელნაწერთაგან უმნიშვნელოვანესია ხანმეტი ლექციონარი. ამ ძეგლის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ და ამჯერად არას ვიტყვით. სხვა ხელნაწერებია: №2 (ფსალმუნნი, X ს. I ნახევრისა. პალიმფსესტია, ქვემოთა ტექსტი სომხურია), №3 (სუმეონ სალოსის ცხოვრება), №4 (კონდაკი, X ს.), №5 (იოვანე ოქროპირის ქამისწირვა, X ს.), №6 (ნაწყვეტი იოანეს სახარებიდან – 15, 8-19, X ს.), №7 (ნაწყვეტი მრავალთავეიდან, X-XI სს.).

პ. შუხართს უნდა ეუმაღლოდეთ, რომ გადავირჩინა ქართული ენისა და მწერლობის ეს შესანიშნავი ძეგლები.

გერმანიაში (გოტინგენი, ჰალე, ლაიფციგი, მარბურგი, ტიუბინგენი) დაცული ხელნაწერების (15 ერთეული) აღწერილობა გამოსცა ცნობილმა ქართველოლოგმა იულიუს ასფალგმა. გოტინგენში ინახება ერთი ხელნაწერი (სირიულ-ქართული პალიმფსესტი, XI ს.), ჰალეს აღმოსავლეთმცოდნეობის სამოგადოების ბიბლიოთეკაში – ერთი (ყარამანიაში), ლაიფციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში – ხუთი ხელნაწერი (ნაწყვეტები მრავალთავეიდან, 9

ფურცელი, XI ს.; თთუენი, XII ს.; კრებული, X-XIII სს.; მარხვანი, X-XIII სს. და სხვ.). მარბურგის ბიბლიოთეკაში ინახება 4 ხელნაწერი (იოანე ოქროპირის ქამისწირვა, X-XI სს.; ქაშნი, 1728 წ.; კრებული, 1778 წ.; სახარების ნაწყვეტები და ლოცვანი, XIX ს.). ტიუბინგენის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში ინახება 4 ხელნაწერი (ქამისწირვა, XIV-XV სს.; სულხან-საბას ლექსიკონი, XVIII ს., მეფე ირაკლის ისტორია XVIII ს.; სახარების ნაწყვეტები, XII ს.).

ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბოძლეს ბიბლიოთეკაში დაცულ ხელნაწერთა შორის ყველაზე ძველია ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის ფრაგმენტები, რომლებიც შეიცავენ იერემიას წინასწარმეტყველების ნაწყვეტებს. მათი ფოტოპირები გამოსცა პ. კოკოვეცმა, ხოლო ქართული ტექსტი წაიკითხა და გამოაქვეყნა ივ. ჯავახიშვილმა.

ოქსფორდის ქართული ხელნაწერების შესახებ სპეციალური ნაშრომი ეკუთვნის გამოჩენილ ინგლისელ ქართველოლოგს დ. ლანგს.

ბრიტანეთის მუზეუმში ინახება მრავალთავეს XI საუკუნით დათარიღებული ხელნაწერი („მამათა ცხოვრებანი“). ეს საინტერესო ძეგლი ვრცელი გამოკვლევითურთ გამოსცა ვ. იმნაიშვილმა 1975 წელს.

კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცულია ხანმეტი იერემიას წინასწარმეტყველების ფრაგმენტები. ამ ხელნაწერის შესახებ უკვე ვისაუბრეთ.

ოლივერ უორდროპმა 1911 წელს, თბილისში ყოფნისას, შეიძინა რამდენიმე ქართული ხელნაწერი ოქსფორდის უნივერსიტეტში დაარსებული მარჯორი უორდროპის სახელობის ფონდისათვის (მარჯორი უორდროპი 1909 წ. გარდაიცვალა). ამ ფონდმა ღიდად შეუწყო ხელი ქართველოლოგიურ კვლევა-ძიებას ინგლისში.

ო. უორდროპის მიერ თბილისში შესყიდული ხელნაწერები აღწერა ე. თაყაიშვილმა. ო. უორდროპს შეუძენია: ვახტანგ VI -ის სამართლის შემცველი კრებული, სულხან-საბას ლექსიკონის ხელნაწერი, სირინოზიანი, ალექსანდრიანი, ანდრია სალოსის ცხოვრება, ეზოპეს ცხოვრების აღწერა, სულხან-საბას „მოგზაურობა ევროპაში“ და სხვ. სულ 13 ხელნაწერი. ამჟამად ისინი დაცულია მარჯორი უორდროპის ფონდში.

ამას გარდა ამ ფონდში ინახება „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერები, მთელი რიგი იურიდიული დოკუმენტები და სხვ.

ვატიკანის ფონდებში ამჟამად დაცულია 17 ხელნაწერი და მრავალრიცხოვანი დოკუმენტები. ხელნაწერების საფუძვლიანი აღწერილობა გამოსცა მ. თარხნიშვილმა.

ვატიკანის ფონდებში დაცული ძეგლებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია: X საუკუნეში გადაწერილი ოთხთავი (№1 Iberico du Vaticani), მამათა სწავლანი, 1123 წლისა (Borgia georgiano №4), კურთხევანი, XIII-XIV სს.

(Borgia georgiano № 7), თეოდორე სტუდიელის სწავლათა გიორგი მთაწ-
მიდლისეული თარგმანი (Borgia georgiano № 8) და სხვა.

აშშ-ში, ქ. ნიუტონში, ინახება X საუკუნის შესანიშნავი ხელნაწერი —
ბერთის ოთხთავი, იგი გადაწერილია სამხრეთ საქართველოში, ბერთაში. ეს
ხელნაწერი 1830 წელს შეუძენიათ ამერიკელ მისიონერებს ყარსში. რ.
ბლეიკმა პირველად აღწერა ეს ხელნაწერი და იგი X საუკუნის მიწურულით
დაათარილა.

ამერიკაში ინახება აგრეთვე თთვენი (XI ს.).

პრისტონის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცულია ალექსანდრე
კეპრელის „საკითხავი პოვნისათვის პატიოსნისა და ცხოველმყოფელისა
ჯუარისა“ (X ს.). იგი ინახება Garrett-ის კოლექციაში (№ 24). ტექსტი გამოსცა
თ. მგალობლიშვილმა (1978 წ.).

V. უკველესი ხელნაწერთსაცავები

პალესტინაში ქართველთა ინტენსიური მოღვაწეობის კვალი V საუ-
კუნიდან იჩენს თავს. დიდი ცენტრები იყო საბაწმიდა, პალაერა, სინის მთა,
გოლგოთა, კაპპათა, გეტსიმანია და და სხვები. ასე, მაგალითად, „საბაწმიდა
არის ქართველთა მწიგნობრული საქმიანობის უძველესი კერა უცხოეთში“
(ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, გვ. 328). აქ შემუშავდა
ქართული ოთხთავის ე. წ. საბაწმიდური რედაქცია, გადაიწერა სინური მრავ-
ალთავი და სხვ. საბაწმიდის ლავრაში მოღვაწეობდნენ: მაკარი ლეთეთელი,
პიმენ კახი, გიორგი ტფილელი, მარტყრი საბაწმიდელი, იოვანე-მოსიმე და
მრავალი სხვ.

პალაერაში, ანუ ძველ ლავრაში (პალაია ლავრა), რომელსაც ხარი-
გონის ლავრას უწოდებენ, X-XI საუკუნეებში არაერთი ქართველი მწიგნო-
ბარი იღვწოდა (იოანე საფარელი, პავლე პალაერელი, თეოდორე პა-
ლაერელი, გრიგოლ ხარიგონწმიდელი და სხვ.). აქ გადაწერილ თხზულე-
ბათაგან უაღრესად საინტერესოა „იოანე ოქროპირის ცხოვრება“ (H-2124,
968 წ.). აქვე პავლე პალაერელს გადაუწერია მრავალთავი (Sin-11, XI ს.),
უაღრესად საინტერესო ქართული ლიტერატურისა და ენის ისტორიისათვის.
სინის მთაზე ინახება თეოდორე პალაერელის დავალებით სუძეონ მგა-
ლობლის გადაწერილი იადგარი (Sin-40, X ს.) და სხვ.

პალესტინაში მოღვაწე ქართველ მწერალთა ნაშრომები აღრევე მოხ-
ვდა სინის მთაზე, სადაც დიდი კულტურული ცენტრი შეიქმნა.

1. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისა

ქართული მწერლობის და, საერთოდ, ქართული კულტურის ისტორი-
ისათვის უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტი იყო ჯვრის მონასტრის დაარსება
იერუსალიმში. მის აღმაშენებლად ითვლება XI საუკუნის I ნახევარში მოღ-
ვაწე გიორგი-პროხორე შავთელი. მონასტრის დაარსების ინიციატორები
ყოფილან ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდელები. დიდი ღახმარება გაუწევია ამ
საქმეში ბაგრატ IV-ს (1027-1072). ლ. მენაბდე წერს: „ახლად დაარსებულ სა-
ვანეში მალე თავი მოიყარა ქართველ მოწესეთა მრავალრიცხოვანმა
ჯგუფმა. მათ შორის ბევრი მწიგნობარი იყო. ზოგიერთი მათგანი ადრე
სხვაგან მოღვაწეობდა, ახლა ჯვარში გადასახლდა და იქ გააგრძელა მწიგ-
ნობრულ-ლიტერატურული საქმიანობა. ჯვარში გაჩაღდა კულტურულ-
საგანმანათლებლო მუშაობა, რომელიც მეტწილად ხელნაწერების გამრავ-
ლებასა და კრებულების შედგენაში გამოიხატებოდა“ (ლ. მენაბდე, დასახ.
ნაშრ., გვ. 84). აქ მოღვაწეობდნენ ისეთი მუშაკები, როგორებიც იყვნენ:
თვით პროხორე, იოანე დვალი, მიქაელ დვალი, შავი იოანე და სხვ. ზემოთ
უკვე ითქვა, რომ აქ არის შემორჩენილი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“
ერთადერთი ნუსხა.

აქ გადაწერეს პალესტინის მამათა ცხოვრებანი, რომელიც ამჟამად
ლონდონშია დაცული (Add-11281, XI ს., გამოსცა ვ. იმნაიშვილმა, თბ., 1975 წ.),
პიმნოგრაფიული კრებულები, სვინაქსარები, ვაშნი და მრავალი სხვა. აქ
არის დაცული მრავალი თხზულება, რომლებიც თარგმნილია ექვთიმე და
გიორგი მთაწმიდელების, ეფრემ მცირისა და სხვათა მიერ. შემონახულია
არაერთი ბიბლიური ტექსტის შემცველი ნუსხა.

შუა საუკუნეებში ჯვრის მონასტერი არაერთგზის მოიხრდა. ქართ-
ველთა გავლენა თანდათან შესუსტდა, ბოლოს იგი ბერძენთა ხელში
გადავიდა. ოდესღაც უდიდესი და უმდიდრესი ბიბლიოთეკის ნაშთილა ინახება
იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში. ამჟამად აქ დაცუ-
ლია 155 ქართული ხელნაწერი. ისინი სხვადასხვა დროს აღწერეს ნ. ჩუ-
ბინაშვილმა, ა. ცაგარელმა, ნ. მარმა და რ. ბლეიკმა. იერუსალიმური წარმო-
შობის ზოგი ხელნაწერი ამჟამად ინახება თბილისის, ვენის, ვაშინგტონის,
პეტერბურგის სიძველეთსაცავებში, ზოგის ადგილ-სამყოფელი კი უცნობია.

2. სინის მთის მონასტრისა

ძველი ქართული მწერლობის ძველთა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი
კოლექცია ინახება სინის მთაზე, წმინდა ეკატერინეს სახელობის მონასტრის
წიგნოსაცავში. როგორც ჩანს, ქართველთა ინტენსიური ლიტერატურული
მოღვაწეობა სინის მთაზე IX საუკუნიდან იწყება და მენიგს X საუკუნეში
აღწევს. ქართველებს სინაზე რამდენიმე მონასტერი დაუარსებიათ. აქ უმ-
დიდრესი ბიბლიოთეკები არსებობდა, რომლებიც მრავალ ასეულ წიგნს

ითვლიდნენ. ერთ-ერთი ძველი მწიგნობარი, ბასილი მხსრეკელი სიამაყის გრძნობით აღნიშნავდა: „მონასტერნი სავსენია წიგნითა და არა სადა უწყი ნაკლულევანი“. სინის მთაზე ამჟამად 100-ზე მეტი ქართული ხელნაწერი ინახება. მათ შორის ყველაზე ადრინდელია „სინური მრავალთავი“ (864 წ.). მის შესახებ ზემოთ უკვე ითქვა. ბოლო დროს აღმოჩნდა 54 ახალი, მაგრამ ჯერჯერობით უცნობი ხელნაწერი, ისინი ახლახან იპოვეს.

ქართული ენისა და ქართული კულტურის ისტორიისათვის უაღრესი მნიშვნელობა ენიჭება აქ დაცულ ოთხთავის ხელნაწერებს (Sin.-15, Sin.-30), ლექციონარს (Sin.-37), აგიოგრაფიულ კრებულს (Sin.-6), ეფრემ ასურის ქადაგებებს (Sin.-97), საგალობელთა შემცველ ხელნაწერებს (Sin.-1, 14, 17, 18, 20, 26, 34, 40, 41, 49, 59, 64, 65), პარაკლიტონებს (№ 3, 13, 17, 21) და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ აქ დაცული ხელნაწერების უმეტესი ნაწილი X საუკუნით თარიღდება. ეს უკვე ჭაფისთავედ მიუთითებს მათ მნიშვნელობაზე. ისიც უნდა ითქვას, რომ ამჟამად აქ ინახება იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში, გეთსამანიაში, კაპპადოკიაში, გოლგოთაზე, კალიპოსში, საბაწმიდის ლავრასა და ქართველთა სხვა მწიგნობრულ ცენტრებში თარგმნილი და გადაწერილი თხზულებანი, აგრეთვე ის ხელნაწერები, რომლებიც იოანე-ბოსიმეს, ქართული კულტურის ამ დიდი მოღვაწის, მიერ არის გადაწერილი, ნარედაქციევი, ან შედგენილი).

რა თქმა უნდა, ღლეისათვის შემონახული ხელნაწერები მხოლოდ უმცირესი ნაწილია იმისა, რაც ჩვენმა წინაპრებმა აქ შექმნეს. საოცარი ის კი არ არის, რომ დაიღუპა ქართული წიგნთსაცავების უმდიდრეს კოლექციათა უმრავლესობა, არამედ ის, რაც გადარჩა, ამ მხარეს სომ არ დაჰკლებია მგარვალთა, ბარბაროსთა და ყაჩაღთა თარეში არც ადრე და არც უკანასკნელ ხანებში. სტიქიაც დაუნდობელი იყო. ხშირი მიწისძვრები სპობდა მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლებს.

მოხდა ისე, რომ XV საუკუნიდან აქაურ მონასტრებში ქართველები აღარ არიან. ამანაც შეაპირობა ის, რომ ქართულ ხელნაწერებს სპობდნენ, იტაცებდნენ, ყიდდნენ. ასე მოხდა ევროპის სხვადასხვა ქალაქში უნიკალური და უძველესი ქართული ხელნაწერები. და მაინც, რაც ჩვენთვის ცნობილია, ალბათ, უმცირესი ნაწილია ყაჩაღურად მიტაცებული ჩვენი ეროვნული განძისა. ვინ იცის, რამდენი უძვირფასესი ძეგლი სადმე კერძო კოლექციაში ინახება და ჩვენთვის ხელმიუწვდომელია.

სინის მთაზე ქართველ მეცნიერთაგან პირველად იყო პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი ალ. ცაგარელი, რომელმაც აღწერა 92 ხელნაწერი. 1902 წელს აქ ნაყოფიერად იმუშავეს ნ. მარმა და ივ. ჯავახიშვილმა. 1927 წელს სინური ხელნაწერები შეისწავლა რ. ბლეიკმა. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ვაშინგტონის კონგრესის ბიბლიოთეკის ექსპედიციას სინის მთაზე და იერუსალიმში დაცულ სიძველეთა გადასაღებად 1950 წელს.

მასში მონაწილეობდა ბელგიელი ქართველოლოგი, აკად. ჟ. გარიტი. ამ ექსპედიციამ გადაიღო ყველა ქართული ხელნაწერის მიკროფილმები, ხოლო ეურარ გარიტმა გამოაქვეყნა პატრისიტიკული, აგიოგრაფიული, ბიბლიური და ასკეტიკური ხელნაწერების (სულ 38 ერთეული) ვრცელი და მაღალმეცნიერული აღწერილობა. ჟ. გარიტის ამ ნაშრომის უდიდესი მნიშვნელობა ქართველოლოგიისათვის საყოველთაოდ არის აღიარებული. მანვე გამოაქვეყნა სინის მთაზე დაცული მრავალი ძეგლი.

ხელნაწერთა ინსტიტუტმა წამოიწყო სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა დაწვრილებითი აღწერილობის გამოცემა (I ტ. I ნაკვ. – 1978; I ტ. II ნაკვ. – 1979; I ტ. III ნაკვ. – 1980). ამ ინსტიტუტის თანამშრომლები (ზ. ალექსიძე, მ. ქავთარია, მ. შანიძე და სხვები) უკანასკნელ ხანებში მუშაობდნენ სინის მთაზე.

3. ათონის მკერთა მონასტრისა

ქართული კულტურის ისტორიისათვის განსაკუთრული მნიშვნელობა ენიჭება ათონის ივერთა მონასტერს. აქ მოღვაწეობდნენ იოვანე და ეფთვიმე, გიორგი მთაწმიდლები, გიორგი მცირე და ქართული მწერლობის სხვა უდიდესი მოღვაწენი. ეს მონასტერი აიგო 980-983 წლებში ძირითადად თორნიკე ერისთავის მიერ საბერძნეთის სამეფო კარისგან მიღებული გასამრჯელოთი. კ. კეკელიძე ასე აფასებდა აქაურ ქართველ მწერალთა საეანეს: „მუდამ მაგარებელი იყო ქართული ეროვნული იდეისა საბერძნეთში და რომელიც გადაიქცა იმ წყაროდ, საიდანაც ჩვენი უხვად მოდიოდა მოწინავე კულტურის ნაკადი. თუ ქართული მწერლობა უაღრესად განვითარდა მეთერმეგე-მეთორმეგე საუკუნეებში, ეს ივერიის მონასტრის მეოხებითაც, სადაც თავმოყრილი იყო ქართველთა საუკეთესო კულტურული ძეგლები, რომელთაც მიზნად დაისახეს გაეცნოთ თავიანთ თანამემამულეთათვის დასავლეთის ლიტერატურული სიმდიდრე და შემკვიდრებოდა. აქ ითარგმნა და გადაიწერა მომეტებული ნაწილი იმ ლიტერატურული განძეულობისა, რომლითაც სამართლიანად ამაყობს ჩვენი ძველი მწერლობის ისტორია. აქ, ათონზე, შეიქმნა და ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული სალიტერატურო, საგრაზმატიკო და საკალიგრაფიო სკოლა, რომელმაც წარუშლელი კვალი დატოვა ჩვენს წარსულში. ერთი სიტყვით, არც ერთ სამონასტრო დაწესებულებას ისეთი მნიშვნელობა არ აქონია ჩვენი მწერლობისა და კულტურის ისტორიაში, როგორიც ათონის ივერთა მონასტერს, უმისოდ ჩვენი კულტურის ისტორიას, შეიძლება, სხვა სახე და ხასიათი მიეღო“ (კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, გვ. 101).

ათონის მონასტერსაც დაუდგა შავი ღლეები. იქ მოღვაწე ქართველები თანდათან შეავიწროვეს და უკანასკნელ ხანებში მონასტერი მთლიანად ხელთ იგდეს ბერძნებმა. ამჟამად აქ ქართველთაგან აღარავინ არის. თან-

დათან გაპარტახდა მონასტრის წიგნთსაცავიც. ათონის ივერთა მონასტერში ახლა მხოლოდ 86 ხელნაწერიღა დარჩა. მათი უმრავლესობა X საუკუნისაა, რომელთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია: Ath.-6 – ოპიზაში გადაწერილი ოთხთავი (913 წ.), ომკში თორნიკე ერისთავის დაკვეთით 978 წელს გადაწერილი ბიბლიის ხელნაწერი (ეს არის ყველაზე ადრინდელი ნუსხა ბიბლიისა, რომლის მხოლოდ ნაწილმა მოაღწია ჩვენამდე), Ath-17 – მრავალთავი და სხვ. ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს Ath-32-ს (981 წ.), რომელიც ეფთვიმეს მიერ თარგმნილ თხზულებათა კრებულს წარმოადგენს და სხვ.

ზოგიერთი ათონური ხელნაწერი ჩამოიტანა ი. ფანცულაიამ (A-110, A-1103, A-1104, A-1105).

ათონის ივერთა მონასტრის სიძველეები აღწერეს ალ. ცაგარელმა და რ. ბლეიკმა. 1952-53 წლებში ამერიკელმა ე. უ. სინდერზმა გადაიღო 4 ძველი ქართული ხელნაწერი (№ 42, 62, 78, 83). უკანასკნელ ხანებამდე ქართველ სპეციალისტებს ხელი მიუწვდებოდათ ათონში დაცულ მხოლოდ 12 ხელნაწერზე.

1981 წელს გ. პატარიამ და ა. მიქაბერიძემ მოახერხეს ათონის ქართველთა მონასტერში დაცული ყველა ქართული ხელნაწერის მიკროფირთა გადაღება. ეს არის დიდი მოვლენა. მათი ღვაწლის მეოხებით ქართულ მეცნიერებას აქვს საშუალება, შეუდგეს ათონზე მოღვაწე ქართველ მამულიშვილთა შემოქმედების ყოველმხრივ შესწავლას.

4. პეტრიწონის მონასტრისა

ბულგარეთში, ბაჩკოვოს მახლობლად, 1083 წელს ქართველმა მხედართმთავრმა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ დააარსა მონასტერი ქართველთათვის. მის მიერ შექმნილ მონასტერს გრიგოლ ბაკურიანის ძემ შეუდგინა გიპიკონი (წესდება). დოკუმენტი შეადგინეს ორ ენაზე – ქართულად და ბერძნულად. პეტრიწონის მონასტერში გადაწერილია H-1760 ხელნაწერი (XIV ს.).

პეტრიწონის მონასტერი, ისევე როგორც ქართული კულტურის ბევრი სხვა საგანე, ბერძნებმა იგდეს ხელთ და ქართველები თანდათან გამოდევნეს.

ჩვენამდე მოღწეულია პეტრიწონის ქართული წესდების ორი ნუსხა. პირველად ცნობილი გახდა სოფიის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცული XVIII საუკუნის ხელნაწერი. იგი გადაუწერია (უფრო სწორად გადაუხატავს) ქართული ენის უცოდინარ პირს. ამ ხელნაწერის მიხედვით ძეგლი გამოაქვეყნა მ. თარხნიშვილმა (Typicon Gregorii Pacuriani: Scriptores Iberici, t.3, Louvain, 1954).

1951 წელს ცნობილი გახდა, რომ არსებობს ამ წესდების უფრო ძველი ვარიანტი. იგი დაცულია კუნძულ სიოსზე, კორაისის სახელობის ბიბლიოთეკაში. საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური ბიბლიოთეკის ხელშეწყობით ა. შანიძემ 1958 წელს მიიღო ამ ძვირფასი ხელნაწერის ფოტოკოპირები. გაირკვა, რომ ხელნაწერი XIII საუკუნისაა. ძეგლი უადრესად საინტერესოა როგორც ქართული ენის ისტორიისათვის, ისე საქართველოს ისტორიის სპეციალისტთათვის. ეს ხელნაწერი ვრცელი გამოკვლევითურთ გამოსცა ა. შანიძემ (1971 წ.).

- ი. აბულაძე, ძველ ხელნაწერთა დაცვა და ტექსტების პუბლიკაცია საბჭოთა საქართველოში: ხელნაწ. ინსტ. მოამბე, II, თბ., 1960.
- ი. აბულაძე, პალეოგრაფიული ალბომი, თბ., 1973.
- ბ. ახვლედიანი, ორი ერთსახე პრეფიქსი ქართულ ზმნაში: „ჩვენი მეცნიერება“, №1, ტფ., 1923.
- ბ. ახვლედიანი, თბილისის უნივერსიტეტი და ენათმეცნიერება საქართველოში: თსუ შრ. XIX, თბ., 1941.
- ჟ. ბარიბი, მინგანას კოლექციის ქართული ფურცლები Selly Oak-ში (ბირმინგემი): „მაცნე“ (ენ. და ლიტ. სერია), თბ., 1973, №2.
- თ. გონიშვილი, დიალექტიკებისათვის ჰადიშის ძეგლში: ენიმკის მოამბე, IV, თბ., 1938.
- რ. მუხამაშვილი, ხანმეტობა-ჰაემეტობის საკითხისათვის ქართულში: თსუ ძველი ქართ. ენის კათ. შრ., 19, თბ., 1976.
- ი. თაყაიშვილი, მოგონებები: „მნათობი“, 1958 წ. №4, 5, 7, 11, 12; 1959 წ., №1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9.
- ი. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, ტფ., 1890.
- ი. თაყაიშვილი, როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ? „მნათობი“, 1948, №8.
- ი. თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიმუში, პარიზი, 1933.
- ი. თაყაიშვილი, ვატიკანის ბიბლიოთეკის ორი ქართული ხელნაწერი: თსუ შრ., XXXIX, თბ., 1950.
- ი. ივლიშვილი, იაკობის ეპისწორვის ხელნაწერი პრაპაში: „მნათობი“, 1961, №6.
- ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, თბ., 1963.
- ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, თბ., 1975.
- ი. იმნაიშვილი, ვინ ყიდდა ავსტრიაში ქართულ ხელნაწერებს: „ცისკარი“, 1979, №8.
- კ. იმბროშვილი, თხზულებათა კრებული, IV, თბ., 1978.
- კ. კაპელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
- გ. მარი, იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს წიგნთსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა, თბ., 1955.
- ლ. მენააშვილი, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. I, თბ., 1962, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962; ტ. II, თბ., 1980.
- პ. მებრეშვილი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962.

- პ. მებრეშვილი, ძილისპირნი და ღმრთისმშობლისანი, თბ., 1975.
- პ. მებრეშვილი, იერუსალიმური ლექციონარი და უძველესი იადგარი, წიგნში: უძველესი იადგარი, თბ., 1980.
- პ. მებრეშვილი, შეჰანის უდაბნო – XI საუკუნის უცნობი ქართული სკრიპტორიუმი პალესტინაში: მრავალთავი V, თბ., 1975.
- პ. მებრეშვილი, საზღვარგარეთის ქართული სამწერლობო კერების ურთიერთანამშრომლობის ერთი ფაქტი: ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976.
- პ. მებრეშვილი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, თბ., 1976.
- ბ. ნინუა, ერთი ქართული ხელნაწერის ისტორია: „მაცნე“ (ენ. და ლიტ. სერია), №3, თბ., 1981.
- ბ. ნიშანაძე (თავისუფალი სვანი), სვანეთის ხელნაწერები: „მოამბე“, 1904, მე-2 განყ.
- ა. ონიანი, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბ., 1978.
- ბ. რობაშვილი, ხანმეტობისა და ჰაემეტობის საკითხისათვის: ქუთ. პედ. ინსტ. შრ., XV, ქუთ., 1956.
- გ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.
- გ. სარჯველაძე, ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირიან ფორმათა საძიებლები, თბ., 1971.
- გ. სარჯველაძე, ჰაემეტობის გადმონათქვამი X საუკუნის სინურ ხელნაწერებში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 52, №1, თბ., 1968.
- გ. სარჯველაძე, სასწაულებრივ გადარჩენილი: „საბჭოთა ხელოვნება“, 1981, №8.
- ბ. უშიძე, ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში: „მაცნე“ (ენ. და ლიტ. სერია), №1, თბ., 1973.
- უკველში იაღბარი, გამოსაცემად მოამზადეს ელ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა, ლ. ხევსურიანმა, თბ., 1980.
- ლ. ძაჩია, ხანმეტი ჰაგიოგრაფიული კრებული: მრავალთავი, IX, თბ., 1981.
- ლ. ქუთათელაძე, ვ.ი. ლენინის სახელობის ლენინის ორდენოსანი სსრკ სახელმწიფო ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა: საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XVII-ნ, თბ., 1953.
- ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრების ანასეული ნუსხა, თბ., 1942.
- ა. შანიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ზმნებში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.

- ბ. შანიძე, უძველესი ტექსტების აღმოჩენის გამო. ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მე-თერთმეტე საუკუნის მწერლობაში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
- ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაფიკაში: ტუმ, IX, ტფ., 1929.
- ა. შანიძე, ხანმეტი ლექციონარი, თბ., 1944.
- ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი: ტუმ, VII, ტფ., 1927.
- ა. შანიძე, პაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტუმ, III, ტფ., 1923.
- ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ გმნებში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
- ა. შანიძე, ახალი ცნობა ხანმეტი მრავალთავის შესახებ: თსუ შრ., 67, თბ., 1957.
- ა. შანიძე, პაემეტობა აღიშის ოთხთავში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
- ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1959.
- ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, თბ., 1945.
- ა. შანიძე, ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები: ენიშკის მოამბე, II, ტფ., 1937.
- ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, თბ., 1971.
- ა. შანიძე, იაკობის პირველსახარების ხანმეტი ნაწყვეტები: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათედრის შრ., 21, თბ., 1977.
- ა. შანიძე, პაემეტობის გადმონაშთები X საუკუნის ერთ სინურ ხელნაწერში: ხელნაწ. ინსტიტ. მოამბე, I, თბ., 1959.
- ნ. შოშიაშვილი, „ანასელი ქართლის ცხოვრების“ პირის გადაწერის თარიღი: „მრავალთავი“, V, თბ., 1975.
- ბ. ჩიკაშვილი, კ. მარქსის სახელობის საქართველოს სსრ სახელმწიფო რესპუბლიკურ ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერებისა და საარქივო მასალების კატალოგი, თბ., 1964.
- ა. ჩიქობავა, ხანმეტი და პაემეტი ტექსტების აღმოჩენისათვის: „ჩვენი მეცნიერება“, ტფ., 1925, №3-4.
- შ. ძიმიშვილი, ლიტერატურულ-ენათმეცნიერული ნარკვევები, თბ., 1974.
- გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.
- ნოზნოი კუპილისა ალექსანდრე, გამოსცა ა. შანიძემ, ტ. I, ნაკვ. 1, თბ., 1947, ტ. I, ნაკვ. 2, თბ. 1948.
- ჟილ-ეტარტის იაღბარი, გამოსცეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა, ა. ჯიშიაშვილმა, თბ., 1977.
- გ. ჯუმაშვილი, ძველი ქართული ხელნაწერების თავგადასავალი, თბ., 1975.

- ა. ხახანაშვილი, ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები: „მოამბე“, ტფ., 1905, VIII, განყ. II.
- ლ. ხაჰსუნიანი, Sin-34-ის შედგენილობის საკითხისათვის: მრავალთავი, VI, თბ., 1978.
- ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის: ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
- ივ. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1949.
- ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1979; II, თბ. 1965.
- ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945.
- ივ. ჯავახიშვილი, წინასიტყვაობა წიგნისა: გიორგი მთაწმიდელი, ცხოვრება იოეანესი და ეფთჳმესი, თბ., 1946.
- П. ИОСЕЛИАНИ, Шота Руставели, Тбилиси, 1870.
- Л. Р. КАДЖАЯ, Ханмэтные палимпсесты: Проблемы палеографии и кодикологии в СССР, М., 1974.
- П. К. КОКОВЦОВ, Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда: Зап. Вост. Отд. Рос. арх. общества, Т. XI, 1899.
- Н. Я. МАРР, Агиографические материалы по грузинским рукописи Ивера: Зап. Вост. Отд. Рос. арх. общества, Т. XIII, 1901.
- Н. Я. МАРР, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, М.-Л., 1940.
- Р. Р. ОРБЕЛИ, Собрание грузинских рукописей Института востоковедения Академии наук СССР: Уч. зап. Института востоковедения, вып. IX, М.-Л., 1954.
- Р. Р. ОРБЕЛИ, Грузинские рукописи Института востоковедения АН СССР, М.-Л., 1956.
- Е. С. ТАКАИШВИЛИ, Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. I, вып. I, Тифл., 1902; Т. I, вып. II, 1903; Т. I, вып. III; IV, 1904; Т. II, вып. I, 1906; Т. II, вып. II, 1908.
- Е. С. ТАКАИШВИЛИ, Рукописи Оксфордской библиотеки, приобретенные в Тифлисе Оливером Вардропом: хელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, თბ., 1961.
- А. ЦАГАРЕЛИ, Каталог грузинских рукописей Синайского Монастыря: Палестинский сборник, IV, С.-Пб., 1888.
- А. ЦАГАРЕЛИ, Сведения о памятниках грузинской письменности, I, С.-Пб., 1886.
- А. ЦАГАРЕЛИ, Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае, С.-Пб., 1888.

- J. N. BIRDSALL, Khanmeti Fragments of Synoptic Gospels from Ms. Vind. Georg. 2: Oriens Christianus, 55, 1971.
- J. N. BIRDSALL, A Second Georgian recension of the Protevangelium Jakobi: Le Muséon, 83, Lovain, 1970.
- J. N. BIRDSALL, A Georgian Palimpsest in Vienna: Oriens Christianus, 53, 1969.
- J. N. BIRDSALL, Palimpsest Fragments of a Khanmeti Georgian Version of I Esdras: Le Muséon, 85, No. 1-2, 1972.
- R. P. BLAKE, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la laure d'Iviron au Mont-Athos: Oriens Christianus, t. 28, Paris, 1931-32.
- R. P. BLAKE, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarcale grecque de Jérusalem: Oriens Christianus, t. 23, № 3-4, Paris, 1924.
- R. P. BLAKE, Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library: The Harvard Theological Review, 25, 1932.
- R. P. BLAKE, Greek Script and Georgian Scribes on Mount Sinai: HTR, XXV, № 3, 1932.
- R. P. BLAKE, Khanmeti Palimpsest Fragments of the Old Georgian Version of Jeremiah: The Harvard Theological Review, 24, № 3, 1932.
- J. BRAUN, Rekopisy Gruzinskie: K. Rozko - J. Braun, Katalog recopison ormanskich i gruzinskich, Warszawa, 1958.
- A. I. GAMKRELIDZE, Le trésor national géorgien, Tbilisi, 1975.
- G. GARITTE, Catalogue de manuscrits géorgiens littéraires du Mont Sinai, Lovain, 1956.
- GEORGISCHE HANDSCHRIFTEN, beschrieben von J. Assfalg, Wiesbaden, 1962.
- M. V. ESBROECK, Les plus anciens Homéliaires géorgiens, Lovain-la Neuve, 1975.
- D. M. LANG, Georgian Manuscripts in Oxford: Bedi Kartlisa, № II-III, Paris, 1957.
- I. MOLITOR, Tekstus Chanmeti et Haemeti, Lovain, 1956.
- P. PEETERS, De codice hiberico bibliothecae Bodleianae Oxoniensis: AB, XXXI, 1912.
- G. PERADZE, Über die georgischen Handschriften in Österreich: WZKM, XLVII, 3-4, 1940.
- G. PERADZE, Georgian Mss- in England: Georgica, I, London, 1935.
- B. OUTTIER, Le iadgari sur papyrus et parchemin ...: Bedi Kartlisa, Paris, 1979.
- H. SCHUCHARDT, Mitteilungen aus georgischen Handschriften: ტკმ, VIII, ტფ., 1928.
- M. TARCHNISCHVILI, Le Grand Lectionaire de l'église de Jérusalem (Ve-VIIIe siècle), Louvain, 1959-1960.
- M. TARCHNISCHVILI, Typicon Gregori Pacuriani: Scriptores Iberici, t. 3, Louvain, 1954.
- O. WARDROP, Catalogue of Georgian manuscripts; F. Conyber: Catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, London, 1913.

თაზო III

დოკუმენტები

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის, სახელმწიფო არქივის, საქართველოს ქალაქებისა და რაიონების, რუსეთის, უცხოეთის მუზეუმების ფონდებში დაცულია 70 000-მდე ქართული დოკუმენტი.

დოკუმენტებს ყოფენ ორ ჯგუფად: 1) იურიდიული ხასიათისა (აქტები, ლათინური სიტყვიდან actum) და 2) არაიურიდიული ხასიათისა (კერძო ნუსხები, ეპისტოლარული ხასიათის მასალა ...).

დოკუმენტები იწერებოდა ეტრატზე, ქალაღმზე, ქვაზე, ხეზე, ლითონზე, ხელნაწერთა აშეებზე, ან თავისუფალ გვერდებზე...

ძველ ქართულ წყაროებში დასტურდება ტერმინები: „დაწერილი“, „სიგელი“, „წიგნი“, „გუჯარი“, „ბარათი“, „ქარტა“, „ქელი“ და სხვ.

ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ყოველ განათლებულ ადამიანს კარგად მოეხსენება ის უაღრესი მნიშვნელობა, რომელიც საბუთებს, როგორც პოლიტიკურ-კულტურულ, ისევე სამართლისა, ეკონომიური თუ ხელოვნების ისტორიისთვის აქვს. წყაროთა არც ერთი დარგი არ შეიძლება იმდენად უხვსა და მრავალმხრივ ცნობებს, რაოდენიც ჩვენ საბუთებში გვხვდება. ამიტომ არც გასაკვირია, რომ საისტორიო მეთოდოლოგიაში საბუთების შესწავლას განსაკუთრებული ყურადღება აქვს მიპყრობილი და ისტორიის დამხმარე მეცნიერებათა შორის საბუთების შემსწავლელი დარგი, რომელსაც დიპლომატიკა, ანუ სიგელთმცოდნეობა ეწოდება, ყველაზე უფრო მედმიწევნით საისტორიო სამეცნიერო დარგად იქცა“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“ გვ. 111).

ქართული საისტორიო და იურიდიული ხასიათის საბუთების შესწავლა და გამოცემა XIX საუკუნეში დაიწყო. განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ მ. ბროსეს, დ. ბაქრაძის, ალ. ხახანაშვილის, თ. ქორდანიას, ე. თაყაიშვილის, ს. კაკაბაძის, ა. შანიძის, ნ. ბერძენიშვილის, ი. დოლიძის, ი. ცინცაძის, შ. ბურჯანაძის, ქრ. შარაშიძის, ნ. მოშიაშვილის და სხვათა განსაკუთრებული წვლილი ქართული დოკუმენტების გამოცემაში.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიამ 1984 წელს გამოსცა ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსის I ტომი. იგი გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ და ნ. მოშიაშვილმა.

ქართული საისტორიო და იურიდიული დოკუმენტები ძირითადად XI საუკუნიდან გვაქვს. მათ შორის აღსანიშნავია ბაგრატ მეექვსის ორი სიგელი: ერთი ცნობილია, როგორც „სიგელი მღუიმელთაი“, ხოლო მეორე, როგორც

„სიგელი ოპიზართა და მიჯნაძორელთა“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, პირველი სიგელი თარიღდება 1058 წლით, მეორე კი – 1060-1065 წლებით.

ძალიან საინტერესოა დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმის მიმართ (1123 წ.). იგი პირველად 1896 წელს დაბეჭდა თ. ჟორდანიამ. ამჟამად დედნის დიდი ნაწილი დაკარგულია. უკანასკნელ ხანებში ვ. სილოგავამ მიაგნო ამ საინტერესო ძეგლის ფოტონეგატივს და ხელახლა გამოსცა ანდერძი გამოკვლევითურთ.

გიორგი მესამემ 1170 წელს შიომღვიმეს უბოძა სიგელი. ტექსტი პირველად გამოსცა ე. თაყაიშვილმა. გიორგი მესამის მეორე სიგელი შეიძლება დათარიღდეს 1177 წლით. იგი პირველად გამოაქვეყნა თ. ჟორდანიამ.

XII საუკუნის 80-იანი წლებით თარიღდება ჭიაბურ მანდატურთუხუცესის სიგელი.

თამარ მეფის სიგელი, რომელიც 1202 წლით თარიღდება, პირველად გამოსცა თ. ჟორდანიამ. ეს საბუთი დაიღუპა 1919 წელს¹ მომღვენო ხანის ძეგლები საკმაოდ მრავალრიცხოვანია.

ქართული საისტორიო საბუთები ძირითადად დაწერილია მხედრული ან ნუსხური ანბანით. ნუსხური ანბანით, როგორც წესი, იწერებოდა საეკლესიო პირთა გაცემული საბუთები.

საისტორიო საბუთები შეიცავს უაღრესად საყურადღებო მასალას ქართული ენის ისტორიისათვის. მათში საკმაოდ ხშირად გამოვლინდება ცოცხალი მეტყველების ამსახველი მოვლენები, ზოგჯერ დიალექტიზმები.

საისტორიო საბუთების სტრუქტურა თანდათან ყალიბდებოდა. საბუთის დასაწყისში გვაქვს ღმრთის მოხსენიება, მისი და მისი მიმდევრების შესახებ, სამეფო კარის (ან ეკლესიის) უმენავს პირთა ხსენება და შესახებ, ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენელთა შესახებ (თუ საბუთი შედგენილია პროვინციაში) ... შესავალს მოსდევს ძირითადი ამბის გადმოცემა, რასაც მოჰყვება დასასრული, სადაც დაწყებულია საბუთის დამრღვევი ან შემრყვნელი (ქართული საბუთის სტრუქტურის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ... გვ. 82-134; კ. გრიგოლია, იმერული საბუთების შედგენილობის საკითხისათვის XVI-XVIII სს.).

¹ 1919 წელს კრასნოდარის მხარის ქ. კროპოტკინში განადგურდა 3000 ქართული დოკუმენტი სხვა საინტერესო მასალებთან ერთად. ისინი 1915 წელს წაიღეს ჩრდილოეთ კავკასიაში, რომ გადაერჩინათ თურქების შემოსევისაგან. დაღუპულ დოკუმენტთა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია: გიორგი II-ის, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის სიგელები (ამბის შესახებ იხ. „საისტორიო მოამბე“, I, ტფ., 1924, გვ. 278-281).

საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის ფონდებში ამ სამი უძვირფასესი ძეგლის ფოტონეგატივები იპოვა ვ. სილოგავამ.

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა 1170 წელს გიორგი III-ის შიომღვიმისათვის მიცემული სიგელი:

სახელითა ღმრთისაითა, გიორგისგან ბაგრატუნიანისა, ნებითა ღმრთისაითა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისა, შარვანშა და შაჰანშა და აღმოსავალისა და ჩრდილოისა მფლობელისაი.

მოვიდეს ჩუენ წინაშე წმიდანი მამანი უდაბნოისა დიდისა მღუიმისანი, მამაი იოვანე მემღუიმე და მოიხუნეს სიგელნი დიდისა მეფეთა-მეფისა პაპისა ჩუენისა დავითისი და მამისა ჩუენისა დემეტრე მეფისანი და სხუანი ძუელნი მრავალნი პაპთა და მამათა ჩუენთანი, და გუეპაჯნეს და მოგუაქსენეს, რაითამცა ვითა მათ სიგლითა მათითა გაუჩენია და გაუგია პირველად თუით წმიდისა მის უდაბნოისა მღუიმისათუის და მერმე ყოველნი სოფელნი მათნი გაუთავისუფლებიან ყოვლისა მაწყენრისა მათისა და დამაჭირებლისა და ჩუენთა კელისუფალთა შესავლობისაგან, ეგრეთვე ჩუენ გაუახლენით ძუელნი სიგელნი სიგლითა ჩუენითა და დავამტკიცეთ ბრძანებაი და სიგელი პაპთა და მამათა ჩუენთაი.

ჩუენ ვისმინეთ პაჯაი მათი და მოქსენებაი და დიდთა მეფეთა: პაპისა ჩუენისა და მამისა ჩუენისა ბრძანებანი და სიგელნი ამითა ჩუენითა სიგლითა გაგუიასლებიან და მათნი დაგუიმტკიცებიან.

პირველად თუით წმიდაი იგი უდაბნოი მღუიმე, ვითა ყოვლითურთ უწყენარი ყოფილა და თავისუფალი ყოვლისა წყენისაგან, ეგრეთვე იყოს, ვითა თუით პაპისა ჩუენისა ანდერძსა სწერია. ნუ-მცა-ვის უკადრებია მას ზედა სიტყუისა შემოღებაი და ცილობაი...

... აგარისა სოფელმა ერთი ტაიჭი შეგუინახოს თორმეგითა რემითა მათ რემათა დაცვამდე და სხუათა სოფელთა მათთა მერემაენი ნუცა სიახლესა დადგებიან, ნუცა კუიცსა წაპგურიან მძოვნებელსა, ჩუენთა სასეფოთა ადგილთა შიგა დადგენ და მღუიმისა სოფელსა თანა არაი საქმე უც მერემაეთა.

მეჯორენი ნუცა სადა მათსა შიგან დადგებიან, ნუცა სადა შეესიძებიან, ნუცა მერემაენი, ნუცა მეჯორენი, ნუცა მანდატურნი, ნუცა მესაწოლენი და ნურაი დარბაზისერი, ნუ რომელი, ყოვლითურთ უწყენრად იყოს იგი წმიდაი უდაბნოი.

ესე ყოველი ვითა გუიბრძანებია და დაგუიწერია გაჩენით წმიდისა უდაბნოისა მღუიმისათუის, ნუ-მცა-ვის უკადრებია წყენაი ნუცა მის წმიდისა უდაბნოისა მღუიმისაი, ნუცა მათთა საქონელთაი, ნუ რაი დაჭირებაი: ნუ ქართლისა კათალიკოზთა, ნუცა სხუასა ეპისკოპოსსა, ნუცა ერისთავთა-ერისთავთა, ნუცა აზნაურთა, ნუცა ჩუენთა კელისუფალთა, ნუცა ციხისთავთა, ნუცა ჩინებულთა და ნურას გუარსა კაცსა ნუ, რაითა ღმერთმან წმიდისა ღმერთშემოსილისა მამისა შიოის მადლითა და წმიდათა მემღუიმელთა ლოცვითა ამას საწუთოსა წარმართებაი მოსცეს მეფობასა ჩუენსა და მერ-

მესა ცხოვრებასა ბრალთა ჩემთათვის შემწე მეყოს წმიდაი მამაი შიო წინაშე ქრისტესსა.

აწ, ვითარცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი, ყოველთავე დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშალავთ თუინიერ შეწევისა და თანადგომისა, და თქუენ, წმიდაო მამადმთავარო, ქართლისა კათალიკოზო და წმიდანო მღვდელთმოდუარნო, უჯუარობითა დაამტკიცეთ.

დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა ი-დ კელითა მწიგნობრისა ჩუენისა დანგა ბრუტაის ძისაითა (ქართული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 67-70).

რა თქმა უნდა, სიგელი მრავალმხრივ არის საყურადღებო. მნიშვნელოვანია მისი მონაცემები ქართული ენის, ქართული ონომასტიკის ისტორიისათვის. საინტერესოა ანთროპონიმი ბრუტა (აქ შეიძლება გავისხენოთ, რომ ბრუტანი გურულში დღესაც გვაქვს ბრმის მნიშვნელობით).

1195/1196 წლებში თამარ მეფეს მიუცია შემდეგი სიგელი შიომღვიმის მონასტრისათვის:

[სახელ]ითა ღმრთისაითა [თამა]რისგან ბაგრატ[უნიანისა, ნებითა ღმრთისაითა აფხაზთა] და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა და დედო[ფალთ-დედოფლისა] და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა ფლობით მ[კურობელისა].

მოვიდა ჩუენ წინაშე ვაზირი ჩუენი ანტონი ჭყონდიდელი მთავარებისკოპოსი, მწიგნობართუხუცესი და პროტოპერტიმოსი და გუეპაჯა და მოგუაჰსენა, რაითამცა შევიწყალენით და რომელი მღუიმეს, მონასტერსა სამლოცველოსა ჩუენსა, წყალი მიი[ყვანეს] სხალტბისაით, და წყლისა მის სათავესა ზედა გლეხი ჯდა სასეფო[ი] მის წყლისა მკამზავად, იგი გლეხი სამკუიდროდ შესაწირავად მღუიმისად სულისა მისისათჳს მას მიუბოძეთ.

დაგუაჯერა ღმერთმან და ვისმინეთ პაჯაი და მოკსენებ[აი] მისი, ვაზირისა ჩუენისა ანტონი ჭყონდიდელ-მთავარებისკოპოსისა, მწიგნობართუხუცესისაი და პროტოპერტიმოსისაი და რომელი სხალტბას მის წყლისა მისგან მიღებულისა სათავესა ზედა გლეხი მის, მიწად ერთი და კუამლად ორი, ქოსაის ძენი, საუკუნოდ მის წყლისა მკამზავად, მღუიმისა მონასტერსა შესაწირავად მისდა მიგუითავისუფლებია.

პქონდეს იგი წყალი და გლეხნი ქოსაის ძენი, მიწად ერთი და კუამლად ორი, სუიმონ და გიორგი და იაბერი და შვილნი და შვილისშვილნი მათნი სასოსა და მფარველსა ჩუენსა, წმიდასა მამასა შიოს და სამლოცველოსა ჩუენსა მონასტერს[ა] მღუიმესა. არას ეამსა შეეცვალოს და არცა რაი მას წყალსა და გლეხსა ზედა კელისუფალთა ჩუენთა კელი შეუვიდოდის, ყოვლითურთ შეუვალი და თავისუფალი არს, რაიცა ანტონი ჭყონდიდელმან გაუჩინოს სამსახური მის წყლისაი, მას ჰმსახურებდეს და არავინ გუიბრძანებია

მშლელი და მაქცეველი ბრძანებულისა ამის ჩუენისა[ი], არცა მეუნებლე, მავნებელი და დამაკლებელი მათი.

აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი, ზედაზნისა ციხისათა, მპარავთმეძიებელთა, მოხარაჯეთა, მესაბანჯრეთა და ყოველთა საქმისმოქმედთა ჩუენთა, ნუცა რას ვინ დააკლებთ ნუ დიდსა და ნუ მცირესა თუინიერ შეწევნისა და თანადგომისა.

დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა მეათურამეტესა, კელითა მწიგნობრისა ჩუენისა იაკობ იწრელის ძისაითა (კორპუსი, I, გვ. 100-101).

საბუთის ამ ტექსტს მოსდევს მღვიმის კრებულისა და ანტონი ჭყონდიდელის ხელრთვანი. პირველი ნაწერია ნუსხურად, მეორე – მხედრულად.

ცოცხალი მეტყველების ამსახველი ფორმების სიუხვით გამოირჩევა XIII საუკუნის ერთი საბუთი. მოვიყვანთ ამ მოკლე საბუთს მთლიანად:

სახელითა ღმრთისაითა და თავსდებობითა სუეგისა უხილველისაითა ესე დაწერილი დაგიწერეთ ჩუენ ბურჯულთა: კავთულამა და თეედორამა და ჩუენთა შვილთა: ბასილამა და მშუიდამა.

დაგუეჭირვა პავისა ეამისაგან და ხარაჯობისაგან და ავიღეთ თქუენ მოძღუარისაგან დემეტრესაგან ტოხუაის ძისაგან სამოცი თეთრი დეკენბერსა ათსა და გაგიჩინეთ ოცი კოკაი ტკბილი წელიწადსა შიგა მზაი, რომე უსიტყუელადა კელთა მოგაცხენებდეთ, ვიდრემდისცადა ამა თეთრსა შენსა კელთა მოგაცხენებდეთ.

ამისნი მოწამენი არიან კარაის ძე ებაი და წამალაის ძე იაი (კორპუსი, გვ. 94).

საჭიროა ქართული დოკუმენტების ყოველმხრივი კომპლექსური შესწავლა.

ლიტერატურა

6. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, თბ., 1938; II, თბ., 1953.
6. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა: ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967.
- შ. ბურჯანაძე, ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურიადიშის სამთავროებისა, I, თბ., 1958.

- კ. გრიგოლიძე, იმერული სიგელების შედგენილობის საკითხისათვის (XVI-XVIII სს.): საქ. მუზეუმის მოამბე, XA-XB, თბ., 1940.
- კ. თაყაიშვილი, პალეოგრაფიული ალბომი, რვეული, I, ტფ., 1909; რვეული II, ტფ., 1920.
- ს. პაპაბაძე, შიომღვიმის სამი სიგელი, ტფ., 1912.
- ს. პაპაბაძე, ისტორიული საბუთები, I, ტფ., 1913; II, ტფ., 1913; III, ტფ., 1913; IV, ტფ., 1913; V, ტფ., 1913.
- ს. პაპაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, ტფ., 1921; II, ტფ., 1921.
- მ. შორაშიძე, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, I, ტფ., 1893; II, ტფ., 1897.
- მ. შორაშიძე, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა და „ძეგლი“ ვაჰხანის ქვაბთა, ტფ., 1896.
- მ. შორაშიძე, ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, ფოთი, 1903.
- ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.
- კ. სილოგაძე, დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმისადმი: მრავალთავი, IX, თბ., 1981.
- ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გამოსცეს: თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგაძემ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984.
- ქართული სამართლის კვლევები, გამოსცა ი. დოლიძემ (II, თბ., 1965; III, თბ., 1970; IV, თბ., 1972; V, თბ., 1974; VI, თბ., 1977; VII, თბ., 1981; VIII, თბ., 1986).
- ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, ტფ., 1935.
- კ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.) თბ., 1961.
- ნ. შოშიაშვილი, რკონის სიგელი 1259 წლისა (ხელნაწ.).
- ი. სინაძე, დავით მეფის სიგელი; თამარ მეფის გელათისადმი ბოძებული სიგელი: საქართველოს არქივი, II, ტფ., 1927.
- ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფ., 1926.
- ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
- ა. ხახანაშვილი, გუჯარები (საისტორიო მასალა), ქუთაისი, 1891.
- Д.З. БАКРАДЗЕ, Статьи по истории и древностям Грузии: Приложение к V тому Записки АН, №I, С-Пб., 1887.
- Е. ТАКАИШВИЛИ, Сигель грузинского царя Баграта IV: ЗВОРАО, IX, С-Пб., 1894.

თავი IV

ქართული დამწერლობის წარმოშობის კრობლემა

1. დამწერლობის ტიპები გოგადად

დამწერლობა გრაფიკულ ნიშანთა, ან გამოსახულებათა მეშვეობით სა-
მეტყველო ინფორმაციის ფიქსაციის საშუალებაა. დამწერლობას ყოფენ ტიპე-
ბად იმისდა მიხედვით, თუ მეტყველების რომელი ელემენტები გადმოიცემა
ნიშნებით: 1) ფრაგმენტარული დამწერლობა, რომელიც მთლიანად,
გრაფიკულად სიტყვებად თითქმის დაუნაწევრებელ ამბავს გადმოსცემს. მოი-
ცავს ორ სახეს: ხატოვანს, პიკტოგრაფიას (ლათ. სიტყვიდან pictus
„ხატოვანი“ და ბერძნ. სიტყვიდან „graphia“ „წერა“) და უძველეს პირობით
ნიშნებს (საკუთრების აღმნიშვნელი სიმბოლოები, ტაბუ, თავდაპირველი ორ-
ნამეტის სიმბოლური ელემენტები და სხვ.), რომლებიც აგრეთვე მთლიან ინ-
ფორმაციას გადმოსცემენ. 2) ლოგოგრაფიული (ბერძნული სიტყვიდან logos
„სიტყვა“ და graphia „წერა“) და იდეოგრაფიული (ბერძნ. სიტყვიდან idea
„ცნება“ და graphia „წერა“) დამწერლობა, რომლის ნიშნები გადმოსცემენ
სიტყვებსა და ცნებებს; 3) მორფოგრაფიული დამწერლობა, რომლის
ნიშნები გამოსახავენ მორფემებს; 4) მარცვლოვანი (სილაბური) დამწერ-
ლობა, რომლის ნიშანი გამოსახავს მარცვალს; 5) ბგერითი (ფონეტიკური)
დამწერლობა, რომლის ნიშნები გამოსახავენ ფონემებს ან ალოფონებს. ეს
უკანასკნელი ტიპი, თავის მხრივ, იყოფა ორ ჯგუფად: ა) კონსონანტური,
რომლის ნიშნები მხოლოდ თანხმოვან ფონემებს გამოსახავენ და ბ) კონსო-
ნანტურ-ვოკალიზებული, რომლის ნიშნები გამოსახავენ როგორც თანხ-
მოვან, ისე ხმოვან ფონემებს.

ამა თუ იმ სახლის ისტორიულად ჩამოყალიბებულ დამწერლობას,
თავისი ნიშნების ფორმითა და მნიშვნელობით, დამწერლობის სისტემა
ეწოდება. ნიშანთა ერთობლიობას, დალაგებულს ტრადიციული მიმდევრობის
მიხედვით, ანბანი ჰქვია, ხოლო ანბანის შემადგენელ ნიშნებს გრაფემებს
(ასოებს) ეწოდებენ. სხვადასხვა სისტემაში გრაფემებთან ერთად გამოიყ-
ენება დამატებითი და დამხმარე ნიშნები, მაგ.: 1) ციფრები; 2) პუნქტუაციის
ნიშნები; 3) ლიაკრიტიკული ნიშნები; 4) ლიგატურები (ლათ. სიტყვიდან ligo
„ვაერთებ“).

თავდაპირველად დამწერლობა პიკტოგრაფიული იყო. პიკტოგრამები
გამოსახავდნენ მთელ თხრობით კომპოზიციას, ან წარმოადგენდნენ ერთმა-
ნეთთან დაკავშირებულ ნახატთა სერიას („მოთხრობები სურათებში“). პიკ-
ტოგრაფიული დამწერლობა მეზოლითის ან ნეოლითის ეპოქაში შეიქმნა. იგი
თავისი წარმოშობით უკავშირდება სახვით ხელოვნებას. პიკტოგრაფიული

დამწერლობის წარმოშობა შეპირობებული იყო იმ ეპოქაში ჩამოყალიბებული საზოგადოებრივ ურთიერთობათა რთული ფორმებით. საჭირო გახდა ტომების, ტომთა კავშირების ჩვეულებათა, რიტუალურ-მაგიურ ტექსტთა ფიქსაცია, აგრეთვე სამხედრო თუ სხვა სახის ცნობათა მანძილზე გადაცემა. პიკტოგრაფიის მეორე სახეობა – უძველესი პირობითი ნიშნები – აღმოცენდა ზემო პალეოლითის მიწურულში ან მეზოლითის ეპოქაში. ამ ნიშანთა დიდი ნაწილი გადავიდა პიკტოგრაფიულ, შემდგომში კი ლოგოგრაფიულ დამწერლობაში. პიკტოგრაფებს მხოლოდ უმარტივესი ცნობების გადმოცემა შეეძლოთ. საზოგადოების განვითარებასთან ერთად პიკტოგრაფიული გამოსახულებები იშლებოდა ცალკეულ გამომსახველობით ნიშნებად, რომლებიც სულ უფრო და უფრო სტაბილური ხდებოდნენ. ამ პროცესის შედეგად პიკტოგრაფია გარდაიქმნა უფრო სრულქმნილ, მაგრამ რთულ ლოგოგრაფიულ დამწერლობად. მისი უძველესი სისტემები (ეგვიპტური, წინააზიური, წინაინდური, კრიტული, ჩინური) შეიქმნენ ჩვენს ერამდე მე-4 ათასწლეულის მიწურულს – მე-2 ათასწლეულის დასაწყისში. მათი ჩამოყალიბება შეპირობებული იყო სახელმწიფოთა წარმოქმნით, რომელთაც სჭირდებოდათ მოწესრიგებული დამწერლობა. წმინდა ლოგოგრაფიული დამწერლობა იშვიათად გვხვდებოდა (ძველი ჩინური, შუმერული). როგორც წესი, ლოგოგრაფიული დამწერლობანი, თავიანთი განვითარების ადრინდელ ეტაპზე, იყენებდნენ პიკტოგრაფიის ელემენტებს, ხოლო მოგვიანებით – მორფემის, მარცვლოვან და ბგერით ნიშნებს. ამის მიუხედავად, ლოგოგრაფიული დამწერლობა მრავალ ნიშანს საჭიროებდა, რის გამოც იგი მხოლოდ მცირერიცხოვან პირთათვის (ქურუმები, სახელმწიფო მოხელეები, პროფესიონალი მწერლები) იყო ხელმისაწვდომი. მისი ნაკლი ისიც არის, რომ არ ძალუძდა მხოლოდ ლოგოგრაფების საშუალებით გადმოცემა სიტყვათა გრამატიკული ფორმები.

ჩვენს ერამდე მე-3 ათასწლეულში, როცა წარმოიქმნენ ზემო და ქვემო ეგვიპტის სახელმწიფოები, ეგვიპტური დამწერლობა გარდაიქმნა ლოგოგრაფიულ-კონსონანტურ სისტემადა და მასში სულ უფრო მეტად გამოიყენებოდა კონსონანტური ნიშნები. ძირების მნიშვნელობათა დასაზუსტებლად შემოიღეს დეტერმინატივები. თანდათან მოხდა ეგვიპტური დამწერლობის გრაფიკული შეცვლა. ეგვიპტურის განშტოება პირველი აფრიკული ბგერითი დამწერლობა (მე-3 ს. ჩვენს წ.-მდე – მე-4 ს. ჩვ. წელთაღრიცხვით).

თანდათან ლოგოგრაფიულ-მარცვლოვანი ხასიათი მიიღო წინააზიურმა დამწერლობამ. მისი უძველესი ძეგლები შუმერებს მიეკუთვნება და თარიღდება ჩვენს ერამდე მე-4 ათასწლეულის მე-2 ნახევრით – შუმერთა პირველი სახელმწიფოს ჩამოყალიბების ეპოქით. უკვე მესამე ათასწლეულის დასაწყისში ზოგი ერთმარცვლოვანი ლოგოგრაფიული გამოიყენება მარცვლის გამომხატველ ნიშნად. მე-3 ათასწლეულის ნახევრისათვის დამწერლობანი

კრანსფორმაციას განიცდიან – იქცევიან ლურსმნული ნიშნების კომბინაციებად. ეს შეპირობებული იყო თიხით – საწერი მასალით.

მნიშვნელობით ლოგოგრაფიულ-სილაბური და ფორმით ლურსმნული იყო წინა და მცირე აზიის დამწერლობათა უმრავლესობა, რომლებიც სათავეს შუმერულიდან იღებენ: ელამური (ჩვ. ერამდე მე-3 ათასწლეული), უძველესი აქადური (მე-3 ათასწლეული), ასურულ-ბაბილონური (მე-3 ათასწლეულის ნახევარი – 1 ათასწლეული ჩვ. ერამდე), ხეთური ლურსმნული (მე-2 ათასწლეული ჩვ. ერამდე, სეთები მე-2 ათასწლეულის ნახევრიდან ძვ. წელთაღრიცხვის მე-8 საუკუნემდე იყენებდნენ იეროგლიფურ დამწერლობასაც), ურარტული (მე-9 საუკ. დასაწყისი – მე-6 საუკ. დასაწყისი ჩვ. ერამდე) და სხვა. კონსონანტური ხასიათისა იყო უგარიტული ლურსმნული დამწერლობა (მე-15-მე-14 სს ჩვენს ერამდე). აქემენიდთა ბატონობის დაცემის შემდეგ ლურსმნული დამწერლობის ადგილი ბერძნულმა და არამეულმა დამწერლობებმა დაიკავეს.

ლოგოგრაფიულ-მარცვლოვანი იყო ამერიკის ყველაზე განვითარებული წერითი სისტემა – მაიას დამწერლობა (ჩვენი ერის დასაწყისი – მე-16 ს.) თვლიან, რომ ამ ტიპის უნდა ყოფილიყო აგრეთვე პროტონდური (მე-3 ათასწლეულის ნახევარი – მე-2 ათასწლეულის ნახევარი).

უძველეს ლოგოგრაფიულ დამწერლობათაგან ყველაზე უფრო დაუახლოვდა მარცვლოვანს კრიტული (იგი ოთხ ისტორიულ სახესხვაობად იყოფა: იეროგლიფური A – დაახლოებით 2100-1900 ჩვ. ერამდე – და B – დაახლოებით 1900-1700, სამოვანი A – დაახლოებით 1750-1400 და B – დაახლოებით 1400-1200 ჩვ. ერამდე).

სხვა გზით – ლოგოგრაფიიდან მორფემოგრაფიისაკენ – განვითარდა ჩინური დამწერლობა. ეს შეპირობებული იყო ჩინური ენის თავისებურებით. ამ პროცესმა, თავის მხრივ, განაპირობა ჩინური ლოგოგრაფიული დამწერლობის შემონახვა. ჩინურის უძველესი ძეგლები მე-2 ათასწლეულის ნახევრით თარიღდება. თანამედროვე ჩინური დამწერლობა იყენებს ნ-8 ათას იეროგლიფს და 214 დეტერმინატივს. ჩინური დამწერლობა დაედო საფუძვლად მთელ რიგ სისტემებს აღმოსავლური დამწერლობისას (იაპონური, კორეული, ვიეტნამური და სხვ.).

მიუხედავად ლოგოგრაფიულ სისტემებში მარცვლოვანი და ბგერითი ნიშნების გამოვლენისა, თითქმის არც ერთი მათგანი არ ქვეულა წმინდა მარცვლოვან, ან ბგერით სისტემადა. საზოგადოების განვითარების შედარებით მაღალმა დონემ, დამწერლობის გავრცელებამ და მისი გამოყენების საჭიროებამ აშკარა გახადა ლოგოგრაფიული დამწერლობის მოუხერხებლობა. ამ ფაქტორებმა შეაპირობეს ახალი, უფრო მარტივი თანამედროველად მარცვლოვანი და ბგერითი სისტემების ჩამოყალიბება. დამწერლობის მარცვლოვანი სისტემები შეიქმნა ლოგოგრაფიული დამწერლობის შინაგანი

ევოლუციის შედეგად (მაგ., კრიტული), ან ხელოვნურად ნასესხები ლოგოგრაფიული დამწერლობის დამატებად (მაგ., იაპონური, კორეული). განსაკუთრებით გავრცელდა მარცვლოვანი დამწერლობა ინდოეთსა და მის მოსამდგრე ქვეყნებში.

ბგერითი დამწერლობის განვითარება დაიწყო კონსონანტური სისტემების წარმოქმნით. პირველად თანხმოვანთა აღმნიშვნელი ერთეულები გაჩნდა უგვიპტურ დამწერლობაში. დამწერლობის პირველი თანმიმდევრული თანხმოვნური სისტემა ჩვ. ერამდე მე-2 ათასწლეულში შექმნეს ფინიკიელებმა, უგარითელებმა და სხვა დასავლურ სემიტურმა ხალხებმა. უაღრესი მნიშვნელობა ენიჭება ფინიკიურს, რადგანაც მისგან მომდინარეობს თითქმის ყველა ბგერითი დამწერლობა. ფინიკიური დამწერლობის უძველესი ძეგლები თარიღდება ჩვ. წ.-მდე მე-12-11 სს-ით, ხოლო ყველაზე ახალი ჩვ. წ.-ის მე-2 – მე-3 სს-ით. ჩვენი ერის დასაწყისისათვის ფინიკიური დამწერლობა გამოდევნა არამეულმა (რომელიც ახლოს იყო ფინიკიურთან). ფინიკიურში არსებობდა თანხმოვანთა აღმნიშვნელი 22 გრაფემა. თითოეულ გრაფემას თავისი სახელწოდება ჰქონდა. ისინი ლაგდებოდნენ გარკვეული რიგის მიხედვით. წერის მიმართულება იყო მარჯვნიდან მარცხნისაკენ.

ბგერითი დამწერლობის გავრცელება იწყება ჩვენს ერამდე I ათასწლეულში. ეს შეპირობებული იყო ამ დამწერლობის სიმარტივით. აღმოსავლეთში ფინიკიურის საფუძველზე შეიქმნა არამეული დამწერლობა, რომელიც, თავის მხრივ, საფუძვლად დაედო აზიის ყველა კონსონანტურ და ზოგ სხვა სისტემას. დასავლეთში ფინიკიურის საფუძველზე ჩამოყალიბდა ბერძნული დამწერლობა, რომლისგანაც მოდის თითქმის ყველა კონსონანტურ-ვოკალიზებული ანბანი.

არამეელები უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებდნენ წინა და მცირე აზიის პოლიტიკურსა და ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამით არის შეპირობებული არამეული ანბანის (უძველესი ძეგლები თარიღდება ჩვ. წ.-მდე მე-8-9 საუკუნეებით) უდიდესი მნიშვნელობა. თავდაპირველად არამეულში მხოლოდ თანხმოვნები აღინიშნებოდა. შემდგომში ხმოვნების გამოსახატავად დიაკრიტიკულ ნიშნებს იყენებდნენ, ან ხმოვანს აღნიშნავდნენ მასთან არტიკულაციურად ახლო მდგომი თანხმოვნის გამომხატველი ნიშნით, უფრო იშვიათად ხმოვნებისათვის ქმნიდნენ დამოუკიდებელ გრაფემებს (ავესტური, უიგურული, მონღოლური, მანჯურული).

აღმოსავლური დამწერლობის სისტემები ქმნიან ოთხ ჯგუფს: ებრაული, სირიული, ირანული და არაბული. მათი განვითარება დაკავშირებული იყო იუდაიზმთან (ებრაული), აღმოსავლურ ქრისტიანობასთან (სირიული), ბოროასტრიზმთან (ირანული) და მუსლიმანობასთან (არაბული).

ებრაული დამწერლობა გრაფიკულად გამოიყო ფინიკიურისაგან ჩვ. ერამდე მე-2 ათასწლეულის ბოლოს. ჩვ. წ.-მდე მე-3-მე-2 საუკუნეებში პოლი-

ტიკური პირობების გამო ებრაელები გადავიდნენ არამეულზე, რის საფუძველზე შეიქმნა ებრაული ე.წ. კვადრატული დამწერლობა, რომელიც დღესაც გამოიყენება ისრაელის სახელმწიფოში.

სირიული დამწერლობის თითქმის ყველა სისტემა გადმოსცემდა სირიისა და პალესტინის არამეულ ენას. ამ დამწერლობის უმნიშვნელოვანესი სახეობებია: პალმირული (ჩვ. წ.-მდე მე-2-1-ლი – ჩვ. წ.-ის მე-3 სს.), ესტრანგელო (ჩვ. წ.-მდე 1-ლი – მე-6 სს.), სირიულ-პალესტინური, ნესტორიანული, იაკობიტური დამწერლობები, რომლებიც შეიქმნენ მე-5 საუკუნეში სირიულ ქრისტიანთა სექტებად გათიშვის შედეგად და სხვ.

არაბული დამწერლობა შეიქმნა არამეული დამწერლობის ნაბატეური ვარიანტის საფუძველზე. უძველესი არაბული წარწერები თარიღდება მიასლოებით ჩვ. წ.-ის 300 წლით. ხალიფატის შექმნის შემდეგ (მე-7 ს.) არაბებმა თავიანთი დამწერლობა გაავრცელეს ხალიფატში შემავალ სახელმწიფოებში. მე-20 საუკუნეში რიგმა ხალხებმა (თურქები, ინდონეზიელები) არაბული შეცვალეს ლათინურის საფუძველზე შექმნილი დამწერლობით.

ისტორიულად პირველი კონსონანტურ-ვოკალიზებული დამწერლობა იყო ბერძნული (მისი უძველესი წარწერები ჩვ. წ.-მდე მე-8-მე-7 საუკუნეებით თარიღდება). თავდაპირველად არქაული ბერძნული დამწერლობა თითქმის ემთხვეოდა ფინიკიურს (არ იყო ϕ , χ , ψ , ω), ხმოვნები ჯერ კიდევ არ აღინიშნებოდნენ ზუსტად. წერდნენ მარჯვნიდან მარცხნივ. ფინიკიურს ემთხვეოდა გრაფემათა სახელწოდებანი და რიგი.

ბერძნებმა ხმოვნების ამსახველ ნიშნებად გამოიყენეს ფინიკიურის იმ თანხმოვანთა გამოხატველი ნიშნები, რომლებიც ბერძნული ფონეტიკური სისტემისათვის უცხო იყო, შეცვალეს გრაფემათა ფორმები და მათი სახელწოდებანი. თანდათან შეიცვალა წერის მიმართულება – უკვე მე-6-მე-5 სს-ებში ბერძნებმა დაიწყეს წერა მარცხნიდან მარჯვნივ. 403 წელს ჩვ. წ.-მდე ათენში შეიქმნა კლასიკური ბერძნული ანბანი, რომელიც გავრცელდა საბერძნეთსა და მის კოლონიებში.

ბერძნულის საფუძველზე ჩვ. წ.-მდე 1-ლი ათასწლეულის ნახევარში შეიქმნა ეტრუსკული და ლათინური დამწერლობანი, მე-2-მე-3 სს-ებში – კოპტური დამწერლობა. ბიზანტიური ბერძნული დამწერლობა დაედო საფუძვლად თანამედროვე ბერძნულ, გოთურ (შექმნილია მე-4 ს-ში ეპისკოპოს ვულფილას მიერ), სლავურ, სომხურ და სხვა დამწერლობებს.

ლათინურ დამწერლობას იყენებენ იტალიელები, ფრანგები, ინგლისელები, ესპანელები და სხვა ხალხები.

ბიზანტიური ბერძნულის საფუძველზე მე-9 საუკუნეში ჩამოყალიბდა ძველი სლავური „კირილიცა“, რომლის პარალელურად სამხრეთ-დასავლეთის სლავები იყენებდნენ „გლაგოლიცას“ (მისი წარმოშობის საკითხი ჯერ გარკვეული არაა). X საუკუნეში „კირილიცა“ ოფიციალურ

დამწერლობად იქცა რუსეთში. მისგან განვითარდა თანამედროვე რუსული, ბულგარული და სერბული დამწერლობები.

2. ცნობები ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ

ქართული კონსონანტურ-ვოკალიზებული დამწერლობაა. იგი ერთ-ერთი უძველესთაგანია. მისი წარმომავლობის შესახებ მრავალი, ხშირად ურთიერთგამომრიცხავი, მოსაზრება არსებობს. ქართული ანბანის შექმნის თაობაზე ძველ წერილობით წყაროებში ორი ცნობაა დაცული.

XI საუკუნის ცნობილი მოღვაწის ლეონტი მროველის მიერ დაწერილ თუ გადაწერილ „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია, რომ ქართული დამწერლობა შექმნილია მეფე ფარნავაზის დროს: „ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განაერცო ენაჲ ქართული და არღარა იმრახებოდა სხუაჲ ენაჲ ქართლსა შინა თუნიერ ქართულისა. და ამან შექმნა მწიგნობრობაჲ ქართული“ (ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1955, გვ. 26)

შემაგთანის ამ ცნობის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ქართულ საისტორიო მწერლობაში ჯერჯერობით ჩვენ მხოლოდ ლეონტი მროველის თხზულებაში გვხვდება ცნობა ქართული ანბანის გამოგონების დროისა და შემდგენლის პიროვნების შესახებ. მას ქართული „მწიგნობრობა“ ფარნავაზ მეფის შემოღებულად მიაჩნია. რადგან ეს ფარნავაზი XI საუკუნის ამ ისტორიკოსს საქართველოს სახელმწიფოს და საზოგადოებრივი წესწყობილების, იმგვარადვე, როგორც სარწმუნოების შემოქმედად ჰყავს გამოყვანილი და მღაპრულ პიროვნებად არის ქცეული, ამიტომ ლეონტი მროველის ცნობას ქართული ანბანის შესახებ ფასი ეკარგება. აქ მხოლოდ ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ XI საუკუნის ქართველ ისტორიკოსს ქართული ანბანი ქრისტეს წინააღმდეგ აღმოჩენად ჰქონდა წარმოდგენილი, ძველისძველად მიაჩნდა და სხვებივით ქრისტიანობის შენაძენად არ სთვლიდა. იქნებ, მომავალმა გამოარკვეოს, ჰქონდა თუ არა ლეონტი მროველს ამისთვის რაიმე საფუძვლიანი წყაროები ან ისტორიული ზეპირგამოცემა“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გვ. 194).

მეორე ცნობა ქართული ანბანის შექმნის შესახებ დაცულია სომხურ წყაროებში. უპირველესად უნდა დავასახელოთ კორიუნის „მაშტოცის ცხოვრება“. მესროპ მაშტოცი (დაახლ. 361-440) იყო ცნობილი სომეხი მოღვაწე. იგი, წარმოშობით, გარონაკანის გავარის (მხარის) სოფელ ხაყეკაციდანაა (მდებარეობს ვანის ტბის დასავლეთით. ამჟამად მოქცეულია თურქეთის ფარგლებში). მესროპ მაშტოცი ერთხანს სამხედრო კარზე მსახურობდა, სამხედრო პირი იყო. შემდეგ შედგა ბერად, წავიდა გოლთის (ახლა ნახჩევანი) გაღარში და მოაქცია ამ მხარის მოსახლეობა. სწორედ აქ

მოუვიდა მას ამრად, შეექმნა სომხური დამწერლობა. კარგა ხნის შემდეგ იგი ეახლა სომეხთა კათალიკოსს საპაკს. მათ მოითათბირეს და მაშტოცის განმრახტა შეატყობინეს სომეხთა მეფეს ერამშაპუქს (389-414). მეფემ მაშინ უამბო მათ იმის შესახებ, რომ ვინმე სირიელს, ეპისკოპოს დანიელს, უეცრად აღმოუჩენია სომხური დამწერლობა. მათ დაარწმუნეს მეფე, ემზუნა ამ საქმისათვის. მაშინ მეფემ გააგზავნა ვინმე ვახრიჭი სამეფო სიგელით აბელ მღვდელთან, რომელიც დანიელ სირიელი ეპისკოპოსის მახლობელი იყო. აბელი დაუყოვნებლივ მივიდა დანიელთან, თავდაპირველად თვითონ გა-მოჰკითხა დანიელს ამ დამწერლობის შესახებ, მერე მიიღო მისგან ანბანი და გაუგზავნა სომხეთის მეფეს. აბელისაგან რომ მიიღო ეს ანბანი, ერამშაპუქმა დიდად გაისარა საპაკსა და მაშტოცთან ერთად. საპაკმა და მაშტოცმა გამოსთხოვეს მეფეს უფლება, ესწავლებინათ ბავშვებისათვის დამწერლობა, ხოლო, როცა ბევრმა მათგანმა აითვისა, მეფემ ბრძანა, ყველ-გან ესწავლებინათ ეს ანბანი. ორი წლის განმავლობაში მესროპ მაშტოცი ასწავლიდა ამ დამწერლობას, რის გამო მან დაიმსახურა მოძღვრის (ვარდაპეტის) საპატიო წოდება.

მაგრამ შემდეგში გამოირკვა, რომ ეს დამწერლობა, დამყარებული სხვა ენობრივ სისტემაზე და მექანიკურად გადმოღებული სომხურისათვის, არასაკმარისი იყო, რადგანაც იგი ვერ გამოხატავდა სომხურის ყველა ფონე-მას, მაშინ მათ (მესროპმა და საპაკმა) ხელახლა დაიწყეს ბრუნვა სომხური დამწერლობისათვის და და ერთ ხანს ეძიებდნენ შექმნილი მღვდმარეობიდან გამოსავალს (Корюн, Жизнь Маштоца, გვ. 89-90).

ასე მარცხიანი გამოდგა სომხური ანბანის შექმნის პირველი ცდა. თავი რომ დავანებოთ ავტორის საკმაოდ თავისუფალ სტილს, რაც შეუფერებელია ისტორიული თხზულებისათვის, სომხური ანბანის შემოღების პროცესი საკმაოდ უცნაური ჩანს. განა დიდი ხანი და სკოლებში სწავლებით შემოწმება იყო აუცილებელი იმის დასადგენად, რომ სირიული (ან მასზე დამყარებული) ანბანი, რომელსაც აკლდა სომხურისათვის ნიშანდობლივი მთელი რიგი ფონემების გამომხატველი გრაფემები, სომხურს არ გამოადგებოდა? ამ ანბანით ხომ შეუძლებელი იქნებოდა სომხურ სიტყვათა ერთი, საკმაოდ დიდი, ნაწილის ჩაწერა? განა ყოველივე ეს არ შეტყვევებს, რომ თურმე მესროპ მაშტოცს ენობრივი ალღო და ენათმეცნიერული ცოდნა, რაც აუცილებელია ანბანის შექმნისას, მშობლიური დამწერლობის შემუშავებისთვისაც კი არ ჰყოფნიდა?

ამის შემდეგ მესროპ მაშტოცმა თავისი მოწაფეებითურთ შუამდინარე-თისაკენ აიღო გზი. იგი მივიდა ქალაქ ედესასა (ურპაში, რომელიც მდინარე ევფრატის სანაპიროზე მდებარეობდა) და ამილში (დიარბეკირი, ტიგროსის სანაპიროზე) და ორად გაყო თავისი მოწაფეები. ზოგი დაგოვა ედესაში სირიულის შესასწავლად, ხოლო დანარჩენები გაგზავნა ბერძნულის შესას-

წავლად სამოსატში (ეფურაგის მარჯვენა სანაპიროზე, ედესის ჩრდილოეთით). თვითონ მაშტოცი თავის მოწაფეებთან ერთად მიეცა მისთვის ჩვეულ ლოცვას, მღვიმარებასა და ცრემლიან ვედრებას; ცხოვრობდა ასკეტურად, ძლიერ იღვწოდა და ბრუნავდა თავისი ქვეყნისათვის. ამგვარად, მან მრავალი გაჭირვება გადაიტანა, რომ თავისი ხალხისათვის დახმარება აღმოეჩინა. მას ღმერთმა მიანიჭა ესოდენი ბედნიერება: თავისი მარჯვენიო, როგორც მამაბ, შექმნა ახალი და მშვენიერი პირმშო – სომხური ანბანი. იქ, ედესაში, მან ნაჩქარევად მოხატა, მისცა სასელწოდებანი და რიგზე დააღაგა გრაფემანი.

ამის შემდეგ იგი თავის მოწაფეებთან ერთად მიემგზავრება ქალაქ სამოსატში, სადაც იპოვა ვინმე როფანოსი, ბერძნული კალიგრაფიის მცოდნე. მისი დახმარებით მაშტოცმა საბოლოო სახე მისცა სომხურ ანბანს. იქვე დაიწყო მან მთარგმნელობითი მოღვაწეობა. მოძღვარს ეხმარებოდნენ მისი მოწაფეები: იოანე და იოსები. მათ პირველად თარგმნეს სოლომონის იგავნი. თხზულება გადაწერა კალიგრაფმა როფანოსმა, რომელიც ასწავლიდა (წვრთნიდა) მაშტოცის მოწაფეებს.

მესროპი სომხეთში დაბრუნდა ვრამშაპუპის მეფობის მეექვსე წელს (=395 წ.)¹. იგი ამის შემდეგ იწყებს არარაგის მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიაზე მცხოვრები ტომების განათლებას, რაც წარმატებით გაასრულა თავის მოწაფეებთან ერთად („ეს ტომები იყვნენ ძნელად მისადგომნი არა მარტო სატანისებური წეს-ჩვეულებების, არამედ დამახინჯებული და უხეში ენის გამოც. მესროპმა და მისმა მოწაფეებმა ხელი მოჰკიდეს მრავალი თაობის აღზრდას და ისინი ნათლად შეტყვევლად, მჭევრმეტყველებად და განათლებულად აქციეს, ამიარეს ღმრთისაგან ბოძებულ სიბრძნეს, და ისე ღრმად შეითვისეს ამ მხარის მცხოვრებლებმა ღმრთის კანონები და აღთქმა, რომ რომ სრულიად გათავისუფლდნენ თავიანთი ადრინდელი ჩვევებისაგან“ (Kopion, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 95).

ამის შემდეგ მაშტოცმა და მისმა მოწაფეებმა ხელი მიჰყვეს სახარების თარგმნას, გადაწერას და სწავლებას (Kopion, გვ. 95). შემდგომში საპაქმა და მესროპმა დაიწყეს სომეხთა განსწავლა, სომხეთის პროვინციებში გაგზავნეს თავიანთი მოწაფეები, ხოლო თვითონ წარჩინებულებს ასწავლიდნენ (გვ. 98).

ასე გადმოგვცემს კორიუნი, მესროპ მაშტოცის ერთ-ერთი მოწაფე, სომხური ანბანის შექმნის ისტორიას. ამავე თხზულებაში ქართული დამწერლობის შემოღების შესახებ ნათქვამია: გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ მაშტოცმა იბრუნა ბარბაროსი ქვეყნებისთვისაც. იგი შეუდგა ქართული დამწერლობის შექმნას „ღმრთისაგან მისთვის ბოძებული მაღლით“. მან მოხატა, დააღაგა და დააწყო, როგორც საჭირო იყო, ქართული გრაფი-

კები! მესროპმა თან წაიყვანა ზოგი თავისი საუკეთესო მოწაფე და გაემგზავრა ივერთა (ქართველთა) ქვეყანაში, მივიდა ქართლში და წარუდგა მეფე ბაკურს (ვარამ-ბაკურს) და კათალიკოს მოსეს. „მეფე და ჯარი ყველა მხარესთან ერთად ღმრთის ბრძანებით მორჩილად უსმენდნენ მას. მაშტოცმა მათ თვალწინ გადაუშალა თავისი ხელოვნება და არიგებდა მათ, ხოლო მათ ივალდებულეს მისი სურვილის აღსრულება. მაშინ იპოვეს ერთი მთარგმნელი ქართულად, კაცი განათლებული და მორწმუნე, რომელსაც ერქვა ჯალა (ჯალა). ამის შემდეგ ქართველთა მეფემ ბრძანა, სხვადასხვა მხრიდან შეეკრიბათ ბავშვები და მიეზარებინათ ისინი მოძღვრისათვის (ანუ მესროპ მაშტოცისათვის) სასწავლებლად. ხოლო მან ისინი გამოაწრთო თავისი მოძღვრების გრდემლში, ჩამოაცილა მათ ბოროტსუნიანი ჟანგი და კერპთა ცრურწმენით თაყვანისცემის ჭეჭყი, და ისე დააშორა წინაპრების აღათებს, რომ მათ სრულიად დაივიწყეს თავიანთი წარსული“ (Kopion, გვ. 100-101).

მესროპ მაშტოცი მხოლოდ მას შემდეგ დაბრუნდა სომხეთში, რაც საქართველოში ყველგან მოაწესრიგა ღმრთისმსახურების საქმე (Kopion, გვ. 102).

ამრიგად, კორიუნის თხზულების მიხედვით, მესროპ მაშტოცს არამარტო შეუქმნია ქართული დამწერლობა, არამედ მისი ხელმძღვანელობით დაუწყიათ ჩვენში ლიტერატურული საქმიანობა. მასვე უდიდესი დამსახურება მიუძღვის საქართველოში ქრისტიანობის საბოლოო გამარჯვებასა და ქართული მღვდელთმსახურების მოწესრიგებაში.

დაახლოებით ამავე სქემის მიხედვით არის გადმოცემული ალბანური დამწერლობის შექმნის ამბავი: მას შემდეგ, რაც მესროპ მაშტოცმა ქართველებს შეუქმნა ანბანი, ის გაემგზავრა ალბანთა ქვეყანაში, მივიდა მეფეთა რეზიდენციაში, ინახულა ალბანთა ეპისკოპოსი იერემია, აგრეთვე მათი მეფე არსევახი და ყველა დიდებული. ყველამ მორჩილად მიიღო იგი ქრისტეს სახელთ. ხოლო როცა მათ კითხეს, მესროპმა მოახსენა თავისი მოსვლის მიზეზი. მაშინ ეპისკოპოსმა და მეფემ თანხმობა განაცხადეს, მიეღოთ ეს ანბანი და ბრძანება გასცეს, თავიანთი სამფლობელოების სხვადასხვა ოლქიდან და ადგილებიდან მოეყვანათ ბავშვები, რომ ესწავლებინათ ანბანი. როცა ეს ყველაფერი შესრულდა, იერემია ეპისკოპოსი დაუყოვნებლივ შეუდგა საღმრთო წიგნთა თარგმნას, რომელთა დახმარებით ალბანეთის ეკლურმა, უქმად მოხეტიალე და სასტიკმა ხალხმა მაშინვე შეიცნო წინასწარმეტყველები, მოციქულები, გაითავისა სახარებანი, აგრეთვე ყველა საღმრთო ადათი (კანონი). მით უმეტეს, რომ ღმრთისმშობიშმა ალბანთა მე-

¹ ამჟამად ფიქრობენ, რომ სომხური ანბანი შექმნილია არა 395, არამედ 405 წელს.

¹ ისე, რომ არ დასჭირვებია კალიგრაფის დახმარება, რაც აუცილებელი გახდა სომხური დამწერლობის შექმნისას!

ფემ სასწრაფოდ უბრძანა სატანის ცთუნებაში მყოფ და კერპთა მისყიდულ ხალხს, უარ-ყყო ცრუ ადათები და და დაბოროჩილებოდა ქრისტეს უმსუბუქეს უღელს“ (Kopion, გვ. 106-107).

კორიუნის ამ ვერსიას უყოყმანოდ იზიარებს თითქმის ყველ სომეხი სპეციალისტი, აგრეთვე მრავალი არმენოლოგი უცხოეთში. ამ ვერსიას შეხედებით მრავალ ენციკლოპედიაში, შეიძლება დაგვესახელებინა ერთ-ერთი ბოლო გამოცემა: „Советская историческая энциклопедия“, სადაც ნათქვამია, რომ კორიუნმა „გაღმოსცა ყველაზე სანდო ისტორია სომხური, აგრეთვე ქართული და ალბანური დამწერლობის შექმნისა“ (მე-7 ტომი, 987-ე სვ.). ასე მეორდება ეს ლეგენდა სხვადასხვა ავტორის წიგნსა და სტატიაში ისე, რომ ბევრს საჭიროდაც არ მიაჩნია, თანავე მაინც დაფიქრდეს, რამდენად ობიექტურად ასახავს საქმის ვითარებას კორიუნის თხზულების ჩვენამდე მოღწეული ხელნაწერები (ეს ხელნაწერები ხომ უპირატესად XVII-XIX საუკუნეებით თარიღდება. არსებობს მხოლოდ ორი ხელნაწერი XIV-XV საუკუნეებისა, ამის შესახებ იხილე Kopion, გვ. 155-156).

ყველაზე საფუძვლიანად კორიუნის თხზულებაში დაცული ცნობა განიხილა ივ. ჯავახიშვილმა. იგი წერდა: „სომხურსა და სხვა სპეციალურ მწერლობაში კორიუნის მონათხრობი სრულ ჭეშმარიტებად ითვლება და მისი ნაშრომის ცნობებს ემყარებიან, ვითარცა თანამედროვისა და თვითმხილველისაგან აღწერილ მოთხრობას.

ასეთი ნდობა რომ კორიუნის ნაწარმოების კრიტიკული განხილვა-გაცხრილვის შემდგომ დამყარებულიყო, სრულიად ბუნებრივი იქნებოდა, მაგრამ საქმე ის არის, რომ ამ ძეგლის კრიტიკულად განხილვა და კორიუნის განცხადება-ცნობის სისწორის შემოწმება არავის მოსულა აზრად. ასეთი თავალებით ნდობა კი, რა თქმა უნდა, სახიფათოც არის და არც შეიძლება“ (ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, გვ. 156-157).

✓ ივანე ჯავახიშვილმა დამაჯერებლად აჩვენა, რომ ცნობა მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის შექმნის შესახებ მერმინდელი ჩანართითა (კერძოდ, VI საუკუნის დამლევისა). ამას მოწმობს ის, რომ V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი ლამარ ფარპეცი (ფარპელი), რომელიც კარგად იცნობდა კორიუნის თხზულებას¹, მაშტოცს მიიჩნევს მხოლოდ სომხური დამწერლობის

¹ აი რას წერს ლამარ ფარპეცი ამის შესახებ: „თუ კი ვისმეს მოუნდება, სწორად გაიგოს ყველაფერი ეს, სწორედ იმავე ნეტარი მაშტოცის მოწაფის, სასურველი კაცის კორიუნის ისტორიის წიგნში წაიკითხავს და გაიგებს მისი ცხოვრების ამბავსაც და სომხური ასოების პოვნის შესახებაც, თუ როდის, სად ან ვის მიერ იქნა აღმოჩენილი სომხეთის მეფის ვრამშაპუჰის მხურვალე ვედრებით. ეს რიგზე ღააწყო და სისწორით აღწერა ზემოხსენებულმა სულიერმა კაცმა კორიუნმა. მეც იქიდან მრავალგზის წაკითხვით გავიგე ეს ჭეშმარიტად“ (იხ. ლ. ნ. ჯანაშია, ლამარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962, გვ. 40).

შექმენელად (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 170-171). ივ. ჯავახიშვილმა მიუთითა აგრეთვე ზოგი ანაქრონიზმის შესახებ, რაც კორიუნის თხზულების ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტში დასტურდება (დასახ. ნაშრ. გვ. 172-173). სხვათა შორის, კორიუნის თხზულების ამგვარი კრიტიკა თვით სომეხ სპეციალისტებსაც გამოუთქვამთ. მაგალითად, მ. აბელიანი თელის, რომ ამ თხზულებას, როგორც საისტორიო ნაწარმოებს, არავითარი ღირებულება არ გააჩნია სომხეთის ისტორიისათვის, თუმცა მას შესაძლებლად მიაჩნია დაუშვას, რომ ავტორმა სწორად გაღმოგვცა დამწერლობათა შექმნის ისტორია (იხ. K.A. Мелик-Оганджян, Кориюн и его "История Маштоца", გვ. 64-65).

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა კ. მელიქ-ოგანჯანიანის მიდგომაც, რომელიც წერს: „Исторический труд Кориюна содержит весьма ценные исторические сведения об Армении конца IV и первой половины V века и является пока что непревзойденным первоисточником по истории изобретения армянского, иверского и албанского алфавитов, возникновения литературы на этих языках, но все же она не является историческим трудом в прямом смысле слова. В ней преобладает не историческая объективность, оснащенная реальными фактами общественно-политической жизни, а достаточно ясно выраженная тенденция и восхваления своего духовного отца, учителя, вардапета и его духовных подвигов. В жанровом отношении это первое оригинальное произведение на армянском языке скорее всего походит на панегирик“ (K.A. Мелик-Оганджян, დასახ. ნაშრ., გვ. 26). ზემოთ მოყვანილი ციგაგის ავტორს კარგად უნდა ესმოდეს კორიუნის თხზულების ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტში მესროპის მიერ ქართული და ალბანური ანბანის შექმნის შესახებ ცნობის ფასი, მაგრამ იგი ვერ აღწევს თავს ცთუნებას, გაასაღოს სასურველი სინამდვილე.

ფიქრობთ, ზედმეტი არ იქნება, გავცენოთ იმას, თუ როგორ არის მოთხრობილი ანბანთა შექმნა მოვსეს ხორენაცის (მოსე ხორენელის) „სომხეთის ისტორიაში“, მით უმეტეს, რომ ამ ისტორიკოსის ძირითად წყაროდ კორიუნის თხზულება ითვლება. ხორენაცის მიხედვით: „სანაგრელმა მესროპმა არამცირედი გაჭირვება გადაიტანა მოძღვრობის კამს, რამეთუ თვითონ იყო წიგნის მკითხველიცა და მთარგმნელიც, თუ ვინმე სხვა კითხულობდა, როცა მესროპი იქ არ იმყოფებოდა, ხალხი ვერაფერს იგებდა მთარგმნელის არყოლის გამო. მაშინ (მესროპმა) განიზრახა, მოეხერხებინა ასოების შექმნა სომხური ენისათვის. იგი გადაეგო ამ საქმეს, ფრიად დაშვრა, ბევრი იწვალა“ (მოვსეს ხორენაცი, „სომხეთის ისტორია“, გვ. 216). თვით ანბანთა გამოგონება კი ასეა აღწერილი: „ვრამმა ურძანა ჩვენს მეფეს ვრამშაპუჰს, რომ ჩასულიყო შუამდინარეთში, მშვილობა და წესრიგი დაემყარებინა იქ. პასუხი მოეთხოვა ორივე მხარის მოხელეებისათვის. ვრამშაპუჰი გაეშურა ამ საქმის მოსაგვარებლად, მაგრამ ძალიან გაწვალდა

მწიგნობრის მიწემით, რამეთუ მას შემდეგ, რაც მესროპი გაეცალა სამეფო კარს, ევდარ იპოვა დახელოვნებული მწერალი, რადგან ისინი სპარსულ ასოებს იყენებდნენ. მაშინ მეფეს წარუდგა ერთი მღვდელი, სახელად აბელი, და აღუთქვა, რომ სომხური ენისათვის გაამზადებდა ასოებს, რომელნიც მისმა მახლობელმა, დანიელ ეპისკოპოსმა შეადგინა. მეფემ ყურადღება არ მიაქცია მას, მაგრამ სომხეთში რომ მოვიდა, დაინახა, რომ საპაქ დიდთან და მესროპთან შეკრებილიყო ყველა ეპისკოპოსი სომხური ანბანის შექმნის თაობაზე. შეიგყო რა ეს, ვრამშაპუჰმა გადასცა მათ მონაზვნის ნათქვამი, ეს რომ მოისმინეს, ისინი შეეხვეწნენ მეფეს, ეზრუნა ეზომ საშური საქმისათვის.

ამის გამო (ვრამშაპუჰმა) ხსენებულ აბელთან მოციქულად გაგზავნა თავისი ერთგული, აღნიშნული საქმის თავგამოდებული მომხრე, ჩვენი ქვეყნის საპატიო კაცი, სახელად ვაპრიკი, ხალუნთა გვარისშვილი. მან წაიყვანა (აბელი) და ერთად წავიდნენ (დანიელთან). დანიელმა საფუძვლიანი განმარტება მიაწოდა მათ და ბერძნული რიგის მიხედვით დააღაგეს აღრევე შედგენილი ანბანი. მათ მოიტანეს იგი და გადასცეს საპაქ დიდსა და მესროპს. ისინი შეუდგნენ მის შესწავლას, რამდენიმე წელიწადს ბავშვებიც ავარჯიშეს, მაგრამ დარწმუნდნენ, რომ ასოებით შეუძლებელი იყო სომხური ენის ბგერების ზედმიწევნით, დამაკმაყოფილებლად გადმოცემა. ანბანი მწირი გამოდგა“ (მოვსეს ხორენაცი, „სომხეთის ისტორია“, გვ. 222). „ამის შემდეგ თვითონ მესროპი გაეშურა თავისი მოწაფეებით ხსენებულ დანიელთან შუამდინარეთში, მაგრამ დამატებით ვერაფერი შეიგყო და გაემართა ედესისაკენ, ვინმე პლატონთან, წარმართ მჭევრმეტყველთან, არქივის გამგებელთან. მან სიამოვნებით მიიღო (მესროპი), შეისწავლა სომხური სიტყვებიც, მაგრამ, ბევრი ცდის მიუხედავად, ვერაფერს გახდა; მაშინ რიტორმა აღიარა თავისი უცოდინარობა. მან მიასწავლა (მესროპს) სხვა ვინმესთან, ფრიად გონიერ კაცთან, რომელიც აღრე მისი მოძღვარი ყოფილა, ხოლო შემდეგ ედესის იმავე არქივიდან წაუღია სწავლულთა ნაწერები, წასულა და გაქრისტიანებულა; მას ეპიფანე ერქვა: ეძებე ის, იპოვე და შეგისრულებს გულისწადილსო.

მაშინ მესროპმა ბაბილოს ეპისკოპოსის დახმარებით გაიარა ფინიკია და გაეშურა სამოსში; საქმე ისაა, რომ ეპიფანე გარდაცვლილიყო და მას დარჩენოდა ერთი მოწაფე სახელად რუფინუსი, ბერძნულ წერაში საოცრად დახელოვნებული, რომელიც სამოსში იყო განმარტოებული. მესროპი მივიდა მასთან, მაგრამ აქაც ვერაფერი იპოვა და მიენდო ლოცვებს. მაშინ იხილა მან სულის სიდრმეში, გონების თვალთ და არა ძილის დროს სიზმრად ან მღვიმარემ მოჩვენებით, მარჯვენა ხელის მკვეპანი, რომელიც წერდა კლდეზე ისე, რომ მასზე, კითარცა თოვლზე რჩებოდა ხაზების კვალი. ეს არა მარტო გამოისახა (მესროპის) თვალწინ, არამედ ყველა (ასოს) დამახასიათებელმა თვასებებმა მოიყარეს თავი მის გონებაში, როგორც რაიმე ჭერჭელში.

ლოცვის დამთავრების შემდეგ (მესროპი) წამოდგა და შექმნა ჩვენი ანბანი, რუფინუსთან ერთად საბოლოო სახე მისცა მის შერ დამზადებულ ასოებს, რომლებსაც ბერძნული ბგერების სიმსკვე შესძინეს. (მესროპი) მაშინვე შეუდგა თარგმნას, შეგნებულად დაწყო (სოლომონის) იგავებიდან, მან გადმოიღო (სომხურად) ოცდაორი ცნობილი წიგნი. თავის მოწაფეებთან, პოპან ქველუცაცისა და პოვსეფ პალნაცისთან ერთად სომხურად თარგმნა ახალი აღთქმაც, ამავე დროს იგი წერის ხელოვნებას ასწავლიდა თავის ყმაწვილ მოწაფეებს“ (მოვსეს ხორენაცი, დასახ. თხზ., გვ. 223-224).

ქართული და ალბანური დამწერლობების შექმნა ხორენაცის ნაწარმოებში ასეა აღწერილი: „რაც შეეხება მესროპს, იგი წავიდა ქართველთა ქვეყანაში და მადლის შეგარდმო მონიჭებით მათაც შეუქმნა ანბანი ვინმე ჯალასთან ერთად, რომელიც სომხური და ბერძნული ენებიდან თარგმნიდა. (მესროპს) ხელს უწყობდნენ იმათი მეფე ბაკური და მოსე ეპისკოპოსი. მან შეარჩია ბავშვები, გაყო ისინი ორ ჯგუფად და მოძღვრად დაუტოვა თავისი ორი მოწაფეთაგანი, გერ ხორენაცი და მუშე გარონაცი.

ამის შემდეგ მესროპი გადავიდა ალვანეთში იქაურ მეფე არსვალენტთან და იერემია მთავარეპისკოპოსთან. მათ თავიანთი ნებით შეიწყნარეს მესროპის მოძღვრება და გადასცეს მას კამორჩეული ბავშვები. (მესროპმა) მოიხმო ვინმე ბენიამინი, ნიჭიერი მთარგმნელი, რომელიც დაუყოვნებლივ გაუგზავნა მას სიუნიქის ხელისუფალმა, ყმაწვილმა ვასაკმა, თავისი ეპისკოპოსის ანანის თანხლებით. მათი შეწევნით (მესროპმა) შექმნა ანბანი გარელთა სორსისმიერი, არაკეთილზმოვანი, ბარბაროსული და უხეში ენისათვის. მან იქ მეთვალყურედ დატოვა თავის მოწაფე პოვნათანი, გაამწესა აგრეთვე სამეფო კარის ხუცესნი, ხოლო თვითონ სომხეთში დაბრუნდა“ (მოვსეს ხორენაცი, „სომხეთის ისტორია“, გვ. 223-224).

აღვილად შესამჩნევია ის არსებითი სასიათის სხვაობანი, რაც შეინიშნება კორიუნის თხზულებასა და მოვსეს ხორენაცის „ისტორიას“ შორის. ეს გარემოება იმით უნდა აიხსნას, რომ ლეგენდა მესროპ მამტაცის მიერ ქართული და ალბანური დამწერლობის შექმნის შესახებ გვიანდელი ჩანართია (ისიც აღსანიშნავია, რომ ხორენაცის მოღვაწეობის ხანა საბოლოოდ დადგენილი არაა, მისი თხზულების ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ადრეული ნუსხები XIV საუკუნით თარიღდება). საფიქრებელია, რომ „სომხეთის ისტორიაში“ წარმოდგენილი ჩანართის წყაროს კორიუნის თხზულების კომპილატორის ნამოღვაწარი წარმოადგენდეს.

ძალიან საინტერესოა მ. ალექსიძის დასკვნა, რომელიც მან გააკეთა „ეპისტოლეთა წიგნის“ გვესტუალური ანალიზის საფუძველზე: „ეპისტოლეთა წიგნის“ ძველ რედაქციებში (X საუკუნემდე) არ ყოფილა ცნობა მამტაცის მიერ ქართული და სომხური დამწერლობის გამოგონების შესახებ და იგი გვიანდელი ინტერპოლაციაა“ („ეპისტოლეთა წიგნი“, სომხური გვესტი ქარ-

თული თარგმანით, გვ. 041). მ. ალექსიძე მიიჩნევს, რომ ლეგენდა მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის გამოგონების შესახებ სომხურ წყაროებში ჩნდება X საუკუნის შემდეგ (დასახ. ნაშრ., გვ. 046; უხგანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, გვ. 293-319). მ. ალექსიძე წერს: „ეპისტოლეთა წიგნში“, სადაც შეკრებილია სომხეთის ეკლესიის მესვეურთა მიმოწერა სხვა ქვეყნის ეკლესიის მეთაურებთან V-XIII საუკუნეების მანძილზე, არაერთგან ვხვდებით მაშტოცის სახელს, ყველგან საუბარია მის შესახებ, როგორც ქრისტიანული მოძღვრების მქადაგებლისა და საპაპ კათალიკოსის თანამებრძოლზე და არსად არ არის რაიმე ნათქვამი მის მიერ თუნდაც სომხური ანბანის გამოგონების შესახებ. მხოლოდ ერთგან XIII საუკუნის მოღვაწე სომეხი ვარდაპეტი ამბობს: „...მესროპმა მისცა მათ (ქართველებს) ანბანი და მესროპმავე უკურთხა ვარძიის ჯვარი“. გასაოცარი ანაქრონიზმი (მესროპმა აკურთხა ვარძიის ჯვარი!) სრულიად არ აწუხებს სომეხ ვარდაპეტს. ცხადია, ასეთი რედაქტორები ან გადაშწერლეები ვერ გაუძლებდნენ ითუნებას და ძველ ჩუქსტებს თავისი შეხედულებებისა და სურვილისამებრ შეაკეთებდნენ“ („ეპისტოლეთა წიგნი“, გვ. 046-047).

ამრიგად, აშკარაა ქართული ანბანის (აგრეთვე ალბანური დამწერლობის) შემოქმედად შაშტოის გამოცხადების მცდარობა. ამ საკითხზე სიგყვის მეტად გაგრძელება არც ღირს, თღონდ მიეუთითებთ ზოგი მომენგის შესახებ.

იე. ჯაფარიძემ აღნიშნა, რომ არსებითი სხვაობაა ქართული და სომხური ასოების მოხაზულობაში: „საკმარისია, ადამიანმა სომხური და ქართული ხუცური ასომთავრული უძველესი მოყვანილობის ასოები ერთმეორეს გულდასმით შეადაროს, რომ დარწმუნდეს, რამდენად დამორეზულია და არ მიაგავს ერთმანეთს ქართული და სომხური ანბანი. ორიოდვე ასოს ვარდა, ორივე ანბანის ყველა ასო მოხაზულობით არსებითად განსხვავდება.

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ბერძნულს შერმინელს ან-
ბანს თავის წარმომშობელ ფინიკიელთა ანბანის ასოებთან 5-6 საუკუნის
შემდგომაც ისეთი მსგავსება ემჩნევა, რომ მათი ნათესაობა ცხადი ხდება,
ქართული და სომხური ასოების მოხაზულობა ერთი-ორი საუკუნის შემდეგ
ისე როგორ უნდა შეცვლილიყო, რომ მათ ნათესაობას გულდასმით
დაკვირვებაც ვერ ამჩნევს, თუ მათი შემდგენელი ერთი და იგივე პირი იყო
და მართლაც V ს-ში მოღვაწეობდა ქ.შ." (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული
დამწერლობათმცოდნეობა, გვ. 198-199).

დგება, საკითხი, რატომ არ გამოიყენა მესროპმა სომხური ანბანი ქართულისათვის? (ამ გარემოების შესახებ იხ. Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашия, История Грузии, I. გვ. 95). ქართული და სომხური ენების ფონეტიკური სისტემა ამის საშუალებას თავისუფლად იძლეოდა.

იმის გამო, რომ ქართულ და სომხურ ასოებს შორის შეგისმეტად დიდი სხვაობაა მოხაზულობის თვალსაზრისით, ძირეულად განსხვავდება ქართული და სომხური გრაფემების მომდევრობაც. შევადაროთ ერთმანეთს ქართული და სომხური ასო-ნიშნების რიგი და რიცხვითი მნიშვნელობანი

ქართული		სომხური		ქართული		სომხური		ქართული		სომხური	
ა	1	Ա	1	კ	20	Ի	20	ს	200		
ბ	2	Բ	2	ლ	30	Լ	30	ტ	300	მ	300
გ	3	Գ	3	მ	40	Խ	40	ჯ	400	ზ	400
დ	4	Դ	4	ნ	50	Մ	50	უ	500	წ	500
ე	5	Ե	5	ჯ	60	Կ	60	ქ	600	ძ	600
ვ	6	Վ	6			չ	70	ღ	700	ყ	700
ზ	7	Զ	7	ო	70	ջ	80	ყ	800	ղ	800
წ	8	Ը	8	პ	80	ղ	90	შ	900	შ	900
თ	9	Թ	9	ჩ	90	ճ	100	ჩ	1000	ჩ	1000
ი	10	Ի	10	რ	100	Մ	200	ც	2000	ս	2000

ასოთა რიგის მკვეთრი სხვაობა აშკარაა. ამიტომ სამართლიანია ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება: „ცხადია, ასოთა რიგისა და მათი რიცხვითი მნიშვნელობის ასეთი თვალსაჩინო, არსებითი განსხვავება ქართულსა და სომხურ ანბანში შეუძლებელია ყოფილიყო, მათი შემდგენელი რომ მართლაც ერთი და იგივე პირი ყოფილიყო, როგორც სომხურ შერმინდელ მწერლობაში კორჯის გადამკეთებელი და მოსე ხორენელი ამტკიცებდნენ“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, გვ. 199).

რა თქმა უნდა, მაშგოცის მიერ ქართული ანბანის შექმნა სრულიად გამორიცხულია იმ მიზეზის გამოც, რომ შან არ იცოდა ქართული ენა. ამის შესახებ პირველად მიუთითა ი. თქრომჭედლიშვილმა. 1881 წელს თბილისში ჩატარებულ V არქეოლოგიურ კრილობაზე შან განაცხადა: „Грузинская азбука весьма совершенный инструмент для выражения богатых звуков грузинского языка. Она эти звуки передает с такой точностью и ясностью, что едва ли найдется много азбук, которые выдержали бы сравнение с нею, не исключая и армянский. Такое совершенство инструмента указывает ... на то, что такой анализ не мог быть произведен чужестранцем, при том незнавшим языка, каким является Месроп. По этим данным, сказания армянских историков об изобретении Месропом грузинского алфавита теряют в наших глазах всякое значение" (И. Л. Окромчедлов, Об изобретении грузинского алфавита, გვ. 227. იხ აგრეთვე მ. ჯანაშვილი, რა დროს და საიდან შემოიღეს ქართული ანბანი, „ივერია“, 1887, № 7; მ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო

გურო ენის ისტორიის შესავალი, გვ. 88; თ. გაბყრელიძე, „მწიგნობრობა ქართული“; ასევე მლაპრულია ცნობა მაშტოცის მიერ ალბანური დამწერლობის შექმნის შესახებ (მან ხომ არც ალბანური ენა იცოდა!). დამწერლობის შექმნა გულისხმობს დიდ ენათმეცნიერულ აღლოსა და სათანადო თეორიულ მომზადებას. სრულიად წარმოუდგენელია, კაცს, რომელმაც მშობლიური ენისათვის დამწერლობის შექმნა დიდი და დაძაბული შრომის შემდეგ ძლივს მოახერხა („იგი გადაეცო ამ საქმეს, ფრიად დაშვრა, ბევრი იწვალა“, „სომხეთის ისტორია“, გვ. 216), ასე ადვილად შეექმნა მისთვის უცნობი ენისათვის დამწერლობები.

უკანასკნელ ხანებში გაიჩნდა ისიც, რომ სომხური ანბანის შემქმნელი იცნობდა და იყენებდა ქართულ ანბანს. რ. პატარიძემ აჩვენა, რომ სომხური ნიშნები გრაფიკული მსგავსების მიხედვით სამ ჯგუფს ქმნიან: სემურ (ე.წ. „ნალისებურ“) გრაფიკათა ჯგუფს, ბერძნულ (ე.წ. „კუთხოვან“) გრაფიკათა ჯგუფსა და ქართულ (ე.წ. „კუთხოვან“) გრაფიკათა ჯგუფს. მეგლევრის აზრით, რამდენიმე სომხურ ასოს (შ ჩ მ წ ჯ) საფუძვლად დაედო ქართული ასომთავრული C გრაფემის მოხაზულობა (რ. პატარიძე, ერკათაგირის გრაფიკული საფუძვლები, გვ. 171-204; ქართული ასომთავრული, გვ. 528-584).

ცხადია, ლეგენდა ქართული დამწერლობის მაშტოცის მიერ შექმნის შესახებ საბოლოოდ უნდა იქნეს უარყოფილი!

როგორც მეშოთ ვნახეთ, კორიუნის თხზულებაში არის სანდო ცნობა იმის შესახებ, რომ მაშტოცმა გამოიყენა სირიული და ბერძნული დამწერლობანი. საფიქრებელია, კორიუნის ნაწარმოების თავდაპირველ ვარიანტში ყოფილიყო მითითება იმის შესახებ, რომ მაშტოცმა ქართული ანბანიდან ისარგებლა, ხოლო შემდგომში ეს ცნობა ამოიღეს და ჩაურთეს ლეგენდა ქართული ანბანის მაშტოცის მიერ შექმნის შესახებ.

3. ივ. ჯავახიშვილის თეორია ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ

ივანე ჯავახიშვილი გრაფიკული შედარების მეთოდით იკვლევდა ქართული დამწერლობის წარმომავლობის საკითხს. იგი მიუთითებდა: „უმთავრესი მნიშვნელობა, რასაკვირველია, თვით ასოთა მოყვანილობა-

¹ სხვათა შორის, არსებობს ასევე ლეგენდარული ცნობა იმის შესახებ, რომ სომხები ადრე ქართულ ანბანს იყენებდნენ: „რაიყა თვის-ეყვის მწიგნობრობასა, არა იყო მათ (სომეხთა) შორის ძეულთა შინა საუკუნეთა“, ამიტომ „იგინი (სომეხნი) სარგებლობდნენ პირველ ბერძნულითა წიგნითა და ქართულითა. ქრისტეს მოსვლითგან მრავალთა წელთა განვლეს, მერმე ქმნეს სომეხთა წერილი თვისი, რომელსაცა იტყვიან იგინი მოძღვრისად მათისა მესროფისათვის, ვითარმედ მან განაწესა და ქმნა ასონი მათნი მსგავსად ქართულისა სუცურისა წერილისა“ (გ. შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, I, გვ. 123).

მოხაზულობის მსგავსებასა და იგივეობას აქვს“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, გვ. 203). მეცნიერი ფიქრობდა, რომ უძველეს ქართულ წერილობით ძეგლებში დადასტურებული მრგლოვანი დამწერლობა გვიანდელია, მას კუთხოვანი დამწერლობა უსწრებდა (დასახ. ნაშრ. გვ. 204).

ივ. ჯავახიშვილმა გრაფიკული თვალსაზრისით შეადარა ქართული, ბერძნული და სემიტური დამწერლობანი და დაასკვნა, რომ „ბ“, „გ“, „ე“, „ა“ და ზოგიერთი სხვა ასოს მდებარეობა ქართულ ანბანს თვალსაჩინოდ აშორებს ბერძნულ ანბანს, ხოლო ფინიკიურ-არამეულ და მათგან წარმომდგარ ანბანებს უახლოებს“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, გვ. 232).

ივ. ჯავახიშვილი განსაკუთრებით გახმაზდა ქართული ასომთავრული ღ-ს თავშეკრული ვარიანტის არქაულობას და მის წყაროდ ფინიკიური ან არამეული დამწერლობები მიაჩნდა. იგი წერდა: „ქართულ თავდაპირველ ანბანს თავშეკრული „ბ“-ს შეთვისება შეეძლო ან ფინიკიელთაგან უშუალოდ, ან არამეელთაგან უძველეს ხანაში, ქ. წ. VII საუკუნემდე. ფინიკიელთაგანაც ქართველებს უშუალოდ მხოლოდ იმ ხანაში შეეძლოთ შეთვისება, როდესაც მათთან შედარებით ახლო იყვნენ და საურთიერთო დამოკიდებულება პქონ-დათ, ე. ი. VII საუკუნემდე, სანამ გუბალები და მოსოხები მცირე აზიაში ცხოვრობდნენ და როდესაც, იმეკიელის სიგყვით, „თოხალ და მოსოს ვაჭრობდეს“ ფინიკიის ქალაქ გვიროსში და, სხვათა შორის, გასაყიდად რეალის ჭურჭელი მიჰქონდათ სოლმე (XXVII, 13) (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 234).

ივ. ჯავახიშვილი ითვალისწინებდა იმ გარემოებასაც, რომ ასე ადრეული ხანის ქართული წერილობითი ძეგლები არ მოიპოვება, თუმცა თვლიდა, რომ უძველესი წერილობითი წყაროები ისეთ მხაგვრულად ჩამონაკვთილ, უაღრესად განვითარებულ და სრულიად დასრულებულ დამწერლობის ნიმუშებს გამოავლენენ, რომ ქართული ანბანის განვითარების ხანგრძლივი ტრადიცია უნდა ვივარაუდოთ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 234-235).

ივ. ჯავახიშვილი დაასკვნიდა: „ერთი მხრით, ჯერხნად ქნობილი VI საუკ. ქართული დამწერლობის ძეგლები ისეთი მაღალხარისხიანი კალის-გრაფიკული განვითარების საფეხურს წარმოადგენენ, რომ ქართული ანბანის დასაწყისი ხანა სულ ითვება 7-8 საუკუნით უწინარეს არის საკულისხმებელი. მეორე მხრით, ქართული ანბანის ასოთა რიცხობითი მიმდევრობა ფინიკიურ-სემური ანბანისას მშვენივრად იყავს, რაც აგრეთვე მისი სიძველის მომას-წავებელია: ფინიკიურ-სემური ანბანის უძველესი მოხაზულობის მსგავსად, ქართულ ბევრ ასოს პირი მარცხნივ აქვს მობრუნებული და, დასასრულ, ასო „ბ“-ანის ქართული თავშეკრული მოხაზულობა შესაძლებელია მხოლოდ „ბ“-ანის ქართული თავშეკრული მოხაზულობა შესაძლებელია მხოლოდ ფინიკიელთა, ებრაელები და არამეელთაგან ყოფილიყო შეთვისებული VII ს.

ზე არაუგვიანეს ქ.წ., როდესაც თვით არამეფელნიც ჯერ კიდევ თავშეკრულ „ბ“-ს ხმარობდნენ და როცა ქართველი გომები ტუბალ-მოსოხებიც აზიაში ცხოვრობდნენ და ფინიკიელებთან ალებ-მიცემობაც ჰქონდათ“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 235-236)

ივ. ჯავახიშვილი თავის თეორიას ჰიპოთეზას უწოდებდა, რომლის სიმართლე მომავალს უნდა გამოერკვია, თუმცა დაბეჯითებით აცხადებდა, რომ, „ესღა მაინც სამუდამოდ უკუგდებულ უნდა იყოს აზრი ქართული ანბანის V საუკუნეში გამოგონების შესახებ ქ. წ. და უნდა განმტკიცდეს აზრი, რომ ქართული დამწერლობა გაცილებით უფრო ძველია და მისი დასაწყისი შორეულ წარსულში და მცირე აზიაში და არა საბერძნეთში უნდა ვეძიოთ“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 236).

ივ. ჯავახიშვილის ძირითად დებულებებს იზიარებს რ. პატარიძეც, ოღონდ მიიჩნევს, რომ ქართული დამწერლობა შექმნილია ჩვენს წელთაღრიცხვამდე V საუკუნეში (იხ. რ. პატარიძე, ქართული ასომთავრული, გვ. 78).

ქართული დამწერლობის დაკავშირება სემიგურ სამყაროსთან შესაძლებლად მიაჩნდა მ. ჯანაშვილსაც. იგი ფიქრობდა, რომ ქართული ანბანი შეიქმნა არაუადრეს XIV საუკუნისა ჩვ. წელთაღრიცხვამდე (მ. ჯანაშვილი, რა ღროს და საიდან შემოიღეს ქართული ანბანი, „ივერია“, 1887, №127; 128)

ივ. ჯავახიშვილის თეორიის გაზიარებას მრავალი დაბრკოლება ელთება, რომელთაგან უმთავრესია:

1. დამტკიცებულად ვერ ჩაეთვლით იმას, რომ ტუბალები და მოსოხები ქართული გომებია (ამდენად პრობლემატურია ფინიკიელებთან და სემიგურ გომებთან ქართული გომების ურთიერთობა ძვ. წელთაღრიცხვის VIII-VII საუკუნეებში). კ. კეკელიძე ამ საკითხთან დაკავშირებით მიუთითებდა: „თავისთავად იგულისხმება, რომ ანბანის სესხება ამა თუ იმ ერისაგან შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, როდესაც ამ ერთან უშუალო კავშირი და ურთიერთობა არსებობს. ამიტომაც არის, რომ ჩვენი მკვლევარი ასახელებს ებეკიელ წინასწარმეტყველს, რომ თობელსა და მოსოხს ფინიკიელებთან ალებ-მიცემობა ჰქონდათ (XXVII,13). ამის შესახებ, პირველ ყოვლისა, უნდა შევნიშნოთ, რომ დასახელებულ ადგილას ებეკიელის წიგნში თობელსა და მოსოხს არ იხსენიებენ არც სეპტანტა, რომელსაც როგორც მეცნიერებაში ცნობილია, ებეკიელის წიგნი უკეთესად შემოუნახავს, ვიდრე ებრაულ ვულგატას, არც მისგან მომდინარე წიგნები. აქ „თეველ“ (თობელ) გაგებულია, როგორც „ყოველი“, ხოლო „მეშექ“ (მოსოხ) წარმოებულია „მამაკი“-საგან, რაც „განგრცობას“ ნიშნავს. ასე რომ მიღებულია: „ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ σὺμπαισις καὶ τὰ παρατείλευτα αὐτοῦ“ – „ელლადა ყოველი და განმავრცობელნი მისნი“. ჩანს, 70 თარგმანთ ჰქონდათ საბუთი ასეთი გაგებისა, თორემ რაღა აქ არ მოიხსენიეს ეს გომები და იმავე ებეკიელის სხვა ადგილას – კი

(XXXII,26, XXXVIII,2, XXXIX,1). მეორე, თობელსა და მოსოხში კიდევაც რომ უცნობელივ ქართველი გომები ვიცნოთ (ეს აქსიომა არ არის, არსებობს სხვაგვარი შესედელება ამის შესახებ ეგზეგეტიკაში), აქედან მხოლოდ იმ დასკვნას მივიღებთ, რომ ფინიკიელებთან ალებ-მიცემობა ჰქონდათ თობელსა და მოსოხს, ის ანბანი კი, რომელსაც ქართული ეწოდება, როგორც სახელიდან ჩანს, შემოღებულია არა თობელ-მოსოხის, არამედ ქართველი გომის მიერ, რომელსაც „ქართი“ ეწოდებოდა“ (კ. კეკელიძე, ქართული კულტურის ორი დღესასწაული, „მნათობი“, №5-6, გვ.156). კ. კეკელიძე იმასაც გახაზავს, რომ ასურულ წყაროთა მიხედვით მუშეებს ხუთი მეფე (გვართა მეთაური) ჰყოლიათ, ტუბალებს – 24. ებეკიელის მიხედვით, მოსოხი და თობალი იყვნენ საშინელი ბარბაროზები, რომლებიც „ვაჭრობდეს სულებისა კაცთასა“, მძარცველები, ყაჩაღები (კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 159).

2. ჯერჯერობით უდავო თარიღიანი წერილობითი ძეგლები V საუკუნიდან გვაქვს. როცა ივ. ჯავახიშვილი ქართული დამწერლობის მრავალსაუკუნოვან პრეისტორიას ვარაუდობდა, იგი იმედოვნებდა, რომ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების განვითარების შედეგად აღმოჩნდებოდა უფრო ადრინდელი წერილობითი ძეგლები. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ამ მოსაზრების შემამაგრებელი ნივთიერი მასალა არსად ჩანს, რაც ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებისათვის არსებითი ხასიათის დაბრკოლებაა.

3. ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ ქართული დამწერლობის ჩვენამდე მოღწეული ძეგლების ჩამოკვეთილობა გულისხმობს ხანგრძლივი განვითარების გზას. ამ მოსაზრების გაზიარებაც ჭირს, რადგანაც X საუკუნის ქართული ანბანი V საუკუნის ანბანთან შედარებით არ არის უფრო სრულყოფილი, ჩამოკვეთილი. ამდენად, ეს საბუთი ანბანის სიძველის სამტკიცებლად ვერ გამოდგება.

4. ივ. ჯავახიშვილი იყენებს გრაფიკული შედარების მეთოდს, რაც ანბანთა წარმოშავლობის ძიებისას გადამწყვეტად ვერ ჩაითვლება (სხვა ნიშნებზე ქვემოთ ვისაუბრებთ).

4. ბ. წერეთელი ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ

1940 წლის 25 ნოემბერს მცხეთის მახლობლად, არმაზში, აღმოაჩინეს ორენოვანი წარწერა, რომელიც ცნობილია არმაზის ბილინგვის (ლათ. bi „ორი“ lingua „ენა“) სახელწოდებით. წარწერა შესრულებულია ბერძნულად და არამეულად. იგი შეიცავს ძვირფას ცნობებს ქართლის სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიისათვის. ამ წარწერის ბერძნული ტექსტი გამოსცეს ს. ყაუხჩიშვილმა (საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, №1-2, გვ. 171-175) და ა. შანიძემ (საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, №1-2, გვ. 184-185).

არამეულ ტექსტს რამდენიმე გამოკვლევა მიუძღვნა გ. წერეთელმა (გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა: ენიმკის მოამბე, XIII, გვ. 1-48; Г.В. Церетели,

Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита, I, Эпиграфика востока II, გვ. 90-101; II, Эпиграфика востока III, გვ. 59-71). გ. წერეთლის აზრით, ეს წარწერა გამოავლენს არამეული დამწერლობის თავისებურ სახეს. იგი წერს: „მისი დუქტუსი იმდენად თავისებურია, რომ ჩვენ სრული უფლება გვაქვს გამოვყოთ იგი, როგორც სემიტური დამწერლობის დამოუკიდებელი შტო“ (გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, გვ. 5). გ. წერეთელმა მას არამეული დამწერლობა უწოდა. მკვლევრის აზრით: „მოგვიერთი არამეული ნიშანი გარკვეულ ნათესაობას ამჟღავნებს ქართულ ასოებთან. ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება ისევე არ დაისვას ქართული დამწერლობის წარმოშობის საკითხი. ამ საკითხის განხილვა სპეციალურ გამოკვლევას მოითხოვს. მიუხედავად ამისა, საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ქართულ ასოებში, რომლებიც გაცილებით უფრო გვიანდელ ძეგლებშია ფიქსირებული, ვიდრე არმაზის წარწერაა, მოგჯერ უფრო მეტი არქაულობა იჩენს თავს, ვიდრე არმაზის სათანადო ნიშნებში. ქართული ნუსხური უკვე გაცილებით უფრო ძველია თავისი მოხაზულობით, ვიდრე არმაზის წარწერის სათანადო ნიშანი. ამიტომ სწორი არ იქნება ვამტკიცოთ, რომ ქართული დამწერლობა არმაზის ასოების მერმინდელ განვითარებას წარმოადგენს უფრო საფიქრებელია, რომ ერთი და მეორეც ერთი საერთო წყაროსაგან, ფინიკიურისა და ძველი არამეულისაგან წარმოდგება, როგორც ამას ჯერ კიდევ განსვენებული აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი პფიქრობდა. შესაძლებელია, ქართულსა და არამეულსა და საფუძვლად დაედო ძველი არამეული დამწერლობის თავისებური შტო, რომელთანაც ხშირად არამეული უფრო ახლოს დგას, ვიდრე ქართული, მოგჯერ კი პირიქით“ (გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, გვ. 13-14).

გ. წერეთელი ფიქრობდა, რომ არამეული დამწერლობა არის შუალედური რგოლი, რომელიც ქართულს ქრონოლოგიურად აკავშირებს ფინიკურ-არამეულთან (Армазское письмо, გვ. 63). მისი აზრით, ცალკეულ ქართულ და არამეულ ასოებს შორის მნიშვნელოვანი მსგავსებაა. ამასთან, წერის სტილი, დამატებითი ელემენტები აგრეთვე აახლოებს არამეულ დამწერლობას ქართულთან. გვაქვს ცალკეულ ასოთა დაწერილობის მსგავსებაც (Армазское письмо, გვ. 63-64). გ. წერეთელმა მიუთითა, რომ არამეული წადე და ქართული წილი თითქმის იდენტურია (არმაზის ბილინგვა, გვ. 16; Армазское письмо, გვ. 64). უფრო მნიშვნელოვანია ის, რომ ქართული წ გადასცემს სემიტურ ძ-ს (Армазское письмо, გვ. 64).

გ. წერეთელი მიიჩნევდა, რომ არამეული (წადე) ასოს მოხაზულობასთან ღიდ სიახლოვეს იჩენენ ქართული გრაფემები **ქ**, **ჩ**, **წ**, და შესაძლოა, მათი პროტოტიპები უნდა ვეძოთ სემიტურში (Армазское письмо, გვ. 66-67).

გ. წერეთელი განსაკუთრებით გახაზავს ქართული **ჟ** ნიშნისა და ძველი არამეულის (ბეთ) გრაფებათა სიახლოვეს (Армазское письмо, გვ. 67). ასევე

ქართული **გ** ნიშნის მოხაზულობა წააგავს სამარიტულის (გიმელ) ასოს დაწერილობას, მას დაუცავს ამ ნიშნის თავდაპირველი სახე (იქვე, გვ. 68).

გ. წერეთელი ფიქრობდა, რომ ქართული **ბ** და **გ** ნიშნები გაცილებით არქაული დაწერილობისაა, ვიდრე სათანადო არამეული ნიშნები (Армазское письмо, გვ. 68). „ამიტომ სწორი არ იქნება ვამტკიცოთ, რომ ქართული ასოები არმაზის ასოების მერმინდელ განვითარებას წარმოადგენს. უფრო საფიქრებელია, რომ ერთი და მეორეც ერთი საერთო წყაროსაგან, ფინიკიურისა და ძველი არამეულისაგან წარმოდგება, როგორც ამას განსვენებული აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი პფიქრობდა. შესაძლებელია, ქართულსა და არამეულსა და საფუძვლად დაედო ძველი არამეულის დამწერლობის თავისებური შტო, რომელთანაც ხშირად არამეული უფრო ახლოს დგას, ვიდრე ქართული, მოგჯერ კი პირიქით“ (არმაზის ბილინგვა, გვ. 13-14). არმაზის ბილინგვა უნდა დავათარილოთ ჩვენი წელთაღრიცხვის II საუკუნით (გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, გვ. 34).

✓ ქართული დამწერლობის წარმოშობის კონკრეტულ თარიღს გ. წერეთელი არ მიუთითებს, მაგრამ აშკარად გამოთქვამს თვალსაზრისს ქართული დამწერლობის წინარექრისტიანულ ხანაში შექმნის შესახებ.

გ. წერეთელი არამეულს უდარებდა ქართული დამწერლობის ერთ-ერთ სახეს – ნუსხურს. მას მიაჩნდა, რომ დ. ბაქრაძის, ივ. ჯავახიშვილისა და სხვათა მიერ მიღებული ქართული ანბანის განვითარების გზა: ასომთავრული → ნუსხური → მხედრული არაა სწორი. მისი აზრით, ასომთავრული და ნუსხური მომდინარეობს საერთო წყაროდან. ზოგ შემთხვევაში ნუსხურს დაუცავს არქაული ნიშნები, მოგჯერ – ასომთავრულს (Армазское письмо, გვ. 70). უნდა აღვნიშნოთ, რომ დ. ბაქრაძემ, დ. კარიჭაშვილმა, ივ. ჯავახიშვილმა, ა. შანიძემ, ი. აბულაძემ, ე. მაჭავარიანმა და სხვებმა ნათლად აჩვენეს, რომ ქართული დამწერლობის უძველეს სახეობას ასომთავრული წარმოადგენს, მისგან მივიღეთ ნუსხური, მხედრული კი შედარებით ახალია და ნუსხურისაგან მომდინარეობს.

აღსანიშნავია, რომ გაურკვეველი დარჩა, რომელ ენაზეა დაწერილი ქვემო ტექსტი. ა. შანიძე მიუთითებდა: „ამ ტექსტში, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში საკუთარ სახელსა და საზოგადო სახელთა გამეორებებს, სულ არის, ნაწილაკითურთ, 32 სიტყვა, რომელთაგან 29 არამეულია, სამი სპარსული. ეს – ლექსიკური შედგენილობის მიხედვით. გრამატიკული თვალსაზრისით ტექსტი გვიჩვენებს ისეთ მოვლენებს, რომლებიც აშკარად დადალებენ, რომ ენა არ არის სემიტური. მსაზღვრელი დაისმის საზღვრულის წინ (კლავ ბტშ „მცირე პიტიანში“), ქალის მიმართ მამრობითი ფორმებია ნახმარი და სხვა. ყველაფერი ეს აშკარად გვეუბნება, რომ ენა არ არის არამეული“ (ა. შანიძე, რეცენზია გ. წერეთლის ნაშრომზე „არმაზის ბილინგვა“, გვ. 143).

სხვა დაბრკოლებებთან ერთად, რომლებსაც ქვემოთ მივუთითებთ, არსებითი გ. წერეთლის თეორიისათვის ისაა, რომ არამეულთან შესადარებლად აღებულია ნუსხური და არა ქართული დამწერლობის უძველესი საფეხური ასომთავრული.

აქვე შევნიშნავთ, რომ ქართული დამწერლობის არამეულიდან მომდინარეობის ამრიგად აღრეც გამოუთქვამთ, კერძოდ, ფრ. მიულერს (*Über den Ursprung der armenischen Schrift*, გვ. 431-438). ი. ტეილორს (*The Alphabet*, ტ. II, გვ. 268)¹, ს. გორგაძეს (*წერილები საქართველოს ისტორიიდან*, I, გვ. 69-75).

ს. გორგაძე წერდა: „ქართული ასომთავრული არც ერთ ანბანს ისე ძლიერ არ ჰგავს, როგორც ... არამეულსა და იმის პროტოტიპს ძველ-ებრაულ-ფინიკიურ ალფაბეტს; არც ერთი ანბანისაგან ჩვენი ასომთავრულის წარმოება ისე ადვილი არაა, როგორც ამ ორი ანბანიდან. მხოლოდ სამი თუ ოთხი ასოა ბერძნულიდან ნასესხები და ისიც მხოლოდ ის ასოები, რომელნიც არამეულსა და ძველ-ებრაულ-ფინიკიურ ანბანში არ მოიპოვება. დანარჩენი ასოები კი ან ძველი არამეულის პირდაპირ განმეორებას წარმოადგენს, ან მცირეოდენს შეცვლას“ (ს. გორგაძე, *დასახ. ნაშრ.* გვ. 70).

ს. გორგაძეს ფარნავაზი მიაჩნდა ქართული ანბანის შემქმნელ-რეფორმატორად და ქართული მწიგნობრობის შემოღებლად. „ანბანი ქართველ ხალხს, განსაკუთრებით მის მოწინავე თემს, ალაროდიელებს, ფარნავაზზე გაცილებით ადრე უნდა ჰქონებოდა, მაგრამ, შესაძლოა, ამ ანბანს ბევრი ნაკლი ჰქონოდა, ყველა ქართული ხმების გამომხატველი ვერ ყოფილიყოს და ფარნავაზს შეეფასოს იგი ახალი ასოებით, შესაძლოა, აგრეთვე, ფარნავაზს წერა-კითხვა დანარჩენ თემებშიც გაეცრელებინოს, თანაც უცხო ენებიდან რამდენიმე წიგნი გადმოეთარგმნებინოს და, ამგვარად, საუფუძველი ჩაეყაროს ქართული მწიგნობრობისათვის. ერთი სიტყვით, ფარნავაზს უნდა ეკუთვნოდეს დაწყება „მწიგნობრობის“ ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით და არა ანბანის შემოღება. აი ამას უნდა ნიშნავდეს, ჩვენის ფიქრით, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვები ფარნავაზის შესახებ: „ამანვე შექმნა მწიგნობრობა ქართულიო“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 74).

ქართულ დამწერლობას ჰ. იუნკერი ავესტურს უკავშირებდა (*Heinrich F. J. Junker, Das Awestaalphabet und der Ursprung der armenischen und georgischen Schrift*). ჯერ კიდევ 1881 წელს ილია ოქრომჭედლიშვილმა გამოთქვა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ქართული მხედრული ანბანი მომდინარეობს ბენდავესტურისგან (*И. Окромчедлов, Об изобретении грузинского алфавита*, გვ. 225). დ. ფურცელაძის აზრით, ქართული ანბანი ეთიოპურიდან მომდინარეობს და თანადროულია ძველი აღმოსავლური (იგულისხმება ეთიოპური,

სანსკრიტი, ებრაული, სომხური, — ავტ.) ანბანებისა (იხ. *Труды V археологического съезда в Тифлисе*, გვ. XLII).

5. ქართული დამწერლობის

ბერძნულიდან მომდინარეობის თეორია

1876 წელს ვ. გარდჰაუზენმა აღნიშნა, რომ ქართული დამწერლობა ბერძნულიდან უნდა მომდინარეობდეს (*V. Gardthausen, Über den griechischen Ursprung der armenischen Schrift*, გვ. 74-80). ეს აზრი მან გაიმეორა თავის ცნობილ მონოგრაფიაში „*Griechische Paläographie*“.

1881 წ. თბილისში ჩატარებულ არეოლოგთა V კონგრესზე დიმიტრი ბაქრაძემ წაიკითხა მოხსენება, რომელშიაც იგი ცდილობდა დაესაბუთებინა ქართული დამწერლობის ბერძნულიდან მომდინარეობა. კერძოდ, დ. ბაქრაძე მიუთითებდა, რომ ქართული ასოების რიგი მიჰყვება ბერძნულს; ნასესხებია ზოგი გერმინი: კალამი, მელანი (*Д. Бакрадзе, Грузинская Палеография*, გვ. 208-209); უ-ს დაწერის წესი ბერძნულის მსგავსია (გვ. 209); ზოგი ასოს მოხაზულობა ბერძნულს ენათესავება (გვ. 209). ავტორის აზრით, ქართული დამწერლობა შემოღებულია ბერძნულის შეგავლენით ჯერ კიდევ შავიმღვის-პირეთის კოლონიზაციის პერიოდში (გვ. 208).

ქართული ანბანი ბერძნულიდან მომდინარედ მიაჩნდა დ. კარიჭაშვილს. იგი მიიჩნევდა, რომ ქართული ანბანის წარმომავლობის სამტკიცებლად ასოთა შედარების მეთოდს კი არა აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა, არამედ ფონეტიკურ შესაბამისობას. აი, რას წერდა დ. კარიჭაშვილი: „მსგავსება ასომთავრული ანბანისა არამეულსა და ბერძნულთან აიხსნება იმით, რომ ბერძნული და არამეული წარმომდგარნი არიან ერთი ანბანითგან — ებრაულ-ფინიკიურითგან, და ამიტომ ერთმანეთს ჰგვანან. ამის გამო გასაკვირველი არ არის, რომ ქართული ანბანი, ერთ-ერთის ამ ანბანისგან წარმომდგარი, ჰგავდეს მეორესაც. გადამწყვეტი იმ საკითხისა, თუ რომლის ანბანითგან წარმოსდგა ქართული — ბერძნულისგან თუ არამეულისგან — იმოდენად მსგავსება არ არის, რამდენადაც სხვა მოსაზრებები.

საქმე ის არის, რომ არამეულსა და ბერძნულს ანბანში ასოები ერთნაირ რიგზე არიან დალაგებულნი, მაგრამ მნიშვნელობა კი ყველას ერთნაირი აქვთ. ეს იმით აიხსნება, რომ ბერძნებმა ებრაულ-ფინიკიურის ანბანის გადმოღების დროს ზოგიერთი ასოს მიათვისეს სხვა ხმა. მაგალითად, მერვე ასო, არამეულში რომ გამოხატავდა ხმას ხ, ბერძნებმა მიიღეს აღსანიშნავად ხმისა კ, მეოთხთმეფე ასო, რომელიც არამეულში გამოხატავდა ხმას ქ, ბერძნებმა მიიღეს აღსანიშნავად ხმისა კ, აგრეთვე მეოთხთმეფე ასო არამეულში აღნიშნავდა ხმას ს, ბერძნულში კი მას მიათვისეს ხმა ქს. მეზვიდმეფე ასო არამეულში გამოხატავდა ხმას ჟ ან ძ, ბერძნულში კი ხმას ჰ, მეოთხრამეტე ასო არამეულში გამოხატავდა ხმას ყ, ხოლო ბერძნულში ისევ ხმას კ, რისთ-

¹ ოლონდ. მისი ევრაულით, ქართული ანბანი არამეულს ფალაურის გზით უკავშირდება.

ვისაც ბოლო ღროს აღარ იხმარებოდა და დარჩა ანბანში მხოლოდ რიცხვის გამოხატვა. მეოცე ასო არამეულში გამოხატავდა ხმას შ, ხოლო ბერძნულში ხმას ს ...”

ამის შემდეგ დ. კარიჭაშვილი წერს: „ქართული ასოები ანბანში მისდევს ბერძნული ასოების რიგს ისე, როგორც ისინი დალაგებულნი არიან რიცხვების აღსანიშნავად. იმ შემთხვევაში, როდესაც ბერძნული ასო გამოხატავს ქართულში არარსებულ ხმას, ქართულს ანბანში მითვისებული აქვს სხვა რომელიმე წმინდა ქართული ხმა. ასეა მაშინაც, როდესაც რომელიმე ბერძნული ასო იმეორებს წინად აღნიშნულს ხმას. ხმას ჟ ბერძნულ ანბანში არა აქვს თავისი გამომხატველი განსაკუთრებული ასო. იგი გამოიხატებოდა ორი ასოთი: აგრედვე იყო ძველს ქართულს ასომთავრულს ანბანშიც (თუ). რიცხვითი მნიშვნელობა ქართული ასოებისა ისეთივეა, როგორც ბერძნულში. იმ ქართულის ხმების აღსანიშნავად, რომელთა მსგავსები ბერძნულში არ მოიპოვებიან, ასოები საგანგებოდ არიან შედგენილნი ბერძნული ასოებით: გან და მოქცეულნი ბოლოში.

ეს ყველაფერი გვაუქრებინებს, რომ ქართული ანბანი წარმოებულია ბერძნულიდან. არამეულის ანბანითგან რომ ყოფილიყო წარმოებული, უეჭველია, ქართული ხმები იმ რიგით იქნებოდნენ აღნიშნულნი, როგორც არამეულშია. მაგ. მერვე ასოს ექნებოდა ხმა ხ და არა შ, მეთერთმეტე ასოს ქ და არა კ, მეთხუთმეტეს ს და არა ჟ, მეჩვიდმეტეს ჟ და არა პ, მეთვრამეტეს ჟ და არა ჭ, მეოცეს შ და არა ს, ოცდამეშვიდე ასოს ეჭირებოდა მეთვრამეტე ადგილი და ექნებოდა მნიშვნელობა ხმისა ც ან წ“ (დ. კარიჭაშვილი, სუეური ანბანი, გვ. 30-32).

რაც შეეხება ასოთა ქართულ სახელებს, თუ მათში „რომელიმე მიაგავს ბერძნულს (მაგ. სან) ან არამეულს (მაგ. შინ), ეს მსგავსება აიხსნება შემთხვევით და არა გავლენით (დ. კარიჭაშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 32); იხ. აგრეთვე Т.В. Гамкрелидзе, Происхождение и типология алфавитной системы письма, II, გვ. 10 და შემდგ.).

დ. კარიჭაშვილის მოსაზრებები დღესაც საინტერესოა და ანგარიშგასაწევი.

კ. კეკელიძემ 1929 წელს ჟურნალში „მნათობი“ №5-6 გამოაქვეყნა ვრცელი ნაშრომი „ქართული კულტურის ორი დღესასწაული“. მისი აზრით, ქართული დამწერლობა ბერძნულისაგან მოდის. ამ თვალსაზრისს, კ. კეკელიძის ვარაუდით, შემდეგი არგუმენტები უმაგრებს მურგს: 1) ანბანის შემოღებისას „ბერძნებს, როგორც ქრისტიანობისა და მისი მწერლობის პირველწყაროს, მეტი კულტურული და მისაბაძი ღირებულება ექნებოდა ქართველობისათვის, ვიდრე სხვა ერებს, კერძოდ, სომხებს, სემიტებს და ირანელებს“. 2) წერასთან დაკავშირებული მოგი ტერმინი ქართულში ნახესხება ბერძნულიდან (კალამი, მელანი, წიგნი, ძეგლი, ბერძნულში ნახესხე-

ბია ლათინურიდან); 3) ქართულში, ისე როგორც ბერძნულში, გვაქვს ხმოვანთა გამომხატველი ნიშნები. ეს ნიშნები პირველად ბერძნებმა შემოიღეს; 4) წერის მიმართულება საერთოა ბერძნულთან; 5) ასოების რიგი და თანმიმდევრობა ბერძნულისას ემთხვევა. ამას გარდა, „როდესაც ერთი ერი მეორე, უფრო კულტუროსანი, ერისაგან ანბანს სესხულობს, ის ჯერ გამოიყენებს ორივე ენისათვის საერთო ასოებს და მერე ზრუნავს თავისი საკუთარი ბგერების გამოხატავი ნიშნებისათვის, რომელთაც ანბანის ბოლოში ათესებს. ასე მოქცნენ თავის ღროს ბერძნები, ასევე უნდა მოქცეულიყვნენ ქართველებიც. მართლაც, ქართულ ანბანში „ა“-ნიდან „ქ“-ანამდე, იგივე 24 (ან უკეთ 25, თუ მხედველობაში გვექნება ბერძნული ჟ, რომელსაც უდრის ქართული თუ) ასო გვაქვს, ორი გამონაკლისის გარდა (ა, ჟ - წ, ც), რაც ბერძნულში, და იმავე თანმიმდევრობით, როგორც ბერძნულში. ბოლოში, „ქ“-ანის შემდეგ, ბერძნულის გაგრძელებად, მოთავსებულია სპეციფიკური, ბერძნულიდან შედარებით, ქართული ბგერების გამომხატველი ნიშნები: ღ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჭ, ხ, კ, ჯ, პ, ზ (თუმცა, შესაძლებელია, უკანასკნელი შემოღებული იყოს როგორც შესაგვეისი ბერძნული ანბანის უკანასკნელი ასო ი (სა)). სპეციფიკურ ქართულ ბგერათა გამომხატველია აგრეთვე „ა“ და „ჟ“, მაგრამ ისინი ატანილია საერთო ასოთა სვეტში, იმ ორი ბერძნული ასოს (წ, ც) რიცხობრივი მნიშვნელობის შესაგვეისად, რომელნიც ქართულში არ მოიპოვებიან. 6) ქართულ ასოებს შემოუნახავთ უცვლელად არა მარტო თანმიმდევრობა ბერძნული ანბანის ასოებისა „ქ“-ანამდე, არამედ მათი რიცხობრივი მნიშვნელობაც“ (კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 156). კ. კეკელიძე მიუთითებს, რომ თუ გრაფიკულ მეთოდს მივიღებთ, 24 ქართული ასოდან (ანიდან ქანამდე) 21 „უფრო ადვილად, ბუნებრივად და ძალდაუკანებლად შეიძლება გამოყვანილ იქნეს ბერძნული ასოებიდან, ვიდრე ფინიკიურ-სემიურიდან“ (კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 158; იხ. აგრეთვე, კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 35-36).

ა. შანიძე მიიჩნევდა, რომ ქართული ანბანი ბერძნულს ემყარება. გ. წერეთლის არმაზის ბილინგვასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულ რეცენზიაში („მნათობი“, 1942, №9) ა. შანიძე წერდა: „რაც შეეხება გ. წერეთლის მოსაზრებას ქართული ანბანის ფინიკიურსა და ძველ არამეულთან ნათესაობის შესახებ, უნდა მოგახსენოთ, რომ ამისთვის მის გასამართლებლად არც წ-ს მოხაზულობაა საკმარისი და არც სხვა ასოების მსგავსების შემთხვევები (ფ, სი, ს-სი). ეს მოსაზრება, გაკვრით გამოთქმული შენიშვნაში (გვ. 18) და რამდენადმე აგრეთვე თვით ტექსტში (გვ. 13-14), შეიძლება სამუშაო თეორიად იქნეს მომარჯვებული, მაგრამ მას დამტკიცება უნდა ქართული ანბანისა და არამეულის მთლიანად შედარების საფუძველზე. ამ შედარებისას, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება უგულვებელყოფილ იქნეს სომხურისა და ბერძნულის ურთიერთობა ქართულთან, როგორც ამას გვიჩვენებს არა მარტო ისეთი

შეხვედრები, როგორცაა დიდი მსგავსება ფშვინგეერებს შორის (ბერძ. Φ Θ X, ქართ. ჟ ტ ჟ), არამედ აგრეთვე ანბანის რიგი ამ ენებში, თ და ტ ასოების შენაცვლება ქართულ-სომხურ-ბერძნულში, ხმოვნების ხმარება საზოგადოდ და კერძოდ, უ ხმოვნის გადმოცემის ხერხი, კ ასოთა მსგავსება ქართულსა და სომხურში (ქართ. ხ და სომხ. կ) და სხვა და სხვა. ეს საკითხები ყველა მჭიდროდაა დაკავშირებული. საზოგადოდ, ქართული ანბანის გენეზისის პრობლემა არ შეიძლება დამაკმაყოფილებლად გადაწყდეს ცვლეკე, სომხურისა და ბერძნული ანბანის გენეზისის საკითხების შესწავლასთან დაუკავშირებლად“ (გვ. 140).

1957 წელს ამერბაიჯანის ისტორიის მუზეუმის შრომების II ტომში გამოქვეყნდა ა. შანიძის ნაშრომი „Порядок букв грузинского, армянского и азербайджанского алфавитов“ (გვ. 33-41). იგი მიუთითებს, რომ ქართულ ანბანზე ზეგავლენა მოუხდენია ბერძნულს. კერძოდ, ქართულ ანბანში ბერძნულის ზეგავლენით არის შემოღებული შ, ჩ, ც და წერილობის წესი. ის, რომ თ-ს ქართულ ანბანში მე-9 ადგილი უჭირავს, ხოლო ტ-ს 29-ე, ა. შანიძის აზრით, შეპირობებულია ბერძნულის გავლენით. ქართული ანბანი რომ სემიტური დამწერლობების ტრადიციას იცავდეს, პირიქით იქნებოდა (A. Г. Шанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 33-34).

ბერძნულის ზეგავლენა განსაკუთრებით იჩენს თავს ქართული ანბანის შემქმნელის ტენდენციაში, ბერძნულთან საერთო ნიშნებს აუცილებლად შეუნარჩუნოს ბერძნულისათვის დამახასიათებელი რიცხობრივი მნიშვნელობები. ამის გამოა, რომ ბერძნული ξ და ψ გრაფემების ადგილას, რომელთა შესატყვისები ქართულს არა აქვს, ქართულში გვაქვს ღ და ქ, რომელთა შესატყვისები არ მოუპოვება ბერძნულს. ბერძნული დიგამის (F) ადგილი დაიკავა გ-მ, ხოლო ბერძნული ω-ს ზეგავლენით შემოღებული ჟ ნიშნის წინ, იქ, სადაც ბერძნულში არის ψ – და რომლის შესატყვისი არ გვაქვს ქართულში, ჩვენს ანბანში განალაგეს 12 ქართულისათვის სპეციფიკური ბგერის გამომხატველი ნიშანი. ამრიგად, ბერძნული და ქართული 22 ნიშნის რიგი და რიცხვითი მნიშვნელობა ერთმანეთს ზუსტად შეესატყვისება (A. Г. Шанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 34).

ქართული დამწერლობის პრობლემას 70-იანი წლების დასაწყისიდან სისტემატურად იკვლევს აკადემიკოსი თამაზ გამყრელიძე, რომლის მონოგრაფია „წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა“, 1989 წ. გამოსცა თბილისი უნივერსიტეტის გამომცემლობამ.

თ. გამყრელიძე ქართულ დამწერლობას მიიჩნევს ერთ-ერთ სრულყოფილ ანბანურ წერით სისტემად გრაფიკული სიმბოლოების (ასო-ნიშნების) ენის ფონემურ ერთეულებთან შესაბამისობის თვალსაზრისით. იგი არის ანბანური დამწერლობის ტიპური ნიმუში, „რითაც უძველეს წერილობით სისტემათა ტიპოლოგიაში ერთ-ერთ თვალსაზრის ადგილს იმკვიდრებს“ (გვ.

23). ავტორის თვალსაზრისით, ქართული დამწერლობის წარმოშობა ტიპოლოგიურად უკავშირდება დამწერლობათა შექმნას იმ მეზობელ ქვეყნებში, რომლებთანაც საქართველოს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდა. სწორედ ამის გამო „ძველი ქართული დამწერლობის წარმოშობისა და შექმნის პრობლემა უნდა განიხილებოდეს ამგვარ არეალებში დამწერლობათა წარმოშობისა და განვითარების ფართო ტიპოლოგიურ ფონზე“ (გვ. 23).

ქართული ანბანის შექმნის პრობლემა ნაშრომში სწორედ ამ მეტოლოგიური მოთხოვნის შესაბამისად არის განხილული.

მონოგრაფიის პირველი თავია „ძველი სემიტური კონსონანტურსილბური დამწერლობა“ (გვ. 24-ნნ). როგორც ცნობილია, ასოთადამწერლობის (კონსონანტური დამწერლობის) უძველესი ნიმუშია ძველი ჩრდილო-სემიტური წერითი სისტემა.

ეს არის დამწერლობა, რომელშიაც სპეციალური პირობითი ნიშნებით გამოიხატება მხოლოდ თანხმოვანი ფონემები. იგი დამწერლობის ისტორიაში უდიდეს პროგრესს მოასწავებდა, რადგანაც პირველად შეიქმნა ისეთი სისტემა, როცა ყოველი ცალკეული თანხმოვანი ფონემა გამოიხატებოდა ცალკეული გრაფემით. მისი უპირატესობა პიქტოგრაფულ და სილაბურ წერით სისტემებთან შედარებით უაღრესად თვალსაჩინოა. ბუნებრივია, რომ ეს მხოლოდ მას შემდეგ გახდა შესაძლებელი, როდესაც მოხერხდა ენის ბგერათვის სისტემის უმცირესი ერთეულების – ბგერების – გამოყოფა.

თამაზ გამყრელიძეს შემოაქვს წერილობითი სისტემის პარადიგმატიკისა და სინტაგმატიკის ცნებები. იგი მიუთითებს: „წერილობითი სისტემის პარადიგმატიკის შესწავლა გულისხმობს ... გრაფიკულ სიმბოლოთა ურთიერთმიმართების განხილვას მიმდევრობაში, წერილობით ნიშანთა თანმიმდევრობის შესწავლას სისტემაში; ამისგან განსხვავებით, წერილობითი სისტემის სინტაგმატიკა გულისხმობს ნიშანთა შეერთების წესებს სიტყვებში, წერით სიმბოლოთა ურთიერთმიმართებებს სიტყვის ფარგლებში და საზოგადოდ წერის მიმართულებასთან დაკავშირებულ კანონზომიერებებს“ (გვ. 42-43).

ავტორის აზრით, წერითი სისტემა არის სტრუქტურა, რომელსაც აქვს ორი მხარე (პლანი): გამოხატულებისა და შინაარსისა. წერითი სისტემის გამოხატულების პლანი მოიცავს: გრაფემათა სახელწოდებებს, ნიშანთა რიგს, ნიშანთა განლაგების პრინციპებს, წერის მიმართულებას. შინაარსის პლანს განეკუთვნება გრაფემათა ფონეტიკური და რიცხვითი მნიშვნელობანი.

თ. გამყრელიძე განიხილავს ძველი სემიტური კონსონანტური დამწერლობის შექმნის შესახებ არსებულ ორ სხვადასხვა თვალსაზრისს. იგი უარყოფს ვარაუდს ძველი სემიტური ანბანის დამოუკიდებლად შექმნის შესახებ.

ნაშრომის II თავი ბერძნული დამწერლობის წარმოშობისა და ევოლუციის საკითხს ეძღვნება. ცნობილია, რომ ბერძნულმა ანბანმა

ფინიკიელებისაგან ისეცხეს, მაგრამ მოახდინეს მისი რადიკალური რეფორმა – ხმოვანი აღნიშნეს სპეციალური გრაფიკით. ამრიგად ბერძნებმა შექმნეს პირველი თანმიმდევრული ანბანური დამწერლობა.

ბერძნებმა პროტოტიპად აიღეს ფინიკიური ანბანი, რომელიც შეიცავდა მთელ რიგს ისეთი ბგერითი ერთეულების გამოხატველი ნიშნებისას, რომელთა შესაბამისი ბგერები (ფონემები) ბერძნულს არ მოეპოვებოდა. ბერძნული დამწერლობის შემოქმედმა სწორედ ასეთი ნიშნები გამოიყენა ხმოვნების გამოსახატავად.

ბერძნულის მეღერო ხშულებისათვის ბ დ გ გამოიყენეს ის ნიშნები, რომლებიც სემიტურშიც ბ დ გ მეღერ ხშულებს გამოხატავდნენ. სემიტური ემფატიკური თანხმოვნები ბერძნულში ფშვინვიერებით გადმოიცემა. მაგალითად, სემიტური ემფატიკური (რომელსაც თ. გამყრელიძე გლოტალიზებულიადაც თელის) ტ თანხმოვნის შესაბამისი ნიშნით გამოიხატება ბერძნული ფშვინვიერი თ (დანარჩენი ფშვინვიერებისათვის სპეციალური ნიშნები ფ და ქ მოგვიანებით შეიქმნა).

თუ ბერძნული ანბანის პარადიგმატიკას სემიტურისას შევუდარებთ, აღმოჩნდება, რომ ბერძნულში გააქვს ყველა ასო-ნიშანი იმავე რიგით, როგორც სემიტურში. ერთადერთი გამონაკლისია წადე, რომელიც ბერძნულში არ გადმოიღო. ამრიგად, ბერძნულში შეითვისა 21 სიმბოლო, მიაწიჭა მათ სემიტურისაგან განსხვავებული ფონეტიკური მნიშვნელობანი (ზოგ ასო-ნიშანს მხოლოდ რიცხვითი მნიშვნელობადა მოეპოვებოდა გვიანდელ ბერძნულში: დიგამა, კოპპა, სამპი).

თ. გამყრელიძის წიგნის III თავი (გვ. 118-205) ქართული ანბანის ბერძნულიდან მომდინარეობის თეორიის დასაბუთებას ეძღვნება. თ. გამყრელიძე ქართული ანბანის წარმოშობას იკვლევს როგორც ენათმეცნიერი, ოღონდ მთლიანად არ გამორიცხავს გრაფიკულ მსგავსებათა მნიშვნელობასაც. ამგვარი ძიებისას უნდა დაგვიყვანო მტკიცე მეთოდოლოგიური პრინციპი.

თ. გამყრელიძე თავის ნაშრომში მოკლედ მიმოიხილავს არქაული ქართულის ბგერით შედგენილობას (გვ. 125-128) და აღნიშნავს, რომ „არქაული ქართულის ამ ბგერითი სისტემის შესაბამისად უნდა განხორციელებულიყო სწორედ ძველი ქართული ანბანის შექმნა“ (გვ. 129). ავტორი სამგასმით მიუთითებს ქართული დამწერლობის შემოქმედის უდიდეს ლინგვისტურ ალღოს – ქართული ენის ყველა ბგერითი ერთეული გამოყოფილია აბსოლუტური სიზუსტით. ამ ფაქტმა მეცნიერულმა ალღომ გახადა შესაძლებელი ბგერითი სისტემისათვის ზუსტად შესაბამისი დამწერლობის შექმნა.

ქართული დამწერლობის წარმოშობის კვლევის ძირითადი პრობლემაა: რომელი ანბანი გამოიყენა ქართული ანბანის შემოქმედმა ნიმუშად? „ეს არის არსებითად პრობლემა ძველი ქართული ანბანის წარმოშობისა, დაყ-

ვანილი სრულიად კონკრეტულ ამოცანაზე. სახელდობრ იმის გარკვევაზე, თუ რომელ წერილობით სისტემას ემყარება ქართული დამწერლობა როგორც ნიმუშს, როგორც პროტოტიპულ მოდელს, რომელიც განსაზღვრავს მის წყობასა და პარადიგმატიკას“ (გვ. 130).

როგორც ჩანს, ქართული ანბანის შემოქმედს პროტოტიპად შეეძლო აეღო ძველი სემიტური, ან ბერძნული დამწერლობა.

ქართული ანბანის პროტოტიპად ძველი სემიტური დამწერლობის მიჩნევა თუნდაც იმიტომ არ არის სავარაუდო, რომ იგი ნარევი „კონსონანტურ-სილაბური წერითი სისტემაა, მაშინ, როდესაც ქართულ დამწერლობაში მკაცრად და თანმიმდევრულადაა გატარებული წერის „ანბანური პრინციპი“, რაც პირველად დამწერლობათა ისტორიაში ბერძნულ წერით სისტემაში განხორციელდა ძველი სემიტური სისტემის სტრუქტურული გარდაქმნის შედეგად“ (გვ. 131-132).

ქართული ანბანის პროტოტიპად ბერძნულის „მიჩნევა სავსებით გასაგებს ხდის ქართული სისტემის სტრუქტურასა და პარადიგმატიკას, მისი „ძირითადი“ და „დამატებითი“ ნაწილების ხასიათსა და ბგერით შედგენილობას“ (გვ. 132).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ „ყველა ის თავისებურება ბერძნული დამწერლობისა, რითაც ეს უკანასკნელი განსხვავდება ძველი სემიტურისაგან, ყველა ის სპეციფიკური, საკუთრივ ბერძნულისათვის დამახასიათებელი სტრუქტურული ნიშანი, წარმოქმნილი ბერძნულ ანბანში მისი შექმნისას სემიტურისაგან და აგრეთვე მისი შემდგომი განვითარების პროცესში, ასახულია სრულად ქართულ ანბანში, რაც ნათლად მოწმობს ძველი ქართული დამწერლობის ბერძნული (და არა უშუალოდ სემიტური) სისტემისაგან წარმომავლობას“ (გვ. 132).

ქართული ბგერითი ერთეულების გამოხატველი ასო-ნიშნების რიგი მიჰყვება ბერძნული ენის ბგერათა აღმნიშვნელ სიმბოლოთა რიგს.

თ. გამყრელიძე დაწერილებით განიხილავს ძველი ქართული ასომთავრული დამწერლობის პარადიგმატიკას ბერძნულ და სემიტურ-სისტემებთან შეფარდებით (გვ. 134-149) და დამაჯერებლად აჩვენებს, რომ ქართული ანბანის ძირითადი ნაწილი შეპირობებულია ბერძნულის შეგავლენით. სავსებით გასაზიარებელია ავტორის დებულება: „ქართული ანბანის შექმნისას წერით ნიმუშად სემიტური სისტემის ალების შემთხვევაში ქართულ ანბანს სულ სხვა წყობა და სტრუქტურა ექნებოდა, ანბანის „ძირითადი“ და „დამატებითი“ ნაწილები სულ სხვაგვარი შედგენილობისა იქნებოდა, ვიდრე ეს ძველ ქართულ დამწერლობაშია დადასტურებული“ (გვ. 132). ქართული ანბანის ბერძნულზე დამოკიდებულება ჩანს იმითაც, რომ ქართულ ასოთა რიგი და რიცხვითი მნიშვნელობანი ბერძნულს მისდევს. ავტორის აზრით,

ბერძნულის მიხედვით არის დალაგებული ქართული ასოები ანიდან შინამდე (გვ. 149, 150, 151).

ქართული ანბანის დანართ ნაწილში შედის იმ ბგერითი ერთეულების ამსახავი ნიშნები, რომლებიც ქართული ენის ფონეტიკური სისტემისათვის სპეციფიკურია ბერძნულთან მიმართებით. ესენია: ღ ყ შ ჩ ც ძ წ ჭ ს ქ ჯ კ (გვ. 155). ამ დანართი ნიშნების პარადიგმატიკა, თ. გამყრელიძის აზრით, „არ ემთხვევა რომელიმე კონკრეტულ წერით პროტოტიპს, იგი საფიქრებელია უფრო გარკვეული ფონეტიკური პროცესის მიხედვით განლაგებულ ბგერათა წყობით განისაზღვრება“ (გვ. 154-155). კერძოდ, ავტორი მიუთითებს ერთ მეტად მნიშვნელოვან გარემოებაზე: „ქართული ანბანის დანართი ნაწილის ცენტრალურ წევრს წარმოადგენს შელერი ძ აფრიკატი, რომლის მარცხნივ და მარჯვნივ (resp. შემოთ და ქვემოთ) მოთავსებულია სიმეტრიულად განლაგებული ბგერები, შესაბამისად ყრუ (ფშვინვიერი) და (ყრუ) გლოტალიზებული აფრიკატები“ (გვ. 155).

ქართული დამწერლობის პროტოტიპად სემიტური წერითი სისტემა რომ აეღოთ, „დანართი“ ნაწილში არ მოხვდებოდა /ყ/ /შ/ /წ/ თანხმოვანთა გამომხატველი ნიშნები.

თ. გამყრელიძე სპეციალურ პარაგრაფს უძღვნის ასომთავრული ანბანის სიმბოლოთა გრაფიკულ ანალიზს (გვ. 159-169). ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ ქართული ასოები ბადეს ქმნიან („ქართული პალეოგრაფია“, გვ. 107). ეს იმას ნიშნავს, რომ მას საფუძვლით ჰქონდა გაცნობიერებული, რომ ქართული ანბანი აგებულია გეომეტრიული პრინციპის მიხედვით. უკანასკნელ ხანებში ამ საკითხის შესახებ ბევრი დაიწერა (ე. მაჭავარიანი, რ. პატარიძე, თ. ჩხენკელი ... განსაკუთრებით უნდა გამოვყოთ ვინფრიდ ბოედერის საინტერესო გამოკვლევა). თ. გამყრელიძე დეტალურად აანალიზებს ქართულ ასოთა აგების პრინციპებს: გვაძლევს თითოეული გრაფემის შექმნის წესს.

გრაფიკულ მსგავსებას ქართული ანბანი ბერძნულთან იჩენს. „ძველი ქართული ასომთავრული დამწერლობა ასახავს ბერძნულ გრაფიკას ... თავისი ზოგადი მონუმენტურობით და გრაფიკათა გეომეტრიული ხასიათით“ (გვ. 171). ზოგ შემთხვევაში ქართული ასო ნიშნები შეიძლება დაუკავშირდეს სემიტურ სიმბოლოებს. გარკვეული ნიშნები (ეარი, ჯანი), ჩანს, აკროფონიული პრინციპის მიხედვითაა შეთხზული (გვ. 176).

თავისთავად კი „ასო-ნიშანთა გარეგნულ მსგავსებას სხვა სისტემის სიმბოლოებთან მხოლოდ მაშინ აქვს გარკვეული ღირებულება და მნიშვნელობა, თუ მოცემული დამწერლობის ამ სისტემიდან მომდინარეობა სხვა, უფრო არსებითი მონაცემების საფუძველზე ივარაუდება“ (გვ. 180). ბერძნულის დაშვება შესაძლო პროტოტიპად ქართული გრაფიკისათვის ემყარება იმას, რომ „ქართული წერითი სისტემა არსებითად ემთხვევა სწორედ ბერ-

ძნულ სისტემას და არა სემიტურს ან რომელიმე სხვა სისტემას მთელი რიგი შინაგანი სტრუქტურული მახასიათებლების მიხედვით, და ამდენად, უფრო სავარაუდოებელია ძველი ქართული დამწერლობის ნიშნებისათვის“ (გვ. 180).

აქვე უნდა ითქვას: თ. გამყრელიძემ ნათელყო, რომ „გლაგოლიცის“ დანართი ჯგუფის პარადიგმატიკა შეპირობებულია ძველი ქართული ასომთავრული ანბანის გეგავლენით (გვ. 192).

თ. გამყრელიძე მკვეთრად ემიჯნება ქართული ანბანის სომხურიდან მომდინარეობის თეორიას. იგი მიუთითებს, რომ მესროპ მაშტოცმა არ იცოდა ქართული, რაც თავისთავად გამორიცხავს მის მონაწილეობას ქართული ანბანის შექმნის პროცესში. თ. გამყრელიძე ვარაუდობს, რომ ქართულ ანბანს გარკვეული გეგავლენა უნდა მოესდინა სომხურზე, კერძოდ, სომხური ქ ნიშნის სახელწოდება /ქნ/ ქართულიდან ჩანს შეთვისებული (გვ. 158).

1975 წ. ქართული ანბანის სტრუქტურის შესახებ უაღრესად საინტერესო ნაშრომი გამოაქვეყნა ოლდენბურგის უნივერსიტეტის პროფესორმა ვინფრიდ ბოედერმა (W. Boeder, Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets). მან ქართული ანბანი გრაფიკული თვალსაზრისით განიხილა და მიიღო უაღრესად საინტერესო დასკვნები:

1) ქართული ასოები ავსებენ კვადრატს, ან მის ნახევარს. ქართული გრაფემების ძირითადი ელემენტებია: სწორი ხაზი და ნახევარწრე. წრე შეიძლება განვიხილოთ ორი ნახევარწრის კომბინაციად. ქართულში არის ასოები, რომლებიც ერთმანეთისაგან განირჩევიან სწორი ხაზით, ან ნახევარწრით, მაგრამ არ გვაქვს ისეთი ასოები, რომლებიც სხვა ელემენტებით განირჩეოდნენ. ქართული ასოები შეიძლება „ერთმანეთის შემადგენლობაში“ შედიოდნენ, მაგ., ასომთავრული ენი ვინ-სა და ენ-ში, ეს უკანასკნელი გან-სა და ქაე-ში და სხვ.

ბერძნული ასოებიც შედგება სწორი ხაზისა და ნახევარწრისაგან, თღონდ ქართულში გვაქვს დია ნახევარწრე ბერძნულის საპირისპიროდ.

ამრიგად, ქართული ანბანი გეომეტრიულ პრინციპებზეა აგებული, ისე როგორც ბერძნული დამწერლობა. ცალკეული სხვაობები, რა თქმა უნდა, არის, თღონდ გრაფიკათა აგების პრინციპში დიდი მსგავსებაა (W. Boeder, დასახ. ნაშრ., გვ. 2-8). უნდა ითქვას, რომ ივ. ჯავახიშვილი იყო პირველი მკვლევარი, ვინც ეს პრინციპი შენიშნა. იგი მიუთითებდა, რომ ქართული ასოების სიმაღლე და სიგანე ავსებს ოთხხაზოვან ბადეს (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 107). ე. მაჭავარიანმა 1970 წელს გამოთქვა საინტერესო შეხედულებები ქართული ანბანის აგების პრინციპის შესახებ (ქართული ხელნაწერები, გვ. 14). ქართული ანბანის გეომეტრიულ პრინციპზე აგებას ასაბუთებს თ. ჩხენკელი (თ. ჩხენკელი, ასომთავრულის გეომეტრიული სტრუქტურა).

2) მეორე პრობლემა, რომელსაც ვ. ბოდერმა მიაქცია ყურადღება, არის ქართულისათვის სპეციფიკურ ფონემათა გამომხატველი ნიშნების განლაგება. მისი აზრით, ქართული სპეციფიკური ფონემების შესატყვისი გრაფემები განლაგებულია ბერძნული კლასიკური ფონეტიკური მოძღვრების გათვალისწინებით. ამ მოძღვრების მიხედვით კარგად იხსნება წინანუნისმიერი აურიკატების ϵ μ ν მიმდევრობა. μ „მჟღერი“ არის საშუალო „ფშეინვიერ“ μ -სა და „მკვეთრ“ ν -ს შორის (W. Boeder, დასახ. ნაშრ., გვ. 8-9).

შეიძლება ითქვას, რომ დღეისათვის გამოვლენილია ნიშანთა კომპლექსი, რომლის მიხედვითაც, ქართული დამწერლობა უახლოვდება ბერძნულს და უპირისპირდება სემიტურს. ეს ნიშნებია:

1. წერის მიმართულება ქართულს ისეთივე აქვს, როგორც ბერძნულს – მარცხნიდან მარჯვნივ. ამგვარივეა წერის მიმართულება ყველა იმ დამწერლობაში, რომლებიც ბერძნულიდან მომდინარეობენ. სემიტურ დამწერლობაში წერის მიმართულება საპირისპიროა.
2. ქართულ ანბანში, ისე როგორც ბერძნულში, გვაქვს ხმოვნების გამომხატველი ნიშნებიც. სემიტური კონსონანტური ანბანი ბერძნებმა „გაახმოვანეს“ პირველად.
3. ქართულ ანბანში ანიდან ქანამდე ასოთა მომდევრობა და რიცხვითი მნიშვნელობა (ორიოდე გამოწერის გარდა) ბერძნულის იდენტურია. ქ-ს შემდეგ კი მოთავსებულია ქართული ენის ფონეტიკური სისტემისათვის სპეციფიკური თანხმოვნების გამომხატველი გრაფემების გამომხატველი გრაფემები.
4. ქართულში ბერძნულიდან არის ნასესხები წერასთან დაკავშირებული არაერთი ტერმინი (მელანი, კალამი, წიგნი, კომარი, ქარკა, ეჭრატი).
5. ზოგი ქართული ასოს დაწერილობა ბერძნულიდან არის გადმოღებული, ან ძალიან ახლოს დგას მასთან.

უპირველეს ყოვლისა, უნდა მივუთითოთ ასომთავრული Ω გრაფემისა და ბერძნული Ω -ს თითქმის იგივეობაზე (აქვე შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ ზოგ ქართულ წერილობით ძეგლში გვაქვს ბერძნულის იდენტური ვარიანტიც).

ბერძნული ზეგავლენის შედეგია ასომთავრული Ω -ს ორი ნიშნით გამოცემა, შდრ. ბერძ. Ω (Д. Бакрадзе, грузинская палеография, გვ. 209; დ. კარიჭაშვილი, ხუცური ანბანი, გვ. 31 და სხვ). ისიც აღსანიშნავია, რომ Ω ნიშნის შემადგელობაში შემავალი ϕ ზოგჯერ ბერძნული Ω -ს შემადგენელი მეორე კომპონენტის ν -ს შესატყვისად იხმარება: პაჟლე (შდრ.: ბერძნული Παυλος), ეფთჳმე (შდრ.: ბერძნ. Ἐφθυμιος), კურიაკე (შდრ.: ბერძნ. κυριακος და სხვ.). ეს იმასაც მოწმობს, რომ ϕ გრაფემა ქართულში შემოიღეს, რო-

გორც ბერძნული ν -ს ეკვივალენტი. მას დაეკისრა /ჟი/ დიფთონგის გამოხატვა, რაც აგრეთვე ბერძნულის გავლენაა (იხ. Т.В. Гамкрелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 16-17).

ჩ ნიშანი ქართულში შემოღებულია ბერძნულის ზეგავლენით (А.Г. Шанидзе, Порядок букв. гв. 33-34). გ. წერეთელს ჩ ნიშანი Н ნიშნიდან გამოჰყავს (იხ. უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, გვ. 36; აგრეთვე W. Boeder, დასახ. ნაშრ., გვ. 7).

კარგადაა ცნობილი, რომ ძველი ქართული ჩ ნიშანი თავდაპირველად /ეჟ/ დამავალ დიფთონგს გამოხატავდა. ეს ფუნქციაც ბერძნულის ზეგავლენით არის შეპირობებული. ბერძნულში Н ნიშანი ძვ.წ.-ის VI – ახ.წ.-ის IV საუკუნეებში გადმოსცემდა /ei/ დიფთონგს (იხ. Schwyzer, Griechische Grammatik, I, გვ. 168). ამრიგად, ქართულში ჩ ნიშანი ბერძნულის მიხედვით შემოიღეს და ბერძნულის ზეგავლენითვე დაეკისრა მას /ეჟ/ დიფთონგის გამოხატვა (თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა, გვ. 135-137).

უდავოა, რომ ბერძნულის ზეგავლენით არის შემოღებული აგრეთვე მ ნიშანი (გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 70; W. Boeder, დასახ. ნაშრ., გვ. 7 და სხვ.).

გარკვევით უნდა ვთქვათ, რომ თითქმის ყველა ზემოთ განხილული შემთხვევა ეწინააღმდეგება ქართული ანბანის ძირითად ფონეტიკურ პრინციპს, რომლის მიხედვითაც, ერთი გრაფემა გამოხატავს ერთ ბგერას და ერთი ბგერითი ერთეული წერისას ერთი ნიშნით გამოიყენება.

ა. შანიძემ მიუთითა აგრეთვე ქართ. Φ Θ Υ ნიშნების ბერძნულთან სიახლოვეზე (ა. შანიძე, რეცენზია გ. წერეთლის ნაშრომზე „არმაზის ბილინგვა“, გვ. 140).

უდავოდ ბერძნულიდან მომდინარეობს ძველი ქართული Γ ნიშანი.

6. ქართული დამწერლობის შექმნის ეპოქა

სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა დიდი სხვადასხვაობაა ქართული დამწერლობის შექმნის შესახებ.

დ. ბაქრაძე მიიჩნევდა, რომ ქართული ანბანი შექმნილია დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთში ბერძნული კოლონიების არსებობის ეპოქაში (Д. Бакрадзе, Грузинская палеография, გვ. 208). მ. ჯანაშვილის აზრით, ქართული ანბანი შეიქმნა არაუადრეს XIV საუკუნისა ჩვ. წ.-მდე (მ. ჯანაშვილი, რა დროს და საიდან შემოიღეს ქართული ანბანი, „ივერია“ 1887, № 127-128), ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, ჩვ. წ.-მდე არაუადრეს VII-VI საუკუნეებისა (ქართ. პალეოგრაფია, გვ. 235-236). რ. პატარიძე აღრე ასახელებდა V საუკუნეს (ქართული ასომთავრული; მისივე ქება ქართულისა ენისა, გვ. 146). ამ ბოლო ხანს – 284 წელს (რ. პატარიძე, ქება ქართული ენისა, გვ. 158). 284 წელს შექმნილად მიაჩნდა ქართული დამწერლობა პ.

ინგოროყვასაც (პ. ინგოროყვა, თბილისი, IV, გვ. 250). ქრისტიანობამდელი ქართული ანბანი გ. წერეთლის აზრითაც (გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები, გვ. 47-48).

ქართულ ანბანს ქრისტიანობას უკავშირებენ კ. კეკელიძე, ა. შანიძე, თ. გამყრელიძე, ე. ბოდბერი და სხვ. კ. კეკელიძე წერს: „ქართველ ტომებში ანბანისა და მწიგნობრობის შემოღებისათვის საჭირო პირობები ყოველ შემთხვევაში ქრისტიანულ ეპოქამდე კიდევ არ არსებობდა. მე მგონია, ასეთი პირობები არ არსებობს ჩვენში ქრისტეს შემდეგაც მეოთხე საუკუნის ნახევრამდე, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში ორი მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტი მოხდა. საქმე ისაა, რომ ანბანისა და მწიგნობრობის შემოღებისათვის ნიადაგი შეიქმნა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც აღმოსავლეთ საქართველოში მოხდა პოლიტიკური გაერთიანება ორი უმნიშვნელოვანესი ქართველი ტომისა, საკუთრივ იბერიისა და ქართლ-გუგარქისა, რასაც ადგილი პქონდა 349 წელს ქრისტეს შემდეგ“ (კ. კეკელიძე, ქართული კულტურის ორი დღესასწაული, გვ. 160). კ. კეკელიძე მიიჩნევდა, რომ ქართული დამწერლობა შეიქმნა V საუკუნეში (დასახ. ნაშრ. გვ. 165).

ა. შანიძე ფიქრობს, რომ ქართული ასომთავრული ანბანი IV-V საუკუნეებში ჩამოყალიბდა იმ სახით, რა სახითაც მან ჩვენამდე მოაღწია (A. F. Шанидзе, „Порядок букв“, გვ. 33).

თ. გამყრელიძის აზრით, „ძველი ქართული „ასომთავრული“ ქრისტიანული ხანის ეროვნული დამწერლობაა, შექმნილი ქართლში ქრისტიანობის ოფიციალურ სარწმუნოებად გამოცხადების შემდეგ, ისევე როგორც ეს მოხდა სხვადასხვა დროს სათანადო ქვეყნებში კოპტური, გოთური, ძველი სომხური და ძველი სლავური დამწერლობების შემთხვევაში, რომლებიც თავსდებიან ბერძნულზე დამყარებულ ადრექრისტიანულ დამწერლობათა საერთო ტიპოლოგიურ ჯგუფში“ (თ. გამყრელიძე, „მწიგნობრობა ქართული“). თ. გამყრელიძე ქართული ანბანის შექმნის დროდ მე-4 საუკუნის ბოლოს ან V საუკუნის დასაწყისს მიიჩნევს (დასახ. ნაშრ.).¹

ქართული ასომთავრული ანბანის კავშირს ქრისტიანობასთან მოწმობს ის ფაქტი, რომ † გრაფემა ქრისტეს აკროფონულ ნიშანს წარმოადგენს (Г. Церетели, Армазское письмо... Эпигр. Вост. 3, გვ. 70; შდრ.: კ. კეკელიძე, ქართული კულტურის ორი დღესასწაული, გვ. 158). ე. მაჭავარიანის აზრით, ძველი ქართული X იესუ ქრისტეს აკროფონიული დამწერლობაა: „იესუ“ + † „ქრისტე“. X მიღებულია 1 და † ასოთა კომბინაციის გზით (ე. მაჭავარიანი,

ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ... გვ. 238-239; მისივე, ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, გვ. 111).

ქართული ანბანის შემოღება ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადების შემდეგ საეჭვოა იმის გამო, რომ ქართულ საისტორიო წყაროებში დაწვრილებით არის მოთხრობილი ქართლის გაქრისტიანების შესახებ, მაგრამ არაფერია ნათქვამი დამწერლობის შემოღების თაობაზე. ცხადია, მემადიანე ქრისტიანობასთან დაკავშირებულ ასეთ მნიშვნელოვან ფაქტს უთუოდ აღნიშნავდა. ამ გარემოების შესახებ მიუთითა ე. ხინთიბიძემ (E. Chintibidze, Das Problem der georgischen Schrift- und Schrifttumsentstehung, გვ. 39).

საფიქრებელია, რომ ჩვენში უკვე I საუკუნიდან არსებობდნენ ქრისტიანული თემები. ისინი II-III საუკუნეებისათვის ალბათ იმდენად მომძლავრდნენ, რომ აუცილებელი გახდა ქრისტიანული ლიტურგიისათვის აუცილებელი წიგნების ქართულად თარგმნა, ამ საჭიროებისათვის უნდა შექმნილიყო დამწერლობა ჩვენში ქრისტიანული რელიგიის ოფიციალურ სარწმუნოებად მიღებამდე.

„ქართლის ცხოვრებაში“ მოთხრობილია კერძოა მსხვერვის ამბავი (I, გვ. 89-91). ამ ფაქტმა თურმე დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია: „ხოლო დღესა მეორესა გამოვიდა მირიან მეფე და ყოველი იგი ერი, ეძიებდეს ღმერთთა მათთა და არა ჰპოვებდეს, რომლისათვის-იგი დაეცა მათ მიში და ძრწოლა. და იგლოვდეს გულფიცხელი ერი იგი და იცყოდეს, ვითარმედ: „ქალდეველთა ღმერთი ითრუჯან და ჩუენი ესე ღმერთი არმამ ყოვლადვე მტერ არიან: ამან სამე მას ზედა ზღუა მოაქცია, და აწ მან შური იძია და მის მიერ მოიწია ესე“. ხოლო რომელიმე იცყოდეს: „რომლისა ღმრთისა ძალითა თრდაგ მეფე ეშუად იქმნა და მისვე ღმრთისა ძალითა კაცად იქმნა, და მან უკუე ღმერთ-მან მოაწია ესე. რამეთუ სხუა ღმერთი ვერ შემძლებელ არს ესევეთარისა ქმნად.“ ესევეთარსა ამას იცყოდეს, რამეთუ ვინათგან თრდაგ მეფე ქრისტეს ძალით ეშუად ქმნილ იყო, და ქრისტეს ძალითვე კუალად კაცად მოქცეულ იყო, მიერითგან ქება-დიდება ქრისტესი არღარა ფარულად ითქმოდა ქართლსა შინა, რამეთუ მადლსა ღმრთისასა ეწყო მიფენად აღმოსავლეთს“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 92).

ქართული დამწერლობა IV საუკუნის I ნახევარში უკვე რეალურად არსებობდა. ამას მოწმობს, ერთი მხრივ, ის, რომ „წიგნიცა რომელი პქონდა მეფესა ნებროთისი, და მასცა წიგნსა შინა პოვა წერილი ქსრეთ“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 105); „მამინ გულისსმა-ყო მეფემან მირიან, რამეთუ ძუელნი წიგნნი და ახალნი ეწამებოდეს და ნებროთის წიგნიცა დაამტკიცებდა“ (იქვე, გვ. 105). ამრიგად, მირიანს პქონია ნებროთის წიგნი (საფიქრებელია, ქართულად); მეორე მხრივ, ის, რომ ნინოს ამბავი ჩაიწერეს აბიათარ მღვდელმა და სიღონიამ (მათი ჩანაწერი შესულია „ქართლის ცხოვრებაში“). საინტერესოა

¹ ქართული დამწერლობა ეროვნული ხუროთმოძღვრების საფუძველზე აღმოცენებულად მიაჩნია ე. მაჭავარიანს (ე. მაჭავარიანი, ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, გვ. 114-116).

სოა, რომ ნინოს ისტორია ჩაუწერიათ აგრეთვე სალომე უჯარმელსა და პეროქავრი სივნიელს („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ.127).

ფარნაგაზის მიერ ქართული დამწერლობის შემოღების შესახებ ცნობა ალბათ სახელმწიფო საჭიროებისათვის, საკანცელარიო მიზნებით ბერძნულის ან არამეულის გამოყენებას გულისხმობს. სხვაგვარად ძნელად აიხსნებოდა ის, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნია ადრეული ხანის ბერძნული, არამეული ძეგლები, მაგრამ ქართული არ ჩანს. სხვათა შორის, თვით არმაზის ბილინგვა მოგვითხრობს იბერიის სამეფო კარზე მომხდარ ამბავს ბერძნულად და „არამეულად“, მაგრამ ქართულად კი არა. იმ დროისათვის ქართულ დამწერლობას თუ ვივარაუდებთ, ამ ფაქტს აუცილებლად დასჭირდება ახსნა.

კიდევ ერთხელ გავხაზავთ, ქართული დამწერლობის შექმნის ეპოქა ჯერჯერობით არ არის უდავოდ დადგენილი.

ლიტერატურა

- ი. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი: თსუ შრ., XXXIX, თბ., 1950.
- თ. ბაყრაშვილი, „მწიგნობრობა ქართული“: „ლიტერატურული საქართველო“, 20. XI, 1987.
- თ. ბაყრაშვილი, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა. ანბანური წერის ტიპოლოგია და წარმომავლობა, თბ., 1989.
- ს. გორგაძე, წერილები საქართველოს ისტორიიდან, I, ტფ., 1906.
- ეპისტოლემა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968.
- პ. ინგოროშვი, თხზულებანი, IV, თბ., 1978.
- დ. კარიკაშვილი, ხუცური ანბანი, ტფ., 1914.
- კ. კეკელიძე, ქართული კულტურის ორი დღესასწაული: „მნათობი“, №6-7, 1929.
- კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
- მ. მაჟარაშვილი, ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით (V-XII სს): მრავალთავი, II, თბ., 1973.
- მ. მაჟარაშვილი, ქართული ხელნაწერები, თბ., 1970.
- მ. მაჟარაშვილი, ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები: „საბჭოთა ხელოვნება“, №10, თბ., 1977.
- რ. პატარაძე, ერკათაგირის გრაფიკული საფუძვლები: „მაცნე“, 1970, №3.
- რ. პატარაძე, ქართული ასომთავრული, თბ., 1980.
- რ. პატარაძე, ქებაი ქართულის ენისათ: „მნათობი“, №11, 1981.
- გ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970.
- მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978.
- უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1975.
- ქართლის ცხოვრება, I, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1955.
- ს. ყაუხჩიშვილი, არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, №1-2, თბ., 1942.
- ა. შანიძე, რეცენზია გ. წერეთლის ნაშრომზე „არმაზის ბილინგვა“: „მნათობი“, №9, 1942.
- ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
- ბ. შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, I, თბ., 1972.

- თ. ჩხენკელი, ასომთავრულის გეომეტრიული სტრუქტურა: „საბჭოთა ხელოვნება“, № 7, 1977, № 3, 1978.
- ბ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა: ენიმკის მოამბე, XIII, თბ., 1942.
- ბ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.
- ბ. წერეთელი, არამეული წარწერა ურბნისიდან, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 133, № 1, თბ., 1989.
- მოსეს ხორენაძე, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდლაძემ, თბ. 1984.
- ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, ტფ., 1926; ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
- ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, ტფ., 1935.
- ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945.
- მ. ჯანაშვილი, რა დროს და საიდან შემოიღეს ქართული ანბანი: „ივერია“ 1887, № 127-128.
- ლ. ნ. ჯანაშია, ლაზარ უარჟეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962.
- И. В. АБУЛАДЗЕ, К открытию алфавита кавказских албанцев: ენიმკის მოამბე, 1938, № 4, ნაკ. I.
- Д. БАКРАДЗЕ, Грузинская палеография: Труды V археологического съезда в Тифлисе, М., 1887.
- Н. БЕРДЗЕНИШВИЛИ, И. ДЖАВАХИШВИЛИ, С. ДЖАНАШИЯ, История Грузии, Тб., 1946.
- Т. В. ГАМКРЕЛИДЗЕ, Происхождение и типология алфавитной системы письма: Вопросы языкознания, М., № 5-6, 1988.
- И. ГЕЛЬБ, Опыт изучения письма (Основы грамматики), М., 1982.
- Д. ДИРИНГЕР, Алфавит, М., 1963.
- Л. ДОИЕЛЬ, Завещанное временем, М., 1980.
- Р. ЗИНДЕР, Очерк общей теории письма, Л., 1987.
- КОРЮН, Житие Маштоца, Ереван, 1962.
- К. А. МЕЛИК-ОГАНДЖАНИАН, Корян и его "История Маштоца" (წიგნში Коряნ, Житие Маштоца, Ереван, 1962).
- И. Л. ОКРОМЧЕДЛОВ, Об изобретении грузинского алфавита: Труды V археологического съезда в Тифлисе, V, М., 1887.
- ФАВСТОС БУЗАНД, История Армении, Ереван, 1953.
- И. ФРИДРИХ, История письма, М., 1979.
- ХРОНОГРАФИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ, составленная Отцом Мхитаром Вардапетем Аираванским, С.-Пб., 1869.
- Г. В. ЦЕРЕТЕЛИ, Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита: Эпиграфика Востока, II, Л., 1948, III, Л., 1949.

- А. Г. ШАНИДЗЕ, Данные греческо-пехлевийской билингвы из Армази для истории термина ეზოსმოდუარი в древнегрузинском: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, № 1-2, თბ., 1941.
- А. Г. ШАНИДЗЕ, Порядок букв грузинского, армянского и албанского алфавитов: Труды Музея истории Азербайджанской ССР, 2 (материалы по истории Азербайджана): Баку, 1957.
- А. Г. ШАНИДЗЕ, Язык и письмо кавказских албанцев и его значение для науки: საქ. მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ. მოამბე, № I, 1960.
- W. BOEDER, Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets: Zeitschrift für Russischunterricht, Hamburg, 1975.
- CHINTIBIDSE ELGUDSCHA: Das Problem der georgischen Schrift -und Schrifttumsentstehung: Georgica, 8, Iena-თბილისი, 1985.
- G. DEETERS, Das Alter der Georgischen Schrift: Oriens Cristianus, 39, 1955.
- V. GARDTHAUSEN, Griechische Paläographie, II, Leipzig, 1913 (მეორე გამოცემა).
- V. GARDTHAUSEN, Über den griechische Ursprung der armenischen Schrift: ZDMG, 1876.
- HEINRICH F. IUNKER, Das Awestaalphabet und der Ursprung der armenischen und georgischen Schrift: Caucasia, 2, 1925; 3, 1926, Leipzig.
- FR. MULLER, Über den Ursprung der armenischen Schrift (Sitzungsberichte der Wiener Akademie), B. 48, Wien, 1864.
- P. PEETERS, რეცენზია პ. იუნკერის ნაშრომზე: Analecta Bolandiana, t. 26, Fasc. III-IV, 1928.
- K. SALIA, Note sur l'origine et l'âge l'alphabet géorgien: Bedi Kartlisa, 15-16 (№ 43-44), Paris, 1963.
- E. SCHWYZER, Griechische Grammatik, I, München, 1939.
- I. TAYLOR, History of the Alphabet, An account of the Origin and Development of Lettres, v. II, London, 1899.

ქართული ანბანის განვითარების საფეხურები

ქართულმა დამწერლობამ ჩამოყალიბებიდან დღემდე სამი საფეხური განვლო: ასომთავრული (ანუ მრგლოვანი), ნუსხური და მხედრული.

V-IX საუკუნეების ქართული წერილობითი ძეგლები (წარწერები და ხელნაწერები) მესრულებულია ანბანის იმ სახეობით, რომელსაც ასომთავრულს, ან მრგლოვანს ეწოდებოდა. შეიძლება დავასახელოთ: პალესტინის, ბოლნისის, მცხეთის, უკანგორის, წყისის, ურბნისის წარწერები, ხანშეგი და შავეგი ტექსტები, სინური მრავალთავის უდიდესი ნაწილი, აღიშის ოთხთავი და სხვ.

IX საუკუნიდან გვაქვს ნუსხური დამწერლობის ნიმუშები. უკანაკნელ ხანებამდე ითვლებოდა, რომ ნუსხური ანბანის ყველაზე ადრინდელი ნიმუშია 864 წლის სინური მრავალთავის ანდერძი. საინტერესოა, რომ თვით ამ ანდერძის უმეტესი ნაწილი ასომთავრული ანბანითაა შესრულებული. ამ ბოლო დროს გ. აბრამიშვილმა გამოაქვეყნა ატენის ერთ-ერთი წარწერა, რომელიც 835 წლით თარიღდება. ამ წარწერის მხოლოდ ფრაგმენტებმა მოაღწიეს ჩვენს დრომდე. იგი ნუსხური დამწერლობის უძველესი ნიმუშია (გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები, გვ. 170).

X საუკუნეში ნუსხური ანბანით გადაწერილი ძეგლის რიცხვი თანდათან მატულობს. ნუსხური ანბანითაა შესრულებული ისეთი ძეგლები, როგორიცაა: სინური ლექციონარი (Sin.-37); სინური ოთხთავი (Sin.-15, 978 წ.); სინური პარაკლიტონი (Sin.-26, 954 წ.); იოვანეს გამოცხადება (H-1346, 978 წ.); ასკეტიკონი (H-622); ოშკის ბიბლია (978 წ.); ჭილ-უტრაგის იადგარი (H-2123); A-144 (კლარჯული მრავალთავი) და სხვ.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ახალი აღთქმის შემცველი წიგნები უპირატესად ასომთავრული ანბანითაა გადაწერილი.

მთელ რიგ ხელნაწერებში ერთი ნაწილი ასომთავრულადაა დაწერილი, ნაწილი – ნუსხურად. ასეთია, მაგალითად: სეანური მრავალთავი (A-19, X ს.); სინური ლიტურგიული კრებული (Sin.-34, X ს. შუა წლები) და სხვ.

არის ძეგლები, რომლებიც ასომთავრულადაა დაწერილი, ოღონდ ანდერძი ნუსხურად დაუწერიათ. გვაქვს ხელნაწერებიც, რომელთა ძირითადი ტექსტი ნუსხურადაა დაწერილი, ანდერძი კი – ასომთავრულად.

ხშირია შემთხვევები, როცა ასომთავრულ ტექსტში გადამოწმებისას ნუსხურად შეუტანიათ გამორჩენილი ფრაზა, სიტყვა, ან ასოები და, პირიქით, ნუსხურად დაწერილ ტექსტში – ასომთავრულად.

სამოგადოდ, ნუსხურად გადაწერილ ხელნაწერებში ასომთავრული ანბანით წერდნენ ხოლმე სათაურებს. ასომთავრული ასოებით იწყებდნენ აბზაცებს, ზოგჯერ ასომთავრული ასო გამოყენებულია, როგორც მოსართავი, იგი თითქმის მთელი გვერდის სიმაღლეზეა განფენილი.

X-XVIII საუკუნეთა წარწერების დიდი უმრავლესობა შესრულებულია ასომთავრული ანბანით.

ძველ ქართულში გვაქვს გერმინი ასომთავარი:

„და ყოველი ასომთავარი, ოქრომელნითა დაწერილი“, A-484 (ოთხთავი, X-XI სს.).

აქედან არის ნაწარმოები გერმინი ასომთავრული, რომელიც შედარებით მოგვიანო პერიოდშია დადასტურებული. 1578-1605 წლებში გადაწერილი გულანის (Q-87) ერთ-ერთი გადამწერი აღნიშნავს: „ასომთავრული წამიკა და გული გამომეცვალა“ (810v).

უფრო ადრინდელ ძეგლებში გვხვდება მრგლოვანი. Q-220 (სვინაქსარის ფრაგმენტები, XI ს.) ხელნაწერს შემოუნახავს XI-XII საუკუნეთა ხელით მიწერილი: საკითხავი იძიე მრგლოვანსა შინა (5r).

ნუსხური ნაწარმოებია სიტყვისაგან ნუსხა. საბა წერს: „ნუსხა ჩქარად აღწერილ არს“. ნუსხა დედანსაც ერქვა: „ესე სიტყუანი თუთ წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთუმესნია. ვითა ნუსხასა ეწერა, მეცა ვგრე აღვწერე“ (A-1103, კრებული, XI ს., 219r). ნუსხური, როგორც ანბანის ერთ-ერთი სახეობის აღმნიშვნელი გერმინი, ძველ ხელნაწერებში თითქოს არ ჩანს.

საინტერესოა, რომ მრგლოვანი, ასომთავრული ისე შეუვიწროვებია XII საუკუნეში ნუსხურს, რომ ზოგი სასულიერო პირისათვის მრგლოვანის კითხვა ძნელ საქმედ ითვლებოდა. პავლე მტბევეარი წერს, რომ „მრგლოვანის კითხვაჲ საჭიროჲ იყო, დიად იჭირვოდეს“ (ტბეთის სახარების ანდერძი). ამიტომ პავლემ ოთხთავი გადააწერინა ნუსხურად.

ე. მაჭავარიანი, გ. აბრამიშვილი და მ. ალექსიძე მხედრული ანბანის ყველაზე ძველ ნიმუშებს X საუკუნით ათარიღებენ. გ. აბრამიშვილისა და მ. ალექსიძის აზრით, ატენის სიონის უძველესი მხედრული წარწერა 982-986 წლების ახლო ხანით უნდა დავათარიღოთ (გ. აბრამიშვილი, მ. ალექსიძე, მხედრული დამწერლობის სათავეებთან, გვ. 144).

მხედრულისაკენ გარდამავალი ხელი გვხვდება Sin.-34-ში. XI ს.-ის მხედრული მინაწერი დასტურდება „მატბერდის კრებულში“ (იხ. ზემოთ).

მხედრული ანბანი თანდათან ერცელდება XI-XII საუკუნეებში. ისიც უნდა ითქვას, რომ ქართული ანბანის იმ სახეობას, რომელსაც დ. ბაქრაძის თ. კორდანიას, ე. თაყაიშვილის, ნ. მარის, ა. შანიძის, ი. აბულაძის და სხვათა აზრით, მხედრული შეიძლება ეწოდოთ, ა. ცაგარელი და ივ. ჯავახიშვილი თვლიდნენ გარდამავალ საფეხურად, ან მრგლოვან ნუსხა-ხუცურად. ისინი ვარაუდობდნენ, რომ მხედრული დამწერლობა ყალიბდება XIV საუკუნისათვის. მკვლევარნი ამჟამად ამ თვალსაზრისს არ იმიაარებენ. ითვლება, რომ X-XI საუკუნეებში უკვე გვაქვს ე.წ. მხედრული ანბანი.

ამრიგად, უკვე X საუკუნეში თანაარსებობს ქართული დამწერლობის სამი სახეობა: ასომთავრული, ნუსხური, მხედრული. ასომთავრულსა და ნუსხურს საერთო სახელად ხუცურს უწოდებენ მხედრულის საპირისპიროდ იმიტომ, რომ ასომთავრული და ნუსხური ანბანი უპირატესად გამოიყენებოდა სასულიერო მწერლობის ძეგლებში, მხედრული კი – საერო მწერლობის ძეგლებში.

ხუცური მხედრულის საპირისპიროდ გვხვდება 1348-1365 წლებში გადაწერილი ხელნაწერის ანდერძში, სადაც გადამწერი ჩამოთვლის, თუ რა და რა ხელობა იცის. მესამე კელად (ანუ ხელობად) დასახელებულია წერაჲ ხუცურისაჲ (310v).

საინტერესოა, რომ ჩვენამდე მოღწეული უძველესი საისტორიო, ან იურიდიული საბუთები ხუცურადაა დაწერილი, თუ მისი გამცემია საეკლესიო პირი, მაგრამ იმ შემთხვევაში, თუ დოკუმენტის გამცემი საერო პირია, იგი შედგენილია მხედრულად. რა თქმა უნდა, არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა სასულიერო ხასიათის ძეგლი მხედრული ანბანითაა დაწერილი. ამის ნიმუშია A-65 ხელნაწერი, რომელშიაც შეგანილია 1188 წელს მხედრულად გადაწერილი ანონიმი ავტორის ვრცელი თხზულება: თარგმანებაი ქებისა ქებათაისაი (ეს საინტერესო ძეგლი ლითოგრაფიული წესით გამოცა ა. შანიძემ 1924 წელს).

მხედრული ანბანით არის გადაწერილი XVII-XVIII საუკუნეებში მრავალი სასულიერო ხასიათის ძეგლი. საინტერესოა Q-752 (XVII ს.) ხელნაწერის ანდერძი. ეს ხელნაწერი შეიცავს მხედრული ანბანით გადაწერილ ოთხთავს. გადამწერი გვამცნობს: „ხოლო მონობისაჲცა უღირსი, ვითარმედ მონა ღვთისა ვინმე ფრიად ცოდვილი ესე, რომელი მე ვსწერ წიგნსა ამას წმიდისა სახარებათასა, რომელი არა ჯერ იყო წერიტა მკედრულითა, არამედ შენდობასა ვითხოვ ამისთვის, რამეთუ მრავალთა კაცთა მკედრად და ერისაგან განწესებულთა გული უთქუამსთ ჭეშმარიტითა სახებითა, რათამც ღირს იქმნენ გულისკმის-ყოფად ესევეთართა საქმეთა და გონებათა-წვდომელთა სასწაულთა და საკვირველთმოქმედებათა უფლისა ჩუენისა ქრისტესა, და არა ძალ-უძს წიგნთა ხუცურთა აღმოკითხვად“ (175r-v). ამ გვარივე ანდერძი ერთვის H-2384 ხელნაწერს (ოთხთავი, მხედრული ხელით დაწერილი, XVIII ს.): „მონობისაჲცა ყოვლად უღირსი, კუალად მონა უკმარი ვინმე ფრიად ცოდვილი, რომელი ვსწერ პატიოსანსა წიგნსა ამას სახარებასა უფლისა იესო ქრისტესა ღმრთისა ჩუენისასა, განმანათლებელსა გონებისასა და მომცემელისა... აწ მეშინის მე ხელ-ყოფად წერად კელითა მხედრულითა დიდი ესე ძლიერება მისი და სიკჳისა ღმრთისა, არამედ მოვითხოვ შენდობასა ამისთვის, რამეთუ მრავალთა კაცთა მკედრად განწესებულთა გული უთქუამს ჭეშმარიტითა სასოებითა სიყვარული უფლისა იესო ქრისტესი და პ/ნ/ებავსთ, რათამცა გულისკმა-ყონ საქმენი და საკვირველებანი მისნი და არა ძალ-უძს წიგნისა ხუცურისა აღმოკითხვად“.

როგორც ვხედავთ, Q-75-სა და H-2384 ხელნაწერთა გადამწერები ამკარად ამბობენ, რომ სახარება არ უნდა გადაწერილიყო მხედრულად, მაგრამ თავს იმით იმართლებენ, რომ საერო პირთ უნდათ სახარების წაკითხვა, მაგრამ ვერ კითხულობენ ხუცურად დაწერილს.

ეს რომ ნამდვილად ასე იყო, ადასტურებს ერთი ძველი ქართული ხელნაწერიც, რომელიც ამჟამად სინის მთაზე ინახება (Sin.-78). 288v-ს აშიაზე ვილაცას გვიან მხედრულად მიუწერია: „ნეტარ, რას იგჳ(ვ)ის ესე ზემო ასოები. არა ვიცი, თავი სით უც“.

თითქოს გასაოცარია, მაგრამ ფაქტია, რომ ზოგჯერ თვით სასულიერო პირთაც არ სცოდნიათ კარგად ხუცური. ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში ინახება ოსე გაბაშვილის (ბესიკის ძმის) მიერ 1793 წელს გადაწერილი „სადღესასწაულო“. იგი ხუცურადაა დაწერილი, ოსე წერს: „მე, უღირსმან იეროდიაკონმან, მოძღურის ძემან ოსე, აღვწერე სადღესასწაულო ესე, მაგრამ გამოუცდელ ვიყავ ხუცურისა წერისა“.

ფიქრობთ, ფრიად საინტერესოა ნიკოლოზ ორბელიანის, დიდი სულხან-საბას ძმის, გამონათქვამი ასომთავრული ანბანის შესახებ: „მთავარნი ესე ასოთანი ძველადვე ქართველთა ეწესა. და არღარავინ იყო სწავლულ ამისა თვინიერ უხუცესისა ძმისა ჩემისა სულხან-საბა ორბელის ძისაგან კიდე. მასცა მამისაგან ჩემისა ესწავა და მან მე მასწავა. ეამსა მას, რომელთა ინებეს, კელთაგან ჩემთა ისწავეს, არამედ ვერა სწორქმნულთა ჩემთასა. მის ეამისა მეფენი და შემდგომნი მოწლედ ჰყვარობდნენ ამა წერათა“ (1728 წელს ნ. ორბელიანისეული ნაწილი შესულა S-200 ხელნაწერში, გვ. 274).

იყვნენ ისეთი გადამწერები, რომელთაც ხუცური ასოებით წერა უფრო ემარჯვებოდათ. XII საუკუნის ერთ ხელნაწერს (A-27) შემოუნახავს გვიანდელი მინაწერი: „ერთობ დიდი ხანი არის, რომე მკედრული კელი არა მიწერია, კელი უკუდგომილა“.

საინტერესოა, რომ XVIII საუკუნის 20-იან წლებში ყოფილა ცდა, შემოეღოთ საზედაო (დიდი) ასოები მხედრულ ანბანში. ნიკოლოზ ორბელიანი 1728 წელს წერდა: „მხედრული ასომთავრული ძველითგან არ ყოფილ არს. აწ მე გავაკეთე“ (S-200, გვ. 274).

- ბ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები: „მაცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების... სერია), № 1, 1976.
- ბ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, მხედრული დამწერლობის სათავეებთან „ცისკარი“, 1978, № 5-6.
- ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, თბ., 1973.
- ლ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი (უძველესის დროიდან მე-X საუკუნემდე), ტფ., 1889.
- მ. მაჟარაძე, მხედრული დამწერლობის აღრეული ნიმუშები: მრავალთავი, III, თბ., 1973.
- თ. შორაძე, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, I, ტფ., 1892.
- ბ. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
- ი. ჯაფარიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
- Н. МАРР, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925.
- Е. ТАКАИШВИЛИ, Ситель грузинского царя Баграта IV (1027-1072): Записки Восточного отделения Русского археологического общества, IX, С-Пб., 1893.
- А. ЦАГАРЕЛИ, Сведения о памятниках грузинской письменности, С-Пб., 1886.

ხმარებიდან გასული ასოების ფონეტიკური
მნიშვნელობების საკითხი

1. თანაფარდობის დარღვევა
გოგ ბრაჟიმასა და ფონეტიკის შორის

დღევანდელი ქართული წერის, ანბანური სისტემის ერთ-ერთ გამორჩეულ ღირსებად მიჩნეულია ზუსტი შესატყვისობა და თანაფარდობა გრაფიკულ და ფონეტიკულ შორის. ერთ გრაფიკულ ნიშანს, ასოს მხოლოდ ერთი ბგერის გამოხატვა აკისრია, ანბანური დამწერლობის ისტორიაში ამ იშვიათ ფაქტზე ყურადღება უცხოელ მეცნიერებსაც მიუქცევიათ. ცნობილია ინგლისელი მეცნიერის, ისტორიკოსი ალენის აზრი: „ქართული ანბანი წარმოადგენს ურთულეს სრულყოფილ ინსტრუმენტს ამ ენის მრავალფეროვანი ბგერების მთელი სიმდიდრის გადმოსაცემად; ასოები გადმოსცემენ ყოველ დამოუკიდებელ ბგერას ზუსტად და მკაფიოდ; და არც ერთი სხვა ანბანი არ შეიძლება გაუგონდეს მას ამ მხრივ“. საყურადღებოა ისიც, რომ ალენის ეს სიტყვები დამოწმებულია ცნობილი ინგლისელი პალეოგრაფის დ. დირინგერის წიგნში¹, სადაც საგანგებოდ არის აღნიშნული ნებისმიერი ენის ბგერითი სისტემის წერაში ზუსტად აღქვადურად გამოხატვის შეუძლებლობა: „ნებისმიერი ენის ფონეტიკური სისტემა მეტად რთულია, რომ ის აღქვადურად გადმოიცეს წერაში შედარებით მცირე რაოდენობის ნიშანთა საშუალებით“².

მაგრამ შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ ახალი ქართული მხედრული ანბანის გატოლება ძველ ქართულ მრგლოვან ანბანთან სათანადო ბგერითი სისტემის ზუსტად გადმოცემის თვალსაზრისით შეუძლებელია და მცდარი. ამიტომ არ არის სიზუსტე დაცული ისეთ შეხედულებებში, როგორიცაა, ვთქვათ: „არც ერთ ენის ისტორიულ წარსულში არ შეუქმნია იმდენად სრულყოფილი ანბანური დამწერლობა, როგორიცაა ქართული ანბანური დამწერლობა“. ან: „რაც შეეხება ქართულ ანბანურ დამწერლობას, როგორც ისტორიულ წარსულში, ისე ამჟამად, ყველაზე მეტად სრულყოფილ ანბანურ დამწერლობად უნდა ჩაითვალოს“³ არა. ძველი ქართული მრგლოვანი ანბანი არ არის სრულყოფილი ანბანური დამწერლობა, მასაც აქვს ნაკლი, ყველა გრაფიკას არ მოეპოვება ზუსტი ბგერითი შესატყვისი და ყველა ბგერას – თითო გრაფიკული ნიშანი, ე.ი. მოგჯერ დარღვეულია ანბანური დამწერლობის საყრდენი ფონეტიკური პრინციპი. ამის მიზეზი ძველი ბერძნული ანბანის გავლენაა, რაც შენიშნულია მკვლევართა მიერ. საჭიროდ

¹ Д. Дирингер, Алфавит, М., 1963, გვ. 382.

² იქვე, გვ. 262.

³ რ. პატარიძე, ქართული ასომთავრული, თბ., 1980, გვ. 56.

ვთვლით, აღვნიშნოთ მრგლოვან ანბანში ფონეტიკური პრინციპის დარღვევის შემთხვევები:

1. უ ხმოვანი ბგერა ბერძნულის მსგავსად და მისი გავლენით ორი გრაფემით გამოიხატებოდა: **Ω** (შდრ. ბერძნ. *ω*). თავიდან ნუსხურშიც ასე იყო: *ω* შემდგომ კი გადაბმით მივიღეთ *ω* და მისი გამარტივებით *ω* ერთი ნიშანი.

2. ი და ძ ერთი ხმოვნის პოზიციური ალოფონები იყო და ორივეს თავ-თავისი გრაფემები (**Ι, Ξ**) გამოხატავდა: პირველი მარცვლიანი **ι** იყო, მეორე – უმარცვლო. მაგრამ ამათ გვერდით ძველ ქართულში ფუნქციონირებდა მარცვლიანი ხმოვანი **ϋ** და უმარცვლო ნახევარხმოვანი **ϋ**. ამ უკანასკნელს ქართულ ანბანში საკუთარი ნიშანი არ ჰქონდა და მარცვლიანი **ϋ**-ს გამოხატველი გრაფემით გადმოიცემოდა, ე.ი. ორ ფონემას (მარცვლიანს და უმარცვლოს) ერთი გრაფემა გამოხატავდა. მარცვლიანი **ϋ**-საგან უმარცვლო **ϋ**-ს გასარჩევი უხმოვნობის ანუ სიბრჯგუის დიაკრიტიკული ნიშანი გვიან შემოიღო ანტონი პირველმა, შემოიღო მაშინ, როცა ის ვ-ს გამოთქმისაგან არ გაირჩეოდა (შდრ. ძველი → ძველი, ჩუენ → ჩეენ...).

3. არაერთგვაროება იყო დიფთონგების გამოხატვაში. ძველად უმარცვლო **ი**, ე.წ. იოტა (**ι**), დაღმავალი დიფთონგის **II** კომპონენტად ფუნქციონირებდა (**აი, ეი, იე, იუ**), უმარცვლო **უ** კი (**უ**) აღმავალი დიფთონგის **I** კომპონენტად გვევლინებოდა (**უა, უე, უი, უი: თქალი, ძეელი, გჳინი**) და დამოუკიდებლადაც ფუნქციონირებდა როგორც თანხმოვნებს შორის (გჳრიტი, ჳჳრეგა...), ასევე თანხმოვნის შემდეგ (**ნაძჳ, ლელჳ**). მრგლოვან წერაში მიღებული იყო დიფთონგების გამოხატვა შემადგენელ ბგერათა გადმოცემა გრაფემებით, ე.ი. ორი ნიშნით, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო წერის ფონეტიკური პრინციპით, მაგრამ ერთგვაროება აქაც დარღვეულია: ა) იოტის (**ι**)-ის შემცველ დიფთონგთაგან მხოლოდ ერთი გამოიხატებოდა ორგვარად: ერთნიშნა **ი** (**ი**) და ორნიშნა **იი** (**იი**) დაწერილობით (კლდს/კლდეა), სხვები კი (**აი, იე, იუ**) მხოლოდ ორნიშნა დაწერილობით გადმოიცემოდა.

ესადა, ეა დაწერილობის შესაბამისად სხვა ახალი გრაფემების (**იი, იი**) გამოყენება ზედმეტი იყო, მაგრამ მის ქონას სხვა საფუძველი ჰქონდა: თავიდან **ი** (**ი**) გრაფემა ბერძნული **ι**-ს (ეჭას) ეკვივალენტად იყო შემოღებული და მხოლოდ მეორეულ ფუნქციად ჰქონდა შემდგომ დაკისრებული ეა დიფთონგის გადმოცემა¹. ბ) ასევე უმარცვლო **უ**-ს (**უ**-ს) შემცველ აღმავალ დიფთონგთაგან მხოლოდ ერთი გამოიხატებოდა ორგვარად: ერთნიშნა **უ** (**უ**) და ორნიშნა, უკეთ: სამნიშნა **უუ** (**უუ**) დაწერილობით (ლელჳ/ლელჳი).

ესადა, არც ამ დიფთონგისთვის იყო საჭირო სხვა ახალი გრაფემის (**ი, უ**-ს) შექმნა. მაგრამ მის ქონას სხვა საფუძველი ჰქონდა: **ი** (**ი**) თავიდან შემოღებული იყო ბერძნული **υ** (ვიუსილონის) ასოს ეკვივალენტად, მის საგრანსკრიპციო ნიშნად. გ. წერეთლის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „პირდაპირ ბერძნულიდან არის აღებული **ი** და **ი** ხმოვნების ნიშნები, აგრეთვე **უ**-ს აღნიშვნის წესი **ი** და **უ**-ს საშუალებით: **იი**“². ასე რომ, **უ**-ს გვიან აქვს დაკისრებული ჯი დიფთონგის გადმოცემის ფუნქცია.

4. მრგლოვან ანბანში გვაქვს გაურკვეველი ბგერითი მნიშვნელობის გრაფემა **ჳ** (**ჳ**), რომელიც არ გამოხატავს რომელიმე ქართულ ფონემას (საეჭვოა, რომ ის თავდაპირველად თუ დიფთონგის გამომხატველი ყოფილიყო)³. ის თავიდან შემოღებული იყო, როგორც ბერძნული ანბანის უკანასკნელი ასოს, გრძელი **ω**-ს ანუ **ო**-მეგას (**ო**-დიდის, **ა**-ს) ეკვივალენტი³. შემდეგ კი მას ხელოვნურად დაეკისრა შორისდებლური გაგრძელებული **ო**-ს, თუ ფშვინვიერ დამართვიანი **ო**-ს (**ოჳ**-ის) გამოხატვის ფუნქცია.

ასე რომ, ქართული ანბანი არ არის უნაკლო ენის ბგერითი სისტემის ზუსტად გადმოცემის თვალსაზრისით. თითქმის 15 საუკუნე დასჭირდა წერითი ტრადიციით ნაანდერძევი ნაკლის დაძლევა: მე-19 საუკუნის 60-70-იანი წლებიდან უკუგდებულ იქნა ძველი ანბანიდან მხედრულში ნაანდერძევი ის ასონიშნები, რომელთაც თავიდანვე არ ჰქონდათ დაკისრებული ქართული ენის კონკრეტული, დამოუკიდებელი ფონემების გამოხატვა (**ი, უ, ჳ**), ან რომელთა შესაბამისი ბგერა (**კ**-თი გადმოცემული თუ ალოფონი **ა**-თი გადმოცემული) ისტორიულად დაკარგული ჰქონდათ სალიტერატურო ქართულის მასაზრდოებელ კილოებს. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ძველ ქართულ ანბანს ბერძნული ანბანის გავლენა მეტად ეცემა ხმოვანი ბგერების გადმოცემა ნიშნებში: ბერძნული სპეციფიკური ხმოვნების – **ი, უ, ა**-ს ეკვივალენტებად არის შექმნილი **ი(ი), ი(ი), და ჳ(ჳ)** გრაფემები, მაგრამ ქართულს არ უცდია შეექმნა ბერძნული სპეციფიკური თანხმოვნების, ვთქვათ, **ჩ**-ს ან **წ**-ს ფარდი გრაფემები, რადგან მათ საჭირო შემთხვევაში აღწერითად, ორი ნიშნით, **ჟ** და **ქ**-თი გამოხატავდა. შდრ. ფსალმუნი (**ψαλμο**, **ბ**), ქსენონი („საავადმყოფო“, „სასტუმრო“) (**ξενον**, **ბ**).

2. შ ასოს ბგერითი მნიშვნელობისათვის

შ ანუ ეა გრაფემის ბგერითი მნიშვნელობის ზუსტად დადგენა ჭირს, თუმცა ამ საკითხს ბევრი მეცნიერი შეეხო და სპეციალურად სადისერტაციო

¹ დ. კარიჭაშვილი, ხუცური ანბანი, გვ. 1914, გვ. 30; ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976, გვ. 13.

² А. Шанидзе, Порядок букв грузинского, армянского и албанского алфавитов: Труды Музея истории Азербайджанской ССР, 2 (Материалы по истории Азербайджана), Баку, 1957, гв. 33; გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960, გვ. 36; Boeder, Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets: Zeitschrift für Russischunterricht, 1975, гв. 7.

³ გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ. 1960, გვ. 55.

² ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ. 1976, გვ. 14.

³ გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა: ენის მოამბე, XIII, თბ., 1942, გვ. 70; ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976, გვ. 12; მისივე, Порядок букв грузинского, армянского и албанского алфавитов... гв. 32; Boeder, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

ნაშრომიც მიეძღვნა.¹ მ-ს თავდაპირველი ფუნქციის დადგენას ამხელებს სიტყვათა დაწერილობებში მისი მოხმარების გარკვეულ წესთა დაუცველობა, რასაც მისი ფონემური ღირებულების არამდგრადობა აპირობებს. სირთულე არ არის, რა თქმა უნდა, დაგადგინოთ, თუ როგორ შეიძლება გაბგერდეს სიტყვის დაწერილობაში ნახმარი ეს გრაფემა სხვა, ზუსტად ცნობილ ბგერა-ასოთა ფონზე. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ამ მ-ს გაბგერების შესაძლებლობა არაერთგვარია, სხვადასხვანაირია, რაც უბიძგებთ მკვლევართ უზუსტობასაკენ. ამიტომაც, რომ მასში რამდენიმე ბგერით მნიშვნელობას ხედავენ, კერძოდ: ემ დიფთონგისა (ნ. მარი, ა. შანიძე, ი. იმნაიშვილი...),² სომხური ღ-ს ფარდისა (ს. კაკაბაძე),³ ემ დიფთონგის მსგავსი რაღაც უცნობი ბგერისა (მ. ძიძიშვილი),⁴ ერთდროულად ემ, ე (ე-ს მსგავსი და თან განსხვავებული რაღაც ბგერისა), ჟ (ა-ს მსგავსი და თან მისგან განსხვავებული ბგერისა), (თ. ყაუხჩიშვილი),⁵ ბერძნული გრძელი ე-სი, ეტასი (ა. შანიძე, გ. წერეთელი...),⁶ ჰ ბგერისა (ივ. ჯავახიშვილი),⁷ რაღაც უცნობი ბგერისა, რომელსაც „უძველეს პერიოდში საშუალო ადგილი ეჭირა ეჟჟ ბგერებს შორის“ (ივ. ქავთარაძე).⁸

ესაღიბა, მ გრაფემა არ შეიძლებაო შექმნილიყო ამდენ ბგერით მნიშვნელობათა გადმოსაცემად. რაც შეეხება ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდს, რომ თითქოს თავდაპირველად მ ჰ ბგერას გამოხატავდა, ეს უფუძნებოდა ქართული ანბანის ფინიკურიდან მომდინარეობის თეორიას: ფინიკურ და მასზე დაფუძნებულ უძველეს ბერძნულ ანბანში მერვე ადგილზე ჰეთ იყო. ამდენად, ქართულ მერვე მ-საც ჰ უნდა გამოეხატა. ამიტომევა, რომ მხედრულ ასორიცხვნიშებში ჰ და მ ერთმანეთს ენაცვლებიანო.⁹ მაგრამ ასეთი მონაცვლეობის საფუძველს ა. შანიძე სამართლიანად ამ ორი მხედრული ასოს გრაფიკულ მსგავსებაში ხედავდა: „მ ასოს მოხაზულობა ჰ ასოს ჩამოჰგავს. მათ ხშირად რეგდნენ ერთმანეთში, ამიტომ არის, რომ მას

ჩვეულებრივ ჰე-ს უწოდებდნენ“.¹ მიუხედავად ამისა, ივ. ქავთარაძე თვლიდა, რომ XVII საუკუნის ქართულში მ-მ მიიღო თვისობრივად ახალი ფონემის მნიშვნელობა. იგი გარკვეულად გამოხატავდა ჰ თანხმოვანს ბმნებსა და სახელებში. და ეს გრადიცი გაგრძელდა XIX საუკუნის 50-იან წლებამდე: მგონე (ჰგონე), მყო (ჰყო), მქონებიან (ჰქონებიან), მუნენი (ჰუნენი), შექიმი (ჰექიმი), თმანება (ოჰანება), მე მეფეო, მე მამაო.² არა. დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ გვიანდელ მხედრულ წერაში მ-ს ხმარებას ჰ-ს ნაცვლად მხოლოდ გრაფიკული საფუძველი (მსგავსება ასოთა მოხაზულობაში) ჰქონდა და არა ფონეტიკური. ჰ ბგერას თავიდანვე მოეპოვებოდა თავისი გრაფემა და, ცხადია, მისი გამოხატვა მ-თი სრულებით ბედმეტი იყო.

შეიძლება ითქვას, რომ მ გრაფემას დამოუკიდებელი კონკრეტული ქართული ფონემის გამოხატვის ფუნქცია არასოდეს ჰქონია. ის ქართულ ანბანში შექმნილი და შეტანილია ბერძნული გრძელი ე-ს, ე.წ. ეტას (η-ს) ფარდად, მის ეკვივალენტად. ამიტომ შემთხვევითი არაა, რომ ეტას შემცველი ბერძნული სიტყვების ქართულ ტექსტში (თარგმანში) დაწერილობისას ხშირად მ არის გამოყენებული η-ს შესატყვისად. მაგრამ მ-ს რომ ქართულ ანბანში ფეხი მოეკიდებინა, მკვიდრი ყოფილიყო, ამისათვის საკმარისი არ იყო მხოლოდ ბერძნული η-ს საგრანსკრიპციო ნიშნად ფუნქციონირება. საჭირო იყო მას ქართული სიტყვების გადმოცემაში მიეღო მონაწილეობა. ამის გამო მ-ს ეტას ფარდობის გარდა უნდა დაკისრებოდა ეტას გამოთქმასთან მიახლოებული ემ დიფთონგის გადმოცემა. ამ მეორეულმა დატვირთვამ მ გრაფემა სიცოცხლისუნარიანი და სრულფასოვანი წვერი გახადა ქართული ანბანისა, ასე ვთქვათ, ბედმეგად, ბერძნულის მიბადვით, შექმნილ გრაფემას ანბანში არსებობის უფლება დაუპყვიდრდა. ამის გაუთვალისწინებლად გაუგებარი იქნებოდა ემ დიფთონგის გადმოსაცემად ცალკე გრაფემის შექმნა, რადგან მას უზუსტესად გამოხატავდა ე და ჟ გრაფემების მიმდევრობა წერაში. ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ მ-ს ხმარებას ძველ ქართულში მაშინ აქვს გამართლება, როცა ის გადმოსცემს ბერძნული სიტყვების ეტას და ქართული სიტყვების ემ დიფთონგს. ამის გათვალისწინებით შეიძლება განისაზღვროს მ-ს წესისებრ რეალიზაციის შემთხვევები:

1. მ გამოხატავს ბერძნულ η-ს, არის ამ უკანასკნელის საგრანსკრიპციო ნიშანი. თვით ბერძნულში η-თი თავიდან აღინიშნებოდა ჰ-ს იერის ასპირატი, შემდგომ ა-სგან მიღებული ღია ე, ხოლო V საუკუნიდან (ძვ.წ.) ძირეული დასურული გრძელი ე-ც (ე კი დარჩა მოკლე ე-ს აღმნიშვნელად). მაგრამ ბერძნულში ძვ.წ. II საუკუნიდან ხმოვანთა კვანტიტეტური თპობიცა სუსტდება და იკვეთება ხმოვანთა დავიწროების ტენდენცია, რის შედეგად ი თანდათან გრძელი ვიწრო ი-ს გამომსატეული ხდება. იტალიაში ახ.წ. II საუ-

¹ თ. ყაუხჩიშვილი, მასალები მ-ს ისტორიისათვის (საკანდიდატო დისერტაცია), თბ., 1944.

² H. Marr, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925, გვ. 3; ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა: ა. შანიძე, აღ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, ტფ., 1934, გვ. 252; ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, I, ნაწ. II, თბ., 1971, გვ. 5-6.

³ ს. კაკაბაძე, მ-ს მნიშვნელობა ძველ ქართულში: საისტ. კრებ., IV, ტფ., 1929, გვ. 16.

⁴ მ. ძიძიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960, გვ. 26-27.

⁵ თ. ყაუხჩიშვილი, მასალები მ-ს ისტორიისათვის ..., გვ. 415-420.

⁶ А. Шанидзе, Порядок букв ..., გვ. 33; გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960, გვ. 36.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 200-201.

⁸ ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1964, გვ. 53.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 150; 201.

¹ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა: ა. შანიძე, აღ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, თბ., 1937, გვ. 257.

² ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1964, გვ. 50-51; ა. მარტიროსოვი, საერთო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი: იკე. VI, 1954, გვ. 92.

კუნიდან იჩენს თავს, მაგრამ ბატონდება V-VI საუკუნეებიდან. ი ნიშნის ბგერითი მნიშვნელობის ცვალებადობა სიჭრელეს იწვევდა არა თუ ბერძნულ, არამედ მასთან წერილობითი კულტურით დაკავშირებულ ქართულ და სომხურ ორთოგრაფიაში. მაგრამ ნიშანდობლივია ერთი ფაქტი: IV-V საუკუნეებში შესრულებულ ბიბლიურ წიგნთა ქართულ თარგმანებში ი მეტწილად ე და მ გრაფემებით გამოიყენება, ვიდრე უ-თი.¹ ეკლესია ἐκκλησία, ეპისკოპოს ἐπισκοπός, კურიაკე κυριακή, ასევე: იესუ Ἰησοῦς, მოსე Μωσῆς, იოსებ Ἰωσήφ, მიქაელ Μιχαήλ, ჰეროდე Ἡρώδης და სხვ. ძველ ქართულში ი არსებითად მ-თია გადმოცემული ორ სახელში: ისრაელი (Ἰσραήλ) და იერუსალემი (Ἱερουσαλήμ) ასეა ეს დაქარაგმების შემთხვევაში (იშ-ლი, იშ-მი). მაგრამ გადამწერთ სრული დაწერილობისას მხოლოდ ე აქვთ გამოყენებული, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ დაქარაგმებისთვის გადამწერს უცვლელად გადმოაქვს ბერძნულისათვის საესებით კანონზომიერი და ქართულშიც შემოკლებისთვის ძველთაგანვე დადგენილი IHM, IHAM, IHA — იშ-მ, იშ-ლმ, იშ-ლ ფორმები, მაგრამ სრულად კი ისე წერს, როგორც გამოთქვამს, ე-თი.² ასევე არც თუ იშვიათად იშ-მი-ს მცდარად გახსნის გამო მ ნახმარი აქვთ არა ბოლო ლმმ მარცვალში, არამედ თავში, უ-ს გვერდით, როგორც ეს ქარაგმთან დაწერილობაშია: იშრუსალემ (ასე მაგალითად, 864 წლის სინური მრავალთავში).³ ზოგჯერ მ სხვა საკუთარ სახელებშიც გადმოსცემს ე-ს: მასშფა, ნშრი (იერ., 36,32; 40,65), ფარშმ (მ., 1,3C) და სხვ.

ჩვეულებრივია მ-ს ხმარება ერთ ზმნურ შმნ (შმნება) ძირში, სადაც ის თითქმის გვევლინება სომხური ანბანის მეშვიდე ლ ასოს ეკვივალენტად, იმ ასოს, რომელიც ქართული მ-ს მსგავსად, ბერძნულ ეგას ეფარდება: ἔχῃ „შმნ“, ე.ი. ნაშენი, დასახლებული ადგილი. ი. იმნაიშვილის ცნობით, სინური მრავალთავში ეს ძირი 24 განსხვავებული ფორმით არის ნახმარი და ყველაში უგამონაკლისოდ მ არის წარმოდგენილი.⁴ მ სისტემატურად იხმარება შმნ ძირში ათონურ (ოშკურ) ბიბლიაშიც (978 წ.). მაგრამ, რადგან ამ ძირში მ არ გადმოსცემს ემ დიფთონგს, ხელნაწერებში ხშირად მას ე გრაფემა ენაცვლება (შმნება//შენება). აღსანიშნავია, რომ ჭილ-ეგრატის იადგარში (X ს.) დასტურდება შეან დაწერილობაც.⁵ მაგრამ ეს უნდა მივიჩნიოთ ორთოგრაფიაზე ფონეტიკური სისტემის დაწოლის შედეგად: გადამწერი შეგნებულად ცვლის მ-ს მისი ფონეტიკურად ტოლფარდი ემ დაწერილობით იქაც, სადაც ეს საჭირო არ იყო. ამ შმნ-ის ანალოგიით მ არადანიშნულებისა-

მეგრ არის ნახმარი წმინდა ქართულ ზმნურ ქმნ (აღმოსმნება) ძირში. მაგალითად, სინურ მრავალთავში ეს ძირი სხვადასხვა ფორმით 18-ჯერ არის გამოყენებული და 16-ჯერ მ-თია წარმოდგენილი, 2-ჯერ კი — ე-თი.

2. მ თითქმის ნორმისებრ გადმოსცემს ემ დიფთონგს, რომელიც რეალიზებულია შემდეგ სახელურ ფორმებში: ა) ე-ზე დაბოლოებულ სამოგადო სახელთა სახელობით ბრუნვაში: ქ+ა→მ: კლმ (კლდემ), ბჭმ (ბჭემ), მთოვარმ (მთოვარემ), მოლუაწმ (მოლუაწემ), მეფმ (მეფემ), მოწაფმ (მოწაფემ) და სხვ. ბ) ე-ზე დაბოლოებულ საკუთარ (პირის) სახელთა ნათესაობით ბრუნვაში: ქ+მს→მს: პეტრმს (პეტრემს), პავლმს (პავლემს), ელენმს (ელენემს), ჰეროდმს (ჰეროდემს), პილატმს (პილატემს) და სხვ. გ) ე-ზე დაბოლოებულ საკუთარ (პირის) სახელთა მოქმედებით ბრუნვაში (ნაკლები სიხშირით), ქ+თ→მთ: პეტრმთ (პეტრემთ), პილატმთ (პილატემთ). აღსანიშნავია, რომ პირის სახელები ნათესაობითა და განსაკუთრებით მოქმედებით ბრუნვაში ხშირად ორმაგი დაბოლოებითა და თანდებულიანი ფორმითაა წარმოდგენილი: ეპისკოლმს პავლმსი (პავლე-მს-ი), პავლმთურთ...

3. მ გადმოსცემს ემ დიფთონგს უფრობითი სარისხის ფორმებში: უდიდმს (უ-დიდ-ე-მს), უმჯობმს (უ-მჯობ-ე-მს), უსპეტაკმს (უ-სპეტაკ-ე-მს) და სხვ. აქ ნათ. ბრუნვის -მს ფორმანტი დართულია ზმნური წარმოების ფორმისაგან მომდინარე უფრობითი სარისხის მოკლე ფორმაზე: უდიდე+მს→უდიდმს. შდრ. ზმნური ფორმა უდიდე (შენ მას იგი) და სახელური უდიდე (უ-დიდ-ე) [არს] იგი მას (მისა).

4. მ გადმოსცემს ემ დიფთონგს ზმნიბუდებში, რომლებიც წარმოშობით გაქვავებული მოქმ. ბრუნვის ფორმებია: ესრმთ (ესრე-მთ), ეგრმთ (ეგრე-მთ).² თავის მხრივ ესრე და ეგრე რე ნაწილაკდართული ჩვენებითი ნაცვალ-სახელებია: ესრე←*ესე-რე, ეგრე←*ეგე-რე.

მ-ის ხმარებას ეგას ფარდად და ემ დიფთონგის გადმოსაცემად გარკვეული გამართლება აქვს და აღრეულ (V-VIII სს.) ძეგლებში არსებითად წესისებრ მხოლოდ ამ ორი ფუნქციითაა ნახმარი, მაგრამ მომდევნო ხანის ტექსტებში იწყება და თანდათან ხშირდება მ-ს არადანიშნულებისებრ ხმარების შემთხვევები. მრავლისმთქმელია სტატიტიკა: „ხანმეტ ლექსიონ-არში“ მ გრაფემა 28-ჯერაა ნახმარი: 20-ჯერ ემ-ს მნიშვნელობით და 7-ჯერ ი-ს (ეგას) ფარდად „იერუსალმმ“ და „ისრაელ“ სიტყვებში; „ხანმეტ მრავალთავში“ მ 29-ჯერ არის გამოყენებული: 26-ჯერ ემ-ს ფარდად, 3-ჯერ ი-სი (ეგასი). პაუმეტ ტექსტებში მ 22-ჯერაა ნახმარი: 21-ჯერ ემ-ს გადმოსაცემად, ერთხელ — ი-სი (ეგასი).³ ეს მონაცემები ცხადყოფენ, რომ მ გრაფემის ფუნქცია იყო ბერძნული ეგას და მასთან ახლო მდგომი ქართული ემ დიფთონგის გადმოცემა. მაგრამ IX საუკუნიდან მოხშირდა მ გრაფემის

¹ ნ. მახარაძე, ბიზანტიური ბერძნულის ფონეტიკის საკითხები, თბ., 1965.

² ც. ჭანიკიევი, „იერუსალემ“ და „ისრაელ“ სახელთა დაწერილობისათვის, მრავალთავი, III, თბ., 1973, გვ.43.

³ ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, გამოკვლევა და ლექსიკონი, თბ., 1975, გვ.21.

⁴ ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, გამოკვლევა და ლექსიკონი ... გვ.21.

⁵ არ. მარტიროსოვი, ტექსტის გამოცემისათვის: ჭილ-ეგრატის იადგარი, გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, არ. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა. ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1977, გვ. 236.

¹ ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი ... გვ. 21.

² H. Mapp, TP., III, 1901, გვ. XLII.

³ შ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984, გვ. 277.

უმართებულოდ ხმარების შემთხვევები, რასაც განაპირობებდა ორი გარემოება: ჯერ ერთი, ეს დიფთონგის გადმოცემა მ-ს გარეშე უფრო ზუსტად ხერხდებოდა მის შემადგენელ ბგერათა გამოხატველი ასოების, ე-სი და ღ-ის მიმდევრობით. ამიტომ თავიდანვე არსებობდა მ-ს ხმარების სავალდებულოობის დარღვევის შესაძლებლობა; მ და ემ დაწერილობათა ეკვივალენტურობაზე დაფუძნებული არჩევითობის შესაძლებლობა მწიგნობართა არბლუდავდა, ერთ-ერთი მათგანისთვის მიეცათ უპირატესობა. ასეთი არჩევანი დროთა განმავლობაში გარკვეული სამწერლობო კერის ორთოგრაფიულ ტრადიციად გვევლინებოდა. თუ ხანმეტ-ჰაემეტ ტექსტებში იშვიათად, მაგრამ მაინც გვაქვს: პავლე (143,22 ხანმ. მრავ.), ფილიპეს (10,7 ჰაემ.ტ.), ძმ ნავეასი (სინ.მრ.), ჭილ-ეგრაგის იადგარსა (X ს.) და ლაგურკის ლექციონარში (X ს.) ეს დაწერილობა გამოკვეთილად დამახასიათებელ ორთოგრაფიულ წესად გვევლინება. მეორეც, დიფთონგების მოშლა, მათ შორის ემ-სი აღრეა დაწყებული, რისი მაუწყებელი ფაქტები მოიპოვება VI-IX საუკუნეთა ძეგლებში: ხანმეტ ლექციონარსა და ხანმეტ მრავალთავში ზოგჯერ მ/ემ დაწერილობის ნაცვლად ე დასტურდება (ხუპაგიოსნეს, ხუმეტესსა, ხუადრეს). ასეა ეს 864 წლის სინურ მრავალთავშიც (პავლეს მოციქულისა, მონამ ქრისტესი, ეროდეს სიციბილი),¹ 897 წლის აღიშის ოთხთავში (იოანეთურთ, მრ., 1,29; ძე ღმრთისამ, მ., 27, 54; უმთლხინეს, მ., 11,24 ...)² და სხვა ძეგლებშიც.

ფუნქციაშესუსტებული მ-ს ხმარებამ ორი საპირისპირო პროცესი გამოიწვია: ერთის მხრივ, შემცირდა მ-ს გამოყენების საჭიროება მის ადგილზე ე-ს გამოყენებით (მონოფთონგიზაციის გამო), მეორეს მხრივ, გაიზარდა ფუნქციადაბნელებული მ-ს ზედმეტად ხმარების შემთხვევები. აღვნიშნავთ მ-ს უმართებულოდ ხმარების ტიპურ შემთხვევებს IX და მის აქეთა საუკუნეთა ძეგლებში:

1. მ ნახმარია ე-ს ადგილზე. ამ შემთხვევაში მ-ს ხმარების არც ძალიან ფართოა, ის შეიძლება მოგვევლინოს ე-ზე ფუძედაბოლოებულ სახელთა ყველა იმ ბრუნვაში, რომლებშიც ეს ე არ არის მოკვეცილი, ე.ი. წრფელობით, მოთხრობით, მიცემით, ვითარებითა და წოდებით ბრუნვებში. წრფელობითში: მწარმ და ბოროტ არს დატევაბამ ჩემი, იერ., 2,19A; დავადგურით მუნ ათ დღს (სვან. მრ.); მოთხრობითში: მეფსმან (26,22, სვან. მრ.), ძმმან (იქვე, 2,22); მიცემითში: ყოველსა ხმსა, იერ., 2,20A; ესმა მეფსსა 26,21A; ვითარებითში: საქმსდ, იერ., 18,4A; გულს-მოღვინსდ (478,23, სვან. მრ.), საპყრობილსდ (იქვე, 236,2); წოდებითში: კლდსო (175,5, სვან. მრ.); მრ. რიცხვის ფორმებში: თუშნი (36,8, პარს. მრ.), დღშნი (28,2, სვან. მრ.), მდგომარშნი (იქვე, 310,26), მეფსთა, იერ., 19,4; 24,9A; დღშთა, იერ., 23,6A.

2. მ ნახმარია ე-ს ნაცვლად მმნიშვნელობაში: ღამს მოვიდეს (058,13, ხან. ლექს.), ღაადგრიან დღს და ღამს (25r, უდაბ. მრ.), ველსა გარს (304,19, სვან. მრ.), ქუეშს (იერ., 1,13A), მერმს (იერ., 2,31A) და სხვ.

3. მ ნახმარია ე-ს ნაცვლად მმნათა წყვეტილის ფორმებში: აღმოუკითხს (იერ., 2,25), შევრაცხს (212,32, სვან. მრ.), შეიყუარხს (14,10A), დაშრტხს (იერ., 17,27A) და სხვა.

4. მ სრულებით ზედმეტად ნახმარი ე-ს მომდევნო პოზიციას (ემ). მცდარად ფიქრობენ, რომ ეს დაწერილობაში მ გამოხატავდეს ა-ს (იოტას) ან მის მსგავს რაღაც ბგერას,¹ ერთი შეხედვით ეს ასე ჩანს ისეთ მაგალითებში, რომლებშიც ეს თითქმის შეიძლება ე-დ იქნეს წაკითხული: ეგრესთ, ბჭეს, მოწაფეს და სხვ. მაგრამ ეს მოჩვენებითია და რომ მ ზედმეტად ნახმარი, კარგად ჩანს ისეთი მაგალითებიდან, რომლებშიც ეს შეიძლება წაკითხულ იქნას მხოლოდ როგორც ე: მრწესმ (ლ., 22,26), სნესულთა განკურნებაჲ (235v, Jer. 142); განუცხადა მათეს მახარებელმან (162r, S-425), არა აღმოეცემნის ყანაჲ (163r, Sin. 35).

ეს დაწერილობა პირველად 864 წლის სინურ მრავალთავში იჩენს თავს, მერმე 897 წლის აღიშის ოთხთავში და ა.შ. მაგალითები: ბჭეს (17,34, სინ. მრ.), მოყუარეს (იქვე, 173,18), უშეშთაესსი (იქვე, 15,23; 202,23) ... ძემ (მ., 12,45C; მრ., 9,42C) და სხვ. ასეთი დაწერილობა „საკმაოდ ხშირია X საუკუნის ხელნაწერებში“² როგორც აღვნიშნეთ, ეს მიმდევრობაში მ არ შეიძლება ა-ს ან მის მსგავს ბგერას გამოხატავდეს; ეს მცდარი კონტამინაციური დაწერილობაა: ჯერ საჭირო ე იწერება, მერმე უფუნქციო მ, ის მ, რომლის ხმარება წერითი ტრადიციით უკავშირდებოდა სიგყვამი ე-ს ქონას. ამ შემთხვევაში მწიგნობრისაგან მ მცდარად გაცნობიერებულია, როგორც ტექსტის წიგნური იერის კომპონენტი, შედეგად მიღებულია ფსევდოორთოგრაფიული დაწერილობა.

5. მ გრაფემის ბგერითი მნიშვნელობის დაბნელების აშკარა გამოვლინებაა ეს დაწერილობა, რომელიც X ს.-ის ხელნაწერებში იჩენს თავს და მეტად გავრცელებულია XI-XII საუკუნეთა და მომდევნო ხანის ძეგლებში. ასეთი დაწერილობა გავრცელდა მე-19 საუკუნის 70-იან წლებამდე.³ ვარლუშე (38v, უდაბ. მრ.), ტყუშ (2r, A-71), მართუშ (იქვე, 109v), როგორც ეს დაწერილობაში, ასევე ეს-ში მ გრაფემა ზედმეტად და არ იკითხება ისეთ იშვიათ ფორმებში, როგორიცაა მე-13 საუკუნის ხელნაწერში (A-90) დადასტურებული: უშრცხნო (37v), გუშკურეტ (16v), ვარქუშ (11v), და აღორძინების ხანის ძეგლებში იშვიათად ნახმარი ესე დაწერილობიანი ფორმები: ჩუშენ, დარლუშეული და სხვ. მ. სარჯველაძეს სწორად აქვს აღნიშნული, რომ ეს დაწერილობის მიხედვით XI-XIII საუკუნეთა ხელნაწერები შეიძლება სამ

¹ თ. ყაუხჩიშვილი, მასალები ჰ-ს ისტორიისათვის ..., გვ. 420; 34.

² მ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი ..., გვ. 279.

³ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა ... გვ. 1934. გვ. 287; მ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 280.

¹ ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი ..., გვ. 13.

² მ. ბიბიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში ..., გვ. 19.

ჯგუფად დაიყო: 1. ხელნაწერები, რომელთაც ჟმ სულ არ ახასიათებს; 2. ხელნაწერები, რომლებშიც ჟმ დაწერილობა იშვიათია; 3. ხელნაწერები, რომლებშიც ჟმ დაწერილობა ხშირია. საფიქრებელია, რომ ჟმ დაწერილობაში სამგვარი ვითარების არსებობა ერთი ქრონოლოგიური ბლურების ხელნაწერებში იმას მიაჩნებოდა, რომ მ-ს ბგერითი მნიშვნელობის დაბნელების შემდეგ ჟმ დაწერილობა შეიძლება გაჩენილიყო გარკვეულ სამწერლობო ცენტრში და მის ხმარებაში განსხვავებული ინტენსივობა მწიგნობართა განსხვავებული კვალიფიკაციის დონეზე. უკეთ, მ-ს ინტერპრეტაციის განსხვავებულობაზე ყოფილიყო დამოკიდებული. ამ მხრივ საყურადღებოა ცნობილ მწერალთა და მეცნიერ-რედაქტორთა ნამუშავეების შემცველ ხელნაწერთა ჩვენებათ: XII ს.-ის ხელნაწერში, ე.ი. გელათურ ბიბლიაში (A-1108, Q-1152), რომელიც თუ პეტრიწისა არა, მისი სკოლის წარმომადგენლის ნაღვაწია, თითქმის სისტემურ იხმარება ჟმ დაწერილობა. ასეთივეა ვითარება „სამოციქულოს“ ეფრემ მცირისეული რედაქციის ტექსტის შემცველ ხელნაწერებში (A-677, XII ს., K-4, სსრკ მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმც. ინსტ. ლენინგრ. განყოფ. ხელნაწერი, XIII ს., A-137, XIV ს.), მაგრამ ამავე „სამოციქულოს“ გიორგი მთაწმიდლისეული რედაქციის ტექსტის შემცველ ხელნაწერებს (A-584, XI ს., Ath. № 78, XI ს.) ჟმ დაწერილობა არ ახასიათებთ.

მცდარმა) ჯმ დაწერილობის გვიანდელი „კანონიზაციით“ ორი სჯემე გააკეთა: უ გრაფემის უმარცვლობა, თანხმოვნობა შიანიშნა ე ხმოვნის წინა პოზიციამი და ანბანში შეინარჩუნა უკვე უფუნქციო შ გრაფემა. ამდენად, ჯმ დაწერილობაში მ-ს საკუთრივ ე ხმოვნის მნიშვნელობა იქვს, მაგრამ მას დამატებით ეკისრება წინა ე გრაფემის უხმოვნობაზე შინიშნებაც. ამიტომ ზედმეტია იმის მტკიცება, რომ ჯმ დაწერილობაში შ რაიმე განსაკუთრებულ ბგერას გამოხატავდეს და ჯმ-ს „შესაძლოა წაღაც კავშირი ჰქონდეს“ ლაბიალური თანხმოვნის ოდინდელ ველარიზებულ არტიკულაციასთან“.

ძველ ქართულ ანბანში ამ ასოს (ვიე-ს) ტ-ს მომდევნო ადგილი ეკავა და რიცხვითი მნიშვნელობით 400-ს გამოხატავდა. გვიან (XVI საუკუნიდან) მისი ადგილი დაიჭირა უ-მ, რომელიც ძველად ანბანში არ შედიოდა და საკუთარი ნიშნის უქონლობის გამო ორი სხვადასხვა ასოს (ო და ჯ-ს) ერთვის. თბილისი კომბინაციით გამოიხატებოდა (ღჟ, ოჟ, თჟ). საგულისხმოა სულხან-საბა ორბელიანის ცდა ამ ასოს ბგერითი მნიშვნელობის განსაზღვრისა, როცა წერს, რომ უე ვინისა და უნის საშუალოა სათქმელად. ძველად ქართან იჯდა, „შემდგომ უე რიცხვიდამ ამოუღიან და ოთხასად უნი დაუსვამით“!

¹ ს.ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ი. ყიფშიძისა და ბ. შანიძის რედაქციით, ტფ., 1928, გვ. 475.

³ იხ. ი. მ. მარაშვილი, *ქართული ლექსის მუსიკა*, თბ., 1956, გვ. 51-52;

² გახელდნაი, ზოგადი ფორმებიც შეიძლება

შეუძლებელი გამხდარიყო¹. იგივე მეკლევარი საბოლოოდ ყ-ს ბგერითს მნიშვნელობას დაუდგენლად თვლიდა: „უ-ბრჯგუ პლუს ი ძველს ქართულში ჩვეულებრივად გადმოიცემის ჯამ ასოთი, — ამ უკანასკნელის შესატყვისი ბგერის რაობას კი განზე ვტოვებთ“². ა. შანიძეს კი სავსებით ნათელი წარმოდგენა ჰქონდა ყ-ს თავდაპირველ მნიშვნელობაზე, როცა 30-იან წლებში წერდა: „ჯ უნდა ყოფილიყო ერთი ხმოვანი, მონოფთონგი და არა ორ-ხმოვანა, დიფთონგი, როგორც შეიძლებოდა კაცს ეფიქრა იმ შემთხვევების მიმოხილვიდან, სადაც მას მოსალოდნელი უი ჯგუფის ადგილი უჭირავს. ამის მიხედვით, მაგ., ძველი ქართული „თაგჳ“ და „მისტჳს“ დაახლოებით ისე უნდა გამოვითქვათ, როგორც გერმანელი გამოთქვამს ამ კომპლექსს: tagm, mistüs“³.

შემოდებულია ბერძნული ანბანის ა-ს (ვიფსილონის) ფარდად, მისი მნიშვნელობითა და გრაფიკული იერით: ბერძ. $\Upsilon \rightarrow \Sigma$, ქართ. ძ (სხვაობას ქართული ასოს მარჯვენა ვერტიკალური ხაზის ჩამოგრძელება ქმნის). საინტერესოა ამასთან დაკავშირებით ნ. ჩუბინაშვილის აზრი: „ზ ასო ესე ქართულთა ლექსთა შინა თავად არა ოდესმე იხმარების, არამედ მხოლოდ ბერძნულთაგან მიღებულთა ლექსთა შინა, რომელნიც დაიწყებიან ასოთა ა ანუ ლათინურითა Υ „იფსილონ“ აქ ყველაფერი სწორია, გარდა ერთისა – ჯ ქართულ სიტყვებში იხმარებოდა.

1. ა. ჩიქობავა, ცინის რეფლექსები ფერვიდნულში: „ჩვენი მეცნიერება“, ტფ., 1923, № 2-3, გვ. 75.

¹ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, აღ. ლლონგის რედაქციით და გამოკვლევით, თბ., 1961, გვ. 480.

აქვს, რომ უ და უ გრაფემების ნაცვლად დიფთონგთა ორნიშნა ედ და ეი-თ გამოხატვა დამახასიათებელი იყო იერუსალიმური სკოლის მწიგნობართათვის.¹ ამიტომ, რომ უი დაწერილობა გვხვდება X საუკუნის ჭილ-ეგრატის იადგარის შემცველ ხელნაწერში (H-2123). ა. მარტიროსოვის ცნობით, „უ ნიშნის ხმარება უი ჯგუფის აღსანიშნავად ჩვენი ძეგლისათვის დამახასიათებელი არ არის. ასეთ შემთხვევაში დიფთონგის შემადგენელი ორი ბგერა სისტემებზე წარმოდგენილია შესაგყვისი ოდი (=ეი - კ.დ.) ნიშნებით“.² მშუი-ლობა 15v, გურიგუინი 5r, ჯაჭუითა 281r, დამეკუიდრეთ 54v, შეგუიწყალენ 70v, მოგუიყვანეს 76r და სხვ.

უი დაწერილობა 864 წლის სინური მრავალთავში, ი. იმნაიშვილის ცნობით,³ მხოლოდ გარკვეულ მონაკვეთში (გვ. 123-132; 145-151) მოიპოვება: ვიტყუი 125,21, ლელუი 151,4, მოწყუიდნეს 125,31, სიტყუის-გებაჲ 147,28 და სხვ. ეს ფაქტი ამტკიცებს, რომ უი დაწერილობა რომელიმე გამაწერისათვის იყო „ნორმა“ (სულ 8-მდე ხელი გაირჩევა ამ ხელნაწერში). უი დაწერილობა უცნობი არაა X საუკუნის უდაბნოს მრავალთავისათვის (A-1109): მღუიმე 1r, მარტუირიასა 18v, მშუილობით 18r და სხვ.

უი დიფთონგის მოშლა ადრე უნდა დაწყებულიყო, რადგან უ (ე) და კ გრაფემათა ურთიერთშენაცვლების მაგალითები VII-X საუკუნეთა ტექსტებში მოიპოვება: უ-ს (ე-ს) ენაცვლება ვ: მართვე (91r, შატ. კრებ., X ს.), მღვა (ფხალ., 8,9C, X ს.); ე-ს ენაცვლება უ (=ე-ს): მშუა (ხანმ. იერ., 39,1-2b), მოსულაჲ (33,14, სინ. მრ.)... „ვ/უ/ე“ ფონემათა ოპოზიცია ძველი და საშუალო ქართულის მიჯნაზე მოიშალა. ამ დროისათვის გვაქვს არა ორი ფონემა, არამედ ერთი ფონემის ორი ალოფონი (ფაკულტატური ვარიანტი):⁴ ოდი (=ეი) დიფთონგის მოშლას მოჰყვა უ გრაფემის ბგერითი მნიშვნელობის დაბნელება - გაბუნდოვნება და არადაბნეშულებისებრ ხმარება. აღვნიშნავთ რამდენიმე ტიპურ შემთხვევას.

1. უ გრაფემა ნახმარია უმარცვლო უ-ს ნაცვლად, რადგან ძველ ქართულში მარცვლიანი და უმარცვლო უ გრაფიკულად ერთნაირად გამოიხატებოდა, ორი ასოს (ოდ და უ-ს) კომბინაციით, ამიტომ შეიძლება წესიდან გადახვევად მივიჩნიოთ უმარცვლო უ-ს ცალფა უ ნიშნით გადმოცემა, თორემ შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ, როგორც ბერძნული უ გადმოსცემდა პალატურ უ-ს (გერმანული მ-ს მსგავს ბგერას), ასევე მის ეკვივალენტ ქართულ უ-საც შეეძლო გამოეხატა ვიწრო, უმარცვლო უ. შესაძლოა ეს გარემოება მქონდა მხედველობაში ა. შანიძეს, როცა უ-ს ორი ფუნქციის მქონე ასოდ

თვლიდა: უმარცვლო უ-ს და უი დიფთონგისა.¹ არნ. ჩიქობავაც არ გამოირიცხავდა იმის შესაძლებლობას, რომ ისტორიულად რომელსაღე კილოში უმეტი და უ-ბრჯგუთი გადმოცემული ბგერები შესაძლოა იმდენად ემსგავსებოდნენ ურთიერთს, რომ შეუძლებელი არ იყო ამ ბგერათა ნიშნების შენაცვლება და ამ ნიადაგზე ჩაეყარა საფუძველი უ-ბრჯგუს უმე ასოთი აღნიშვნას.² უ რომ ზოგჯერ უ-ს ცვლის და არა მარცვლიან უ-ს (ეს უიშვიათესია), ეს ზემოთ მოყვანილი ვარაუდის სასარგებლოდ ლაპარაკობს. მიუხედავად ამისა, მაინც უფრო ისაა საფიქრებელი, რომ უ-სა და უ-ს ურთიერთშენაცვლება წერაში ორთოგრაფიული მოვლენაა და არა ფონეტიკური: მწერალმა თუ გადამწერმა იცის, რომ უ-სა და უ-ს დაწერილობა ორგანულადაა ერთმანეთთან დაკავშირებული (უ-ს დაწერილობაში ერთ-ერთი კომპონენტად უ შემოდის), ამიტომ შესაძლებლად თვლის ერთის მაგიერ მეორე ნიშანი იხმაროს ანუ ორნიშნა უ გადმოსცეს ერთი უ ნიშნით. ეს რომ ასეა, იქიდანაც ჩანს, რომ სხვა შემთხვევაში უ და უ-ც შეიძლება გადმოიყეს მხოლოდ I კომპონენტით, თ ნიშნით, ასე რომ ორნიშნა მარცვლიანი თუ უმარცვლო ომ-ს ცალნიშნა ო და ო გრაფემებით შენაცვლება გარკვეულ ორთოგრაფიულ მანერად შეიძლებოდა ქვეუდიყო ამა თუ იმ სამწერლობო ცენტრში მოღვაწე ნებისმიერი მწიგნობრისათვის. ამიტომ, რომ ორნიშნა უ-ს გამოხატვა ცალფა უ-თი ძველ ქართულ წერაში საერთოდ მიღებულ მოვლენად კი არ გვევლინება, არამედ გარკვეულ სამწერლობო ცენტრებში შექმნილ კონკრეტული ხელნაწერების ინდივიდუალურ ნიშნად. თანაც, უ და უ გრაფემათა შენაცვლება მით უფრო ხშირია, რაც უფრო მოგვიანო ხანისაა ხელნაწერი. სწორედ ამ მოვლენის ქრონოლოგიური სიახლე, გვიანდულობა იმაზე მეტყველებს, რომ საქმე გვაქვს არა ძველი ფონეტიკური ეოთარების გამოხატულებასთან, არამედ გვიანდელ უმართებულო ორთოგრაფიასთან. ამიტომ, რომ V-VIII საუკუნეთა ხანმეტ-მაემეტი ტექსტებისათვის უ-ს გადმოცემა უ-თი დამახასიათებელი არაა, საყურადღებოა ამ მხრივ ა. შანიძის შენიშვნა, რომ „ხანმეტ მრავალთავში“ უ არც ერთხელ არ იხმარება უ-ბრჯგუს გადმოსაცემად, როგორც ეს ზოგიერთ IX-X საუკუნეთა ხელნაწერშია.³ მართლაც, IX-X და მომდევნო საუკუნეებში უ-ს არასისტემებურ ცვლის უ ნიშანი; აღიშის ოთხთავში (897 წ.); მისხედ, ი. 16,30; მისხალ, ი. 14,5; მთართ-ეს, ი. 2,8; მართვენ, ლ. 2,24; მოძღვარ, მრ. 9,38...; სინური მრავალთავში (864 წ.); გურწამს 176,8; ვიტყუი 143,31; თირკმელთა 170,8; თვალნი 150,5; სხვანიცა 169,23; მოხუდ 176,5; კიცუი 143,11; ცვარი 129,9...⁴ უდაბნოს მრავალთავში (X

¹ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976, გვ. 19.

² არ. მარტიროსოვი, ტექსტის გამოცემისათვის: ჭილ-ეგრატის იადგარი, გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1977, გვ. 236.

³ ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი..., 1975, გვ. 34.

⁴ გ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984, გვ. 293.

¹ ა. შანიძე, თომას სახარების აპოკრიფის ქართული ვერსიის საწყევტები... თსუ-ს მრ. გ. XVIII, 1941, გვ. 31; შდრ. მისივე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976, გვ. 18; მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, გვ. 18.

² არნ. ჩიქობავა, ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში: „ჩვენი მეცნიერება“, №2-3, 1923, გვ. 75.

³ ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი: თსუ-ს მოამბე, გ. VII, 1927, გვ. 111.

⁴ ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი..., გვ. 33.

ს.); მაქვს 45r; აღიხვნეს 27r, მომაკვდინებელი 7v, გვჩვენა 51v, იწვის 64v, დაარღვიეს 25v, სვანურ მრავალთავეში (A-19, X ს.); თუესა 31,1; იღუწიდა 434,15; მრგულიად 432,8...¹, ჭილ-ეგრაგის იადგარში (X ს.); სიკვდილი 19r, მიქუმაჲ 6v, ეარსკულაენი 20r, საკუმეველი 40v, კულა 63r, გაქუნდა 16v, მოგვმადლე 4r. არ. მარტიროსოვის დაკვირვებით, ამ ხელნაწერის არსებითი ხასიათის თავისებურება ის არის, რომ უნიშანი ჩვეულებრივ უმარცვლო უ-ს გადმოსცემს. „მიუხედავად იმისა, რომ უ და ოუ ერთნაირი დანიშნულებით იხმარება, ისინი მაინც ერთგვარ წესს მისდევენ. ზოგადი შთაბეჭდილება ისეთია, რომ უ, როგორც უმარცვლო უ-ს გადმოცემა, ძირითადად თანხმოვნებს შორის იხმარება ან იკარგება, ხმოვნების წინ კი ჩვეულებრივ ოუ გვხვდება“.²

მ., 24,3), ხედავ.² ამ ტიპის ფორმად ასახელებენ პავლე სიტყვას (ხანმ. ლექს., 062,46).³ მაგრამ აქ საპირისპირო ვითარებაა: ჯ აქ გადმოისცემს ბერძნულ უ-ს (Παυλος), შემდგომ ამ უ-ს რედუქციითაა მიღებული ვ: პაულე→პავლე, შდრ. კლაუდიოს (სინ. მრ., 61,10). რით აიხსნება ჯ-ს ხმარება ე-ს ნაცვლად? თუ გავითვალისწინებთ, რომ ჯ ხშირად ნახმარია უმარცვლო უ-ს ადგილზე, ხოლო უმარცვლო უ და ვ თანხმოვნის პოზიცია ზოგ დიალექტში ადრევე სუსტი უნდა ყოფილიყო, მაშინ ვასაგები იქნება, რომ ჯ გრაფემას ე-ს გადმოცემაც შეიძლებოდა დაკისრებოდა.

1 მ. შიძინილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960, გვ. 30-31.

სახელობითში დიფთონგურ (აჲ, ეჲ, ოჲ, უჲ) დაბოლოებას მიიღებს (ქჲაჲ, კლდეჲ, წყაროჲ, ერუჲ). მაგრამ მსგავსი ბგერათმომღერობისას ი არ გადადის ა-ში, თუ ეს ი ფუძისეულია ან გმნის მორფოლოგიური კატეგორიის (ქცევის, ვნებითობის) გამომხატველი ფორმანტია: მაგ., საიდუმლო, საინაგე, მოიგო, შეიწყნარა, დაიწერა (გამონაკლისები, „შეიწყნარა“, „საიდუმლო“ ტიპისა მცდარი დაწერილობაა, ანალოგიით გაჩენილი). ჩანს, მორფოლოგიურმა დაწოლამ გმნებში შეაკავა დიფთონგიზაციის პროცესი, თანაც, გრამატიკული ფუნქციით დატვირთული ი მით უფრო სტაბილურია, რაც უფრო შორსაა ბოლოკიდური მარცვლისაგან. ე.ი. ი→ა პროცესისათვის მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ი-ს ხმოვნის მომღერო პოზიციას, არამედ სიტყვის მთლიან სტრუქტურაში მის ბოლოკიდურობას, უმახვილობას.

აღსანიშნავია, რომ ძველ ლექსიკოგრაფებს (სულხან-საბა ორბელიანს, ნ. ჩუბინაშვილს...) შემჩნეული პქონდათ ა-ს ბგერითი მნიშვნელობა და, ასე ვთქვათ, დისტრიბუციაც. მაგალითად, საბამ იყოდა, რომ ა სიტყვის თავში შეუძლებელი იყო და უფრო ბოლოს ერთვის: „ა ესე ბოლოდ მრავალთათეს მოვალს და თავად არა დია“¹. ნ. ჩუბინაშვილს კი თითქმის ამომწურავად აქვს დახასიათებული ა: „ასო ესე არასადა ისმარების თავად ლექსთა“ (ე.ი. სიტყვათა დასაწყისში, თავში არასდროს ისმარებაო – კ.დ.). გარნა უმეცარნი მოგჯერძე ასწერენ უკანონოდ: ანდო, აროელი, ნაქულად ინდო, იროელი ანუ პინდო, პიროელი და სხვ.

ხოლო ისმარების ბოლოდ სახელთა და ნაცვალსახელთა, დაბოლოებულითა ხმოვანთა ზედა ასოთა, კიდევან ე და ვ. მაგალითად, არსებამ, ვინამ, რამ, მზემ, ოქრომ, კუმ, რუმ. ამგვარად, დართამ ასომსა ა ბოლოდ სახელთა ისმარების უფრორე შემასმენლობითსა შინა ბრუნვასა და იგიცა მაშინ, რაჟამს სახელი იგი არს დასასრულსა სიტყვასა (ე.ი. წინადადების, პაუზის ბოლოსო! – კ.დ.). მაგ., არა აქეს სიტყვამ, ბრუნვამ. ხოლო თავსა ითქმის: სიტყვა არა აქეს, ბრუნვა არა აქეს. უსამს იქმნების ესრეთ: ბრუნვამ არა აქეს და სხვ.

სახელთა დაბოლოებულითა უ-ზედა, მდაბიურად დაერთვის ეი, ნაცულად ა, ვითარ: კუვი, რუვი, ბუვი, ბლუვი, გლუვი, ტლუვი, ქსუვი, ცრუვი და სხვ.

მოგჯერ ა ისმარების შერთულად წინამაჟალისა ხმოვანისა, ანუ მოკლედ, ვითა რუსული Н. ესრეთ რომელ არა შეადგენს მარცვალსა. იხილე ვეფხისტყაოსნის ლექსნი 340: ვამე მას აქეთ სახმილსა დაუწევად ნიადაგულსა, და 342: თქვა: ჩემგან მისი ხსენება, ვამე რა დიდი მარია: კუალად 522, 1284 და სხვ. ხოლო ვიეთნიმე გამოსთქმენ ვამე, არამედ უმჯობეს არს დაესმოდეს ნიშანი მოკლისა -“² მართლაც, უმნიშვნელო უმჯობესა თუ არ

მივიღებთ მხედველობაში, ა-ს მშვენიერი ლინგვისტური დახასიათებაა წარმოდგენილი.

როგორც აღვნიშნეთ, ი>ე ცვლას ორი გარემოება აპირობებდა: სახელთა ფორმაწარმოებაში ხმოვნის მომღერო პოზიცია და სიტყვის ბოლოკიდურ უმახვილო მარცვლად რეალიზება. ი. ქავთარაძის აზრით, „ისტვის დამახასიათებელი ვოკალურობის თვისებებს მოკლებული ბგერის გამოსახატავად ა-ს ხმარება ქართულში, როგორც ჩანს, უფრო ღია პოზიციაში დამკვიდრდა, მაგრამ იგივე დიფთონგი სიტყვის ფუძეში („დახურულ პოზიციაში“) სრული ი ხმოვნით არის გამოხატული ძველ ქართულში“¹. მთლად ასე არაა: ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის -ის და-ით ფორმანტთა ი „დახარული პოზიციის“ მიუხედავად დაუბრკოლებლად იცვლება ა-დ ფუძეუკვეყელ სახელებთან (წყარო-ის, წყარო-ით). ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ ა ძველ ქართულში დიფთონგის II კომპონენტად გვევლინება: აჲ (დედაჲ), ოჲ (ებოჲ), ეჲ (კლდეჲ), უჲ (მუძუჲ). იჲ დაწერილობა კი უიშვიათესია და მცდარი: ეკლესიასათა (საქ. მოც., 20, 17D), მიადო, მიათუალა.² ამდენად, შესაძლებელია ა-ს დისტრიბუციის დადგენა ა რეალიზება შემდეგ შემთხვევებში:

1. ფუძებოლოხმოვნისა საზოგადო სახელთა მს. რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმაში: მონა-ა, მწე-ა, ოქრო-ა, ყრუ-ა.

2. ო და უ-ზე ფუძედაბოლოებულ უკვეყელ საზოგადო სახელთა მს. რიცხვის ნათესაობითსა და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმებში: ოქრო-ის, ოქრო-ით, ებო-ის, ებო-ით.

3. ფუძებოლოხმოვნისა საკუთარ (პირის!) სახელთა ნათესაობითსა და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმებში (გარდა უცხო წარმომადგენლობის ი-ზე დაბოლოებული „გიორგი“, „აკაკი“ ტიპის სახელებისა): ლუკა-ის, ლუკა-ით (ურთ), აბო-ის, აბო-ით(ურთ), პეროდე-ის, პეროდე-ით(ურთ), იესუ-ის, იესუ-ით(ურთ). რაც შეეხება „გიორგი“ ტიპის სახელებს, ა არასოდეს არაა რეალიზებული, გვაქვს გიორგი-ს და არა მოსალოდნელი გიორგი-ის.

4. პოსტპოზიციური მართული მსაზღვრელის სახელობითი, აგრეთვე ნათ. და მოქ. ბრუნვის ფორმებში: ძეჲ კაცისა-ა, ძისა კაცისა-ისა, ძითა კაცისა-ითა; ჯმაჲ ღაღადებისა-ა, ჯმისა ღაღადებისა-ისა, ჯმითა ღაღადებისა-ითა.

5. ზედსართავი სახელის უფროობითი ხარისხის ფორმებში დეკლინაციური -ის ელემენტის შემადგენლობაში: უდიდეს (უ-დიდ-ე-ის//უდიდსს), უმაღლეს (უ-მაღლ-ე-ის//უმაღლსს).

6. მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნისგან მომდინარე გმნიშვნელებში (იშვიათად): ესრეთ (<*ესე-რე-ით), ეგრეთ (<*ეგე-რე-ით). აქაც, როგორც უფროობითი ხარისხის ფორმებთან, ეჲ მიმდევრობას სშირად მ ცვლიდა

¹ ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, IV (ილ. აბულაძის გამოცემა), თბ., 1965, გვ. 601.

² ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, აღ. ლლონტის რედაქციითა და გამოცე-
ლევით, თბ., 1961, გვ. 321.

¹ ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1964, გვ. 61.

² ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, გვ. 15.

(ესრშთ, ეგრშთ).¹ ა ასეთივე წარმოშობის სხვა ზმნიშელებშიც იხმარება: წინამთ (წინა-მთ), უკუანამთ (უკუანა-მთ), აგრეთვე გენეგურად ნათ. ბრუნვის ფორმისგან ნაწარმოებ ამავე ზმნიშელებში: წინამს (წინა-მს) → წინამსწარ (წინამსწარ), უკუანამს (უკუანა-მს) → უკუანამსკნელ და სხვ.

ა-ის წერაში რყევა აღრე შეინიშნება, რაც შედეგია ა-ის შემცველ დამავალ ლიფთონგთა გამარტივების, მონოფთონგიზაციის პროცესის აღრე დაწყების. ზ. სარჯველაძის დაკვირვებით, ა-ის წერაში კლება იშვიათად, მაგრამ მაინც დასტურდება უძველეს წერილობით ტექსტებში: ხუფროს (←ხუფროსი) (19,1; 24,7, ხან. მრ.), გუდასმან (←გუდასმან) (წყის. წარწ., VII ს.) მიანიშნებს იმაზე, რომ VI-VIII საუკუნეებში დაწყებული (ა)-ის შემცველ ლიფთონგთა მოშლა.²

მაგრამ ლიტერატურულ-წერილობითი ტრადიცია იმდენად ძლიერ მოქმედი ფაქტორია, რომ ა-მ კარგა ხანს შეინარჩუნა წერაში თავისი პოზიციები. ამდენად, გასაკვირი არაა, რომ 864 წლის დილგანიან „სინურ მრავალთავეში“ ა-ს „არ ეტყობა რყევა. არ გვხვდება მისი უწესოდ ხმარების შემთხვევები, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთადერთ მაგალითს, სადაც ის უმარცვლო უ-ს მოსდევს: მშუადლობა (173,17). მაგრამ აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი უხვეულო ფორმა მიღებულია გადატანისას: მშუ/ადლობა, და შეიძლება ამ გარემოებას მიეწეროს იგი“, – წერს ი. იშნაიშვილი.³ მოგადი სურათი ასეთია, მაგრამ ა-ის კლება ამ ხელნაწერშიცაა: უფროს (93,4), ძმა იესუსი (57,6), სიხარული დედისა (28,4) და სხვ.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ა გრაფიკით აღნიშნული უმარცვლო ი ძველი ქართულის კილოებში ერთნაირად არ იყო ცვლილი: ზოგში პოზიცია მყარი პქონდა, ზოგში – სუსტი და გაქრობამდე იყო მისული: აღრეულ (VII ს.) ძეგლებში იშვიათად დადასტურებული იოტაკლება შეიძლება გამოხატავდეს ა-ის სუსტ პოზიციას გარკვეულ კილოში და არა საერთოდ მთელს ქართულ მეტყველებაში. თორემ მისი წერაში სავალდებულო წესისამებრ ხმარება XI საუკუნის ბოლომდე მოიშლებოდა. ნამდვილად კი ა მე-12 საუკუნემდე არსებითად ძველი კლასიკური ნორმების დაცვითაა რეალიზებული. მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ საერთოდ ფუნქციამერყეული ა გრაფიკა ყოველთვის წესისებრ იხმარებოდა. ეს შეუძლებელი იყო. აღვნიშნავთ ა-ის არაღანიშნულებისებრ ხმარების შემთხვევებს.

1. ა ზედმეტად (უფუნქციოდ) არის ნახმარი. ანალოგიით ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში არის დაწერილი ა, მაგრამ არ წაიკითხება, არ გამოითქმის, ე.ი. გვაქვს მცდარი იოტამეტობა. ხშირია ა-ის ზედმეტად

დართვა არა ნაწილაკზე, მაგ. „ჭილ-ეტრატის იადგარში“: არაა შეძრწუნდეს 82,83v, არაა შეშინდა 40v; არაა. მიკმს მე 39v; აგრეთვე: არაა ვიცი (259r. ლაგ., 6), კრქუა მას მართაა (51,3, სვან. მრ.), ა-ის ზედმეტობა თვალშისაცემია ზმნათა წყვეტილის S₃ პირის ა დაბოლოების ფორმებში: გესმაა (ლ., 7,22D), თანა-გუეღაა (ლ., 17,20D), ამხილაა (17r, A-88) და სხვ. ასეთი ფორმები, ცხადია, საშუალო ქართულის ძეგლებშიცაა რეალიზებული: უბოძაა, გარდაიცვალაა, დაიწერაა, განვლოა და სხვ.⁴

2. ა არაღანიშნულებისამებრ არის ნახმარი. ასეთ შემთხვევაში ა სხვადასხვა ბგერად წაიკითხება და მცდარად მის ხმარებას სხვადასხვა გარემოება განაპირობებს.

ა) დაწერილია ა, წაიკითხება ი-დ. აქ ა დამავალ ლიფთონგთა დაწერილობის ანალოგიითაა ნახმარი ი-ს ადგილზე, რასაც ადგილი აქვს სახელებთან თავიკიდურა სა მაწარმოებლის და ზმნებთან ა, და, შე, მო, წა ზმნის-წინთა მომდევნო პოზიციაში. ასეთი შემთხვევები ხშირი არ არის: სააღუმ-ლოა (3v, Sin-26), ააბულეს (ლ., 24,29C), ააღუთ (მ., 11,29C), დააღუე (საპაკ-წარწ.), შედარებით ხშირია შე- ზმნისწინთან ა-ის ხმარების შემთხვევები Sin-20 ხელნაწერში: შეამოსენ 32r, შეარაცხე 26v, შეაწყნარეს 33v, შეაგვა 82r...; სხვა მაგალითები: მოამკო (4,27C მ., სწ.), მოამთოვა (199,12, კიმ., I) და სხვ. საშუალო ქართულშიც იშვიათია ასეთი ფორმები: მოაწია, გარდაამცვალ-ნეს, დაამყრა, დააღვა...⁵

იშვიათად წარმოუდგენელ, დაუშვებელ პოზიციაშია ა რეალიზებული თანხმოვნის გვერდით, მის წინ, ან მომდევნოდ. ასეთი იშვიათი ფორმები წარწერებსა და ხელნაწერებში შენიშნული აქვს ზ. სარჯველაძეს; მიიცი, ახარებლ, აყო, აფქლი, სოფლასა, ასწავ, ჩემა⁶ და სხვ.

ბ) დაწერილია ა, წაიკითხება ა-დ. ეს გვიანდელ (XV საუკუნის აქეთა) ძეგლებში, განსაკუთრებით ე.წ. „მცხეთის საბუთებში“ (A-1085) დასტურდება და ამ ორ ასოთა გრაფიკული მსგავსებით გამოწვეული აღრევის შედეგია: წმიდისა სამებასა, ბატონი მანუჩარ, სარწმუნოებამდე...⁷

გ) დაწერილია ა, წაიკითხება კ-დ. ასეთი უხვეულო და უცნაური შემთხვევა უიშვიათესია და რეალიზებულია XVIII საუკუნისა და მის აქეთა წერილობით ძეგლებში: ღრამკანი (=ღრამკანი), სხვაგან ა წაიკითხება ჰი-დ: მნლოეთს (=მინლოეთს) (ვეფხ. ხელნაწ.), მნდი [ბესიკთან]=მინდი. ამ ფაქტზე ი. ქავთარაძე წერს: „უეჭველია, რომ ა-ს არტიკულაციით მიღებულ შთაბეჭდილებას შუა ადგილი უნდა სჭეროდა კ/ი-ს შორის: ა გარდამავალი პალატალიზებული ბგერის გამომხატველია, იგი კ-ზე სუსტია და ი-ც, რა თქმა უნდა, არაა. მაშინდელი მისი ბგერითი სახის წარმოდგენისთვის ჩვენ სავსებით შესაძლებლად მიგვაჩნია ქართულ-კახური დამატება/დამღება“.

¹ ემ დაწერილობა მ-ს ნაცვლად ძალზე დამახასიათებელია ზოგი ხელნაწერისათვის, მაგ. ჭილ-ეტრატის იადგარისათვის; ჭილ-ეტრატის იადგარი, გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1977, გვ. 229-236.

² ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984, გვ. 283.

³ ი. იშნაიშვილი, სინური მრავალთავე..., გვ.15.

⁴ ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, I. თბ., 1964, გვ. 66.

⁵ ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, I. თბ., 1964, გვ. 61.

⁶ ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 290.

⁷ ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66.

გულისხმა ფორმაში ზოგი მკვლევარი (ნ. მარი, ი. ყიფშიძე, კ. კეკელიძე, ა. ფრანგიშვილი, ი. იმნაიშვილი, ი. ქავთარაძე...) პირველად ხ-ს თვლის, რადგან ამოსავალ ფუძედ ამ კომპოზიციის II ნაწილისა მიაჩნიათ ხუმა (→ხმა) ანუ „მიღება“, „შეტანა“, „აღქმა“ (восприятие). ასეთი აზრი პირველად საბას აქვს გამოთქმული: „გულისხმა ესე არს გონებით ახმა და გულთა შეღება. ვიეთთა გულის-კმად აღუწერიათ; გულსა არა აქვს კმა(ე), არამედ ახმა და შეღება, რომელ(ი) ითქმის გულის-ხმად“.¹ აღნიშნულია, რომ ამ სიტყვაში ხ-ს პირველადობაზე მეტყველებს სემანტიკური მხარე და ქრონოლოგიური სიძველე: ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებს, სინურ მრავალთავს, თშკის ბიბლიას, შატბერდის კრებულს (S-II4I, X ს.), პარხლის ოთხთავს (A-1453), ჭილ-ეტრატის იადგარს და სხვა ხელნაწერებს ხ აქვთ დაცული, მაგრამ ზოგი მკვლევარი (ს. ჯანაშია, ა. შანიძე, ვ. თოფურიძე...) ამ სიტყვაში უძველესად ე-ს მიიჩნევს, რადგან კომპოზიციის II ნაწილად კმა (roma) სიტყვა მიაჩნიათ: ე მერმე უნდა იყოს შეცვლილი ხ-დ ხანის მომდევნო პოზიციასში (სკ→სხ): გულისკმის→გულისსკმის.² სემანტიკურადაც გულის-კმა პარალელს პოულობს არა მარტო „გულის-ყურ“ სიტყვასთან,³ არამედ ისეთ კომპოზიტებთან, როგორიცაა: გულის-სიტყვა („სურვილი“), გულის-თქუმა („წადილი“), გულის-მრახვა („აზრი“, „ფიქრი“) და სხვ. ზოგ ხელნაწერს მხოლოდ კარიანი ფორმები ახასიათებს (ჯრუჭის ოთხთავი, „იოვანეს გამოცხადების“ და მისი თარგმანების შემცველი ხელნაწერი H-1346, აგრეთვე A-397...), ზოგს კიდევ – ერთდროულად კარიანიცა და ხანიანიც, მაგალითად, ბიბლიურ ხელნაწერში (Jer. № 7,11) მარტო ერთ ნაწილში („იერემიას წინასწარმეტყველების“ თარგმანში) 28-ჯერ არის ნახმარი ეს სიტყვა, 9-ჯერ ხანით, 19-ჯერ – კარით. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ სიტყვაში თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო. შემდგომ ფონეტიკური ფაქტორით (სკ→სხ) და მეტაბოლიზმით არის მიღებული გულისხმა. ამ უკანასკნელი ფორმის მომხმარებელთაც, ალბათ, „ხმა“ კმად ჰქონდათ უფრო გააზრებული, თორემ არაფერი შეუშლიდათ ხელს ამ უკანასკნელის ხმარებაში. ხ-ს თავდაპირველობის დაშვებას ამძღვრებს შემდეგი გარემოება: ა) არა თუ ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში, არა-

მედ მოგვიანო ხელნაწერებშიც ნახმარი ხმა (გულისხმა) ჯიუტად არ აჩვენებს ძირში უ-ს და ამით რაიმე კავშირს ხუმა-სთან, თუმცა უმარცვლო უ-ს პოზიცია ამ პერიოდის ხელნაწერებში საკმაოდ მყარია (ხანმეტ გექსტე-ბში მხოლოდ ასეთი ფორმებია: აღეხუნეს, განხეხუნეს).¹ ბ გულისხმის-ყოფა მშნასთან პირ. ობიექტის მრავლობითობის შინაარსის მარეგულირებელი განზოგადებული ფუძე არ უნდა ყოფილიყო ხმარებული, რადგან ეს მშნა ჩვეულებრივ პირ. ობიექტის გარეშე იხმარება. რაც შეეხება გულად-ღება და გულად-ხუმა მშნებს, ცხადია, მათთან ძირეულ ღ და ხუ მორფემათა დაპირისპირებაა რიცხვის სემანტიკის თვალსაზრისით, მაგრამ ასეთი ფორმას, სადაც კომპოზიტის I კომპონენტი ვით. ბრუნვაშია, კავშირი არა აქვს გულისხმა-სთან, სადაც კომპოზიტის I კომპონენტი ნათ. ბრუნვაშია წარ-მოდგენილი.

განსრუნა/განკრუნა პარალელურად იხმარება ერთ და იგივე ხელნაწერში (სინურ მრავალთავეში, ჭილ-ეგრაფის იადგარში...), შესაძლოა, ამოსავლად ამ სიტყვაშიც კარიბანი ფორმა ვივარაუდოთ, თუ დასაშვებია მზნური ფუძის კავშირი კორუ სიტყვასთან.

IX-X და მის აქეთა საუკუნეების გეოსტეგებში იშვიათად, მაგრამ მაინც შეინიშნება კ და ხ ასოთა ურთიერთშენაცვლება, რაც იმის შედეგია, რომ ხდება ამ ორი ფონემის ოპოზიციის მოშლა, ნეიტრალიზაცია. ასეთმა ოპოზიციის მოშლამ შესაძლებლობა შექმნა, ერთმანეთს შენაცვლებოდა ეს ორი გრაფემა.

ა) ხენაგლეზა ქ-ს: ივლიტოდუ საბრხეთაგან (ათონ, ხელნაწ. №11, 244v) [ეტიმოლოგიურად ფერკ-ისაგანაა ნაწარმოები], მოიხსენე (ოშკის წარწ. XI ს.). მსგავსი შენაცვლება მოხშირებულია XIV-XVIII საუკუნეთა ძეგლებში: ვენახი, სახნავი, ხელი, ფერხი, მოხსენება, ხელმწიფე² და სხე.

ბ) ქ ენაცვლება ხ-ს: ოკრიდეს (იერ., 5,22A), მოჰკადეთ (იერ., 9,17); ასეთი ფორმები ხშირია XIV-XVIII სს. ძეგლებში: მეოკება, საკლი, მოკედლა, კანი („დრო“), მკოლოდ, კატი¹ და სხვ. ცხადია, ქ და ხ გრაფიკაში სწორად თუ არასწორად ხმარებას განაპირობებდა მწიგნობრის განსწავლულობის დონე და დიალექტური გარემოც.² ამ მხრივ საყურადღებოა არ. მარტიროსოვის ღაქეირება: ქ სრულიად არ გვხვდება საბას „წიგნი სიბრძნე სიყრუისას“, „თიმსარიანსა“ და „ქილილა და ღამანაში“; ის არ არის ნახმარი აგრეთვე თეიმურაზ პირველის, არჩილის, თეიმურაზ მეორის, ვახტანგ VI-ის, ბესიკის თხზულებებში. ამ ეპოქის მწერალთაგან ქ მხოლოდ გურამიშვილს

¹ ზ. სარჯველაძე, ხანშეტ და ჰემეტ ტექსტებში დადასტურებული ზმნის პირიან ფორ-
მათა საბიებელი. თბ., 1971, გვ. 138.

² ი. ქაფიშვილი, ქართული ენის ისტორიისათვის. I. 1964. გვ. 42-43.

³ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 103, 45.

⁴ ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984, გვ. 301.

¹ ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, IV, თბ., 1965. გვ. 182.

3. თოფურიბა, ფონეტიკური დაკვირვებანი ... გვ. 185.

ს. ჯანაშია, ცხოვრებაჲ საბა ასურისაჲ: კრებული „არილი“, 1925, გვ. 23.

აქვს გამოყენებული, მაგრამ აქაც იგი ზოგჯერ ხანით არის შეცვლილი¹. აქედან კარგად ჩანს, რომ XVII-XVIII საუკუნეებისათვის აღმ. საქართველოს ბარის კილოებში, უპირველესად ქართლურსა და კახურში, ე ბგერის ადგილი უკვე ხ-ს ქჟონდა დაკავებული.

6. ზ ასოს ბგერითი მნიშვნელობისათვის

ჟ (ჟ) ძველი ქართული მრგლოვანი ანბანის უკანასკნელი ასოა, რომლის ძველი სახელწოდება იყო ოჰ, გვიანდელი კი — ოჟ (ჟოჟ), ჟოჟ, რიცხვითი მნიშვნელობა — 10 000. ეს გრაფემა თავიდანვე არ გამოხატავდა რომელიმე დამოუკიდებელ ქართულ ფონემას, ის შემოღებული იყო ბერძნული ანბანის უკანასკნელი ა ასოს, ომეგას (ე.ი. ო დიდის ანუ გრძელის) ეკვივალენტად. ა.შანიძის აზრით, ზ „ძველის-ძველად იყო დახურული ო დიფთონგისებრი ხასიათისა (დაახლოებით ოჟ). შემდეგში მას კითხულობდნენ ასე: ოჟ (ხანაც ჟოჟ). ძველის-ძველად ო შეეფერებოდა ბერძნულ ომიკრონს, მაშინ როდესაც ზ იყო ბერძნული ომეგის ბადალი (ოჰი, ჟჰა)². მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ზ ნიშნის ისტორია ადრე სწორად ქჟონდა გადმოცემული ნ. ჩუბინაშვილსაც, როცა წერდა: „ასო ესე იხმარების მხოლოდ შორისდებულთათვის, ზ! და ჟჟე! და შემოგანილ არს მიმსგავსებითა ბერძნულს უკანასკნელის ასოსათა ა, ვითა წერილ არს აპოკალიპსისა შინა 1,8; ზე ვარ ანი და ჟე. ბერძულად ალჟა და ომეგა Α και Ω.“³ მართლაც, იოანეს „გამოცხადების“ (აპოკალიფსის) ქართულ თარგმანის შემცველ ძველ (X ს.) ხელნაწერში იკითხება: ზე ვარ ანი და ჟ, იტყვს უფალი ღმერთი (გამოცხ., 1,8). ამავე ტექსტში სხვაგანაცაა: ვიქმენ ზე ანი და ჟ, დასაბამი და დასასრული (21,6); ზე ვარ ანი და ჟ, პირველი და უკუანამსკნელი, დასაბამი და დასასრული (22,13).⁴ აქედან ჩანს, რომ ეფთვიმე მთაწმიდლის თარგმანში ზ-ის სახელწოდება არ არის მოცემული; ნ. ჩუბინაშვილს „გამოცხადების“ ტექსტი მოჰყავს გვიანდელი, შერყენილი ორთოგრაფიით ბეჭდური გამოცემიდან (ძველ ხელნაწერებში ზე დაწერილობა არ მოიპოვება). უნდა ვიფიქროთ, სწორედ გვიანდელი მედარი ორთოგრაფიით დამკვიდრდა ზ-ის სახელწოდებად ოჟ/ჟოჟ. გვიან პარალელურად ხმარობდნენ ოჟ და ჟე-ს, რომელთა კონგამინაციით ჩანს მიღებული ჟოჟ. ბესიკს აქვს: „ჟაჟ, ჟოჟ გამის-

შირდა“ (88,15). ასეთ პოზიციაში (ო-ს წინ, ზოგჯერ ი-ს წინაც) ზ გააბრებულ იქნა, როგორც ჰ (ჟოჟ→ჰოჟ).

აღსანიშნავია, რომ სომხურ ანბანში ბერძნული ა-ს (ომეგას) გადმო-საცემად არ შექმნილა დამოუკიდებელი გრაფემა, ის გადმოიყვანა ორნიშნა იჟ (ოჟ) დაწერილობით. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბერძნული ა-ს ბგერით ბუნებას, მის დიფთონგისებურ დახურულობას უკეთ გამოხატავდა სომხური იჟ (ოჟ) დაწერილობა, ვიდრე ქართული ზ ან ო ნიშანი.¹ ასე რომ, მთლად ისე არ არის საქმე, როგორც ზოგჯერ წერენ: „ჟოჟ“ ასო-ნიშანი, ქართული ენის ფონეტიკის თვალსაზრისით, „სრულიად შედმეგია ქართულ ანბანში და რა ვითარებამ განაპირობა მისი შემოღება, აუხსნელია“².

ზ ასოს ძველი სახელწოდება დაცულია ძველ ქართულ და სომხურ წერილობით წყაროებში. თომას სახარების აპოკრიფის ქართულ თარგმანში, რომელშიც მოთხრობილია სიყრმე უფლისა, ნათქვამია, რომ „იწყო იესუ სიგყუად წერილისა მის ყოვლისა აღუამთგან მიოჰამდე“³. ე.ი. ყრმა იესომ „წმინდა წერილის“ თხრობა-დასწავლა შეძლო თავიდან ბოლომდეო, ენიდან ოჰ ასომდეო (მი-ოჰ-ა[დ]-მდე). აქ ზ ასოს სახელწოდება ოჰ ვით, ბრუნვაშია დასმული, რომელსაც წინ უძღვის უძველესი მი წინდებული (თანდებული), ბოლოში კი — იშავე მნიშვნელობის მღე ბოლოდებული (თანდებული).

მე-15 საუკუნის ერთ სომხურ ხელნაწერში, რომელშიც შესულია შვიდი ენის ანბანი (ბერძნული, სირიული, ლათინური, ქართული, ალბანური, კოპტური, არაბული), ასოთა სახელწოდებები მოყვანილია სომხური გრან-სკრიპციით. ქართული ანბანის უკანასკნელ ჟ(ჟ) ასოს სახელწოდებად მიწერილი აქვს ოჰ (ივ)⁴.

ცხადია ზ ასო არ შექმნილა რომელიმე ქართული ფონემის გამო-სახატავად, ამიტომაც, რომ ის თავიდანვე არ მონაწილეობდა ძირეულ მორ-ფემებსა და საერთოდ ნებისმიერი სიგყვის დაწერილობაში. ის შეიქმნა, რო-გორც ბერძნული ომეგას (ა-ს) საგრანსკრიპციო ნიშანი, მაგრამ მინიმალური ფონეტიკური დაგვირგით ზ გადმოსცემდა არა საერთოდ ბერძნულ სიგყვ-ებში ნახმარ ა-ს (ძირეულ მორფებათა ასეთი ა ქართულ თარგმანებში უდიდეს შემთხვევაში ო-თი გადმოიყვანა და არა ჰ-თი. შდრ. მოსე, სოლომონ, ბაბილონ, იაკობ, იოსია, იოჰანე... და არა: მჰსე, სოლომჰს, ბაბილჰს და ა.შ.), არამედ წოდებითში (ვოკატივში) დასმულ სახელთან პრეპოზიციურად ნახ-მარ ა-ს: ზ ღედაკაცო (მ., 15,28), ა ჯჰაი: ზ ნათესავი ურწმუნოჲ (მ., 17,17), ა ყელაჲ ძმითიჲ; ზ უცნობელნი გულითა (ლკ., 24,25) ა ძმითი ... თჳ კარნი.

¹ არ. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, ივე, VI, 1954.

² ა.შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973, გვ. 18.

³ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, აღდგომის რედაქციითა და გამოკვ-ლევით, თბ., 1961, გვ. 480.

⁴ იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება, გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა: ძვ. ქართული ენის კათედრის შრომები, გ.7, 1961.

¹ კ. დანელია, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983, გვ. 158.

² რ. პატარიძე, ქართული ასომთავრული, თბ., 1980, გვ. 262.

³ ა. შანიძე, თომას სახარების აპოკრიფის ქართული ენის საწყვეტები და მისი გაუგებარი ადგილები: ოსუ-ს შრომები, XVIII, 1941, გვ. 29-36.

⁴ А. Шанидзе, Новоткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки: еნიშვის მოამბე, IV-2, თბ., 1901, გვ. 467.

შ-ს კონკრეტული ქართული ბგერის მნიშვნელობის უქონლობამ საშუალებას ქართულში გამოიწვია მისი შედარი გააზრება და სხვადასხვა მნიშვნელობით ხმარება; ყველაზე მეტად ის გავრცელებულია ჰ-დ (ჰოე=ჰოე) ან ჰო-დ (ჰი=ჰოი). ასე ესმით ის XVII-XVIII საუკუნის მწერლებს და XIX საუკუნის რომანტიკოსებსაც (შდრ. ნ. ბარათაშვილის: ჰი ნაპირნო, არაგვის პირნო; ჰი საღამოვ, მყუდროვ, საამოვ).

ა) ჭ გრაფემათა ბგერითი მნიშვნელობისათვის. ჭ გრაფემა XVIII საუკუნიდან იხმარება ქართულში. ცოცა ადრე (XVI-XVII სს.) მას ჭ სახე ჰქონდა და ძლიერ ჰგავდა ახალი ბერძნულის სათანადო ჭ ასოს. ჭ აშკარად ნასესხებია გვიანდელი ბერძნულიდან, ჭ კი რუსულიდან. ერთი გრაფემის ორივე სახეობა გამოხატავდა კბილბაგისმიერ სპირანტ თანხმოვანს. ასეთი ბგერა ახალი ბერძნულისა და თურქულის გავლენით ნასესხები აქვს ლაზურს და ქართულის ბოგეერთ კილოს (აჭარულს, ინგილოურს). ქართულშიც ცდილობდნენ ნასესხებ სიტყვებში გამოეთქვათ და წერაშიც ჭ/Φ ნიშნებით აღენიშნათ ეს ბგერა. მაგრამ მან ქართულში ფეხი ვერ მთიკიდა. „რადგან არ დაემთხვა ქართული ენის სათანადო ბგერითი სისტემის განვითარების პროცესს“¹ (სომხურმა კი შეითვისა ეს ბგერა და მისი სათანადო ჭ ნიშანიც ბერძნულისგან ისესხა და დაიმკვიდრა). ცხადია, ამიტომაც ჭ/Φ გრაფემათა ხმარება თავიდანვე შეზღუდული იყო, ისინი არ მონაწილეობდნენ ქართული სიტყვების დაწერილობაში. სულხან-საბას საინტერესო ცნობა აქვს დაყულის ამ გრაფემაზე: „ესე ჭ ძველს წიგნებში იჯდა და მწერლებს უგულებელს ექმნათ და ახლა მე ჩაუმატე“². აქ დასაბუსტებელია ერთი გარემოება: „ძველს წიგნებში“ არ უნდა ვიგულისხმოთ ძველი (V-XI სს.) წერილობითი ძეგლები. არა. ეს გრაფემა მოგვიანო საშუალი ქართულის კუთვნილებაა, საყურადღებოა, რომ საბა იძლევა ლინგვისტურ დახასიათებას ამ გრაფემებისას ულ-ო-ცა (ვლოცაჲ) სიტყვის ბოლოს: „ესე ჭა ჩვენს ენაში უგოდენ საკმარ არა არს. მაგრამ სხვათა ენისა თარგმანებისათვის დიდად საკმარიად და ამისის კმარე-

² ს.-ს. ღორბელიანი, ქართული ლექსიკონი (ი. ყიფშიძისა და ბ. შანიძის გამოცემა), ტფ., 1928, გვ. 475.

(A-288, 283v).
აქ სწორადაა გადმოცემული Φ ასოს ქართულში შემოღების ისტორია.
აღსანიშნავია, რომ ანტონიმდე Φ უხმარიათ XVII საუკუნის სპარსულ
ხელნაწერში „23-ე სპარსული ასოს ფარდად“,² ასევე XVIII ს-ის ქართული
ანბანით დაწერილ თურქულ ტექსტებსა და სასწავლო წიგნებში:³ როგორც
დავით რექტორის ცნობიდან ჩანდა, ბერძნულიდან ნასესხები Φ გრაფემა,
რომელიც გვიანდელ ხელნაწერებში იყო გამოყენებული, ანტონ პირველს
ევროპული, რუსული მოხაზულობის Φ -თი შეუცვლია. ანტონი და მისი სკოლა
 Φ -ს ხმართბდა უცხო ენებიდან შემოსულ საკუთარ და საზოგადო სახ-
ელებშიც: ფილოსოფოსი, აქროდიგი, ფისიკა, მაგრამ, როგორც ა. შანიძეს
აქვს შენიშნული, Φ ანალოგიით მცდარად გავრცელდა სხვა ფორმებშიც:
აქვს შენიშნული, Φ ანალოგიით მცდარად გავრცელდა სხვა ფორმებშიც: ეძრეში,

1. ისტორიულად ქართულში ფ-თი დამკვიდრებულ სიტყვებში, უკვე აღნიშნული ფილიპე, სტეფანე, ფილიმონ და სხვ.

2. ბერძნულ-ლათინურ სიტყვებში, რომლებიც ქართულში უ-თი გად-
მოდირდა: ჟეოდორ (თეოდორე), ჟეკლა (თეკლე)...

² M.Хубуа, О персидских рукописях в грузинской транскрипции: საქ. სსრ მეცნ. აკად. შობამე, II, № 3, 1941. გვ. 303.

3 ს. ჯიქია, XVIII ს, შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი: ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, I. 1954. გვ. 199.

4. გრაფემის სმარება შეიძლება XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან, როცა ი. ქავჭავაძემ ბრძოლა გამოუცხადა ძველ, ანტონისეულ ორთოგრაფიას, მაგრამ ინერციით XX საუკუნის დასაწყისამდე მოაღწია. ძველი თაობა ძნელად ურიგდებოდა ძველი ორთოგრაფიის გამარტივებას. ამ მხრივ საგულისხმოა ალ. ორბელიანის სტატია „ზოგიერთი შემცნევა“, რომელიც დაიბეჭდა ჟურნ. „ცისკრის“ 1865 წლის მე-8 ნომერში: „მ, ა, ზ, კ, პ, ჟ. ჟ. ლავგრა ან შუდ ასომზედ ლაპარაკი, ჩემის აზრით, ეს შუდი ასო ბრას უშლის ჩემს წერასა. მხოლოდ ქართულის მწერალმა კი უნდა იცოდეს, რომ ეს ასოები თავის ადგილს მოიხმაროს... უკანასკნელის ჟ-სათვის, თუ რომ უცხოთ ქუჩის სიტყვას მოვიხმარებთ, ასოც უნდა მოვიხმაროთ, ვითარცა: ჟაკე და არა ფაქე, ვითარცა: ჟორმა და არა ფორმა, ჟგავს, რომ უწინდელსა ძემლსა დროში რომ შემოუტანიათ ასო ჟ, უთუოდ ჟაკე ქქონიათ რაზე, დამტკიცება, რომელიც უნდა უფრო ემყსაბამება, რომ ეს ჟ მოვიხმაროთ ახლანდელის წესის მიხედვითა“² ეს ამათ ელა იყო ძველი თაობისა. ახალი სალიტერატურო ენა უნდა განთავისუფლებულიყო და განთავისუფლდა კიდევ ორთოგრაფიის ამამღვრეველი ზედმეტი ასოებისაგან.

ანტონის აზრით, ჯ გამოხატავს ხმოვანს, რომელიც მარცვალს ქმნის. უამხმოვნოდ თანხმოვნების ჯგუფი არ გამოითქმის. შეუღევარი აზუსტებს ეს ხმოვანი თანხმოვნებს შორის იგულისხმება (გამოითქმის), მაგრამ არ აწ-

ა. შანიძე, ანგონი I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე ... გვ. 9.

¹ ა. შანიძე, ანტონი I-ის გავლენა სალიგერატურო ქართულზე, - ვვ. 11-12.

ანგონი სომხური Γ -ის ბადალ χ ნიშანს თანხმობანთკომპლექსის გასამარცვლიანებლად ხმარობდა ორ შემთხვევაში: ა) სიტყვის გადატანისას, თანხმობებით წარმოდგენილი დასატოვებელი ან გადასატანი ნაწილების გასახმოვანებლად (მუფ-რინჟილი, განვა-ლს), ბ) გადატანის გარეშე, ძირეულ მორფემებში ან ძირეულ და გრამატიკულ მორფემათა მიჯნაზე (ვიქმ, ეწადს, მდგომარე...).

χ ნიშანი უხმარიათ ქართული ასოებით ჩაწერილ თურქულ ტექსტში XVIII საუკუნეში.¹ ანგონი I-ის ორთოგრაფიის მიმდევრებმა ეს ასო გვიანობამდე (XIX საუკუნის 40-იან წლებამდე) შეინარჩუნეს ხელნაწერსა თუ ნაბეჭდ ტექსტებში. მართალია, ანგონისეულმა χ ნიშანმა სალიტერატურო ქართულში ვერ მოიკიდა ფეხი, მაგრამ შემორჩა სამეცნიერო ენას. ალ. ცაგარელმა χ ნიშანი მარჯვედ გამოიყენა გასული საუკუნის 80-იან წლებში მეგრული ტექსტების ქართული ასოებით ბეჭდვისას (Мингрельские этюды, С - Пб., 1880) ირაციონალური ულტრამოკლე ხმოვნის გადმოსაცემად. χ ნიშნით გამოხატული ბგერა მეგრულში ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკურად შუა რიგის ხმოვანია,² იგი მიღებულია ვიწრო ი და უ (ზოგჯერ σ) ხმოვნების დასუსტებით, როგორც სრული ხმოვნის რეფლექსი.³

მსგავსი ბგერა ქართული დიალექტებისთვისაც არაა უცხო, ისმის წინადადებაში პაუზის დროს, თანხმობანზე დაბოლოებული სიტყვის ბოლოს (ვიცოდით, კბილები დავაგე ფარცხს). საგულისხმოა, რომ XVIII საუკუნის იმერული წარმოშობის ისტორიულ საბუთებში χ -ის ბადალი ირაციონალური ხმოვანი წერაში უმარცვლო უ-თიან ზოგჯერ გადმოცემული (ესე წყალობის წიგნი... გიბოძე ჩვენს... ყოველთავე შენუ, ჩვენს ერთგულს ყრმასა... გიბედნიეროს ღმერთმანუ...).

გ) χ გრაფემის ბგერითი მნიშვნელობისათვის, მარცვლიანი სრული უ-საგან უმარცვლო ნახევარხმოვანი უ-ს გასარჩევად ანგონ I-მა მე-18 საუკუნის II ნახევარში სომხური ორთოგრაფიის მიხედვით შემოიღო დიაკრიტიკული ანუ გასარჩევი ნიშანი, რომელიც გრაფიკულად ბევრით მიმართული ისრის წვერის მსგავსი იყო ($\wedge$). მას უხმოვნობის ანუ სიბრჯგუის ნიშანი ეწოდა, ხოლო ასეთი ნიშნის მქონე უმარცვლო უ-ს უბრჯგუ (χ ბრჯგუ, ე.ი. უ ყრუ, უხმოვნო, უმარცვლო). ძველ ქართულში უმარცვლო და მარცვლიანი უ ორივე ერთნაირად გამოიხატებოდა ორნიშნა Ω გრაფემით, თუმცა ბგერობრივ ისინი განსხვავებული იყვნენ და თავთავისი დისტრიბუცია ჰქონდათ. ეს ქართული წერის ნაკლი იყო, რომლის გამოსწორება ანგონ I-მა გვიან სცადა, მაშინ, როცა უმარცვლო უ-ს ოპოზიციად მარცვლიან უ-სთან მოშლილი იყო და χ თანხმოვანში გადასვლაც დამთავრებული იყო.

უმარცვლო უ-ს ძველად მარცვლიანი უ-სა და χ -საგან განსხვავებული დისტრიბუცია ჰქონდა. ის არ ფუნქციონირებდა სიტყვის დასაწყის და ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში, მაგრამ რეალიზდებოდა: ა) თანხმოვნის შემდეგ ფუძის ბოლოკიდურ პოზიციაში (თაგუ, ჭიჭუ, ნაძუ, ნესტუ, დათუ, ფესუ, ლელუ, მაჩუ, რიცხუ...), ბ) თანხმოვნებს შორის (კუნესა, მკუდარი, გურიტი, სიკუდილი...), გ) თანხმოვანსა და ხმოვანს შორის (გუერდი, გუელი, ძუელი, თუალი, კუართი, გუინი, ძუირი).

უმარცვლო უ-ს ბუნება კარგად ჰქონდა წარმოდგენილი ლექსიკოგრაფ ნ. ჩუბინაშვილს, როცა წერდა: „ასო უ ბრჯგუ არს ნახევარხმოვანი ანუ საშუალი რაამუ უ და ვ, ვერშემაღგენელი თავით თუხით მარცვლისა, ვითა ბერძნულიცა უ, შემდგომად ხმოვანთა ასოთა იხმარების ამგჳარადვე, მაგალ: $\epsilon\lambda\sigma\chi\iota$ ევლოგია ანუ ექლოგია“ და სხვ.¹

ანგონს უ-თი აღნიშნული ბგერა თანხმობანად მიაჩნდა² და ამაში ის მართალი იყო. არა თუ ანგონის დროს, ძველ ქართულშიც ე.წ. უმარცვლო უ არსებითად წყვილბაგისმიერი უ-ს გამოთქმას ემთხვეოდა. ამიტომაც, რომ უ-ზე დაბოლოებულ ფუძეებთან χ ხმოვნით დაწყებული ბრუნვის ფორმანტები χ -ს იხარჩუნებდნენ (ლელუ-ი, ლელუ-ის, ლელუ-ით და არა: ლელუ-ე, ლელუ-ეს, ლელუ-ეთ, როგორც უნდა ყოფილიყო, თუ χ მარცვლიანი იქნებოდა. შდრ. ძუძუ-ე, ძუძუ-ეს და სხვ.). არ გამოირიცხება, რომ ისტორიულად ქართულის გარკვეულ დიალექტებში არც ყოფილიყო ფონემატური ხასიათის დაპირისპირება (უ) და (ვ) სეგმენტებს შორის,³ ამიტომ არაა გასაკვირი, რომ X საუკუნისა და მის აქვთა ძეგლებში უკვე შეინიშნება χ (უ-ს) და χ ასოთა ურთიერთმონაცვლეობა: მართვე (91r, S-1141, X ს.), მღვა (ფსალ, 89, C, X ს.)... მაგრამ: მშუა (ხანმ. იერ., 39.1-2b), მოსულაო (სინ. მრ., 33.14) და სხვ.⁴

საშუალ ქართულში (XII-XVIII სს.) უმარცვლო უ-ს უ-სკენ გადახრამ დიდი არეუ-ღარევა გამოიწვია, უ-ს რომ χ შეენაცვლა, ეს კანონზომიერი იყო (თუალი/თვალი, ჩუენ/ჩვენ), მაგრამ ამას მოჰყვა ძველი ორთოგრაფიული ტრადიციის გაბუნდოვნება: უ-ს წერენ იქ, სადაც χ უნდა იყოს წესისებრ. უ-ს ადგილზე მცდარად უ-ს ხმარება ვლინდება: ა) ძირეულსა და გრამატიკულ მორფემებში: კუესა, მზითუმა, შეულო (შეელო), იხილაჟს (იხილავს), ლოცუა, ბრახუა და სხვ.; ბ) χ პირის χ ფორმანტისა და მოქმედებითი ბრუნვის χ ნიშნის უ-ს ადგილზე: შეუსწირეთ (შეესწირეთ), ხელს უაწერ (ვაწერ), დთიუ ამაღლებულმა...; გ) იშვიათად კონტამინაციური დაწერილობაცაა უ+ვ-ს

¹ ს. ჯიქია, XVIII ს. შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი... გვ. 199-203.

² გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 66.

³ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, თბ., 1936, გვ. 20; ს. ელენჯი, ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1963, გვ. 177.

⁴ ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1964, გვ. 73.

¹ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, ალ. ლლონტის რედაქციით და გამოკვლევით, თბ., 1961, გვ. 103.

² ქართული ღრამბატიკა, შედგენილი ანგონ I-ის მიერ, თბ., 1885, გვ. 117-118.

³ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართულურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 46.

⁴ 8. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984, გვ. 292-293.

სახით: თქვენ, სუვერი (სვერი, სოფელია)¹ და სხვ. უ-ს მცდარად ხმარებას ვ-ს ადგილზე, ცხადია, ანგონმა გაუკაფა გზა, მაგრამ ეს პროცესი აღრეა დაწყებული მაინც. ი. ქავთარაძის აზრით, ეს მოვლენა არაა მარტოოდენ რომელიმე კუთხის ან ლიტერატურული სკოლის მოღვაწეობის ერთი-ორი საუკუნით შემოფარგლული. უ-ს ხმარება თანაბრად და ფართოდ არის გავრცელებული XV-XVIII საუკუნეთა სამწერლობო ქართულში.²

უ-ს ხმარება სამწერლობო ქართულში XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან თანდათან შეწყდა. მაგრამ ის შეირჩინა სამეცნიერო ენამ, როგორც წყვილბაგისმიერი უმარცვლო უ-ს გამოხატველი გრაფიკა. უ ძალზე დამახასიათებელია სვანურისათვის (სუსტად შეგრულ-ქანურისთვისაც), სადაც მას ვ-ს პოზიციები უკავია (უაზირი – ვაზირი, უასილი – ვასილი). ეს ფონეტიკური მოვლენა ზოგჯერ სვანის ქართულ ნაწერებშიც არის გამოქვეყნებული: უნების კურიაკესა³ (=უნების კვირას).

ლიტერატურა

- ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, 1973.
- ბ. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
- ბ. შანიძე, ანგონი I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე: ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, თბ., 1964.
- ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, გამოკვლევა და ლექსიკონი, თბ., 1975.
- ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწ. II, თბ., 1971.
- მ. მიიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960.
- ზ. სარაქველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.
- ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1964.
- ნ. მახარაძე, ბიზანტიური ბერძნულის ფონეტიკის საკითხები, I, თბ., 1965.
- ნ. მახარაძე, ბიზანტიური ბერძნულის წარმოთქმის საკითხები, თბ., 1978.
- А. ШАНИДЗЕ, Порядок грузинского, армянского и албанского алфавитов: Труды Музея истории Азербайджанской ССР, 2 (Материалы по истории Азербайджана), Баку, 1957.

¹ ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1964, გვ. 89-91.

² ი. ქავთარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

³ ა. შანიძე, აღიშის ოთხთავის ხელნაწერის დახასიათება: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით. გამოსცა ა. შანიძე, თბ., 1945, გვ. 016., მნშვ. 2.

1. საწერი მასალები. დამწერლობის განვითარების სხვადასხვა პერიოდში განსხვავებული საწერი მასალები გამოიყენებოდა, თავიდან – მაგარი (ქვა, ლითონი, თიხის ფირფიჭა, ფიცარი, ძვალი), შემდგომ – უპირატესად რბილი (პაპირუსი, ეტრატი, ქაღალდი). რბილი საწერი მასალების არსებობის პერიოდში, რა თქმა უნდა, პარალელურად გამოიყენებოდა მაგარი მასალები, ოღონდ შეზღუდვით, სპეციალური დანიშნულების ნაწერებისათვის. განსხვავებულ საწერ მასალებზე ასოების გამოყვანა ასევე განსხვავებული საწერი იარაღებით ხდებოდა. დამწერლობის ისტორიამ შემოინახა მოკლე, მაგრამ ღიად მნიშვნელოვანი ტექსტები მაგარ მასალებზე: ქვის ფიცრებზე, ხის ფიცრებზე, თიხის ფირფიჭებზე და სხვ. ჯერ კიდევ ბიბლიის, კერძოდ, ძველი აღთქმის, მეორე წიგნში („გამოსლვათა“) აღნიშნულია, რომ ღმერთმა მოსეს იუდეველთათვის განკუთვნილი ძირითადი სჯულის კანონები ქვის ორ ფიცარზე დააწერინა-აღაბეჭდვინა. ამ წიგნის ძველ ქართულ თარგმანში არაერთგზის არის ნახმარი ფიცარი ქვისანი (გამოსლ., 24,12; 34,1; 34,4 ...). ასევე ადრე დიდი გამოყენება ჰქონდა ხის ფიცრებს. მაგალითად, ცნობილია, რომ რომაული კანონმდებლობის ძველი, ე.წ. „თორმეტი ფიცრის კანონები“, სწორედ ასეთ ხის ფიცრებზე იყო ამოკვეთილ-ამოჭრილი. საწერი ხის ფიცრები შეიძლებოდა ყოფილიყო გასანთლული ანუ ცვილგადაკრული. ასეთი მასალა დიდ ეკონომიას იძლეოდა, რადგან მისი გამოყენება რამდენიმეგზის შეიძლებოდა: ძველი ნაწერის წაშლა და ახლის აღბეჭდვა დაუბრკოლებლად შეიძლებოდა. საწერი ხის ფიცრები ანუ დაფები დასაწერი ტექსტის მოცულობის კვალობაზე შეიძლებოდა აკინძულ-შეკრული ყოფილიყო ორკეცად, სამკეცად და მრავალკეცად. რომაელები ასეთი საწერი დაფების კრებულს კოდექსს (codex-ს) ეძახდნენ, ქართველები – კარედს. საწერი ცვილოვანი დაფები მიღებული იყო ძველ საბერძნეთსა და რომის სახელმწიფოში, შუა საუკუნეებში – დასავლეთ ევროპის ქვეყნებშიც (საფრანგეთში, გერმანიაში...), საქართველოში კი არ გამოიყენებოდა. მოღწეულია ასზე მეტი ძველი (I-III სს.) ტექსტების შემცველი ცვილგადაკრული ფიცარი. XI საუკუნის ქართველ მწერალს გიორგი მთაწმიდელს „იოვანე და ეფთჳმეს ცხოვრებაში“ რამდენჯერმე ნახსენები აქვს „ხატი ცულოანი“, რაც იე. ჯავახიშვილს აფიქრებინებს, რომ ბერძნულ-რომაული გასანთლული ხის ფიცრების თუ დაფების, კერძოდ, ლათ. tabulae ceratae-ს აღმნიშვნელი ქართულად შეიძლებოდა ყოფილიყო „ფიცარი ცულოანი“. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, ძველ საქართველოში პრაქტიკულად არ იყენებდნენ ხის ფიცრებს და მათ შორის ცვილოვანთ. ამიტომ ძველ ქართულში არც იხმარება ბერძნული ან რომაული დიპტუქონ-ის, δῦπτυχον, ტრიპტუქა-ს (triptycha),

¹ იე. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 28.

პოლუპტუქა-ს (polyptycha) ფარდი ერთეულები. იშვიათია ნათარგმნ ძეგლს გადმოცოლილი ბერძნული დიპტუქონი, რომელიც დაცულია „ეპიფანე კვიპრელის ცხოვრების“ ქართულ თარგმანში: „ვითარცა ესმა ესე ცოლსა მას თეოგნოსტისსა, რამეთუ მიეღო მას ყურს იგი, მაშინ დაწერა მან დიპტუქონსა და მიუძღუანა იოვანეს, რამეთუ იოვანე უყუარდა ფრიად მეფესა“ (საქ. წიგნ., II, თბ., 1966, გვ. 136). სამაგიეროდ, ძალიან მიღებული იყო ქვის ფილები წარწერებისათვის. ძველი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების უდიდესი ნაწილი სწორედ ქვაზეა გამოყვანილი ან ასო-ნიშანთა ამოჭრით, ჩაღრმავებით ანუ შთაწერით, ანდა ამოხრცევით, მედაპირზე ამომადლებით ანუ გა-მოქანდაკებით. ასეთი წარწერიანი ქვა შეიძლება მოთავსებული ყოფილიყო ეკლესიის ან სხვა შენობის კედელზე ან იატაკზე.

დიდი მოცულობის ტექსტების აღბეჭდვა მაგარ საწერ მასალაზე არა თუ რთული, არამედ რეალურად შეუძლებელი იყო. ამიტომ მწიგნობრული კულტურის წინსვლამ აუცილებლობით მოითხოვა რბილი საწერი მასალის შექმნა. რადგან ასეთმა მასალებმა განსაკუთრებული როლი შეასრულეს მწიგნობრული განვითარების საქმეში, ცოტა ვრცლად მოვიყვანო ცნობებს მათ შესახებ.

ა) პაპირუსი ანუ პილი. ბერძნული პაპიროს-ს (πάπυρος) უწოდებდნენ ერთ-ერთ მცენარეს, რომელიც ხარობდა ეგვიპტისა და პალესტინის მიდამოებში მდინარის ჭაობიან სანაპიროებზე და გამოიყენებოდა რბილი საწერი მასალის დასამზადებლად. ამავე მცენარეს მეორენაირად ბერძნული ბიბლიონ (βιβλίον) სიტყვითაც გამოხატავდნენ. ბერძნებისაგან პაპირუს სიტყვა რომაელებმა და შემდგომ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებმა შეითვისეს ამ მცენარისაგან დამზადებული საწერი მასალის აღმნიშვნელ გერმინად. თვით ბერძნები თავდაპირველად მცენარე პაპირუსისაგან დამზადებულ საწერ მასალას ქარტეს (χαρτης) სიტყვით აღნიშნავდნენ, შემდგომ (V ს.-დან) კი — ამ სიტყვით საერთოდ ყოველგვარ საწერ ფურცელს გამოხატავდნენ. ამ მნიშვნელობით შევიდა ეს სიტყვა სხვა ენებშიც (ლათ. charta, არაბ. cirta, სომხ. Ժպուհա), მათ შორის ქართულშიც. ქარტა ძველი აღთქმის წიგნთა ძველ ქართულ თარგმანშია უკვე ნახმარი: „მოიღუნ წიგნი სხუამ და დაწერეთ ყოველნი ესე სიტყუანი, მყოფნი ქარტასა შინა ... თქუა უფალმან: შენ დასწე ქარტაჲ ესე“ (იერ., 36, 28-29). ქარტა ასევე ნახმარია ორიგინალურ ქართულ თხზულებებშიც, რაც მიაჩნია, რომ ეს ნასესხები სიტყვა დამკვიდრებული ყოფილა ძველ ქართულში: „მაშინ მოიღო სპარსთა მეფემან ქარტა და დაწერა კელითა თჳსითა წიგნი ბერძენთა მეფისა სიყუარულისა და ჩინება საზღვართა“ (ქართ. ცხ., I, 1955, გვ. 183); „ხოლო მომეცენა მე, უღირსსა ამას, ქარტაჲ იგი დედაკაცისაჲ მის, რომელი-იგი შთამედვა ფარაგსა შინა წმიდისასა და ვარქუ ვისმე, ერთსა მღვდელთაგანსა, აღმოღებად და განხილვად“ (აგ. ძეგ., II, 1967, გვ. 200-201).

მართალია, თავდაპირველად ბერძნულში ქარტეს და ბიბლიონ ჭილის (პაპირუსის) მცენარეს, შემდგომ კი ამ მცენარისაგან დამზადებულ საწერ მასალას აღნიშნავდა, მაგრამ მერმე სინონიმებს შორის განსხვავება

დამყარდა: ქარტეს საწერი მასალის გამოხატველი შეიქმნა, ბიბლიონ (ბიბლიოს) კი — თვით ნაწერისა, ხელნაწერი წიგნისა. რადგან პაპირუსისაგან ანუ ქარტისაგან დამზადებულ ხელნაწერს არსებითად გრაგნილის სახე ეძღვნა (ფურცლები ერთმანეთზე იყო მიკერებული და მერმე დახვეული), ბიბლიონ (ბიბლიოს) სიტყვას გრაგნილის მნიშვნელობაც მიენიჭა. მეორეს მხრივ, რადგან ქარტა, როგორც ჭილის ერთი ფურცელი, ჩვეულებრივ საკმარისი იყო რაიმე საბუთის — დოკუმენტის შესადგენად, მან მოგვიანებით მიიღო საბუთის მნიშვნელობა. ამ მნიშვნელობით ეს სიტყვა დადასტურებულია ერთი აპოკრიფული თხზულების ძველ ქართულ თარგმანში: „პრქუა მას იოვანე: განაგლინენ ყოველნი სახლისა შენისა გარე, და ვითარ იქმნა ესე, ამა რომანა, და აქუნდეს ქარტანი, რომელთა პრქვან სყიდულებჲა ჩუენი, და დაბადო თავი თჳსი ფურცთა თანა იოვანსსთა...“¹

პალეოგრაფიული შრომებიდან ცნობილია პაპირუსის ანუ ჭილის საწერი მასალის დამზადების ტექნოლოგია: მცენარე პაპირუსის ტოტებს წყალში ალბობდნენ, რომ კანის გაცლა ადვილი ყოფილიყო. სქლად კანგაცლილი ღეროს თეთრ შუაგულს კარგად მჭრელი დანით თხელ, თითის სიგანის, ფენებს ააცლიდნენ. ასეთ თხლად ანათალ ზოლებს სველ ფიცარზე ერთმანეთის გვერდით დააღაგებდნენ და მათ კიდეებს წებოთი აერთებდნენ. მერმე ზემოდან გადამკვეთად დააფენდნენ ასეთივე თხელ ანათალებს, კიდეებით შეერთებულებს. შემდგომ თხელ ანათალობა ორ ფენას ისე მაგრად წნებდნენ, რომ ერთ ფენად ქცეულიყო, მედაპირს აპრიალდნენ და მელნის შემრობის საწინააღმდეგო სითხეს გადაავლებდნენ. შემდეგ საბოლოოდ აშრობდნენ.

ქრისტიანობამდელ (წარმართულ) ხანაში პაპირუსის საწერი მასალა აღმოსავლეთის ქვეყნებში (განსაკუთრებით ეგვიპტეში) ფართოდ იყო გავრცელებული. მას მოგვიანებით არაბებიც ხმარობდნენ (ჭილზე ნაწერი არაბული დოკუმენტები მოღწეულია VII საუკუნის აქეთ). შემდგომ პაპირუსი პერგამენტმა თანდათან განდევნა, მაგრამ პაპირუსს არსებობა პერგამენტის ბატონობის ხანაშიც არ შეუწყვეტია. IV-V საუკუნეების საიმპერატორო და საქალაქო ქარტიები ჭილზეა შესრულებული. ხოლო პაპის კანცელარიაში ჭილზე XI ს.-მდე გაძლო ამის საფუძველი ის იყო, რომ კანცელარიაში შედგენილ საბუთს არსებითად ერთი ფურცელი ესაჭიროებოდა.

ძველ საქართველოში ჭილის საწერი მასალა მიღებული არ ყოფილა (ჩანს, მისი შეტენა იოლი არ იყო). ჩვენამდე მხოლოდ ორიოდე ჭილზე შესრულებულმა ქართულმა ხელნაწერმა მოაღწია და ისიც პალესტინური წარმოშობისაა: ერთია ფსალმუნის შემცველი, რომლის ორი ფურცელი, პორფირ უსპენსკის მიერ 1850 წ. სინიდან ჩამოგანილი, დაცულია ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში (სხვა ნაწილი ამ ძველი, IX საუკუნის ხელნაწერისა დაკარგულად ითვლება), მეორეა ე.წ. „ჭილ-ეგრატის იადგარი“ საბა-წმიდის

¹ ქართული ევრსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო, ც. ქურციკიძემ, თბ., 1954, გვ. 30.

² О.А. Добняш-Рождественская. История письма в средние века, Петербург, 1923, გვ. 23; მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული გერმინები, თბ., 1978, გვ. 30.

ლავრისა (X-XI სს.). ეს ხელნაწერიც პ. უსპენსკის ჩამოტანილია, 1923 წლამდე ინახებოდა ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში, დღეს დაცულია საქ. მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (H-2123). გექსტი გამოცემულია ა. შანიძის, ა. მარტიროსოვისა და ა. ჯიშიაშვილის მიერ 1977 წ. ხელნაწერი შედგება 10 ფურცლიანი რვეულისაგან, რომლის ფურცლები მოგი ეტრატისაა (გარე ფურცლები), მოგი ჭილისა (უფრო შიდა ფურცლები), რაოდენობრივ ჭილის ფურცლები ჭარბობს (ხელნაწერი სულ 313 ფურცელს შეიცავს).

ყველაზე გავრცელებული საწერი მასალა ძველ საქართველოში ეტრატი იყო.

ბ) პერგამენტი ანუ პტრახტი. პაპირუსის პარალელურად აღმოსავლეთის ქვეყნებში უძველესი დროიდანვე ხმარობდნენ საქონლის ტყავისაგან დამზადებულ საწერ მასალას, რომელსაც აღრე ბერძნულ წყაროებში დიფთერა (διφθέρα) ერქვა, რომაულისაში – მემბრანა (membrana), შემდგომ კი მას ეწოდა პერგამენი (περγαμηνή) მცირე ამიის ქალაქ პერგამონის მიხედვით, სადაც განსაკუთრებით იყო დაწინაურებული ტყავეულისაგან საწერი მასალის დამზადების ტექნოლოგია და მზა ნაწარმი მრავალ ქვეყანაში გაქონდათ გასაყიდად. პერგამენონისაგან ნაწარმოებმა გერმანულმა პერგამენტ-მა (pergament) უფრო გაიკაფა გზა პალეოგრაფიულ ტერმინოლოგიაში. თუ თავიდან პერგამენტი შეტოქეობას ვერ უწევდა პაპირუსს, II-IV საუკუნეებისათვის უკვე პირველობას ართმევს მეტოქეს, ე.ი. მისი მონოპოლიის ხანა, როგორც აღნიშნავენ, ემთხვევა წარმართული ლიტერატურის ქრისტიანულით შეცვლის პროცესს. პერგამენტს პაპირუსზე უკეთესი თვისებები აქონდა: უფრო გამძლე და ისე მოქნილი იყო, რომ მისი დიდ წიგნად შეკერვა-აქინძვა შეიძლებოდა. ამიგომაც ქრისტიანულმა მღვდელთმსახურებამ, რომელიც ერცელ ტექსტებს ეყრდნობოდა, კარგად გამოიყენა პერგამენტის ღირსებები თავისი ხელნაწერი წიგნების შესაქმნელად. შემთხვევითი არაა, რომ ქრისტოლოგიური ძეგლების უდიდესი ნაწილი პერგამენტზეა შექმნილი და აღბეჭდილი.¹

ცნობილია პერგამენტის დამზადების ტექნოლოგია. მას, ჩვეულებრივ, ცხვრის, ხბოს, თხის ან ირმის ტყავისაგან აკეთებდნენ. ჯერ ტყავს კირიან წყალში ღებდნენ დასაღებობად, რომ ბალნის მოშორება გაადვილებულიყო. ფიცრის მედაპირზე გადაჭიმულ რბილ ტყავს კარგად მჭრელი იარაღით პარსავდნენ, შემდეგ ისევ კირიან წყალში ღებდნენ ტყავის მედაპირის სრულიად მოსასუფთავებლად. დარბილებულ ტყავს მაგრად გადაჭიმავდნენ ბრტყელ მედაპირზე, რათა სითხელე შესძენოდა. გამშრალ ტყავს სილბოს მისაცემად ცხიმით ან ქონით გაჟოსავდნენ, მელნის დაჭერის მიზნით კი შაბისა და კვერცხის ცილის მინარევისაგან დამზადებულ ემულსიას წაუცხებდნენ, ხოლო სითეთრის მოსამაგებლად კირს ან ცარცს წაუსვამდნენ. მიუხედავად ამისა, პერგამენტი მუქი, თიხის ფერისა რჩებოდა.

ძველად პერგამენტის წარმოება ქ. პერგამონის გარდა მაღალ დონეზე იყო დაყენებული საბერძნეთსა და იტალიაში, შემდგომ საფრანგეთსა და ასევე იტალიაში. დას. ევროპის ქვეყნებში X ს.-დან მოყოლებული თითქმის ყველა დიდ სამონასტრო ლიტერატურულ ცენტრს პერგამენტის საკუთარი გამკეთებლები ჰყავდა, მათ პერგამენტარიუსებს ეძახდნენ.

რა ვითარება იყო ამ მხრივ საქართველოში? ან რას ეძახდნენ ძველად ტყავის საწერ მასალას? ივ. ჯავახიშვილის სწორი აღნიშვნით, „საქართველოში ძველად ყველა სხვა საწერ მასალაზე უფრო ტყავი ყოფილა მიღებული“¹ მართლაც. მე-11 საუკუნემდე პერგამენტს საქართველოში მოცილე არ უჩანს და ყველა ხელნაწერი მასზეა შესრულებული. მიუხედავად იმისა, რომ საშუალო ზომის ხელნაწერ წიგნს 80-100-მდე ცხვრის ან ხბოს ტყავი სჭირდებოდა და, ამდენად, ის საკმაოდ ძვირი იყო, ეტრატი არაუკონთმიურად, ადგილის დაუმოგავად, უხვად და, ასე ვთქვათ, ესთეტიურად არის მოხმარებული: დატოვებულია ფართო აშიები, დაწერელი სვეტები და სხვ. მაგრამ ეს ფაქტი ქართული მწიგნობრული ხელოვნების მხოლოდ ეს-თეტიურ მხარეს კი არ წარმოაჩენს, ის უნდა მიაჩინებდეს იმასაც, რომ პერგამენტი მხოლოდ შემოგანილი კი არაა, პირითადად ადგილზე უნდა ყოფილიყო დამზადებული. შემთხვევითი არაა, რომ 1365 წელს, საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული დაქვეითების ხანაშიც კი, ავგარომ ბანდაისძე თავის ერთ-ერთ ხელთაღდ ეტრატის შექმნას ასახელებს: „წყალობითა ღმრთისაჲთა მომეცა თუნიერ მოძღურისა კელოვნება (=ხელობა – კ.დ.) ესევეთარი: პირველად კელი – სწავაჲ სუცობისაჲ, კელი მეორე – მწიგნობრობისაჲ, კელი მესამე – წერაჲ ხუცურისაჲ, კელი მეოთხე – შექმნაჲ ეტრატისაჲ, კელი მეხუთე – შეერეაჲ წიგნისაჲ, კელი მეექვსე – მხატვრობაჲ“... (A-575, 155r). არც ისაა შემთხვევითი, რომ ქართულ წყაროებში მოიხსენიება ეტრატის წარმოებასა და გამოყენებასთან დაკავშირებული ადგილობრივი ტერმინები. X-XI საუკუნეთა ქართულ ხელნაწერებში დადასტურებულია ქსელი ეტრატი, რომელიც ერთ ნაჭერ, ერთ ფურცელ ეტრატს აღნიშნავს. ათონის მონასტრის ერთ-ერთ ქართულ ხელნაწერში (ბლუკის აღწერილობით, №20-ში) ეტრატის დამზადების გამოსახატავად ნახმარია ეტრატის კამჭვა („ამის წიგნისა ეტრატი ყოველი მას უკამჭავს“). ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში ზოგჯერ ლაპარაკია ეტრატზე შაბისა და კვერცხის ცილისაგან დამზადებული ემულსიის წასმის თაობაზე, რომ ტყავის მედაპირს წებოვანება მომაგებოდა მეღან-საღებავის დასაჭერად. ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოში ძველად ეტრატის დამზადების ტექნიკა მაღალ დონეზე უნდა მდგარიყო.

ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში პერგამენტის მნიშვნელობით უპირატესად ნახმარია ეტრატი, ხოლო ტყავისაგან დამზადებული წიგნის მნიშვნელობით იშვიათად წიგნი ტყავისაჲ-ც მოიხსენიება: „მამათა სწავლანის“ წიგნი ტყავისაჲ გადმოსცემს შესაბამისი ბერძნული ტექსტის διφθერა-

¹ E.M. Thompson, The Greek and Latin Palaeography, London, 1906, გვ.54.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 31.

ს.¹ ამავსე ძეგლის X ს.-ის ქართულ ხელნაწერებში ნახმარია ეტრატი: „მაშინ ვარსკულაენი ვითარცა ფურცელნი დამოცვენ, და მმმ და მთოვარე დაბნელდენ, და ცაჲ წარიგრაგნოს, ვითარცა ქსელი, ერთი ეტრატი და შეიძრას ქუეყანა ყოვლით კერძოვე“.² იოვანე მოციქულის აპოკრიფულ „ცხოვრებაში“ ეტრატი ქარტის გვერდითაა მოხსენიებული: „ბრძანა იოვანე შეკრებაჲ ყოველთა ძმათაჲ და აღმოკითხვად მათა სახარებაჲ იგი. და რო-მელი-იგი ეტრატსა ზედა იყო, პერობად იგი პატმოს ჭალაკსა, ხოლო ქარტაჲ იგი – წარღებად ეფესოს ქალაქსა“.³

ეტრატი ქართულის აღმოსავლურ კილოებში, კერძოდ, სევსურულსა და გუდამაყრულში ატრატი/ატრატი-ს სახითაა შემორჩენილი, რომელიც, ა. მანიძის განმარტებით, „მაგარ ქალაქს“ ნიშნავს.⁴

ეტრატის ეტიმოლოგია მთლად ნათელი არაა. იე. ჯავახიშვილი ვარაუ-დობდა მის კავშირს ავთრათ სიტყვასთან, რომელიც, საბას განმარტებით, ბარათს აღნიშნავდა. მკვლევარი არ გამორიცხავდა ეტრატი-ის მიღების ორ გზას – ავთრათ-ის მეპირი გზით ნასესხობას ბერძნულიდან, კერძოდ, ბერძნული ἑτράτι-ისგან, რომელიც „გაუხრწნელს“, „გაუფუჭებელს“ აღნიშ-ნავდა, და მეორეს – ეტრატი-ის უშუალოდ ბერძნული ავთარტოს-ის ფონეტიკურ ნაირსახეობად მიჩნევას.⁵ მაგრამ ამ ვარაუდის გამიარებას აბრკოლებს როგორც ფონეტიკური, ასევე სემანტიკური მხარე. ეტრატი ტერ-მინის წარმომავლობის ახსნის ცდა წარმოადგინა მ. სურგულაძემ. მან ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ იოვანე მოციქულის აპოკრიფულ „ცხოვრებაში“ ნახმარ ეტრატი სომხურენოვან რედაქციაში ტეტრატი (տետրատ) შეეფარდებოდა. ამდენად, საცნაური გახდა ქართული ეტრატი-ისა და სომხ. ტეტრატი-ის საერთო წარმომავლობა ოთხფურცელის ანუ რვა გვერდის, ე.ი. რვეულის აღმნიშვნელი ბერძნული ტეტრადიონ-ისაგან (მდრ. ბერძნ. τετραδίων, რუს. тетради).⁶ ეს დაკავშირება ანგარიშგასაწევია. ჩანს, ადრე ნასესხებ ბერძნულ სიტყვას ქართულში ფონეტიკური და სემანტიკური ცვლი-ლება განუცდია: ტეტრადი-ი → ტეტრატი-ი (ასიმილაცია) → ეტრატი (დისიმილაციური დაკარგვა). სიტყვას მნიშვნელობაც გაფართოებია: თავიდან ოთხფურცელს ანუ რვა გვერდის შემცველ გვყავს ნაწერს აღნიშნავდა თურმე, შემდგომ კი – განუსაზღვრელი ზომის ნაწერს გვყავს ანუ ზოგადად გვყავს ნაწერს.

ბ) ქალაქი. ქალაქის სამშობლოდ ჩინეთი ითვლება. ჩინური მაგიანის ცნობით, ვიღაც მოხელე წაი-ლუნს 105 წელს გამოუგონია ქალაქი. ჩინელები თურმე კარგა ხანს საიდუმლოდ ინახავდნენ ქალაქის წარმოების

ტექნოლოგიას. მაგრამ VIII საუკუნის შუაწლებში არაბებს გყველ ჩავარდ-ნილი ჩინელისაგან გაუგიათ ქალაქის დამზადების წესები და მალე თავადაც გაუუმჯობესებიათ ტექნოლოგია. სითეთრის მისაცემად ჯერ კირიან წყალში ჩამბალი¹ და შემდგომ გამშრალი ჩვარ-მონძების ნაფქვისა და წებოს ნარევით დამზადებული ქალაქის წარმოება გაუმრდიათ, ღირებულება გაუიაფებიათ და 790-იანი წლებისათვის უკვე ქ. ბაღდადში ქალაქის სახ-ელმწიფო ქარხანა პქონიათ. ქალაქდზე ნაწერი უძველესი არაბული ხელ-ნაწერი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, მე-9 საუკუნის II ნახევრისაა (ჩინური წარმოების ქალაქი უფრო ადრეული ხანის, IV საუკუნისა არის მოღ-წეული). არაბეთიდან ქალაქი ევროპაში უპირველესად ესპანეთში შევიდა (XI ს.). სოლო. ესპანეთიდან დას. ევროპის სხვა ქვეყნებში (საფრანგეთში, გერმანიაში, იტალიაში...). მე-14 საუკუნიდან დას. ევროპაში ისე გავრცელდა და გაიარდა ქალაქის წარმოება, რომ არსებითად ეტრატი განდევნა ხმარებიდან (ამ უკანასკნელზე მხოლოდ განსაკუთრებული, საბეიშო დანიშ-ნულების ტექსტებს წერდნენ). იე. ჯავახიშვილის სიტყვებით, „ქალაქის გაკეთების ტექნიკა არაბებმა შეიმუშავეს და საქალაქო მასალის, ჩვრების დაშლისა, გაწმენდისა, გათეთრებისა, წისქვილში დაფქვისა და შემდეგ წე-ბოთი შემტკიცების ყოველგვარი ღონეობა-სამუშალებანი, თვით ქალაქის მავთულშაგვარი პირულის მქონებელ ფურცლებად ჩამოსხმაც და ქალაქის შეფერადებაჲ კი ევროპელებს არაბებისა და აღმოსავლეთისაგან აქვთ შეთ-ვისებული სამუშალო საუკუნეებში ევროპელებმა ამ ტექნიკაში ის შესცვალეს, რომ აღმოსავლეთში მიღებული მცენარეულობის წებოს მაგიერ უფრო მა-გარი, ცხოველთაგან შემზადებული წებოს ჩართვა დაიწყეს. ამან ევროპულ ქალაქს უფრო მეტი სიმტკიცე და სიმაგრე მიაჩინა. იმ დროს, როდესაც მონღოლთა გამანადგურებელი შემოსევისა და ბატონობის წყალობით აღმო-სავლეთი კულტურული დაქვეითების გზას დაადგა, დასავლეთი ევროპა ჭაბუკური სიმხნით წარმატების გზას იკაფავდა. ქალაქის წარმოებაშიც აღმოსავლეთის მოწაფემ, დასავლეთმა თავის მასწავლებელს ისე აჯობა, რომ აღმოსავლეთს მოწაფეობაც აღარ შეუძლო“.²

საქართველოში ქალაქის არსებობა და ხმარება VIII საუკუნიდან უნდა სცოდნოდეთ. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ VII საუკუნიდან მოყოლებული აღმოსავლეთ საქართველოში არაბები ბატონობდნენ და არა-ბებში მიღებული ქალაქი ქართველებისათვის უცნობი არ დარჩებოდა. მა-გრამ ფაქტი ისაა, რომ ქალაქდზე შესრულებული ძველი ქართული ხელნაწ-ერები XI საუკუნისაზე უადრესი არაა მოღწეული. ამ საწერი მასალის აღმ-ნიშვნელი ტერმინიც ქართულს არაბული ენისაგან აქვს ნასესხები: XI-XIV საუკუნეთა ქართულ ხელნაწერებში ნახმარია არაბულ გამოთქმასთან ზუს-ტად მდგომი ქალაქ, ხოლო XIII საუკუნიდან ამ ფორმის პარალელურად გა-მოყენებულია ქალაქ-იც. თვით არაბები ქალაქ-ის გარდა სმარობდნენ ვარაქ-ს („ფოთოლს“) და ბერძნულ ქირტაბ-საჲ (χρῆτον). მართალია,

¹ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978, გვ. 31.

² მამათა სწავლანი, გამოსცა ილ. აბულაძემ ა. მანიძის რედაქციით, თბ., 1955, გვ. 93.

³ ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ..., გვ. 89.

⁴ ბეს. გაბუური, სევსურული მასალები: „წელიწადი“, I-II, 1924, გვ. 258; 262.

⁵ იე. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 33.

⁶ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978, გვ. 33.

¹ С.А. Фотиев, Технология бумаги, т. I, М.-Л., 1933.

² იე. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 37.

„ვეფხისტყაოსანში“ ნახმარია „ქალაღი“ („მე გული შენი ქალაღად გულ-სავე ჩემსა ვაწები“, 1222,3) და უფრო მცირის ანდერძშიც („ლოცვა ყავთ იო-ვანესთჳს ხუცისა მთავარაჲს მისა, რომელმან არა დაგჳშურება თჳსი ქალ-აღღი სასურელად და პური საზრდელად, თანადგომითურთ თჳსით“, Jer. № 13 (რ. ბლევის აღწერილობით), 249r, მაგრამ პირველი ძველი XVII საუკუნის აქტთა ხელნაწერებით, ხოლო მეორე XIII-XIV საუკუნეთა მიჯნის ხელნაწ-ერთაა მოღწეული. ამიტომ სწორია ვარაუდი, რომ თავდაპირველად უფრო მცირის ანდერძში და „ვეფხისტყაოსანშიც“ „ქალაღი“ ტერმინის უფრო ძველი „ქალაღი“ ფორმა უნდა იყოს ნახმარი.¹ დაეიშოვნებოთ ორივე ფორმისათვის რამდენიმე მაგალითი: „მამათა ცხოვრების“ ტექსტის შემცველ ერთ-ერთ მე- II საუკუნის ქართულ ხელნაწერში (A-1105) დაპირისპირებულია ეგრატი და ქალაღი და ნათქვამია: „და ამის ჯერისათჳს თქუეს ნეტართა მამათა ჩუენთა, რამეთა არა წერდენ უღაბნოსა ამას მეოფნი მწერალნი ცხორებათა და სიგჳეთა წმიდათა მამათასა ეგრატას ზედა; არამედ ქალაღსა ზედა, რამეთუ ეგულების მომავალსა ნათესავსა ახოგაა ცხორებასა წმიდათა მა-მათასა და დაწერად სხუასა რასჲ, ნებისაჲბრ მათისა“ (32r). XIII საუკუნის ერთ-ერთი ხელნაწერის (H-1347) მინაწერი გვაუწყებს: „ვაი, ქალაღო, დაგ-სუარე, ეგრე უძილსა, მე გადამკვრია ბისტი, შენცა იჭირვოდი (26r). XIV საუ-კუნის H-1760 ხელნაწერის 150v-ზე მინაწერია: „აქა პერპერის ქალაღი გა-თავდა“.

დანამდვილებით დღესაც არ არის დადგენილი, პქონდა თუ არა საქართველოს XI-XIV საუკუნეებში (და უფრო ადრეც) ქალაღის საკუთარი წარმოება. მართალია, არის ვარაუდი, რომ თითქოს „ძველ საქართველოში საკუთარი ქალაღი პქონიათ. საამისო წარმოება აქ დიდად განვითარებული ყოფილა. თავისი ძირითადი თვისებებით (სისქე, სიმკვრივე, სითეთრე და სხვ.) ქართული ქალაღი არც ერთი სხვა ქვეყნის საუკეთესო ქალაღს არ ჩამოუვარდებოდა“.² ეს XI-XVIII საუკუნეების ქალაღზე შესრულებულ ქარ-თულ ხელნაწერთა მასალობრივ დახასიათებას შეეფერება. მაგრამ ვერ არკვევს ამ მასალის წარმომავლობას. რ. პატარიძის აზრით, რაც ხელნაწ-ერთა ჭვირნიშნებსა და სხვა პალეოგრაფიულ ნიშანთა შესწავლას ეფუძნება, შუა საუკუნეების საქართველოში ქალაღი სხვა ქვეყნებიდან შემოქონდათ: XIV საუკუნიდან – იგალიიდან, ხოლო XV საუკუნის აქეთ მოკიდებული – იგალია-ვენეციიდან და დამასკოდან.³ ამდენად, თუ გვიანდელ ხანაში საქართველოში მხოლოდ სხვა ქვეყნებიდან შემოგანილ ქალაღს სმარობდნენ, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ქალაღის საკუთარი წარმოება უფრო ადრე ჩვენში არ იქნებოდა. თანაც, XIV საუკუნემდელ ქართულ წერ-

ილობით წყაროებში არავითარი ცნობა არაა შემონახული ქალაღის წარ-მოებასთან დაკავშირებით.

მაგრამ ღირსსაყენია ის ფაქტი, რომ, როგორც რ. პატარიძემ გაარკვია, XVI საუკუნის დასაწყისიდან ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში დაწყულია საინტერესო ცნობები, რომლებიც გვაფიქრებინებენ, რომ ამ დროიდან მოყოლებული სხვა ქვეყნებიდან შემოგანილი ნახევარფაბრიკატი ქალაღის (ე.წ. ბომბიციის) საბოლოო დამუშავება (გახამება, გასარკვეა-გაპრიალება) თვით საქართველოში ხდებოდა. ეს შეესება როგორც აღმო-სავლურ, ასევე ევროპულ ჭვირნიშნის ქალაღს.

ქალაღის გახამებისათვის იხმარებოდა სახამებელი, კვერცხის ცილა, ბრინჯის ნახარში ან ფქვილი, შაბი და მცენარეული ან ცხოველური წებო. ასეთი ნარევისაგან დამზადებულ ხსნარში ამოვლებული ქალაღის ფურ-ცული იძენდა მელნის შეწოვის საწინააღმდეგო თვისებას. გახამების შემდეგ ხდებოდა ქალაღის გალესვა ანუ ხორკლიანი მედაპირის გასწორება/პრი-ალა მედაპირიანი ძელის ან ეშვის დაჭერით. მხოლოდ ამის შემდეგ იძენდა ქალაღი სიმტკიცეს. მედაპირის სისწორეს და მელნის გაუტარებლობის თვისებებს, ქალაღის დამზადების პროცესის ასეთი „შეთავება“ მიღებული იყო ნახევრადდამუშავებული ქალაღის შემსყიდველ ქვეყნებში, კერძოდ, თურქეთში, სომხეთში და საქართველოშიც. XVI საუკუნის და მის აქეთა ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში ხშირად არის ცნობები ქალ-აღის გახამებისა და გალესვის თაობაზე: „ეს ერთი რვეული ელისაზედ გამილესა“ (A-1522, 308v, მე-16 საუკ.), „ამ ახლის ქალაღის მლესავსა პეტრეს შეუნდევს ღმერთმან“ (იქვე, 173v), „ღმერთო, შეიწყალე სულია კაპეტივამჲ, კერძო-ღიაკონი, რომლისა ხელითა ილესებოდა ქალაღი ესე“ (A-186, 558r, მე-17 საუკ.), „ეს ქალაღი გაუხამებელი არის და მოსწრაფები-თაც დაიწერა“ (S-1249, 350v, მე-16 საუკ.). ერთ-ერთ ხელნაწერში (S-1513, მე- 16 საუკ.) ქალაღის გამხამებლის სინონიმად მწებაჲ არის ნახმარი: „ღმერთო, შეიწყალე ამ გულანის მწებაჲ და მლესაჲ – იოანე კალანდაძე“ (203r).

დაუმუშავებელ (გაუხამებელ-გაულესავ) ქალაღს გადამწერები „ავ ქალაღს“ ეძახდნენ, ასეთ ქალაღს, როგორც იცოდნენ, მელანი „გაუჯლებოდა“ ან მასში მელანი „გავარდებოდა“. „რა ავი ქალაღი იყო... კელი წამისდინა“ (K-128, 21r), „ვაამჲ ცოდვილსა, რა ავი ქალაღი არს, ასრე კელი წამისდინა“ (Q-657, 17r). „ეკელის უნდოებისათჳს ნუ დამწყევთ, წმიდანო ღმრთისანო, ქალაღი ავი იყო, ამის უკეთესი კელი არ მოიყვანა, თუ არა ჩემით მრავალ მოვიჭირვე“ (Q-39, 260r).

ჩვეულებრივ საქართველოში თეთრ ან მოთიხისფრო ქალაღს სმარობდნენ. მხოლოდ XVIII საუკუნის ბოლოდან გვხვდება ფერადი (ლურჯი და მწვანე) ქალაღი, რომელიც მეტწილად რუსეთიდან შემოქონდათ.

2. საწერი იარაღები. საწერი იარაღების რაობას არსებითად საწერი მასალის ბუნება განსაზღვრავდა, იცვლებოდა საწერი მასალა, იცვლებოდა საწერი იარაღებიც. ცხადია, მაგარ საწერ მასალაზე ასო-ნიშნების გამოყვა-

¹ რ. პატარიძე, ქალაღის დამუშავების საკითხისათვის ფოლადურ საქართველოში: პალეოგრაფიული ძიებანი, I, თბ., 1965, გვ. 48.

² კ. გრიგოლია, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ძველ ხელნაწერთა საცავების გამამკველვი, თბ., 1951, გვ. 16.

³ რ. პატარიძე, XIV-XV სს. ქართული ხელნაწერების ჭვირნიშნები: პალეოგრაფიული ძიებანი, I, თბ., 1965, გვ. 119.

ნას ასევე მაგარი (ლითონის, ძვლის) იარაღი სჭირდებოდა. მაგარ მასალაზე ასოების აღბეჭდვა ორგვარად შეიძლებოდა: ჩაღრმავებით, ამოჭრა ამოკაწვრით ანუ „შთაწვრით“ და ამოწვევა-ამობურცვით. მასალის ზედაპირზე ამომალღებით ანუ „გამოქანდაკებით“ ძველ ქართულ წყაროებში სათანადო ტერმინებითაა გამოხატული მასალის სიბრტყეზე ასოთა განსხვავებულად გამოკვეთის პროცესი: „ცოდვამ იუდაჲსი შთაწერილ არს მკერდსა ზელა ფიცრისა...“ (იერ., 17, 16), „[ზარზმის ეკლესია] ვითარცა აღუშენა შგომთურთ ვიდრე სარკუმელთამდის დაილია ოქრო[მ] იგი კაცისა[მ] მის, სადა-იგი გამოქანდაკებით ქადაგებს, ვითარმედ: „აქა დაილია საფასე ჩემი, სადა ესერა მღვთმარე ვარ და მიგვრთავს ჯუარი ქრისტესი. და იყო, ვითარ გასრულდა სარკუმელამდე, გამოხატეს თუთ მიქაელცა ორთა მათ თანა კალაგობთა ზელა სარკუმელსა აღმოსავლისასა“ (ნ. ვაჩნაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975, 184, 12).

მაგარ მასალაზე ასოთა გამოსაყვან იარაღს ფრჩხილი ადამანტისა ერქვა: „ცოდვამ იუდაჲსი შთაწერილ არს ნაწერსა შინა რკინასა შინა ფრჩხილითა ადამანტისაჲთა“ (იერ., 17, 16).

საწერ იარაღს, განსაკუთრებით რბილ მასალაზე გამოსაყენებელს, ქართულში ზოგადად საწერელი ერქვა. ძველი აღთქმის ერთ-ერთი წიგნის ძველ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „მიიღე შენდად გრაგნილი ქარტისა ახლისა... და დაწერე მას ზელა საწერელითა“ (ეს., 8, 1). ქართული „საწერელის“ ფარდად ბერძნულ წყაროებშია ყრაცის, სომხურში – ԳՐԻԼ („კალამი“). მართალია, ბერძნული ყრაცის თავდაპირველად ლითონის ან ძვლის წვეტიან, ცვილოვან დაფაზე საწერ იარაღს აღნიშნავდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც რბილი პაპირუსის მასალა შემოვიდა ხმარებაში და მასთან ერთად ლერწმის კალამი, ბერძნული ყრაცის და ყრაცის, στυλός უკვე „ლერწმის კალმის“ მნიშვნელობითაც გამოიყენებოდა¹. ამდენად, ზემოთ-დასახელებულ ადგილას ქართული „საწერელი“, ბერძნ. „გრაფის“ და სომხ. „გრიზ“ ქარტაზე (ე.ი. პაპირუსზე) დასაწერ ლერწმის კალამს უნდა აღნიშნავდეს. მაგრამ მას შემდეგ, რაც რბილ საწერ მასალაზე ასოთა გამოსაყვანად კონკრეტულად ლერწმის ლეროსაგან დამზადებული იარაღი, ე.წ. კალამი გაჩნდა, საწერელ სიტყვამ თავისი ეტიმოლოგიური სტრუქტურის შესაფერისი მნიშვნელობა მიიღო და ზოგადად საწერი საშუალება – მელანი და კალამი – გამოსატა, როგორც ეს სულხან-საბას განმარტებითაც დასტურდება („საწერელი მელან-კალამი“). „ნინოს ცხოვრების“ ტექსტში ნათქვამია: „მოხოლო-იხუნეს საწერელნი სალომე უკარმელმან და სიენიელმან. პეროეავერი და იყო სიტყუად წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს“ (აგ. ძეგ., 1, 1963, გვ. 106).

ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით², საწერელ სიტყვამ XVII-XVIII საუკუნეებში მელან-კალმისა და საერთოდ მთელი საწერი მოწყობილობის მნიშვნელობა მიიღო. „საწერელი ერთი კარგი და პატიოსანი (=ძვირფასი –

კდ.) თევზის კბილისა ოქროს რაზმებითა და მისის იარაღითა – მაკრატლითა და ყალამ-თარაშითა“; „საწერელი საღაფქარისა ერთი, ვერცხლის თავით და გაწყობილობით“³. ე.ი. საწერელი მთელ საწერ კომპლექტს აღნიშნავდა, რომელიც ზოგჯერ მდიდრულად იყო შემკული. ხან თევზის კბილისა კეთდებოდა, ხან საღაფისაგან, დასაკეტი რაზმები ქქონდა, შიგ, ამ საწერი იარაღის საცავში, თვით იარაღის გარდა, მთელი „გაწყობილობა“ ელავა: ლერწმის ნაჭრები, რომ ძველი გაცვეთილ-დამოკლებული საწერი იარაღის მაგიერ ახალი გაეკეთებინათ, აგრეთვე: მაკრატელი და ყალამთარაში ანუ „კალმის გამომჭრელი ღანა“⁴. მაგრამ ასეთი მნიშვნელობით ეს სიტყვა უფრო ადრეულ ძეგლებშიცაა დადასტურებული: „გამოუჩნდეს სამნი ანგელოზნი ღმრთისანი ქეღლებშიცა დადასტურებული: „გამოუჩნდეს სამნი ანგელოზნი ღმრთისანი წმიდისა სუჲნის და დადეს გარემოსა მისსა და აქუნდა თითოეულსა საწერელი ბრწყინვალე, ვითარცა ოქროჲ კელთა მათთა“ (კიმენი, 1, 1918, კ. კქმ-ელიძის გამოცემა, გვ. 237). აქ ქართული საწერელი გადმოსცემს ბერძნული ტექსტის καλαμῆν-ს, რომელიც აღნიშნავს საკალმე-სამელნეს ანუ მთელ საწერ მოწყობილობას⁵ (შდრ. ამავე მნიშვნელობის სპარს. ყალამდანი).

მოგვიანებით (XVIII ს.-დან), „საწერელის“ მნიშვნელობით „საწერ-კალამი“ შემოდის ამ მნიშვნელობით აქვს ეს სიტყვა ლ. უურამიშვილს ნახ-მარი („მოსთხოვა გურგენ მდივანსა ქალაღდი, საწერ-კალამი“).

რბილ საწერ მასალაზე (ჭილბუ, ეგრატი, ქალაღდი) ტექსტის დასაწერად ძველად უპირატესად ხმარობდნენ ლერწმის ლეროდან გამოჭრილ კალამს. კალმის დამზადებას დიდი მნიშვნელობა ქქონდა ნაწერის გარკვეული სტილის დასაცავად. არაბეთსა და სპარსეთში კალიგრაფთა სახ-ელმძღვანელო ტრაქტატებიც არსებობდა. მათ მიერ შემუშავებული წერის სხვადასხვაგვარი მანერა (სტილი) სხვადასხვაგვარად გამოჭრილ კალმებს მოითხოვდა. კალმის წვერის გათლასა და გამოჭრაზე ქართულ წყაროებში-ცაა ცნობები, რომლებშიცაა ლაპარაკია ნოტრის (სომხ. „წერილი ნაწერი“), ხუცურის და მკედრულის კალმებზე: „არათდეს აღმიწერიეს ხუცურის წერით წიგნი რომელიმე მიზეზითა, მიზეზითა ამით, რომელნიცა არა უწყოდო სუ-ქურთა კალამთა და ასოთა გამოცდილებით დანაკეთება, და ამისთვის ნუ მყოფთ უმაღლოებასა ქუემდებარე უშესაბამითა ასოთა ნაკუეთითაც“ (S-მყოფთ უმაღლოებასა ქუემდებარე უშესაბამითა ასოთა ნაკუეთითაც“ (S-1148, 83v). „ღმერთო, შეიწყალე ცოდვილი ბერი, უღირსი თეოდოსი, ამენ, მკედრულის კალმით“ (H-1349, 94r).

რადგან ეგრატი შესრულებული ხელნაწერები ქართული მწიგნობრობის თითქმის დასაწყისიდანვე გვაქვს, კალამიც ასევე ძველი ხმარებისა უნდა იყოს (შდრ. ხანძეტი პალიმფსესტები VI-VII სს.). ეს სიტყვა ქართულს ბერძნული ენისაგან აქვს ნასესხები და ჯერჯერობით X საუკუნისა და მის აქეთა ხელნაწერებშია დადასტურებული (ბერძ. καλαμος „ლერწამს“ და მისგან დამზადებულ საწერ იარაღსაც ნიშნავს): „უსაღმუნნი დაწერნა კალამმან ღმრთისაგან დავით, სულისა მიერ წმიდისა“ (ქრონიკ., 1, 100), „კალამი მივების

¹ E.M. Thompson, The Greek and Latin Palaeography, London, 1906, გვ. 49; მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978, გვ. 49.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 42.

³ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978, გვ. 50.

⁴ Казы-Ахмед, Трактат о каллиграфиях и художниках, Л., 1956, გვ. 116.

კელსა მას დაკუთმისა და წერნ“ (კიშენი, I, 1918, გვ. 94). „ტანი კალმად მაქეს, კალამი ნავლელთა ამონაწები“ (ვეფხ., 1223,2).

მართალია, X საუკუნის ერთ-ერთ ძეგლში („მამათა სწავლანი“, 1955, გვ. 130) „კალამი რკინისაჲ“ გვხვდება, მაგრამ თხზულება ნათარგმნია და სრულებით არ მიანიშნებს იმას, რომ ამ დროისათვის საქართველოში ლითონის კალამს ხმარობდნენ. ლითონის კალმები საქართველოში გვიან, XVIII საუკუნის ბოლოს არის გამოყენებული და ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „არც გასაკვირია, რადგან, თუ დასავლეთ ევროპაში ლითონის კალმები XVI საუკუნის უწინარეს არა სჩანს, სამაგიეროდ აღმოსავლეთში ცნობები მათი არსებობის შესახებ საშუალო საუკუნეებშიც კი გვხვდება და ამიტომ შესაძლებელია საქართველოშიც ფოლადის კალმის არსებობაზე უფრო ადრინდელი ცნობა აღმოჩნდეს“.¹

ლერწმის კალამს დას. ევროპაში ადრევე (V ს.-დან) გაუჩნდა მოცილე – ფრინველის ფრთის კალმის სახით. საქართველოში კი გვიან, ე.წ. აღორძინების ხანაში, კერძოდ, XVII-XVIII საუკუნეებიდან, მოიხსენიება ფრთის კალამი (ცნობილია მწიგნობარ თნანა მდივნის სიტყვები „ბარამიანიდან“): „კალამს მიმიდავს ფრინველი, ოდეს ფრთა დავარდებისა“).

3. საწერი საღებავები (მელნები). კალმის შემოღებას თან მოჰყვა საწერი საღებავები, მელნები, რომლებიც მეტწილად შავი ან წითელი, იშვიათად მწვანე ფერისა იყო. ეგვიპტის პაპირუსებზე ნაწერები ცხადყოფენ, რომ ადრევე მაღალი ხარისხის შავი საღებავის დამზადება სცოდნიათ, როგორც ფიქრობენ. ჭვარტლის, წებოს, წყლის და სხვა ნარევისაგან. ძველ ეგვიპტელებს გოგირდისა და ვერცხლისწყლის მინარევებისაგან შემზადებული წითელი მელანიც უხმარიათ ნაწერში საგანგებო დანიშნულებით, უფრო სათაურებისა და აბზაცებისათვის. წითელი მელნის გამოყენების ეს წესი ეგვიპტელთაგან ბერძნებმა და რომაელებმა, ხოლო ამ უკანასკნელთაგან ქრისტიანულმა სამყარომ შეითვისა. რადგან სათაურებს რომაელები მეტწილად წითელი მელნით წერდნენ, წითლის აღმნიშვნელ rubrum-ს დაეფუძნა სათაურის გამომსატყველი rubrica (ეტიმოლოგიურად „წითური“, რეალურად „წითელი მელნით ნაწერი“ ან ზოგადად „სათაური“).

თუ დღეს ქართულში მელანი ყველა ფერის საწერ საღებავს აღნიშნავს, ძველად მხოლოდ შავ საწერ სიტყვას ერქვა და ეს გასაგები იქნება, თუ გავითვალისწინებთ მის ისტორიას: მელანი ნასესხებია ბერძნული ენიდან, სადაც μέλας უპირველესად შავს ნიშნავს და შემდგომ შავ საწერ საღებავსაც. ძველ ქართულში ზოგადად საწერი საღებავის მნიშვნელობით წამალი იხმარებოდა. იერუსალიმის საპატრიარქო წიგნსაცავის №64 ხელნაწერის მონაწერი გვაუწყებს: „მრავალ საღმთობერად მკვდრი ჯოჯობეთისა ყოვლად უბადრუკი თაღეოზ, და უცბად ჩხრეკისათჳს ნუ დამწყევთ, წამალი ზედა დგებოდა და მეტი ვერა ექმენ“ (რ. ბლეიკი, აღწ., პარიზი, 1924-26). უფრო კი მიღებული იყო კონკრეტული ფერის საწერ საღებავთა სახელწოდებანი,

კერძოდ, შავი საღებავისათვის: მელანი, შავი, ხოლო წითელი საღებავისათვის: წითელი, სინგური, კინაბარი, მანდუკი.

საწერი საღებავის ძირითადი სახეობანი „შავი“ („მელანი“) და „წითელი“ იყო: „სადა წითელი მის, ყოველს ნაკი აქეს, და შავსა არა აქეს ნაკი“.² „აწ რომელი წითელითა წერილ არს მარგოდ, რომელი იწყებს რიყსა განწესებასა და რაოდენ არს, მას აუწყებს თითოეულად, ხოლო რომელი-იგი მელანითა არს ქუეშოწერილი... ამის ყოველისათჳს არს კათოლიკმ რიცხჳ ყოელისა ამის წიგნისაჲ“. „რომელი-იგი წითელითა არს, აუწყებს, თუ რომლისა თავისა არს, ხოლო რომელი-იგი მელანითა არს, თითოეულად საკითხავთა მათ საძიებელი აქეს. უკუეთუ გინდეს გამოძიების, განწესებული ესე აღვიღად ჰმოვო“.³ მაგრამ „შავი“ და „წითელი“ მარგო ნაწერ კი არა, სახატავ საღებავსაც ერქვა: „და აჩუენა ჩუენ შორის, მსგავსად ძალისა თჳსისა, შეშკულობაჲ ყოვლითა, რომლითა იცნობების ცხორებაჲ იგი ჭეშმარიტი, არა წითელითა ბრწყინვალეთა, გინა სხვთა წამლითა, რომელი თანაშეგავიან მას შეუნიერებისათჳს სატისა, და არცა შავითა, რომელითა გამოსახნიან წარბნი და თუალნი სხუათა მათ ფერთა თანა“.⁴

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „წამალი“ ზოგადად საღებავს ერქვა (საწერსაც და სახატავსაც). მაგრამ ამასთანავე, როგორც მ. სურგულაძემ შენიშნა,⁵ ის განსაკუთრებული თვისების საღებავიც ყოფილა, კერძოდ, შეშდგენელ ნაერთთა დუღილით („შემგბრით“) მიღებული და ძნელად გადასაშლელ-აღსახოცელი: „ხოლო დღესა ერთსა იხილა ბერძნად მდგომარენი ლოცვად ჩუენებით და ჰქონდეს ორთავე მათ კელთა ქარგანი დაწერილი, და დააღვობდეს მათ ცრემლითა მათითა, და ერთისაჲ მის აღვიღად აიკოცებოდა, ხოლო მეორისა მის შრომით რაჲ აიკოცებოდა, რამეთუ ჩნდა, ვითარცა წამლითა დაწერილი“ (მდრ. იქვე: „დაშუერ, მშაო, რამეთუ შემგბრითა წერილ არიან და ძნელად აღიკოცებიან“).

წითელ საწერ საღებავს „წითლის“ გარდა ხშირად „სინგური“ აღნიშნავდა. ხელნაწერი Sin №16 გვაუწყებს, რომ „სადა სახარებისა თავი არს დასაწყებელი, ესე ქანწილი მის ნიშნად სინგურითა, სადა დასრულდებოდეს, ბოლოჲ ესე ჯუარი მის სინგურითჳ“ (გვ. 316). სინგური (წითლით) ჩვეულებრივ სათაურები, მუხლების ან აბზაცების დასაწყისი ასოები, საძიებელ-მანდუკები და ლიტურგიკული ტექსტის საგანგებო აღგილები იწერებოდა და თვალსაჩინოებასთან ერთად ნაწერს ესთეტიკურს ჰმატებდა.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947, გვ. 102.

² კ. დანელია: ევთალეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, გ. 20, 1977, გვ. 111-123.

³ უძველესი ქართული რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექვსთა დღეთაჲსა“ და გრიგოლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათჳს“, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1964, გვ. 149-150.

⁴ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978, გვ. 44.

⁵ შუა საუკუნეების ნოველების ძველი ქართული თარგმანები, I, გამოსცა მ. დვალმა, თბ., 1966, გვ. 38.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია ..., გვ. 43.

ძველ ქართულში „წითლისა“ და „სინგურის“ სინონიმებად ზოგჯერ ნახამარია ბერძნული ტერმინები: „კინაბარი“ და „ზანდუკი“, რომლებიც ბერძნული წყაროდან არის გადმოსული ქართულ თარგმანში და, ამდენად, საბოლოოდ ქართულს არ უსესხებია და არ დაუმკვიდრებია. ეს ტერმინები დადასტურებულია „სამოციქულოს“, კერძოდ, პავლეს ეპისტოლეთათვის წამმღვარებული ვეთალე ალექსანდრიელის ფილოლოგიური შრომის, ე.წ. „სტიქომეტრიის“ ძველ ქართულ თარგმანში: „თავთა გამოთქუმაჲ კათოლიკეთაჲ თითოეულთა ეპისტოლეთა პავლე მოციქულისათაჲ, რომელთაჲჱჳნ რაჲმე ზოგს განყოფანი კინაბართა“. ¹ ამავე ძეგლში „მელანს“ (ე.ი. მავ საწერ საღებაჲს) უპირისპირდება „ზანდუკი“ (ე.ი. წითელი საწერი საღებაჲი): „რომელი-იგი მელანითა არს რიცხჳ, რაოდენ არს თავები, მას ხოლო აუწყებს, ხოლო რომელი-იგი ზანდუკითა არს, აუწყებს თითოეულსა წიგნისა წამებათა განწესებასა ერთბამად და რაოდენ არს თითოეულსა მას ეპისტოლესა“. ² კინაბარი და ზანდუკი, როგორც ილ. აბულაძემ აღნიშნა, ³ ბერძნული წარმოშობისაა: κινάβαρις, ბ და σάνδυξ. ორივე წითელი ფერის საწერ საღებაჲს აღნიშნავს.

¹ კ. ღანელია, ევთალეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები: ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 20, 1977, გვ. 123.

³ ილ. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი: თსუ-ს შრომები, XXXIX, 1950, გვ. 80.

რ. პაბარიძე, ქალაქის დამუშავების საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში: პალეოგრაფიული ძიებანი, I, თბ., 1965.

ილ. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი: თსუ-ს შრ., ტ. XXXIX, 1950; მეორე გამოცემა: ილ. აბულაძე, შრომები, ტ. II, თბ., 1976.

И.В. ИСТРИН, Возникновение и развитие письма, М., 1965.

А.Ю.КАЗИЕВ, Художественно-технические материалы средневековой рукописи, Баку, 1966.

О.А. ДОБИАШ-РОЖДЕНСТВЕНСКАЯ, История письма в средние века, Пет., 1923.

ქართულ ხელნაწერთა ჰერონიმეები

ქალაქის სადაურობის, დამზადების ადგილის აღსანიშნავად აღრი-
დნვე გამოიყენებოდა გარკვეული საქარსნო ნიშნები, ემბლემები ანუ დამ-
ლები, რომელთა შემჩნევა მხოლოდ სინათლეზე გახედვით, გაჭვირვით, არის
შესაძლებელი, რადგან ისინი საღებავებით არ არის აღბეჭდილი. ასეთ ნიშანს
პალეოგრაფიაში ფილიგრანს (ფრანგ. filigrane) ან წყლის ნიშანს (გერმ. Was-
serzeichen, შდრ. რუს. водяные знаки) ეძახიან, ხოლო ქართულში ამ მნიშვნე-
ლობით ივ. ჯავახიშვილმა ჰერონიმეები დაამკვიდრა,¹ რაც ეტიმოლოგიურად
ნიშნებს გამჭოლი მჭერით დასანახ ნიშანს: ჰერონიბა ძველ ქართულში მინაში
გატარებულ მჭერას ნიშნავდა. „მელქოლ გარდამოჭვრობდა სარკუმელით“ (2
მეფ. ბ. 16P). ჰერ (ჰერონი) ძირს ეს მნიშვნელობა დღესაც შენარჩუნებული აქვს
გამჭვირვალე (გა-მ-ჭვრ-ვ-ალ-ე) მიმდევრობაში.

ჰერონიმეების ფორმებს, გავრცელებულობას, ქრონოლოგიას და საერ-
თოდ მათ ისტორიას სწავლობს პალეოგრაფიის სპეციალური დარგი ფილი-
გრანოლოგია.

მართალია, ჰერონიმეები მიახმნებდა სადაური და ვისი წარმოებისა
იყო ქალაქი და მას საფირმო დამლის და, ამდენად, სასაქონლო-სავაჭრო
მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ გარკვეული
ნიშნები გარკვეულ დროს იყო ხმარებაში, ქალაქის დამზადების მიახლოე-
ბითი ქრონოლოგიაჲ საცნაური გახდება ამ ნიშანთა ისტორიის გათვალის-
წინებით. მაგრამ ქალაქის დამზადების დროის ცოდნას კი არა აქვს იმდენ-
ად თავისთავადი მნიშვნელობა, არამედ იმას, რომ ასეთ ქალაქში შეს-
რულებული უთარილო ტექსტის რელატიური ქრონოლოგია დგინდება. ქალ-
აქის დამზადებასა და ქალაქის გამოყენებას შორის უსათუოდ
გარკვეული დრო ივარაუდება. ასეთი დრო ჩვეულებრივ 0-2, 0-6 წელს არ
აღემატება. სპეციალისტებს ეს დრო დადგენილი აქვთ ისეთ ხელნაწერებზე
დაკვირვებით, რომელთა ტექსტი თარიღიანია და ქალაქი კი — ჰერონიმე-
ანი. ასე რომ ჰერონიმეების გათვალისწინებით საკმაო სიმუსხით შეიძლება
უთარილო ხელნაწერების დათარიღებაჲ და ეს გარემოება ზრდის ინტერესს
ასეთი ნიშნებისადმი.

ფილიგრანების ანუ ჰერონიმეების ისტორიის ერთ-ერთ ფუძემდებლად
შვეიცარიელი სპრიკე ითვლება, რომლის ოთხტომიან ნაშრომში (Les fili-
granes, Paris, 1907) 16000 ჰერონიმის სურათი და მიმოხილვაა წარ-
მოდგენილი. ქალაქში შესრულებულ ქართულ ხელნაწერებში არსებული
ჰერონიმეები პირველად ეთაყაიშვილმა გახადა დაკვირვების ობიექტად,
ხოლო საფუძვლიანად შეისწავლა რ. პაგარიძემ თავის საკანდიდატო დის-

ერგატიაში „ქართული ფილიგრანოლოგიის ძირითადი საკითხები“ (თბ.,
1967), რასაც ეფუძნება არსებითად ჩვენი შრომის ეს ნაწილი.

დადგენილია, რომ ჰერონიმეები პირველად იტალიურ ქალაქში გაჩნდა
XIII საუკუნეში. საშუალო საუკუნეების საქართველოში ნახმარი ქალაქი
აღმოსავლური, დამასკური და დასავლური, იტალიური (უფრო ვენეციური)
წარმოშობისა იყო. კერძოდ, XV საუკუნეში არსებითად დამასკური ქალაქი
შემოდიოდა (იტალიურთან ერთად), მაგრამ XV-XVI საუკუნეთა მიჯნიდან —
თითქმის იტალიური ქალაქი ბაგონოსი, სპარსული ქალაქი იშვიათია. ეს
უკანასკნელი (სპარსული ქალაქი) ჩვენში უფრო მოხშირებულია მე-17 საუ-
კუნის დასაწყისიდან, განსაკუთრებით კი როსტომ მეფის დროიდან, 1630-იანი
წლებიდან. სპარსულ, ისე როგორც საერთოდ აღმოსავლურ ქალაქს
ჰერონიმანი არ ახასიათებს. მე-18 საუკუნის II ნახევრიდან საქართველოში
დასავლეთ ევროპასა და რუსეთში დამზადებული ქალაქები შემოქმონდათ,
რომელთაც ნაირგვარი საფირმო ნიშნები, ემბლემები ჰქონდათ.

რ. პაგარიძემ ცხადყო, რომ მე-16, მე-17 საუკუნეების მანძილზე
საქართველოში მთლიანად იტალიური ჰერონიმისანი ქალაქია გაბა-
ტონებული და აღმოსავლური ქალაქი ძლიერ იშვიათად გვხვდება. მანვე
ქართული ხელნაწერი წიგნებისა და დოკუმენტების შესწავლისას გამოავ-
ლინა უძველესი, მე-14, მე-15 საუკუნეების იტალიური ჰერონიმისანი ქალაქ-
ების არსებობა, გადმოხადა და დაბეჭდა მათში ნახმარი 42 ჰერონიმანი.
ჰერონიმისთა რაოდენობა ათასობითია, რომლებიც შეიძლება დაჯგუფდეს
ჰერონიმისთა რაოდენობა ათასობითია, რომლებიც შეიძლება დაჯგუფდეს
ძირითად და ვარიანტულ, მოდიფიცირებულ ნიშნებად (სიმრავლეს გან-
საკუთრებით ვარიანტული ნიშნები ქმნიან). ერთ-ერთ უძველეს ჰერონიმად
საუთრებით ვარიანტული ნიშნები ქმნიან). ერთ-ერთ უძველეს ჰერონიმად
ბუკის, საყვირის (ყანწისმაგვარი) გამოსახლება ითვლება, რომელიც
პირველად იტალიურ ქალაქშია გამოყენებული მე-14 საუკუნის დასაწყისი-
დან, 1310-იანი წლებიდან, და თითქმის მე-18 საუკუნის ბოლომდე არსებობს
არა მარტო იტალიური, არამედ შემდგომ ფრანგული, გერმანული, პოლანდი-
ური წარმოების ქალაქებში.

ქალაქის დამზადების დროის განსაზღვრისას მნიშვნელობა აქვს იმას,
თუ რა მდებარეობა აქვს ჰერონიმის ქალაქში, რა დამატებითი ნიშნები
აქვს მას დამატებული, როგორია განივი ხაზების ანუ ვერცხრების რაობა:
ხშირი, მეჩხერი, თუ მსხვილი და წვრილი ვერცხრების თანამიმდევრობა და
ა.შ.

დადგენილია, რომ XIV-XVI საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში ნახ-
მარია ჰერონიმის ბუკ-საყვირის სამი სახეობა: მარჯივი (XIV ს.), ბუკ-საყვირი
თასმით, ე.ი. ძირი და ყელი თასმითაა შეერთებული (XV ს.) და თასმიანი
ბუკ-საყვირი წრეში (XVI ს.). მდებარეობით კი ბუკ-საყვირი ქალაქში
შეიძლება იყოს: ვერტიკალური, დიაგონალური და ჰორიზონტალური. ვერ-
ცხრებს (განვი ხაზების) რაობის და ჰერონიმის გათვალისწინებით
შესაძლებელი გახდა რამდენიმე უთარილო ხელნაწერის დათარიღება, მა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 36.

¹ რ. პაგარიძე, XIV-XV საუკუნეების ქართული ხელნაწერების ჰერონიმები: პალე-
ოგრ. ძიებანი, I, თბ., 1965, გვ. 109-130.

გალითად, რ.პატარიძემ დაასაბუთა, რომ ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერი №329 („ქაშნი“), რომელიც XVI-XVII საუკუნეებით თარიღდებოდა, 1330-იანი წლებისა ყოფილა.¹ ასევე ხელნაწერთა ინსტიტუტის H-1760 ხელნაწერი („საკითხავნი დღესასწაულთანი“) მე-15 საუკუნისა კი არა, როგორც მიღებული იყო, არამედ ვერგერებისა და ნამკალ ჭვირნიშნის რაობის გათვალისწინებით ერთი საუკუნით აღრინდელი, 1330-იანი წლებისა აღმოჩნდა.

აღსანიშნავია, რომ ამ ხელნაწერში II სხვადასხვა ჭვირნიშანია ნახმარი, მათ შორის „მთვარე“ ემბლემის უძველესი, პალეოგრაფიული ცნობარებისათვის უცნობი გამოსახულება (ვერტიკალური მდგომარეობის მოღუნული ჯოხის მსგავსი).

ხელნაწერთა ინსტიტუტის Ad ფონდის №547 საბუთი (ნიკოლოზ მაწყვერელის მორჩილების წიგნი იოვანე ქართლის კათალიკოსისადმი), რომლის თარიღი სადავო იყო, მეჩხერი ვერგერის (გავრცელებული იყო მე-14 საუკუნის შუა წლებში) და ჭვირნიშნის „მსხალი ორი ჟოთლით“ საფუძველზე მე-14 საუკუნის შუაწლებით (1350-1370) დათარიღდა.

გემოაღნიშნულთა გარდა XIV-XV საუკუნეების ქართულ ხელნაწერთა ქაღალდებზე აღბეჭდილია ჭვირნიშანთა სხვადასხვა ტიპის გამოსახულებანი:

I. ასო-ნიშნებისა: ლათინური მთავრული „რ ასოსი“ (Ad-522), ლათინური მთავრული „პ ასოსი“ (H-375)...

II. საგან-ნივთებისა: „მაკრატელი განსხვავებული ღიაობით და სათითურებით, ან წრეში ჩახატული, რომლის თავზე ვარსკვლავია“ (Ad-320, Hd-2082, H-375...), „ბარი სარქმელით“ (H-1335), „სვეტი“ (Ad-601), „ხოშაღლი“ (Hd-14858), „ღუბა წრეში, გევით სამყურათი“ („ვეფხ“-ის ახალციხური ფრაგმენტი, მე-16 ს.).

III. სულიერ არსებათა (ან მათი სხეულის ნაწილების): „თხა“ (თხის რქები) (Ad-547), „თეგნი“ (ც.ს.ს. არქ. 1448 ფონდის №64 საბუთი), „ხარის თაგვი“ (მვიდფურცელა ყვავილით რქებს შუა, გევით (Hd-1799, Hd-14903...)).

აღრეულ ჭვირნიშნებში „ბუკ-საყვირთან“ ერთად დომინირებს „ნახევარმთვარე“ (ერთი, ორი, სამი) სხვადასხვა ნაირსახეობით.

I. თავიდან უფრო მიღებული იყო „ერთი ნახევარმთვარე“ სხვადასხვა დამატებითი ნიშნებით:

1. „მარტივი ნახევარმთვარე“ ვერტიკალური მდგომარეობისა (H-1760; მე-14 ს.).

2. „ნახევარმთვარე წრეში, გელა მხარეზე ჯერით“ (Q-995), მე-15 ს., H-375, XV-XVI სს.).

3. „ნახევარმთვარე და გელა მხარეზე ვარსკვლავი წრეში“ (S-312, 1541 წ.) უიშვიათესი გამოსახულებაა.

4. „ნახევარმთვარე სხივოსანი“. ღია ნაწილით გევით პირშექცეული მთვარის ქვედა ბურგზე ხუთი „სხივი“ გამოდის, იშვიათად ხმარებული ემბლემაა (ქუთ.ისტ.-ეთნოგრ. მუზეუმის №38 ხელნაწ., XVI ს.).

5. „ნახევარმთვარე ლათინური M ასოთი“ (ქუთ. ისტ. ეთნოგრ. მუზეუმის №38 ხელნაწ., XVI ს.). ამ ჭვირნიშანს ახლავს კონტრმარკა: ორი ლათინური მთავრული ს ასო (S), რომელთა შემაერთებული პორტიონგალური ხაზის შუაში აღმართულია ყუნწისაკენ დავიწროებული „სამყურა“ (ქუთ.ისტ.-ეთნოგრ. მუზეუმის №38 ხელნაწერი, XVI ს., A-674, XVI ს.), ასეთი ჭვირნიშანი, რ. პატარიძის ცნობით, ფილიგრიანოლოგიურ მეცნიერებაში ჯერ ცნობილი არ არის.¹

II. „ორი ნახევარმთვარე“ ძალიან მიღებული იყო დას. ევროპის ქვეყანათა ქაღალდის ჭვირნიშნად, მაგრამ საქართველოში იშვიათად არის გამოყენებული ასეთი ემბლემაანი ქაღალდი. ამ ჭვირნიშნის ორი არასრული გამოსახულების (ვერტიკალური მდებარეობის ორი ნახევარმთვარეს ქვედა ნახევარი აკლია) (Hd-1679, 1627 წ., Hd-14.448, 1627 წ.) და ერთი სრული მოხაზულობის ნიმუში რ. პატარიძემ მიაკვლია ცსსა 1448 ფონდის №548 დოკუმენტში (1622 წ.) და უიშვიათეს ნიმუშებს წარმოადგენენ.²

III. „სამი ნახევარმთვარე“ („Tre lune“) მეგალ გავრცელებული იყო XVII-XVIII საუკუნეებში ბალკანეთსა და მახლობელ ქვეყნებში, ასევე საქართველოში. რაოდენობისა და ნაირგვარობის მხრივ ეს ჭვირნიშანი ყველას აჭარბებს. ის სამი ემბლემატური გამოსახულების ნაირგვარი კომბინაციაა, რომელიც დროთა განმავლობაში იცვლის მდებარეობას ქაღალდის გედაპირზე. რ.პატარიძემ ქართულ ხელნაწერებში დადასტურებულ ჭვირნიშანს „სამი ნახევარმთვარის“ ძირითად საკლასიფიკაციო ნიშნად მოხაზულობა კი არ აიღო, არამედ მისი მდებარეობა-განლაგება ფურცლის გედაპირზე, კერძოდ, მისი პოზიცია შვეულ-ვერტიკალებს ანუ პორტიონებს შორის; დამხმარე საკლასიფიკაციო საშუალებად გათვალისწინებული იქნა ემბლემის დამხმარე ნიშანი ლიტერი ანუ კონტრმარკაც (ლიტერებად ჩვეულებრივ ლათინური მთავრული A, B, C, D ასოებია რეალიზებული). იმის მიხედვით, სამი ნახევარმთვარე რამდენ შვეულს (სამ, ოთხ, ხუთ; ექვს) როგორ (სრულად, ნაწილობრივ...) იკაუებს, გამოყოფილია 14 ჯგუფი, ხოლო იმის მიხედვით, თუ რა კონტრმარკა და დამატებითი ჭვირნიშნები ახლავს მას, – 6 მიხედვით, თუ რა კონტრმარკა და დამატებითი ჭვირნიშნები ახლავს მას, – 6 ძირითადი ჯგუფი: 1. „სამი მთვარე“ კონტრმარკითა და კონტრმარკის გარეშე ვერტიკალების ჯგუფში. 2. „სამი მთვარე“ გედწოდებით „Tre lune“. 3. „სამი მთვარე“ დამატებითი ნიშნებით ემბლემატიკაში. 4. „სამი მთვარე“ დამატებითი ჭვირნიშნით. 5. „სამი მთვარე“ დამატებითი ნიშნით ემბლემატიკაში და დამატებითი ჭვირნიშნით. 6. „სამი მთვარე“ რთული ჭვირნიშნის კომპონენტი.

გავრცელებულობით „ნახევარმთვარის“ შემდეგ ჭვირნიშანთაგან გამოირჩევა გვირგვინი, რომელსაც ახასიათებს სხვადასხვა ემბლემატური

¹ რ. პატარიძე, XIV-XV საუკუნეების ქართული ხელნაწერების ჭვირნიშნები: ... გვ. III. 276

¹ რ. პატარიძე, ჭვირნიშანი „სამი მთვარე“ XVII-XVIII სს. ქართულ ხელნაწერებში: პალეოგრ. ძიებანი, II, თბ., 1969, გვ. 61.

² რ. პატარიძე, ჭვირნიშანი „სამი მთვარე“: ... გვ. 62.

ფორმები და ზოგჯერ დამატებითი კომპონენტები, ვარკელავი, მთვარე, ვარსკვლავ-მთვარე ან უიმათოდ.¹

რ. პატარიძემ XVI-XVIII საუკუნეთა ქართულ ხელნაწერებში ჭვირნიშან „გვირგვინის“ 40 სახესხვაობა გამოავლინა, რომლებიც ძირითადად 5 ჯგუფად დაყო:

- I. მარტივი გვირგვინი, დამატებითი კომპონენტების გარეშე. შედარებით იშვიათი გამოყენებისაა, XVII ს. დასაწყისის ხელნაწერებშია.
- II. გვირგვინი ვარსკვლავით (ცენტრალური ქიმის თავზე). მე-16 ს.-ის ჭვირნიშანია (ქუთ. ისტ.-ეთნოგ. მუზ., ხელნაწერები № 1,2,4,5,8,13).
- III. გვირგვინი ვარსკვლავითა და ნახევარმთვარით (ეს უკანასკნელი ვარსკვლავის ვერტიკალური ქიმის თავზეა ბურგით დაყრდნობილი). ყველაზე გავრცელებული ჭვირნიშანია XVII-XVIII საუკუნეებში, ხშირად ახლავს კონტრმარკაც (A-160, 472, S-27, A-620...).
- IV. გვირგვინი ვარსკვლავითა და ნახევარმთვარეებით (სულ სამი ნახევარმთვარეა, ერთი ვარსკვლავის ვერტიკალური ქიმის თავზე, ორი კი – გვირგვინის კიდურა ქიმების თავზე). ეს ორიგინალური და უნიკალური ნიმუშია. ქართულში დადასტურებულია ერთხელ (A-57).
- V. გვირგვინი ნახევარმთვარით (ეს უკანასკნელი გვირგვინის ცენტრალურ ვერტიკალურ ქიმს ეყრდნობა ბურგით). ეს ნიმუში ჩნდება მე-17 საუკუნის ბოლოდან (Hd-10921, Q-56, H-1448...).

აღსანიშნავია, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ მე-17 საუკუნის ფრაგმენტულ (10 ფურცლის შემცველ) ხელნაწერში (S-1418) სამი სხვადასხვა ჭვირნიშანია გამოყენებული: 1. ფართოდ გავრცელებული „გვირგვინი ვარსკვლავ-მთვარით“ და ორი უიშვიათესი ჭვირნიშანი: 2. „სამი გორა ჩიგით“, 3. „აღდგომის კრავი“ ფიგურალურ ფარზე.

მე-18 საუკუნიდან საქართველოში უხმარიან რუსული წარმოების ჭვირნიშნები ქაღალდები, ასევე მე-19 საუკუნის წარმოებისა. რუსული ქაღალდის ჭვირნიშნები არსებითად აბრევიატურული ანუ ლიტერულია და მეწარმის ვინაობას აღნიშნავს. ხშირად ჭვირნიშნებთან ერთად ქაღალდზე აღბეჭდილია დამზადების წლებიც. ასეთი ჭვირნიშნების საგრძნობი ნაწილი გამოავლინა რ. პატარიძემ XVIII-XIX საუკუნეთა ქართულ ხელნაწერებში.²

რუსული წარმოების ქაღალდებში ჭვირნიშნად გამოყენებული ლიტერებიდან დავასახელებთ რამდენიმეს:

ЯМСЯ (=Ярославская мануфактура Саввы Яковлева). ქაღალდი ამ ლიტერით ქიაროსლავში გამოდიოდა 1764-1788 წლებში (H-964), საწარმოს მეპატრონე იყო სავა იაკოვლევი.

ЯМВСЯ (=Ярославская мануфактура внуков Саввы Яковлева). გამოყენებულია ხელნაწერში Q-296, №44 საქ. სახ. ცენტრ. საისტ. არქივის 1446 ფონდისა.

РФІЯ (=Ростовская фабрика Івана Яковлева). გამოყენებულია ხელნაწერში Q-296. ამავე ხელნაწერშია გამოყენებული ВМСРБ (=Вятской мельницы содержательница Прасковья Бедарева). ჭვირნიშნად თარიღებიცაა გამოყენებული Q-296-ში, ესაა 1787 და 1788.¹

УФНСР (=Угличская фабрика наследников Попова). გამოყენებულია ხელნაწერში H-66. ჭვირნიშნად თარიღი 1830-ც არის ნახმარი.

УФЛР (=Угличская фабрика Лаврентия Попова). გამოყენებულია ხელნაწერში S-1727. ქაღალდს ჭვირნიშნად თარიღიც უბის: 1823, 1824.

ФКНГ (=Фабрика князя Николая Гагарина). გამოყენებულია ხელნაწერებში: H-412, ქაღალდს ჭვირნიშნად სამი თარიღიც უბის: 1829, 1830, 1832, №425 საქ. სახ. ცენტრ. საისტ. არქივის 1446 ფონდისა. ლიტერს თარიღიც ახლავს 1838.

ПФАВ (=Переделская фабрика Аврама Баташева). გამოყენებულია ხელნაწერში №537 საქ. სახ. ცენტრ. საისტ. არქივის 1446 ფონდისა. ლიტერს თარიღიც ახლავს – 1825.

აღსანიშნავია, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ გვიანდელ ხელნაწერში (S-2315) სხვადასხვა წარმოების ქაღალდებია გამოყენებული და, ამდენად, ოთხი აბრევიატურა-ლიტერია რეალიზებული:

1. ЯМГЯ (=Ярославская мануфактура господина Яковлева).

2. МОФЕБ (=Московской округи фабрика Елизаветы Баташевой).

ლიტერებს თარიღებიც ახლავს – 1810, 1811, 1813.

3. КФММ (=Кинешевская фабрика Маркела Мещаникова). ლიტერს თარიღიც ახლავს – 1822.

4. ЯБМЯ (=Ярославская Большая мануфактура Яковлева). ლიტერს თარიღიც ახლავს – 1822.

XIX საუკუნის II ნახევრიდან ჭვირნიშნების გამოყენება ქაღალდის წარმოებაში საგრძნობლად იკლებს და XX საუკუნის დასაწყისისათვის არსებითად ქრება. როგორც აღინიშნა, ქართულ ხელნაწერებში გამოყენებული ქაღალდები და მათი ჭვირნიშნები უცხო წარმოშობისაა, არსებითად – იტალიური, მოგვიანებით დას. ევროპული და რუსული. საქართველოში XV-XVI საუკუნეთა მიჯნიდან და განსაკუთრებით XVII საუკუნიდან სპარსული ქაღალდიც გამოიყენებოდა, მაგრამ უჭვირნიშნოდ. ქართული სამწერლობო კულტურის ისტორიისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს XVI-XIX საუ-

¹ რ. პატარიძე, ქართული ხელნაწერების ჭვირნიშანი „გვირგვინი“ XVI-XVIII სს., „მრავალთავი“, II, თბ., 1973, გვ. 210.

² რ. პატარიძე, „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა ჭვირნიშნები: „მრავალთავი“, V, თბ., 1975, გვ. 56-76.

¹ რუსული ქაღალდების ჭვირნიშნები საფუძვლიანადაა შესწავლილი: Н.П. Лихачев, Бумага в древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве, С.-Пб., 1891; Мокшцев, Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. I, С.-Пб., 1899; К. Тромонил, Знаки писчей бумаги, М., 1844; С.А. Клепиков, Филигрии и штемпели XVII-XX вв., М., 1959.

ლიტერატურა

- 280

³ 933, 83, 77.

ნეს. მომცრო ეკლესია იყო, მაგრამ უცხოელ შემკული იყო, სულ მოწერილი, მარმარილოთი იყო აშენებული, კედელი, სვეტი, თუ ხატის ყდები“ („მოგზაურობა ევროპაში“, 203, 22).¹

გამოსახულების გამოხატვის მოგადი შინაარსის დავიწროების შედეგად წერამ მიიღო დღევანდელი, წერის ე.ი. ასო-ნიშნების გამოსახვის მნიშვნელობა, ჯერ მაგარ მასალაზე, შემდგომ რბილ მასალაზე გამოყვანილისა. მაგარ მასალაზე ასო-ნიშნები ორგვარად გამოისახებოდა: „შთაწერით“ ანუ „აღმოკლით“ (ე.ი. ჩაღრმავებით) და რელიეფურად, ამოწევა-ამობურცვით ანუ „გამოქანდაკებით“. ვინც წარწერას წერდა, მას ჩვეულებრივ წარმწერელი ერქვა, ხოლო ვინც მოდიდო ან ვრცელ ტექსტს წერდა ან გადაწერდა, მას მწერალი, დამწერელი ან მწიგნობარი ერქვა. ცნობილი ოშკის ბიბლიის 978 წლის ხელნაწერი სამ. „მწერალს“ ანუ გადამწერს გადაუწერია, როგორც ეს ანდერძშია აღნიშნული: „დაიწერა წმიდამ ესე წიგნი ეკლესია სამთა მწერალთა: მოქაელისითა, გიორგისითა და სტეფანესითა“.² ასევე 973 წლის განთქმული პარხლის ოთხთავის გადამწერი იოანე ბერა ანდერძ-შინაწერებში თავის თავს „მწერლად“ მოიხსენიებს: „ქრისტე, შეიწყალე ბერაი მწერალი, ამენ“; „უფალო იესუ ქრისტე, ცხოველთა და მკუდართა მეუფეო, შეიწყალე იოვანე ბერაი, მწერალი ამისი“; „მე, იოვანე ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დავწერე და პარხალს შევწირე სალოცავად ძმათა შატბერდელთა, ყოველნი აკურთხენინ ღმერთმან“.³

გადამწერის მნიშვნელობით მოგვჯერ (არა ხშირად) დამწერელიც ისმარებოდა. მაგალითად, XI საუკუნის ერთ-ერთი ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია: „ქრისტე, შეიწყალე სული სტეფანესი, ამის წიგნისა დამწერელისა“.⁴ კიდევ უფრო იშვიათად ისმარებოდა მწიგნობარი, რადგან ამ უკანასკნელს სხვა მნიშვნელობები (საღმრთო წიგნთა მცოდნის ან მღივან-მოხელისა) ჰქონდა. ივ. ჯავახიშვილს გადამწერის მნიშვნელობით მწიგნობარი დამოწმებული აქვს „პანსოფი ალექსანდრიელის ცხოვრების“ ქართული თარგმანიდან: „ეშმაკი იგი იქმნა სახედ მწიგნობრისა და კელთა აქუნდა ქარტამ და აღსწერდა სიტყუისა მას“ (Keimena, I, 56).⁴

მაშასადამე, „წერის“ მნიშვნელობის ცვლა დამოკიდებული იყო წერის პროცესთან დაკავშირებული გარემოს ცვლასთან: ეაწერა → ჭრა → ამოკვეთა → ხატვა → წერა. პალეოგრაფიულ გერმინში დღეს მხოლოდ ბოლო მნიშვნელობა მოიპოვება.⁵

1 გ. დამწერის მნიშვნელობით (უფრო უკუდად გადამწერისა! თღონდ ზოგჯერ ეს თანამდებლობით იყო ნათქვამი) ისმარებოდა მხრეკელი (მხრეკალი და მხსიბაჲ, მხსაბაჲ, ხოლო თვით არასათანადო, ნაჩქარევ ან უღამამო

წერას მხრეკა და მხსიბაჲ) მხაბჲა ერქვა. ძველ ხელნაწერებში ხშირადაა ლაპარაკი იმაზე, რომ ესა თუ ის წიგნი „დაიწერა კელითა“ ვინმე გადამწერისა, რომ შეუნდონ მავან მწერალს „უცხად“, „პავად“ ან „უნდოდ“ მხრეკისათვის. სამართლიანად აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, რომ „ასეთ შემთხვევაში „მხრეკა“ წერასა ნიშნავს, თორემ ცუდად წერის მნიშვნელობა რომ ჰქონოდა, „პავად მხრეკა“ ხომ ორი ერთნაირი სიტყვის გამეორება იქნებოდა“.¹ აღსანიშნავია, რომ ბეშთაშენის ეკლესიის XII საუკუნის ლაპიდარულ წარწერაშიც არის მხრეკა წერის მნიშვნელობით დადასტურებული: „სახელითა ღმრთისათა ეს ეკლესია ჩუენ გურგენიმეთა ავაგეთ ერისთავისა ვახტანგის ბრძანებით, თანადგომით სალოცველად მათთვის. ქუაბს შემოაწია ოთხი დღის ყანამ, ჩაიწერა ეამის წირვით... მღვდელი ვინცა შიგან ეამს წირვიდეს, ვინ შეუცვალოს, ღმერთმან მიაგოს, გურგენ მღვდელმან დავწერე ცოდვილმან, უცხად მხრეკა“.²

მხრეკა მზნისაგან ნაწარმოები მიმღეობა მხრეკელი (მხრეკალი, ცხადია, გადამწერის, მწერლის მნიშვნელობისა იყო. ხშირადაა სინის მთის ქართულ ხელნაწერებში მოხსენიებული „მხრეკალი იოვანე ზოსიმე“, „მიქელ მხრეკალი“, „მიქელ უცხად მხრეკალი“ და სხვ. XIII საუკუნის ხელნაწერში (A-922) ნათქვამია: „ამისსა მხსაბაჲსა გაბრიელს შეუნდენ ღმერთმან“. ხოლო XVIII საუკუნის ერთ-ერთ ხელნაწერში მოხსენიებულია „მხსიბაჲ მთაფარ-ეპისკოპოსი ევდემონ“.

მაგრამ გემოდასახელებულ სიტყვებს სხვა მნიშვნელობებიც ჰქონდათ. მხრეკა, როგორც ეს მისი ეტიმოლოგიით იყო მოსალოდნელი, ხელნაწერის ქექვას, ძიებას, შესწავლა-შეფასებას ნიშნავს, ხოლო მხსიბაჲ, როგორც საბა აღნიშნავს, „გრძნობით შეკვრას“, სიცრუვებს, მხაბჲა კი – ავ, ცუდ წერას. იოვანე-ზოსიმე ხშირად ასეთ „მხრეკალად“ მოიხსენიებს თავის თავს ანდერძ-შინაწერებში: „მომმადლნა უფალმან დაწერად ლავრასა და უღაბნოსა წმიდისა ცოდვილისა და მშობელთა და ძმათა ჩემთა, ყოველთა მოკეთეთა, მოღუაწეთა ჩემთათვის. აწ გევედრები მე, გლახაკი ღრთად ცოდვილი მომგებელი და მხრეკალი ამისი იოვანე, თქუენ, ყოველთა ღმრთის მოყუარეთა და ძმათა ჩემთა, რომელნი იმსახურებთ ამათ იადგართა, მოგვსენენით ჩუენ ცოდვილნი“.³ ერუს მნიშვნელობით მხსიბაჲ ნახმარია ნათარგმნ ტექსტებში: „არა ვიდრე ხუდე ამიერით, არცა დასჯდე, არცა მშუდობით იყო, ვიდრემდე არა მომცე ვეცხლი ჩემი, მხსიბაჲ ეპიფანე“.⁴ „შეცდომილ ხარ სამე და წარწყმედილ, უკუეთუ ნანდულ ჰკონებთ, ვითარმედ მხსიბაჲსა იმის მიერ ბოროტი რამე მოიწია თქუენ შედა“ (Sin. 46, 171 v).

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 50-51.

² გ. ბაქრაძე, თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები, როგორც ისტორიული წყარო: საქ. საზ. მეცნიერების მოამბე, XX-B, 1959, გვ. 64.

³ ივ. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947, გვ. 68.

⁴ საკითხავი წიგნი ძველ ქართულ ენაში, II, გამოსცა ივ. იმნაიშვილმა, თბ., 1966, გვ. 164.

¹ ს.ს. ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადეს ს. ყუბანეიშვილმა და რ. ბარ. ამიძემ, თბ., 1959.

² გ. ჭუმბურიძე, ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალი, თბ., 1983, გვ. 142.

³ იქვე, გ. 126.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 48.

საფიქრებელია, რომ „ჩხიბვამ“, რომელსაც ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში წერის, გადამწერის მნიშვნელობა ჰქონდა, გვიან შეიძინა ცრუს გატეხვამ და ამ მინაწერითაა შერწყმით „ცუდად წერის“ აღმნიშვნელი გახდა.

2. წმრმს მანერა ანუ ხელმ. მრგლოვან სიმეტრიულ, მონუმენტურ წერაში გადამწერის ინდივიდუალური მანერა ნაკლებადაა გამჟღავნებული. ნუსხურსა და მხედრულში კი – მეტად: თავისებურებათა ის ერთობლიობა, რომლითაც ერთი ნაწერი განსხვავდება მეორისაგან, ქმნის გრაფიკულ სტილს ანუ ხელს. ყველა „მომგებელი“ ანუ დამკვეთი ცდილობდა, რომ ხელნაწერი „საკადრისი კელით“ ყოფილიყო შესრულებული. ცხადია, წერის სტილს ანუ ხელს გადამწერის ინდივიდუალურ თვისებასთან ერთად ობიექტური პირობებიც განსაზღვრავდა: დრო-ვადა (მაღე, სწრაფად უნდა დაწერილიყო თუ აუჩქარებლად, ნელა), საწერი მასალისა და იარაღების ხარისხი, ეტრატის ან ქაღალდის რაოდენობა (უხვად დახარჯულიყო თუ მომჭირნედ), შრომის გარემო (ბინა, გათბობა, სინათლე, კვება), ასაკი და ჯანმრთელობა და სხვ. ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში ყველა შემოქმამთვლილ ფაქტორზე შეიძლება კაცს შეხედეს ცნობები, მეტწილად ჩივილი-მდურვის სახით, რომ, ასე ვთქვათ, გამართლებული იყოს „კელის სიბევე“, „ჰაფი კელი“, კარგ პირობებში გადამწერილი ხელნაწერის ხელი იყო „საკადრისი“, „კარგი“, „განწყობილი“. ნაწერის სტილის დახასიათებისათვის ძველ ქართულში „წერა“-სთან ერთად იხმარებოდა გამმნისართებული მედსართავეები: „ფარჩხად“, „უცხად“, „წმიდად“, „წურილად“, „მსხუილად“, „ხშირად“, „სუბუქად“, „ბომად“ და სხვ.¹ ამ გამმნისართებში ცნაურდება ნაწერის ძირითადი სტილური თავისებურებანი, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ კონკრეტული ნაწერის მიხედვით შეიძლება დადგინდეს, ნაწერის უარყოფითად დამახასიათებელი გამმნისართები რეალურ ვითარებას ასახავენ თუ მხოლოდ კრძალულებითაა ნათქვამი. ფაქტია, რომ ქრისტიანული მორალის კარნახით გადამწერი იშვიათად შეაფასებდა თავის ნამუშავეს არა თუ აღმატებულად, არამედ კარგადაც კი, მათი ახსოვდათ შეგონება, რომ „მწერალსა კელა სიმდაბლმ უკმს დიდი, რაათა არა აღლანდეს გული მისი სიმალლისათჳს საქმისა მის“ (A-1105, 270r). გადამწერის ანუ „წაგნის წერის კელოვნება“ (τεχνη καλ-λειτουργικη) საპატიო და საამაყო პროფესიად ითვლებოდა ძველად. „ეპიფანე კეპორელის ცხოვრების“ ძველ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „[იყო] კაცი ვინმე ქრისტეანს, სახელით ლუკიანე, კაცი საკურველი და სიტყუა-მეცნიერი... კელოვნებაჲ აქუნდა მას წიგნის-წერაჲ, და შრომითა მით პურსა მოირუ-წავდა იგი დღითი-ღლედ“². ცნობილია, თუ როგორ ამაყობდა XIV საუკუნის ქართველი მწიგნობარი აეგაროზ ბანდაისძე თავისი მრავალი ხელობით და მათ შორის „ხუცური წერის“ ხელოვნებით: „წყალობითა ღმრთისაჲთა მომეცა თჳნიერ მოძღურისა კელოვნება ესევეთარი: პირველად კელი –

სწავაჲ ხუცობისაჲ, კელი მეორე – მწიგნობრობისაჲ, კელი მესამე – წერაჲ ხუცურისაჲ, კელი მეოთხე – შექმნაჲ ეტრატისაჲ, კელი მესუთე – შეკრება წიგნისაჲ, კელი მეექვსე – მხატვრობაჲ“... [სულ ათი „კელი“ ანუ ხელობაა დასახელებული] (A-575, 155r).

ივ. ჯაფარიშვილი აღნიშნავს: ვისაც თავმდაბლობის გამოჩენა უნდოდა და თავისი დაწერილი საკადრისი ხელით დაწერილად არ მიაჩნდა, ის თავის ნამუშევარს „უცხად წერას“ უწოდებდა და თავის თავისთვისაც „უცხად მწერალი“-ს სახელის მეტს არას გამოიმეტებდა ხოლმე. 1008 წ. ათონის მონასტრის ერთ ხელნაწერში, მაგალითად, აღნიშნულია: „დაიწერა მეორე ესე წიგნი კელითა ჩუენ ცოდვილთა არსენი, იოვანე და თქროპირისაჲთა... ლოცვა ყავთ წმიდათა მამათა ჩუენთათჳს, იოვანესა და ეფთჳმისა თარგმანებისათჳს... და ჩუენ უცხად მწერალთა[თჳს]-ო“ (აღ. ცაგ. Cxxv..., I, 86).

სინას მთის მონასტრის ქართული ხელნაწერის (№1) დამწერელი ყოფილა „იოვანე უკბა მწერალი“. ათონის 1074 წ. კრებული ერთ-ერთი დამწერი კი ამბობს, რომ „ფარჩხად წერისათჳს შემინდევითო“. ფარჩხვა, პარჭყვა ერთი და იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს. პარჭყვა კი ხელების თითების გაშლას ეწოდება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ფარჩხად წერა“, სულხან-საბა ორბელიანის არ იყოს, შორი-შორს, უმნოდ წერას უნდა ნიშნავდეს.³

მერველ, შემოკლებითი გადამწერისთვის გამოსახაგავად გამოიყენებოდა „სუბუქად წერა“. ეს სინტაგმა ნახშირია XVI საუკუნის ხელნაწერის (A-139) ანდერძში.

ცუდი, უღამაზო ხელით წერას მოგვიანებით „ჩხაბვას“ (მღრ. დღევანდელი „ჯღაბვნა“) ეძახდნენ: „მე, ყოვლად უღირსმან მონაბონმან გრიგოლ, დაეჩხაბე სამღვდელმთავრო საგალობელი“.⁴

არასათანადო წერა სხვაგვარადაც გამოიხატებოდა, კერძოდ, „ბომად წერა“-თი, რომელსაც მეტწილად ეფთვიშე ათონელი ხმარობდა და მის მიერ თარგმნილი ტექსტების შემცველ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებშია დაცული: „ლოცვა ყავთ უღირსისა და ფრიად ცოდვილისა დოსითეოსისათჳს და ბომად წერისა და დაკლებისათჳს შემინდევით“ (A-397, 212r); ეფთვიშეს მიერ 1002 წელს თარგმნილი თხზულების (მათეს სახარების თარგმანების) ბოლოს დართულ ანდერძში ნათქვამია: „აღესრულა ესე ნუსხა თარგმანებისა მათეს თავისაჲ კელითა გლახაკისა და მწარედ ცოდვილის ეფთჳმესითა. ვინცა იკითხვიდეთ, შრომისათჳს ლოცვა ყავთ და ბომად წერისათჳს შემინდევით, უცალო ვიყავ და უფრომს ღამით მიწერიო“ (ქუთ.სახ.მუშ. ხელნაწ. №20, 523r); სხვა ხელნაწერში (H-2251) გადამწერი ამბობს: „სიყუარულისა[თჳს] ღმრთისა, ნუ ვინ მომიგინდების [=გინებას ღამიწყებს – კ.დ.] ბომად წერი-სათჳს, ბრძანებაჲ მქუნდა [=მქონდა – კ.დ.] ნუსხისაჲ ოდენ სისწრაფისაგან“ (204r).

¹ ივ. ჯაფარიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 49-51; მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978, გვ. 20-27.

² ივ. იმნაიშვილი, საკითხ. წიგნი ძვ. ქართულ ენაში, II..., გვ. 95.

³ ივ. ჯაფარიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 49-50.

⁴ ქუთაისის სახ. ისტ.-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა..., II, გვ. 96.

თ. ხაუოშია სწორად აღნიშნავს, რომ სამივე შემოღასახელებულ შემთხვევაში „ზომად წერა“ არ შეიძლება ნიშნავდეს ზომიერად, წესიერად წერას, რადგან ასეთ შემთხვევაში პატივისა და შენდობის თხოვნა არ იქნებოდა საჭირო. მკვლევრის აზრით, აქ ნახმარი „ზომა“ უნდა იყოს არაბულ-სპარსული ზამა, რომელიც შეკუმშვა-შემოკლებას აღნიშნავს და, ამდენად, „ზომად წერა“, შესაძლებელია, შინაარსის გამოკრებით, შემოკლებით გადმოცემას გულისხმობდეს. მაგრამ გამორიცხული არ არის, იგი უღამამოდ, არამოსაწონი ნაწერის აღმნიშვნელიც იყოს.¹ არც ისაა შეუძლებელი, რომ „ზომად წერა“ მსხვილად, არაუკონომიურად, შეუფერებელ წერას გულისხმობდეს (მდრ. ზომ-საბელი, მ., 19,24, მრ., 10,25C „მსხვილი თოკი“).

წერაში ასო-ნიშანთა საერთო ზომის აღსანიშნავად იხმარებოდა „წერილად“ ან „მსხუილად“ წერა: „ქაღალდი არა შეიძლება და მისთვის წერილ კელ ესწერე, ძმაო“ (S-1163, 9v, XVII ს.); „დედაჲ [=დედანი] წრულად [=წერილად – კ. დ.] ჩასხმული იყო და სრული ნაკუეთი მას მედა ვქმენ. წრულად ნაწერისათჳს შემინდევით, საყუარელნი“; „ესე მსხუილა მით დავწერეთ, რომ ზოგნი მოხუცებულნი იყუნენ“ (Jer. № 76, 244r).

მ. სურგულაძემ მიაქცია ყურადღება, რომ წერილი, მჭიდრო ნაწერის აღსანიშნავად ხელნაწერთა ანდერძ-შინაწერებში ნახმარია როგორც „ხშირად წერა“ (H-1221, 107r, H-1345, 210v), ასევე „წმიდად წერა“; „ქაღალდის სიძვირისათჳს წმიდა კელი დავსწერე“ (S-1249, 176r, XV ს.); „პრქუა იოვანე: მიძიე ეგრადი სხუადეა დასაწერელად გამოცხადებისა ამის. და მოიღო სოსიპატრე და მრქუა მე: იოვანე, შვილო, და სახშ ესე და წმიდად დაწერე მას შინა გამოცხადებაჲ ესე“. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, „წმიდად წერის“ ბერძნული და სომხური ფარდები (καθαρογραφία, սրբագրի) ცხადყოფს, რომ მას მოცემულ შემთხვევაში სწორად, შეურყვანელად წერის მნიშვნელობა აქვს და არა გრაფიკულ, არამედ ნაწერის შინაარსობრივ მხარეს წარმოაჩენს.²

3. ბაღამენიშვი აროუშისა ანუ „კელი მწიგნობრობისაჲ“. გადამწერთა და მწიგნობართა კადრების მომზადება ძველ საქართველოში არსებითად ეკლესია-მონასტრებში ხდებოდა. სწორადაა აღნიშნული, რომ „სამშუალო საუკუნეების ქართული მონასტრები არა მარტო სარწმუნოებრივ-მნებრივი ეოღნის შექმნის ცენტრი იყო, არამედ სათანადო ხელობის, ხელოსნობის შესწავლის მნიშვნელოვანი კერაც. ყველაზე გავრცელებულ ხელობას კი მონასტრის ძმობაში „კელი მწიგნობრობისაჲ“ წარმოადგენდა“.³ რადგან

ძველად ეკლესიას სწავლა-განათლების სფეროში მონოპოლიური მდგომარეობა ეკავა, გასაკვირი არაა ის ფაქტი, რომ ფეოდალურ საქართველოში XIV საუკუნემდე პროფესიონალი გადამწერები მხოლოდ სასულიერო წრის წარმომადგენლები იყვნენ.⁴

წერისა და წიგნიერების კულტურის ან მღვდელთმსახურების წესთა დასაუფლებლად მასწავლებელ „მოდღართ“ უფრო ადრეულ ასაკში (6-8 წლიდან) აბარებდნენ ბავშვებს და „მოყმე მოსწავლეთ“ ეკლესია უზრუნველყოფდა კვებითა და განსაცმლით. გიორგი მეორე „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრებაში“ მოგვითხრობს, რომ გიორგის მშობლებს იაკობსა და მარიამს „ესხნეს სამნი ძენი და სამნი ასულნი“. მათგან უფროსი იყო თეკლა და „ვითარცა იქმნა იგი შუდის წლის, შეწირეს იგი ღმრთისა, ვითარცა აღეთქა. და წარიყვანეს იგი სამცხეს, მონასტერსა სადუდოსა, რომელსა გაძრისი ეწოდების, და მისცეს იგი კელთა წინამძღუარსა მის მონასტრისასა, რომელსა საბაჲა ეწოდებოდა დედაკაცსა, ღირსსა და წმიდასა, რომელმანცა შეიწყნარა იგი, ვითარცა შვილი თჳსი და კეთილად აღზარდა“.⁵ ხოლო როცა იაკობსა და მარიამს შეეძინათ გიორგი, გადაწყვიტეს ისიც ეკლესიაში გაეზარებინათ. „და ვითარცა იქმნა იგი [გიორგი – კ. დ.] შუდის წლის, აღთქემაჲ იგი აღასრულეს მშობელთა მისთა და მასვე გემოცუნებულსა მონასტერსა იგი აღასრულეს მშობელთა მისთა და მასვე გემოცუნებულსა მონასტერსა გაძრისის ღისა თჳსისა თანა ღმრთისა შეწირეს...; და ესრეთ ვითარცა ასალ-ნერგი შეუწიერი იზარდებოდა მონასტერსა მას შინა და ისწავლიდა წერილთა საღმრთოთა დედაკაცისა მისგან ღირსისა ღისა თჳსისა და მოასწავებდა წინაჲსწარვე გამოლებად ნაყოფსა მას, რომელ ყოფად იყო...; და ვითარცა დაყო მონასტერსა მას შინა სამი წელი და იქმნა პასაკითა ათის წლის, ხოლო გონებითა ვითარცა მეცოანი და მოხუცებული იხილვებოდა საკრეველად მხილველთა და მსმენელთაგან“.⁶ მაგრამ ყველა მონასტერში ასე არ იყო მიღებული „უწერულ ყრმათა“ სასწავლებლად მიღება, ზოგან სასტიკად აკრძალულიც იყო. ისეთ შემთხვევაში, თუ ეკლესიას სჭირდებოდა მომავალი მწიგნობარი, ყრმა მოსწავლეს წიგნის შეოდნეს „გარე სოფელში“ გააბარებდნენ და ასაკში შესულს მიიღებდნენ სამშოში.

მიღებული იყო, რომ მონასტრებს თავიანთი სასწავლებლები მონასტრიდან დაშორებულ ადგილებში უნდა ჰქონოდათ (მაგარა ფილიალებში) და არა თვით ღიდ მონასტრებში. გრიგოლ ბაკურიანის ძის პეტრიწონის მონასტრის ტიპოკონში 31-ე თავია „მოყმეთათჳს დიაკონთა, თუ სადა იყვნენ ანუ ვითარ განისწავლნენ“, აღნიშნულია, რომ პეტრიწონის მონასტრისაგან დაშორებულ ნიკოლწმინდის ეკლესიაში განწესებულ მასწავლებელ მღვდელს უნდა ჰყოლოდა „სასწავლოდ ყრმანი ექუსნი. და აიღებდეს მონასტრისაგან სამრდელსა თჳსსა და სამოსელსა, ვითარ-იგი შეპგვანდეს, ვიდრემდის დაისწავლონ სრულიად ყოველი წესი სამღდლოჲ. და ოდეს პასაკად მოიწიენ და წუერთა გასრულდენ, მაშინდა რომელნიცა ღირს მღვდლობისა

¹ თ. ხაუოშია, „ზომად წერის“ შინაარსის გაგებისათვის: ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბ., 1971, გვ. 61.

² ივ. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა..., გვ. 39.

³ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები..., გვ. 21.

⁴ იქვე, გვ. 22.

⁵ მ. მესხია, ხელოსნური წარმოებისა და შრომის ორგანიზაციის საკითხისათვის X-XII სს. ქართულ მონასტრებში, „მომომხილველი“, I, თბ., 1949, გვ. 71.

¹ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978, გვ. 110.

² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, თბ., 1967, გვ. 111.

³ იქვე, გვ. 112-113.

იყვნენ მათგანნი, ხუცად იკურთხნენ და შეწყნარებულ იქმნენ დიდსა მონასტერსა¹. ცხადია, „სამღვდელთა წესში“ მწიგნობრობაც შედიოდა. გიორგი მთაწმიდელის „იოვანე და ეფთვიმეს ცხოვრებაში“ გვაუწყებს, რომ ეფთვიმე ერიდებოდა და ნებას არ ჰრთავდა აღსაზრდელად ბავშვთა აყვანას მონასტერში: „კუალად უკუეთუ ძმათა ვიეთმე მოიყვანნიან თჳსნი ნათესავნი უწუერულნი, მამასაცა პნებავენ, რამთამცა ისწავლეს სწავლამ და კელთენებაჲ კარნა მონასტერსა არა დაიმჭირნის, არამედ გარე სოფელთა გაგზავნის, სადა იცოდის უმჯობესი და სულიერი და გამოცდილი იკონომოსი, და მუნ აღიმარდნიან. და ოდეს წუერითა შეიმოსნიან, მამის შემოიყვანნის მონასტრად“².

მაგრამ ჩანს, რომ ეკლესიის წინამძღვარზე იყო მაინც დამოკიდებული, მიიღებდნენ თუ არა მონასტერში „უწუერულ ყრმათ“. მონასტრის წესდებაში გამონაკლისის დაშვება შეუძლებელი არ ყოფილა ღირსეულთათვის. გიორგი მერჩულე არ მალავს, რომ გრიგოლ ხანძთელმა ხანძთის მონასტერში ყრმა ეფრემი და არსენი რომ მოიყვანა აღსაზრდელად, ხანძთის ბერ-მონაზვნობა უკმაყოფილო იყო („დრტვნება მათ შორის ყრმათა მათთჳს მოყვანებისა“) და გრიგოლს პირდაპირ უთხრეს: ამ ფაქტით „წესსა შენგან დამტკიცებულსა მენ ზევე გამოეკუეებისო“ (ე.ი. შენ მიერ დადგენილ წესებს მოაკლდება ძალაო).

მწიგნობრობის მასწავლებელს ძველად „მოდუარი“ ერქვა. XI საუკუნის ერთი ხელნაწერის (A-845) ანდერძში გვერდიგვერდ არის მოხსენიებული მოდუარი და მოწაფე მწიგნობრები: „დაიწერა წმიდამ ესე სახარებაჲ შავსა მთასა უდაბნოსა ლერწმის კევისასა ზღვს პირას, რომელ არს დასასრულსა შავისა მთისასა, მახლობელად სელეგვიისა კელითა უბადრუკისა და მწარედ ცოდვილისა შავ გაქარიამსითა. მაღლითა და ღოცვითა მოდუარისა ჩემისა საბა პროკოპეწმიდელისამთა, რომელი მკვდრ იყო მონასტერსა წმიდისა სუმეონ საკურველთმოქმედისასა... და მოწაფესა მისსა დანიელს შეუდგენ ღმერთმან“³.

ცხადია, „მოდუარი“ წერის ხელოვნებასთან ერთად „მოწაფეს“ ქრისტიანული რწმენის ძირითად დებულებებსაც ასწავლიდა და მნებობრივად წვრთნიდა. ამიტომაც მათ შორის გარკვეული ვალდებულებითი დამოკიდებულება იყო. ეფთვიმე მთაწმიდელის სიტყვებით „მოდუართა, რომელთა მოწაფენი აკურთხნენ, გინა აღსარებაჲ იტვრთონ, უკუეთუ წვალებასა ანუ კაცის-კლვასა ანუ სიძვასა, ანუ გრძნებასა, გინა მწამლველობასა აწუევდის მოძუარი, არა აქუს ესევეთარსა კელმწიფებაჲ; და მოწაფე იგი უკუეთუ ურჩ ექმნას, უბრალო არს, ხოლო ამათ პირთაგან კიდე სხუამ რამცა ამცნოს მოწაფესა, რომლისა-იგი აღსარებაჲ ეტვრთოს, გინა ეკურთხოს, კელმწიფებაჲ აქუს მას ზედა მოძუარსა, და მოწაფესა მას თანა-აქ მორჩილებაჲ და

წარსლვად მოწაფესა მოძღუარისაგან, თჳნიერ წამების მისისა, არა კელწიფების ყოვლადვე“⁴.

შუა საუკუნეების ქრისტიანულ ქვეყნებში გადამწერთა ხელობას მეტწილად სასულიერო წოდების წარმომადგენლები მისდევდნენ, რადგან სწავლა-განათლების საქმეს ძირითადად ეკლესია წარმართავდა. მაგრამ XI-XIII საუკუნეებში საქალაქო ცხოვრების განვითარებამ გამოიწვია საერო სკოლების შექმნა; გაჩნდა მოთხოვნილება არა მარტო სასულიერო, არამედ საერო წიგნებზე. ასეთ გაზრდილ მოთხოვნილებას მხოლოდ ეკლესია ვერ დააკმაყოფილებდა და პროფესიონალ გადამწერებად საერო წრის წარმომადგენლებიც უნდა ყოფილიყვნენ. მართალია, როგორც აღნიშნავენ, ფეოდალურ საქართველოში მე-14 საუკუნემდე პროფესიონალ გადამწერებად მხოლოდ სასულიერო წრის წარმომადგენლები გვხვდებიან⁵, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ მანამდე, თუნდაც დავით აღმაშენებლის დროიდან გადამწერად არასამღვდელოები არ არსებობდნენ და XII საუკუნის ბრწყინვალე პოეტური და პროზაული ტექსტების ფილიაციის საქმეში ისინი არ მონაწილეობდნენ. საქმე ისაა, რომ მე-13 საუკუნის I ნახევრიდან მონღოლთა ლაშქრობებმა ძლიერ დასცა ქვეყნის არა მარტო ეკონომიკური, არამედ კულტურული ღონე. XIII-XV საუკუნეებში ისედაც ცოტა იქმნებოდა საერო ძეგლთა პირები და შექმნილთაგან ბევრმა ვერც მოაღწია ძნელბედობის გამო.

ერთი მე-14 საუკუნის ხელნაწერის (A-738) გადამწერი ამბობს, რომ „ერისა კაცი ვიყავ უხუცოჲ“ (116r). მ. სურგულაძემ გამოავლინა, რომ XVI-XVIII საუკუნეებში საერო წოდების გადამწერ ხელისაწთა რიცხვი მატულობს. ასეთ გადამწერთა საგრძნობი ნაწილი დაბალი სოციალური ფენისაა⁶, თუმცა ზოგჯერ მაღალი ფეოდალური წრის და თვით ბაგრატიონთა ოჯახის წევრებსაც არ ეთაკილებოდათ გადაწერა⁷. ივ. ჯავახიშვილის ამრით, უფრო ადრე (X-XII საუკუნეებში) არსებობდა გადამწერთა გაერთიანება-ამხანაგობები, შ. მესხიას მტკიცებით, XVII-XVIII საუკუნეებში თაბუნი ეწოდებოდა ერთი ხელობის მიმდევარ ადამიანთა ყოველგვარ გაერთიანებას⁸, მათ შორის გადამწერთა გაერთიანებასაც. ასევე იხმარებოდა ასნაფი და ამქარი. XVIII საუკუნეში გადაწერილი გულანის ანდერძ-მინაწერში აღნიშნავს ვიღაც მღვდელი საბა: „ესე წმიდამ პატიოსანი სრული გულანი გაგაკეთე შე და ჩემმა თაბუნმა“ (Q-1040).

დიდი მთევლობის ხელნაწერს ხშირად ორი-სამი და მეტი გადამწერი ადგენდა. გადამწერთა ამხანაგობას უფროსიც ჰყავდა, რომელიც აწესრიგებდა შრომის ორგანიზაციას. ასეთ უფროსს „მწერალთა ზედა მთავარი“

¹ ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1971, გვ. 116.
² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები, II, გვ. 82.
³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, თბ., 1963, გვ. 271.
⁴ М. Джанашилия, Описание рукописей Церковного музея, III, Тифлис, 1908, გვ. 61.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს). ტექსტები გაშოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 15.
² მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები..., გვ. 110.
³ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები..., გვ. 111-113.
⁴ ლ. შენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, I, თბ., 1962, გვ. 95.
⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 70-71.

ერქვა. მას უნდა გაენაწილებინა სამუშაო, გასამრჯელო, კონტროლი გაეწია გადანაწერის ხარისხზე. გადამწერთა ხელობა ხშირად მემკვიდრეობით გადადიოდა თაობიდან თაობაში. გადაწერაში დახელოვნებული რამდენიმე გვარია ცნობილი: ჯიბისძეთა, ჩიდანისძეთა, ბედისმწერლისძეილთა და სხვ.

4. ხელნაწერი ნიშნის შემგვარება. ეს პროცესი სხვადასხვაგვარ მუშაობას მოითხოვდა: ეტრატის ან ქაღალდის ფურცლებად დაჭრას, წერას თუ გადაწერას, შეკერვას, ყდაში ჩასმას, მხატვრულად შემკობას. ხელნაწერი წიგნის ღირსებას სხვადასხვა გარემოება აპირობებდა: შინაარსი, ხელი (კალიგრაფია), დანიშნულება (თავისთვის წერდა მწერალი თუ დამკვეთისათვის) და სხვ. ინდივიდუალურად მომუშავე გადამწერს შეეძლო ყველა სახის სამუშაო მარტოს შეესრულებინა. მაგრამ ეს ახანგრძლივებდა ხელნაწერი წიგნის დამზადებას. უფრო კი სამუშაოები განაწილებული იყო გადამწერთა ამხანაგობის (თაბუნის) წევრებს შორის, რომლებიც ვიწრო სპეციალიზაციას ფლობდნენ (გადამწერნი, მმოსველები, მკამშველები...).

ყოველგვარ ნაწერს, ორიგინალურს თუ ნათარგმნს, რომელიც საკუთარი ხელით იყო შესრულებული, ძველად ნუსხა ერქვა. ეს სიტყვა ძველად არსებითად აეკოგრაფის მნიშვნელობისა იყო: ის არაბულიდანაა შემოსული: ნუსხა უპირველესად თავდაპირველ ტექსტს ანუ დედანს ნიშნავს, შემდგომ გადანაწერსა და საერთოდ აეკოგრაფს. ამ ძირიდან ნუსხა გზნაება ნაწარმოები და მნუსხელი მიმღებობაც. გიორგი მთაწმიდელი ბასილი დიდის „ექესთა დღეთა“-ს ქართული თარგმანის ანდერძში ამბობს: „დაესრულა „ექესთა დღეთა“ წმიდისა ბასილისი. ვინცა სწერდეთ ნუსხასა ჩუენსა, ნუ ესრე სწერთ, ვითა ჩუენსა ნუსხასა... გარნა ესრეთ სწერეთ, ვითარცა ახლად აღეწერა წმიდასა ბასილის, რამეთუ ჭეშმარიტად დადაცათუ მწიკულევანი კელი ჩუენი ნუსხვიდა და თარგმანიდა, გარნა თუთ იგი იყო მნუსხელიცა და თარგმანიცა“.

მოგვიანებით დანუსხილი შავად ნაწერს (черновик-ს) ანუ „უკანადად ნაწერს“ აღნიშნავდა და უპირისპირდებოდა კაიხელად ნაწერს. XVI-XVII საუკუნეებიდან გადანაწერის მნიშვნელობით სპარსული სევადაც იხმარებოდა.

ამ ხელნაწერ ძეგლს, რომლიდანაც გადამწერი იწერდა ტექსტს, ძველად დედა ერქვა, მოგვიანებით (XVII-XVIII საუკუნიდან) კი – დედანი. გადამწერის უპირველესი მოვალეობა იყო, სასურველი ძეგლის კარგი დედანი ანუ „დედა მართალი“ მოეპოვებინა და არა „დედა მრუდი“. ერთი გადამწერი გულდაჯერებით ამბობს: „წიგნისა სიმართლისათჳს იჭუ ნუვის გაქუს, პირველ დედა მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა“-ო. მაგრამ მეორე გადამწერი ჩივის დედნის წვრილ ხელზე: „დიდნი ჭირნი ენახეთ უცთომელობისათჳს, დედა წურილი მეღვა წინ“-ო. სხვა გადამწერი იუწყება: „დედა გიორგი მთაწმიდელისა... მქონდა, მაგრამ ეზომ წურილად ნაწერი იყო, რომელ კაცისა თავისა თმასა ჰგვანდა“-ო.

საკადრისი, კარგი დედნის მოპოვებისა და მისი ავ-კარგის დასადგენად გაწეულ შრომას ძველად ჩხრეკა ერქვა, ხოლო თვით მწერალ-გადამწერს, რომელიც ახალი ხელნაწერის შექმნამდე დედნის ასეთ ძიება-შეფასებას

ეწეოდა, ჩხრეკალი (სათანადო ძირის სემანტიკური ცვლილება და პალეოგრაფიულ ტერმინად ქცევა გასაგებია: ჩხრეკა-ქექვა → ძიება → განსჯა-შეფასება ხელნაწერი დედნისა → გადაწერა ხელნაწერისა).

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, „ვინც წიგნსა კერავდა, „შემოსველის“ ანუ „მმოსველის“ სახელს ატარებდა. ყდის გამკეთებელს კი „მკამშავი“ ანუ „მკამშელი“ ეწოდებოდა“. მაგრამ თუ გავეთვალისწინებთ დასახელებულ სიტყვათა ეტიმოლოგიურ მნიშვნელობებს და ახალ მასალებს,¹ შემოსვა სიტყვათა ეტიმოლოგიურ მნიშვნელობებს და ახალ მასალებს,² შემოსვა ყდაში („სამოსში“) ჩასმას ერქვა, ხოლო კამშვა – ფურცლებ-რეგულების შეკერვას, აკინძვას. არ გამოირიცხება, რომ სომხური კამშოლ-ის (կամուլ) შეკერვას, აკინძვას, არ გამოირიცხება, რომ სომხური კამშოლ-ის (կամուլ) შესგავსად ქართული შემოსველი (მმოსველი) ხელნაწერის მკინძავიც ყოფილიყო და ყდაში ჩამსმელიც. ხოლო კამშვა ანუ აკინძვა, როგორც ყდაში ჩასმის უწინარესი პროცესი, ეტიმოლოგიურად, ალბათ, აღნიშნავდა ნაწერი ფურცლების ან რეგულების წიგნად ქცევას, დამზადებას. ამას ადასტურებს სინტაგმა ეტრატის კამშვა (ე.ი. ეტრატის დამზადება), რომელიც იხსენიება Ath. № 20 ხელნაწერში (ბლევკის აღწერილობით).

შემოსვა ტერმინი პირველად ნახმარი ჩანს 864 წლის სინური მრავალთავის იოვანე-მოსიმესეულ ანდერძში: „შეიმოსა მესამედ წმიდაჲ ესე წიგნი მრავალთავი ტყავითა ბროხისამთა სინა-წმიდას კელითა იოვანე ფრიად ცოდვილისა მოსიმესითა“³ აქ აშკარად შემოსვა ყდის გაკეთებას ნიშნავს, რადგან ლაპარაკია საქონლის ტყავით შემოსვაზე.

ხელნაწერები, განსაკუთრებით ბიბლიური, ხშირად მხატვრულად იყო გაფორმებული, მოხატული, ხელნაწერის მოხატვის პროცესს აღრე მოწერა, გამოწერა სიტყვები გამოხატავდა, ზოგჯერ შემკობაც. განსაკუთრებით შემკული იყო ოთხთავთა შემკული ხელნაწერები სატებითა და კამარებით. სატები ანუ სურათები არსებითად წმინდანებს, ანგელოზებს და მახარებლებს (მათე, მარკოზ, ლუკა, იოანე-ს) გამოსახავდნენ, ხოლო კამარები ოთხთავის საძიებლის „კანონთა“ დეკორატიულ შემკულობას ერქვა.⁴ რომ გასაგები საძიებლის „კანონთა“ მნიშვნელობა, მოკლედ აღვნიშნავთ: ოთხთავის ძველ იყოს „კანონების“ მნიშვნელობა, მოკლედ აღვნიშნავთ: ოთხთავის ძველ ქართულ ხელნაწერებში ამოებზე მოიპოვება ტექსტის დაყოფის ძველი ამონიოსისეული მაჩვენებლები, რომელიც სრულებით არ ემთხვევა გვიანდელ თავებსა და მუხლებს (მაგალითად, ამონიოსის დაყოფით მათეს სახარება 355 ნაწილად, სექციად იყოფა, ახალი დაყოფით კი – 28 თავად და 1067 მუხლად). ამონიოსის დაყოფის მაჩვენებლებთან მითითებულია ევსეების „კანონის“ მაჩვენებელიც, რომელიც აადვილებს სახარებათა მსგავსი ადგილების პოვნას. ევსეების „ათი კანონი“ წარმოადგენს ერთგვარ ცხრილ-ტაბულას, რომელშიც ნაჩვენებია შინაარსობრივად მსგავსი ადგილების მისათითებელი საძიებელი ამონიოსისეული დაყოფის მიხედვით. საყრდენად აღებულია

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 70-71.

² მმ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, გვ. 131-133.

³ სინური მრავალთავი 864 წლისა (ა. შანიძის რედაქციით), თბ., 1957, გვ. 282.

⁴ ე. მაჭავარიანი, ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შემკულობის აღმნიშვნელი ზოგიერთი ტერმინის შესახებ: პალეოგრაფიული ძიებანი, II, თბ., 1969, გვ. 109.

მათეს და ლუკას სახარებები და მათში მოთხრობილ ეპიზოდებს უკეთდება მისათითებელი მსგავს ადგილებზე სხვა სახარებებიდან. ეს „კანონები“ ჩაწერილია კამარებით შეკრულ ოსტაგურად შესრულებულ სვეტებში.¹

სატი (წმინდანთა, ანგელოზთა, მახარებელთა) შეიძლება ყოფილიყო არა მარტო ფერწერული, „წამლით დაწერილი“ ანუ საღებავით დასაბუთი, არამედ ჭედური და მინანქრისა.

კამარა (მდრ. *καμάρα*, „ცხი“) თავდაპირველად არქიტექტურული ტერმინი იყო და გამოხატავდა როგორც გუმბათს, გუმბათოვან გადახურვას, ასევე თაღს („*archa*“-ს). შეითვისა რა არქიტექტურული ღეგანების მოხაზულობა, X საუკუნიდან ქართულ ხელნაწერებში კამარა იქცა დეკორატიული ჩარჩოთი შემკულ სახარებათა საძიებლების (ეესების „10 კანონის“) აღმნიშვნელად. კამარების დამხატვლეს და მიგ მსგავს ადგილთა აღმნიშვნელ მისათითებელთა ჩამწერს კამარათ მწერალი ერქვა. ჯრუჭის პირველი ოთხთავის (H-1660) მოხატულობა შესრულებულია 940 წელს და მინაწერი გვაუწყებს: „ქრისტე, შეიწყალე ამათ კამარათა მწერალი თეოდორე“.

ჩვეულებრივ, ხელნაწერის დამხატვლის შემდგომ მოხატავდნენ ხელნაწერს, ხან კი უსახსრობის გამო დაგოვებული ფურცლები დაუხატველ-დაუსურათებელი რჩებოდა, მოგვიერ კი მახარებელთა გამოსახულება და კამარა-ჩარჩოები მოჰქონდათ და ჩართავდნენ ხელნაწერში. მაგალითად, 995 წლის ტბეთის ოთხთავის მომგებელ სამოელ ეპისკოპოსს ანდერძში აღნიშნული აქვს: „წიგნი ესე ოთხი თავი სახარებაჲ ვაოვე აღწერილი და შემეტბილი ყოვლითა განგებულებითა, ხოლო ნაკლულევან იყო სატთა და კამარათაგან და გულს-ვიდგინე დიდითა ხარკებითა და გამოვიხუენ ესე სატნი და კამარანი საბერძნეთით, ქალაქით დიდით სამეფოთ, და ჩაურთენ ამას წმიდასა სახარებასა“.

ხელნაწერის მხატვრულ შემკულობაში შემოდიოდა საშედაო ასოების საგანგებოდ, დახატულად, ორნამენტულად გამოყვანა, რაც მეტწილად სინგურიტ (წითელი მელნით) ან ოქრომელნითაც სრულდებოდა და, არსებითად, აბზაცების დასაწყისში კეთდებოდა. ასეთი დანიშნულებით ნახმარ ასოს ასომთავარი ერქვა. ალავერდის ოთხთავის (XI საუკ.) ანდერძში ნათქვამია: „შეცვირე ოთხთავი ერთი სრული და გამოკრებული ზანდუკითა და კამარითა. შიგან წმიდანი მახარებელნი ოქრომელნითა დაწერილნი და ყოველი ასომთავარი ოქრომელნითა დაწერილი“. აქ ორჯერ ნახმარი „ოქრომელნითა დაწერილი“ I შემთხვევაში ნიშნავს ოქრონარევი საღებავით დახატულს, II შემთხვევაში კი – ოქრონარევი მელნით დაწერილს. საშედაო ასოების ორნამენტულად გამოყვანას და ოქრონარევი საღებავით საგსურათის დამხატვლეს ოქროთ მწერალი ერქვა. XII საუკუნის განთქმული ვანის ოთხთავის (A-1335) ანდერძში ნათქვამია: „ოქროთი მოიწერა ესე წიგნი მიქელ ოქროთმწერლის კორესელის მიერ“.²

ყოველ კარგად შემკულ ხელნაწერს ძვირფასი ყდა ჰქონდა: ან ტყავგადაკრული ხისა, ან იშვიათად ძვირადღირებული ვერცხლით (უიშვიათესად – ოქროთი) მოჭედილი, რომელშიც ძვირფასი თელები იყო ჩასმული. მელქისედეკ კათალიკოსი თავის 1020 წლის სიგელში რამდენჯერმე აღნიშნავს, რომ საკათალიკოსო ტაძრისთვის შეწირული წიგნები იყო „გარე თვლითა და მარგალიტითა შემკობილი“, ან: „ვეცხლითა შეკამბული დილ-კილთა ვეცხლისათა“, ან კიდევ: „გარე ოქროს ხატითა მოჭედილნი და ცურითა მოჭედილნი“.³

5. ხელნაწერი წმინდის შასი. წიგნის გადაწერა მასალასთან ერთად დიდ ღრეს და გარჯას მოითხოვდა. რომელიმე წიგნის გადაწერისა და შეძენის მსურველს უნდა დაეკეთა (თუ თავად არ შეეძლო) პროფესიონალი გადამწერისათვის ასეთი სამუშაოს შესრულება და სათანადო ხარჯებიც უნდა გაეღო. ხელნაწერი წიგნისათვის ხარჯის გაღებას, მის შეძენას ძველად მოგება ერქვა, ხოლო თავად შემძენელს, შემსყიდველს კი – მომგებელი. 968 წელს გადაწერილ „იოვანე ოქროპირის ცხოვრების“ შემცველი ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია, რომ ხელნაწერის მომგებელი ყოფილა ფანასკერტელი ხუცესი მიქაელი: „მე მიქაელ ხუცესმან ფანასკერტელმა... გულს-ვიდგინე მოგებაჲ ამის წიგნისაჲ და დავაწერიე სულიერსა მშასა ჩემსა ივანე საფარველსა“.⁴

წიგნის გადაწერა რადგან პროფესია იყო, ის საარსებო წყარო იყო არა მარტო ერისკაცთათვის, არამედ ბერ-მონაზვნებისათვისაც. „ეპიფანე კვიპრელის ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ ლუკიანეს თავის აშენებულ მონასტერში ჰყავდა „ათნი ოდენ მონაზონნი, რომელნი იქმოდეს შრომით და წერდეს ესენი წიგნსა და თავისა თჳსისა საზრდელსა მისგან მოიწერვიდეს“.⁵ ამდენად, წიგნის გადაწერა უსასყიდლოდ ჩვეულებრივ არ ხდებოდა. ვისაც ხარჯის გაღება არ შეეძლო, ის იძულებული იყო, მისთვის სასურველი წიგნი თვითონვე გადაეწერა. ერთი ცუდი ხელით გადაწერილი სახარების ხელნაწერის (A-845) გადამწერი მკითხველთაგან შენდობას ითხოვს: უსახსრობის გამო ვერ გადავაწერინე პროფესიონალ მწერალს, და ჩემი ნაწერი კი შეუფერებელიაო: „შემინდევით... უცხად უმეცრად ჩხრევისათჳს, სსუაჲ ღონე არა მაქუნდა. საფასისაგან გლახაკად ვიყავ და უსასყიდლოდ არავინ დამიწერდა. და ღოცვა ყავთ ჩემ უბადრუკისათჳს“.⁶

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ძველად ხელნაწერ წიგნს კარგი ფასი ჰქონდა და გადამწერლობა შემოსავლიანი ხელობა იყო. ნიკორწმინდის XI საუკუნის პირველი მეოთხედის სიგელში ნათქვამია: ვიყიდე წიგნი პარაკლი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია... გვ. 77.

² შ. ტუმბურიძე, ქართული ხელნაწერების კვლევა, თბ., 1983, გვ. 182.

³ საკითხავი წიგნი ძველ ქართულ ენაში, II, გამოსცა ივ. იმნაიშვილმა, თბ., 1966, გვ. 94.

⁴ М. Джанашивили, Описание рукописей Церковного музея, Тифлис, 1908, გვ. 61 (N 845).

¹ კ. დანელია, ევთალეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები, თსუ-ს ძველი ქართული ენის კათ. შრომები, ტ. 20, თბ., 1977, გვ. 78-81.

² ე. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.

ტონი ა (ე.ი. ერთი) და მივეც ფასად ცხენისა ნახევარი.¹ ცხადია, წიგნის ფასს სხვადასხვა გარემოება განსაზღვრავდა: ტექსტის მოცულობა, მნიშვნელობა გადაშვრის ხელი, სამუშაო პირობები და სხვ. ამის კვალობაზე წიგნის ფასი განსხვავებული იყო. მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ ძველად წიგნი ძვირი იყო, ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, დაახლოებით 25-30 ღრამკანი (=წონით 4 გრ. თქროს ფულს) ჯდებოდა.² გიორგი მთაწმიდლის „იოვანე და ეფთვიმეს ცხოვრებაში“ მოთხრობილია, რომ ცნობილ მწიგნობარს („კელღვანებით მწერალი წიგნთა საღმრთოთაჲ“) თეოფანე სუცესს „უფროჲს ათას ხუთასისა ღრამკნისა უწერიან წიგნნი მონასტრისანი შინა და გარე“.³ ეს თანხა ცოტა როდია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამავე თხზულების ცნობით, კარვას მონასტერი ათანასესს „სამას ორმოც ღრამკანად“⁴ გაუყიდა. ე.ი. თეოფანე სუცესს მთელი სიცოცხლის მანძილზე ხელნაწერთა გადაწერით იმდენი თანხა გამოუმუშავებია, რომ მით ოთხი მონასტრის შეძენა შეიძლებოდა.

გადამწერს თავისი შრომის საფასური შეიძლებოდა მიეღო როგორც ფულადი სახით, ასევე ნატურითაც, ასევე გადამწერის პერიოდში ყოფილიყო მომგებლის საჭმელ-სასმელზე, ოთხთავის ტექსტის შემცველი ერთ-ერთი ხელნაწერის (A-281) ანდერძში ნათქვამი: „ორმა სახლმა დავაწერინეთ: მეჩათურმან და გავამელთა, ჩუენითა ალაფითა, კელფასითა და პურ-წყლითა და ყოველითა ჩუენითა საკმრითა“ (280r).

ხელნაწერები მზადდებოდა არა მარტო პირადი სარგებლობისათვის, არამედ მონასტრისათვის შესაწირავად. შეწირული ხელნაწერის თუ ხელნაწერთა სანაცვლოდ მონასტერი ზოგჯერ მომგებულ-შემწირველის სახელზე ალაპს აწესებდა. ასეთი შემწირველ-მომგებლები მეტწილად ბერები იყვნენ, თუმცა ერისკაცებიც სწირავდნენ ხელნაწერებს მონასტრებს.

பெரியகாட்டு

- ივ. ჯაფარიძე, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
 მზ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978.
 ელ. მაჩაბერიანი, ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შემკულობის აღმ-
 ნიშნული ზოგიერთი ტერმინის შესახებ: პალეოგრაფიული ძიებანი, II,
 თბ., 1969.
 მ. მუსხიშვილი, ხელოსნური წარმოებისა და შრომის ორგანიზაციის საკითხისათვის
 X-XII სს. ქართულ მონასტრებში: „მემკვიდრეობა“, ტ. I, თბ., 1949.
 თ. ხაშოშია, „ზოგად წერის“ შინაარსის გაგებისათვის: ქართული
 წყაროთმცოდნეობა, III, თბ., 1971.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 97.
²

³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, ტფ., 1907, გვ. 49.

³ ძველი ქართული აგეოგრაფიული ძეგლები, V. II (ილ. აბულაძის რედაქციით), თბ., 1967, გვ. 79.

၈၃- ၈၀.

1. სიტყვა „წიგნის“ მნიშვნელობანი. ძველ ქართულში სიტყვა „წიგნი“ მრავალმნიშვნელობიანი იყო, აღნიშნავდა ყოველგვარ ხელნაწერს მინაარსის, დანიშნულების, მოცულობის თუ საწერი მასალის განურჩევლად. ეს ლათინური წარმოშობის სიტყვა ქართულს ბერძნული ენის მეშვეობით აქვს შეთვისებული. ბერძნულში კი *τῆς* აღნიშნავდა ყოველგვარ გრაფიკულ ნიშანს, მათ შორის ასოსაც. „წიგნიც“ ამ უძველესი მნიშვნელობითაა ნახმარი პავლეს ეპისტოლეთა ძველ ვერსიებში და ბერძნული წყაროს *γράφειν*-ს ანუ ასოს გადმოსცემს: „ღმერთმან შემძლებელ გუყვანა ჩვენ მსახურებად ახლისა შჯულისა არა თუ წიგნითა, არამედ სულითა, რამეთუ წიგნმან მოაკუდინის, ხოლო სულმან აცხოვნის“ (II კორ., 3,6); „ხოლო აწ განთავისუფლებულ ვართ შჯულისა მისგან და მოვკუედიით, რომლითა-იგი შეპყრობილ ვიყვენით, რამათა ვჰმონებდეთ ჩვენ განახლებულითა სულითა და არა დაძულებულითა წიგნითა“ (პრომ., 7,6).

აქვე აღმნიშვნელი „წიგნი“ შემდგომ იძენს თვით ნაწერის მნიშვნელობას, როგორც პატარა მოცულობის ნაწერისა ანუ წერილისა (მნიშვნელობით უდრის ბერძ. ἑπιστολή-ს. ეს უკანაცხელი V ს.-დან ისესხა ქართულმა ბერძნულისაგან), ასევე დიდი მოცულობის ნაწერისა ანუ ხელნაწერი წიგნისა (მნიშვნელობით უდრის ბერძ. βιβλίον-ს). ძველი აღთქმის „გამოსლვათა“ წიგნის ძველ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „მოიღო წიგნი იგი შჯულისაჲ“ (გამოსლ., 24,7). აქ „წიგნი შჯულისაჲ“ გადმოსცემს ბერძნულ τὸ βιβλίον τῆς δαδαιწერᾶς სახელი შენი წიგნსა მას ცხოველთასა“. ქართული „წიგნი“ აქაც ბერძნულ βιβλίον-ს გადმოსცემს. წერილის მნიშვნელობით „წიგნი“ ჩვეულებრივ იხმარება როგორც სასულიერო, ასევე საერო ხასიათის ძეგლებში. საკმარისია მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან“ და „ეფესისკეაოსნიდან“: „და ვითარცა წარიკითხა წიგნი კურაპალატისაჲ, პატივით მოწერილი წოდებისაჲ, ნეტარმან მამამან და კაცთა მათგანცა, ცნა ყოველი“.

ბაგრატი კურაპალატმა საბა იშხნელის მოსახმობად „მსწრაფლ დაწერა წიგნი და წარაუღივნა კაცნი კეთილნი და პატივით უწოლა მას“ (იქვე, გვ.273), მაგრამ საბა არ მოვიდა. მაშინ ბაგრატიმ გრიგოლს მიჰმართა: „განუგებელად ვქმენ, რამეთუ წიგნი არა მიწერად გუჲ [=მიგაწერინე - კ.დ.] აწ ვითარ წეს არს, მიუწერე. და თუთ კუალად დაწერა წიგნი სხუაჲ და წიგნიჲა მამისა გრიგოლისი წარსცა“ (იქვე, გვ.274). „ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად ნახმარი „წიგნი“ მხოლოდ „წერილის“ მნიშვნელობისაა: „წიგნი წიგნსა

¹ ლიბმონ მესეხის ცხოვრება: კიმენი, I. 1918, გვ. 234.

² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1963, გვ. 261-262.

ეწეოდა, დედოფალი ოდეს შობდა“ (323,1); „გავგზავნე კაცი ხატაეთს და წიგნი ჩემ-მაგიერი“ (387,1); ან კიდევ: „წიგნი ნესტან-დარეჯანისა საყვარელსა თანა მთწერილი“ (490,0).

ნათარგმნ ძეგლებში „წიგნი“ საწერ მასალასაც (უფრო ჭილისას) გადმოცემს და ქარტა-ს სინონიმად გამოდის. მაგალითად, იერემიას წინასწარმეტყველების ძველ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „მთიდენ წიგნი სხუამ და დაწერეთ ყოველნი ესე სიტყუანი, მყოფნი ქარტასა შინა“ (იერ., 36,28). აქ „წიგნი“ ბერძნ. τὸ χαρτίον-ის და სომხ. խարիկ-ის ბაღღად არის ნახმარი, ასევე ნათარგმნ ძეგლებში „წიგნი“ იურიდიული დოკუმენტის, საბუთის ან კოდექსის შინაარსსაც გამოხატავს: „იხილა მეფემან კაცი, მდგომარმ მის წინაშე და კელთა მისთა აქუნდა წიგნი დაწერილი და იკითხვიდა მას შინა, და გარდაყარა ხუთი ოდენ ფურცელი და ამოიკითხა სახელი მეფისაჲ“¹. აქ ნახმარი წიგნი გადმოსცემს ბერძნული ტექსტის κἀνδικοῦ-ს.

მაშასადამე, ძველ ქართულში „წიგნი“ სიტყვით გამოიხატებოდა: 1. ასო, ნიშანი (γράμμα), 2. მცირე ან დიდი მოცულობის ნაწერი, წერილი (ἐπιστολή), 3. დიდი მოცულობის ხელნაწერი წიგნი (βιβλίον, βιβλίον), 4. რბილი საწერი მასალა, უფრო – ჭილი (χαρτίον), 5. საბუთების კრებული, კოდექსი (κἀνδικοῦ).

2. გრაგნილი, ფურცელი, კუში, რვეული. რბილი საწერი მასალა და მასზე აღბეჭდილი ტექსტი შეიძლება გადიდ-გამრავლებულიყო ორგვარად: ერთმანეთზე მიკერებული ან მიწებებული ფურცლების დახვევით ანუ გრაგნილი და ფურცლების შეკრება-აკინძვით. პირველი სახის საწერ ან დაწერილ მასალას გრაგნილი ერქვა, მეორეს სხვადასხვა ტერმინი გამოხატავდა: წიგნი, წერილი, ნუსხა, დედაჲ (=დედანი ხელნაწერი) და სხვ.

დიდი, გრძელი გრაგნილი რამდენიმე (ხუთ, ათ და მეტ) ერთმანეთზე გადაკერებულ ან მიწებებულ ფურცელს შეიცავდა. გრაგნილის შემადგენელ ფურცელს კეფი ერქვა. თუ ვირწმუნებთ ამ სიტყვის მომდინარეობას ბერძნული κέφι-დან, შესაძლოა თავდაპირველად ის თავს აღნიშნავდა, კერძოდ, გრაგნილზე ნაწერის ერთ თავს, შემდგომ კი – ერთ ფურცელს. ეს პალეოგრაფიული ტერმინი ბიბლიურ წიგნთა ძველ ქართულ თარგმანშია დადასტურებული და, ამდენად, ძველი ხმარებისაა. იერემიას წინასწარმეტყველების ქართულ ვერსიებში ნათქვამია: „აღმო-რამ-იკითხვის იუდა სამი კეფი ანუ ოთხი, მოკუეთდის მათ საჭრელითა მწიგნველისაჲთა“ (იერ., 36,23). ქართული ტექსტის კეფი გადმოსცემს ბერძნული და ლათინური წყაროების σελίς-ს და pagella (pagina)-ს, ე.ი. გრაგნილის ფურცელს.

აკინძული ხელნაწერი წიგნის ერთ შემადგენელ ნაწილს კეფის ნაცვლად ჩვეულებრივ ფურცელი გამოხატავდა, რომელიც დადასტურებულია X საუკუნისა და მის აქეთა ხელნაწერებში: „ფურცელსა მას წერილისასა ჰურიანი თარგმანებენ და ნაყოფსა მას სულისასა წარმართნი მოისტულნიან“;

„ესე თქემული წინაჲ მეორესა ფურცელსა შინა ჰპოვო და შემინდეთ და ლოცვა-ყავით“ (Sin. №6, 223r).

გრაგნილისა და ხელნაწერი წიგნის კაშლას, გადაფურცლას სხვადასხვა სიტყვები გადმოსცემდა, კერძოდ, გრაგნილისას – განყოფა, წიგნისას კი – განყოფაც და უფრო – გარდაყრა, გარდათუალვა და სხვა. ოთხთავის ძველ ქართულ თარგმანში სწერია: „მისცეს მას წიგნი ესაია წინასწარმეტყველისაჲ, აღდგა და განყო იგი კითხვად და პოვა ადგილი, რომელსა წერილ იყო“ (ლკ., 4,16-17). ქართული თარგმანის „განყო“ გადმოსცემს ბერძნული და ლათინური წყაროების ἀναπύσειν და explicare სიტყვებს, რომლებიც სწორედ გრაგნილის კაშლას გამოხატავენ.

„ლიმონარის“ ქართულ თარგმანში „გარდაყრა“ აშკარად გადაფურცლას გამოხატავს (ამასვე ადასტურებს მისი ფარდი ბერძნული ἀναπύσεις): „იხილა მეფემან კაცი, მდგომარმ მის წინაშე და კელთა მისთა აქუნდა წიგნი დაწერილი და იკითხვიდა მას შინა, და გარდაყრა ხუთი ოდენ ფურცელი და აღმოიკითხა სახელი მეფისაჲ“ (გვ.17). ხოლო „მამათა სწავლანის“ ქართული თარგმანის ძველ ხელნაწერში ვკითხულობთ: „ნუ ისწავრა ფურცელთა გარდაყრასა და გარდათუალვასა ოდენ, არამედ უკუქეთუ ჰპოვო რომელიმე სიტყუათაგანი და ვერ გულისკმა-ჰყო, ნუ გეონინ მეორედ და შესამედ და უფროჲს მისა ქიევად და კუალად წარკითხვად“ (გვ.21). აქაც „განდაყრას“ შეესატყვისება ბერძნული ἀναπύσειν, ხოლო „ფურცელს“ – φύλλον.

ხელნაწერი წიგნი რვეულებისაგან იკინძებოდა რვეული, რომელიც რვა ძირისგანაა ნაწარმოები, რვა ფურცელს ანუ 16 გვერდს შეიცავდა. ხელნაწერი წიგნის დაგვერდვა (პაგინაცია) ჩვეულებრივ გვერდობრივი კი არ იყო, არამედ რვეულებრივი: თითოეული რვეულის პირველი გვერდის (ზოგჯერ ბოლო, მე-16 გვერდზე) აშიამე (უფრო ზედაზე) აღინიშნებოდა რიცხვითი (ასოებით გამოხატული) სათვალავი.

რვეული X საუკუნისა და მის აქეთა ხელნაწერებში მოიხსენიება. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით, „რვეული ბევრგან გვხვდება. სინას მთის განთქმულ გადამწერს იოანესაც თავის 984 წ. წერილში ნათქვამი აქვს: თქვენი შემოკვეთილი წიგნის გადაწერის დროს „რვეულნი, რომელ დარჩის, საკითხავებად დაგწერე“-ო (სინას მთის ხელნაწერი). ონანა მდივანს თავის დაწერილ ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის შესახებ აღნიშნული აქვს: „დავსწერე დღეში რვეული ერთი“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис., I, გვ.520-27). „ვეფხისტყაოსნის“ 1646 წ. ხელნაწერის ანდერძშიც ნათქვამია: „ესე წიგნი ოცდაცხრა რვეული არის“ (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, გვ. 570)²; ჯერის მონასტრის №77 ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია: მე სულითა საწყალობელი... გიორგი

¹ მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები..., გვ. 56.

² მ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57. ოლონდ შველერის ვარაუდის საწინააღმდეგოდ, დასახელებულ ადგილას „ქიევა“ უნდა გამოხატავდეს არა ფურცლის გადაშლას, არამედ „მიბრუნებას“, „საკითხავად კვლავ მიქიევას“.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 62.

¹ იოანე მოსხი, ლიმონარი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1960, გვ. 17.

მ. სურგულაძის ცნობით, „კერძო“ გრაგნილის გვერდსაჲ აღნიშნავს: „და
დამესა შინა ერთსა განვიდა გარე წმიდამ იგი ბერი სენაკით თუხით და იხ-
ილნა ანგელოზნი ბეცით გარდამოსულნი, და ერთისა მათგანისა კელთა
ჯომარი დიდი, დაწერილი ორ კერძოთჲჲ“.² აქ ნახსენები ჯომარი ბერ-
ძნული ძმის („ნაკვეთი“) სიგევის კნინობითი τομαριον-ისგან მომდი-
ნარეობს³ და აღნიშნავს გრაგნილს ან გრაგნილის ერთ კეფს (ფურცელს).

ქართულში კატაბატონ-ისგან პაპოლოგიით კატატონ, ხოლო შემდგომ ასიმილაციით კაპატონ-ი წარმომდგარა, ხოლო საშუალო ქართულში კაპატონ-ს დისიმილაციური გამჟღერებით კატატონ-ი მოუყია. კაპატონ ფორმა კაპი-ტონ-ის. სახით დამოწმებულია ეფრემ მცირის ერთ-ერთ შეისწავე-კომენტარში: „შეისწავე ყოველივე, რამცა იმერსა კაპიტონსა წერილ არს, ვიდრე დასრულებამდე ამის თავისა, ვინცა იკითხვიდეთ ანუ სწერდეთ“ (A-

³ ილ. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი; თსუ-ს შრომები, ტ. XXXIX, 1950.

24, 50r). აქ აშკარად „იმერსა კაპიტონსა წერილ არს“ ნიშნავს: რაც იქეთა (ე.ი. მომდევნო) გვერდზე არის დაწერილი.¹

სულხან-საბას აღნიშნული აქვს, რომ „ფურცლის ცალსა პირსა კაბადონი, ხოლო ნახევარსა კაბადონისას გვერდი“ ეწოდებაო. მაშასადამე, გვერდი ფურცლის ერთი მხარის, გვერდის ნახევარი ანუ ნაწერის სვეტია (შეუღებლად უფრო მიღებული იყო ორ სვეტად წერა: სვეტებს შუა ასწვრივ სწორ ზოლად გოვებდნენ დაუწერელ ადგილს).

ფურცლის ერთ მხარეზე ანუ გვერდზე ძირითადი ტექსტი შუა ნაწილში იწერებოდა და ოთხივე მხარეს საკმაო სიგანის დაუწერელი არე იყო დატოვებული, რომელსაც კიდე (კიდეური), არშია (აშია) და პატივი ეწოდებოდა. გვიან კი – სხოლით-ც. ხოლო თვით ძირითადი ტექსტი, რომელიც გვერდს ავსებდა, საშუალო ქართულში მკადრ-ით გამოიხატებოდა (ძველ ქართულში ამ სიტყვას არსებითად შემკვიდრის მნიშვნელობა ჰქონდა): „ყოველთა გვერდრები აღმომკითხელთა წმიდისა ამის წიგნისათა, რამთა კეთილად განარჩილთ სხოლითნი და არასხოლითნი, რომელ არიან დანაშთენნი მკადრისანი, რომელიცა თინებითა ჩემითა მიქმნიეს, არამედ კაცობრივმან უძლურებამან და ადგილსა ეგვეთარსა ვერმიწიფებამან, უფროვე ცოდვილსა ძალითმან სიმრუმემან მაქნია ესრეთ, და ნაკლულყოფილი იგი, მკადრისა თანადვე არშიათა ზედა, გინა კიდეურთა, იძიეთ მოწერილად ზედასაჩინოებითა სამის წერტილისა წითლურისათა და განწესებულსა ადგილსავე თანა აღმოიკითხეთ“ (Q 50, XVIII საუკ., 105v-106r).

უფრემ მცირე (XI საუკ.) იოანე დამასკელის „გარდამოცემის“ თარგმანისთვის წამძღვარებულ შესავალში აშის მნიშვნელობით კიდე-სა და პატივ-ს ხმარობს და მეცნიერისათვის ჩვეული მკაფიოებით აცხადებს: „ყოველსა თარგმანსა უკმს შემატება სიტყვასა რეცა განმაცხადებულად ძალისა. ხოლო მე, ვითარცა ყოველთა უნარჩევსა, მიზეზი იგი და შემდგომად ღმრთისა მოცემული იგი ჩემდა თარგმანობისა ბერი ჩუენი ამას მიბრძანებდის, რამთა წმიდისა სიტყუა მარტივად და შეუზავებლად და შეუხებლად ვსთარგმნო, და უკუეთუ რამე ძალისა განმაცხადებელი უკმდეს ჩუენსა ენასა, იგი კიდესა ზედა ადგილ-ადგილ და შესავალსა შინა, თავსა წიგნისასა, დაწერო. ამისთესცა ყოვლად უჯერო არს ვისგანმე კიდესა წარწერილისასა მის თარგმანისა შიგან გარევიტ დაწერაჲ, არამედ კიდესა წარწერაჲ, ვითარცა ვისწავლეთ ჩუენ ესე ოთხასოცთა მათგან წიგნთა თეოდორე პაგრიარქისა მიერ სუმეონწმიდას შეწირულთა, რომელთა შინა არარაჲ პრთავს საგალობელი, თუნიერ ყოველნივე საკითხავნი არიან გარეშენი და საეკლესიონი და საჭიროსა [=საძნელო – კ.დ.] სიტყვსა თარგმანი პატივთა ზედა წიგნისათა უწერია. ხოლო შეისწავენი და განსაზღვრებაჲ განწინებითურთ და სამეცნიეროჲ ესე არაოდეს ამას წიგნსა, არამედ ყოველთავე წიგნთა ბერძულთა უწერიან კიდესა, რამთა, რაჟამს სამეცნიეროსა რასამე სიტყუასა ეძიებდეს ვინმე, ადვილად პოვოს და არა უკმდეს მიმყოფრებული ჟამი ანუ ყოვლისავე გარდაკითხვაჲ“ (A-24, 3r). მართალია,

აქ ნახმარი პატივი თითქო შემოკლებულად დაწერილი სიტყვის ნიშნის, ქარაგმის მნიშვნელობას იგუებს, როგორც ამას ფიქრობდა იე. ჯავახიშვილი,² მაგრამ ვანის ოთხთავის ანდერძში ნახმარმა შემთხვევამ გაარკვია, რომ პატივს კიდეც, კერძოდ, გვერდის ზედა და ქვედა ამის მნიშვნელობა ჰქონია:³ „აწ ვინცა სწერდეთ, ვითა აქა ჰპოო, ეგრე დაწერეთ წერტილითა და პატივთა ზედა მეორითა სიტყვთა, რომელ ანდერძი, ვითა აქა სწერია, ესრე პოვნოლ არს ნუსხასა“ (A-1335, 266).

ხელნაწერი წიგნის ერთ მთლიან ზომას გადმოსცემდა „ნაკუეთი“, რომელიც შეიძლებოდა ყოფილიყო მცირე ან დიდი (სრული). ეს „ნაკუეთი“ სემანტიკური ფარდია ბერძნული წარმოშობის ტომისა (τόμος „ნაჭერი“, „ნაკუეთი“): „ესე მცირე ნაკუეთი სისუბუქისათჳს შევექმენ, ნუთუ ვინ უდაბნოს იკმაროს. და თუ ვინ წაუღოს, ვისცა მოგზადეს, ღმერთმან გარწმუნოს, ჩემდავე მოაქციეთ“ (Sin. № 21);⁴ „ლოცვა ყავთ, შეცთომილსა გაბრიელს, ქრისტე, შეუწღვე. აჲჲ. ვაჲჲ. დატევებაჲ ამით გალობათა მებრალეების, დედაჲ წრულად ჩასხმული იყო და სრული ნაკუეთი მას ზედა ექმენ“ (Sin. № 17).

ვეთაღეს სტიქომეგრიამში თხზულების ნაკუეთის, ტომის მნიშვნელობით ნახმარია ბერძნულიდან შემოსული ტომარ-ი (τομαριον კნინობითი ფორმაა τόμος სიტყვისა, რომელიც თავიდან პაპირუსის ან ეტრაგის ნაჭერს, ნაკუეთს აღნიშნავდა, შემდგომ – ხელნაწერი წიგნის ნაწილს ან თვით წიგნს): „ხოლო ევსები შემდგომად ჟამთა ჭეშმარიტად გამოიკითხა და მაუწყა ჩუენ და მეორესა მას ტომარსა საეკლესიოისა უწყებასა ამისი მარტურობაჲ ავსენა“ (14,1). აქ ლაპარაკია ევსები კესარიელის 10-ტომიან „საეკლესიო ისტორიაზე“ (Εκκλησιαστική Ιστορία), რომლის მეორე ტომში ანუ ტომარში (ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ) მოთხრობილია ნერონ კეისრის მიერ პავლეს წამების ამბავი.

წიგნის ან თხზულების დასაწყის ნაწილს თავი ერქვა და ის უპირისპირდებოდა, როგორც ეს დღესაცაა, ბოლოს ანუ დასასრულ ნაწილს, მაგრამ „თავი“ თხზულების სხვადასხვა ნაწილსაც გამოხატავდა, როგორც ეს დღესაა: ვეთაღეს „სტიქომეგრიამში“ თავი თხზულების ნაწილსაც გამოხატავს და გადმოსცემს ბერძნ. κεφάλαιον-ს და ასევე თემატურად გაერთიანებულ ნაწარმოებთაგან ერთ-ერთ მათგანს, თვით თხზულებას, კერძოდ, ეპისტოლეს (ეფარდება ბერძნულ ἐπιστολή-ს) „რომელი-იგი მელანითა არს რიცხჳ, რაოდენ არს თავები, მას ხოლო აუწყებს“ (18,1); „დაწერა პრომელთა მიმართ თავსა სწავლაჲ ქრისტეს მიმართ და უფროდსა ბუნებისათაგან გულის სიტყუათა გამოჩინებითა“ (9,3).

ეფთვიმე ათონელის ანდერძშიც დღევანდელი მნიშვნელობითაა ნახმარი „თავი“: „...მე გლახაკმან ეფთვიმე ვთარგმნე ესე, რომელნი სწერდეთ, ვითარცა აქა ჰპოთ, ეგრე დაწერეთ, და თავნი, ვითარცა აქა იყვნენ, ეგრე

¹ იე. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 138.

² თ. საფომიძე, გერმინი „პატივის“ გამო ქართულ პალეოგრაფიაში: „მიმოხილველი“, III, თბ., 1953, გვ. 225.

³ იე. ჯავახიშვილი, სინის შთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947, გვ. 44.

⁴ იქვე, გვ. 39.

¹ კ. დანელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88.

დასხენით. რამეთუ მე ვითარცა მიპოვნიან, ეგრეთ დამისხმან ყოველნი წითლითა¹. თხზულების თავთა დასახელება (სათაურები) ტექსტის თავში ან ბოლოშიც მეორედებოდა ერთობლივ. დღევანდელი სარჩევის მსგავსად. ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით იხმარებოდა თავდგმულობა და ზანდუკი. XVIII საუკუნის A-414 ხელნაწერს ბოლოში ერთვის შიგ შემაჯავლი თხზულების თავთა დასათაურებანი, „სარჩევი“, რომელსაც ასეთი აღნიშვნა აქვს: „თავდგმულობა ამის წიგნისა არს ესე“ (193). გიორგი მცირე (ხუცეს-მონაზონი) „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრებაში“ ამბობს, რომ თუ ვინმეს უნდა გაიგოს წიგნის შინაარსი და მნიშვნელობა („ძალი“) ან მასში „რაჲ სწერია, ამის წიგნისა ბოლოს პოოს... განმარტებულად [=ერცლად – კ.დ.] თითოეულისა წიგნისა ზანდუკი და ანდერძი... რომელი წმიდამან ბერმან იოანე პატრიკოფილმან აღწერა, რაჲამს-იგი თავისა თვისისათჳს გარდაიწერნა წმიდანი ესე წიგნნი“².

ზანდუკი, როგორც აღვნიშნეთ, იგივე ბერძ. *σύνταξις* ანუ „წითელი მელანია“ და ამ მნიშვნელობით ეს სიტყვა X საუკუნის ხელნაწერებშია და-დასტურებული. შემოდასახელებულ XI საუკუნის ტექსტში კი ეგვევ სიტყვა „სარჩევი“ აღნიშნავს, რომ გასაგები გახდეს ამ სიტყვის მნიშვნელობათა ასეთი ცვლა, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ წითელი მელნი ანუ ზანდუკით იწერებოდა სათაურები და ამ სათაურთა კრებულის ანუ სარჩევის დასაწყისი ასოები (ან თვით სარჩევი მთლიანად), რადგან „სარჩევი“ დომინირებდა წითელი მელანი ანუ ზანდუკი, თვით მელნის სახეობის სახელწოდება მეტაფორულად გადატანილ იქნა ამ მელნით შესრულებულ „სარჩევზე“.

ხელნაწერ წიგნს ან მასში შემაჯავლ თხზულებას შეიძლებოდა წამძღვარებოდა წინასიტყვაობა, რომელშიც რაიმე ცნობა იქნებოდა ასეთი წიგნის ან თხზულების შექმნასა ან თარგმანთან დაკავშირებით. მას „შესავალი“ ან „თავი წიგნისაჲ“ ერქვა. ორივე ეს ტერმინი ნახმარი აქვს ეფრემ მცირეს „გარდამოცემის“ თარგმანისათვის წამძღვარებულ ცნობილ შესავალში: „უკუეთუ რამჲე ძალისა განმცხადებელი უკმდეს ჩუენსა ენასა, იგი კიდესა ბედა ადგილ-ადგილ და შესავალსა შინა, თავსა წიგნისასა, დაეწერო“ (A-24, 3r). ნაწერის ერთ ხაზს, ერთ რიგს ძველად სტიქონი ერქვა. ეს სიტყვა ქართულს უსესხებია ბერძნული ენისაგან, სადაც *στίχων* გადმოსცემს მწკრივს, რიგს (უფრო საღვესო სტრიქონს), კერძოდ, ნაწერის ერთ მწკრივს. როგორც პალეოგრაფიული ტერმინი X საუკუნის ხელნაწერებში (S-407, S-II38) არის გამოყენებული. ამავე ხელნაწერებში სტიქონის სინონიმად მუკლი არის ნახმარი: „განვყავ საკითხავები და გამოვწერგე კარგად-კარგად ყოველივე სამოციქულოა წიგნი ჭეშმარიტად ერგასის-ერგასისად სტიქონად და თავები

თითოეულისა საკითხავისაჲ თანა დაუწერე და მას შინა რაოდენნი წამებანი ითქუნეს და მერმე კუალად რაოდენ მუკლად-მუკლად არს“ (17, 17).

ევთალე გვაუწყებს, თუ თითოეული ეპისტოლე რამდენ საკითხავად (მონაკვეთად), საკითხავი – რამდენ თავად, თავი – რამდენ მუკლად იყოფა და რამდენ წამებას ანუ ციკლს შეიცავს, მაგალითად, „პრომელთა მიმართ ეპისტოლესა; საკითხავი ე, თავები ით, წამებანი მმ, მუკლი მკ“ (18,2).¹ აქ „მუკლი“ ბერძნ. *στίχων*-ს გადმოსცემს.

მაგრამ „მუკლი“ ამავე „სტიქომეტრიაში“ ნაწერის გარკვეულ მონაკვეთს, სექციას ანუ, დღევანდელი გაგებით, მუხლსაც გამოსატყვის, მაგალითად, პრომელთა მიმართ ეპისტოლე. ევთალესეული დაყოფით, შეიცავს 19 თავს და ლმ (ე.ი. 37) მუკლს, კორინთელთა მიმართ ეპისტოლე – 9 თავსა და ლვ (ე.ი. 36) მუკლს და ა.შ. ცხადია, ტექსტის ვითარების მიხედვით რომაელთა მიმართ ეპისტოლე 37 სტრიქონს არ შეიძლება შეიცავდეს, ის 37 სექცია-მუხლს შეიცავს. სტიქონი გამოყენებული აქვს ეფრემ მცირესაც სამოციქულოს მისეული რედაქციის შესავალში, სადაც აღნიშნავს, რომ გიორგისეული რედაქციის ტექსტისათვის თარგმანება-კომენტარების შედგენისას მას ბოგჯერ ცვლილებების შეტანა უხდებოდა თვით კანონიკურ ტექსტში, როგორც ამას მითითებდა ბერძნული წყაროების გათვალისწინება და მხოლოდ „მაშინდა ძლით მოუპოი ქართული შემსგავსებული [=შესაფერისი, ექვივალენტი – კ.დ.] სიტყუაჲ და ესევითარნი სიტყუანი სადაცა შემოცვალე ბიან, კიდესა სტიქონისასა იოგაჲ დამისუამს და შინა, სიტყუასა წინამთ, ესე, ვითარმედ: უსაკუთრესი, ესრეთ“².

მოგვიანებით (უფრო XVIII საუკუნესა და მის აქეთ) სტიქონი ტრიქონ ფორმას ღებულობს. 1726 წლის ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია: აქა-იქ „ტრიქონი მოფხევილი და მეორედ გაკეთებული არის... მრავალგზის მოფხევილი ტრიქონი ამისთჳს მოვიდა, რომ მას უკან გავაკეთე“ (ე. თაყაიშვილი, *Описание...* I, გვ. 527). სულხან-საბასაც შეტანილი აქვს ეს ფორმა თავის ლექსიკონში: „ტრიქონი წერილთ ნაწერთ რიგი“. უნდა ვიფიქროთ, რომ რ ტრიქონ ფორმაში ს ბგერინაცვალა (ისტორიულად ანლაუტის ს თანხმოვნის წინა პოზიციისა რ-თი შეიცვალა საშუაღსა და ახალ ქართულში: სძე → რძე, სჯული → რჯული, სძალი → რძალი...) და შემდგომ გადასმულია (სტიქონი → რტიქონი → ტრიქონი). ხოლო ახალი ქართულის სტრიქონი მიღებული უნდა იყოს ორივე ფორმის კონტამინაციით: სტიქონი+ტრიქონი.

ტექსტში შეიძლებოდა ყოფილიყო ციკლაგა სხვა თხზულებიდან, რომელსაც ძველად წამება ერქვა და სემანტიკურ ფარდს წარმოადგენდა ბერძ. *μεινόμενα*-სი. ევთალეს „სტიქომეტრიაში“ ნათქვამია: „ყოველნი ეპისტოლენი აღმოვიკითხენ პავლე მოციქულისანი და გამოვარჩიენ მიერ ყოველთა წამებათა სიტყუანი“ (20,1); „საღმრთოთა წამებათა კეთილად გამოჩინებისა პოვნაჲ ხუროდ გამოვითქუთ და თავად-თავად განვაგეთ“ (10,3); „ყოვლად პავლსს

¹ ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა, I, გვ. 130; მ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64.

² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები..., II, თბ., 1962.

³ ილ. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი ..., გვ. 79; კ. დანელია, ევთალეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები..., გვ. 141; 144.

¹ კ. დანელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

² საქმე მოციქულთა, გამოსცა ილ. აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1950, გვ. 229.

სამოციქულოთა: საკითხავნი ლა, თავნი რმზ, წამებანი რმკ, მუკლი ჰმლქ“ (18,16).¹

ნაწერი სტრიქონები ძველ ხელნაწერებში ისეა გამოყვანილი, რომ თითქოს სწორ ხაზებს შორის იყოს ჩაწერილი. ზოგ ეგრაგსა და ქაღალდს მართლაც ეტყობა ასეთი ხაზები, რომლებიც უსაღებავოდ წვეტიანი ძელის იარაღის (სახაზავის) დაჭერით არის გამოყვანილი. ნაწერის ასეთ ხაზს კას-შათი ერქვა. ერთი გვიანდელი ხელნაწერის გადამწერი ჩივის, რომ „არასწორითა კასშათითა ვპწერენ კაბადონნი ამისნი არაქონებისათჳს სახაზავისა“ (თ. ჟორდანიას, Опис. I, გვ. 294).

ლიტერატურა

- ივ. ჩავეხიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949.
ილ. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი: თსუ-ს შრ., ტ. XXXIX, 1950 (II გამოცემა: ილ. აბულაძე, შრომები, II, თბ., 1976).
მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978.
კ. ღანელია, ევთალეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები: თსუ-ს ძვ. ქართ. ენის კათედრის შრომები, ტ. 20, 1977.
მ. ხაშოშია, ტერმინი „პატივის“ გამო ქართულ პალეოგრაფიაში: „მიმომხილველი“, III, თბ., 1953.

¹ კ. ღანელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111; 102; 107.

თავი XI

დაქარაგმება ძველი ქართულის წერილობით ძეგლებში

ძველად ხელნაწერი წიგნი ძვირად ფასობდა, რადგან მის შესაქმნელად საჭირო იყო არა მარტო ძნელად საშოვნი და ფრიად ღირებული საწერი მასალა, არამედ სანგრძლივი და მომჭანცველი შრომაც. ამიტომაც მწერლები და გადამწერები ხშირად სახმარი სიტყვების შემოკლებით წერას მიმართავდნენ, რათა დაემოგათ საწერი მასალა და ღრო და საერთოდ შეეძლებოდათ ფრიად გარჯითი წერითი პროცესი. შემოკლებულად დაწერილ სიტყვას ზემოდან უკეთებდნენ გარკვეულ ნიშანს, რომელსაც ძველ ქართულში ქარაგმას ეძახდნენ. ეს ნიშანი მკითხველს ორიენტირებას აძლევდა, რომ ასეთი ნიშნის ქვეშ შემოკლებულად დაწერილი სიტყვა კითხვისას სრულად უნდა გამოთქმულიყო.

1. საპითხის შესწავლის ისტორიიდან. პალეოგრაფიული ტერმინი ქარაგმა პირველად ნახმარია 978-988 წლების ქართულ ხელნაწერში (S-425), რომელიც შეიცავს ცნობილი ჰიმნოგრაფის მიქაელ მოდრეკილის მიერ შედგენილ საგალობელთა კრებულს, „იადგარს“. ამ ხელნაწერს ძლისპირების ბოლოს ერთვის მიქაელ მოდრეკილის ანდერძი, სადაც გამოყენებულია „ქარაგმა“ სიტყვა: „მე, გლახაკმან მიქაელ მოდრეკილმან, ძმისწულმან ღმერთშემოსილისა მამისა დავითისმან, ვილუაწე და ყოვლით კერძო შრომაჲ ვაჩუენე უმეშთაჲს ძალისა ჩემისა და ფრიადითა ხარკებითა და გულსმოდგინეთ ძიებითა შევკრიბენ ძლისპირნი ესე ყოვლით კერძოვე, რომელნი ვპოვენ ენითა ქართველთაჲთა მეხურნი ბერძულნი და ქართულნი და სრულნი ყოვლითა განგებითა დაწვერენ წმიდასა ამას შინა წიგნსა ყოვლითა განმარტებითა და ჭეშმარიტებითა. და ესრით განვაწესე თავით თჳსით და უმჯობეს ყყავ უმეტრებითა სიგლახაკისა ჩემისაჲთა, რამეთუ ყოვლისა კმასა პირველ „უფალო, ღაღაღ-ყავისა“ ძლისპირნი დაწვერენ და შემდგომად – გალობათანი, თუნიერ ქარაგმითა. და ყოვლითურთ სრულ იქმნა მუშაკობაჲ ესე საღმრთოჲ ძალითა და შეწევნითა დიდად სახიერისა მხოლოდსა ღმრთისაჲთა, რომელი კურთხეულ არს აწ და მერმეთა მათ საუკუნეთა. ამენ“.¹

ქარაგმა ტერმინი ძველ საქართველოში მაინცდამაინც გავრცელებული არ ყოფილა, რადგან, ც. ჭანკიევის ცნობით, სულხან-საბამდე სხვა ხელნაწერებში ნახმარი არა ჩანს.² საბასთან კი ამ სიტყვას განზოგადებული მნიშვნელობა აქვს და მით აღნიშნულია ყველა პროსოდიული ნიშანი, რომ-

¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა N კოლექციისა, I, თბ., 1949, გვ. 544.

² ც. ჭანკიევი, დაქარაგმების წესები ძველ ქართულ ხელნაწერებში (V-X სს.): საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის კრებული „პალეოგრაფიული ძეგლები“, I, თბ., 1965, გვ. 58.

ლებიც კი სიტყვას ზევით დაესმის, იქნება ის აპოსტროფის, მახვილის, აქცენტის, ხმოვნის სიგრძე-სიმოკლის, ასონაკლებობის თუ სხვა რამის აღმნიშვნელი. საბა თავისი ქართული ლექსიკონის შესავალში წერს: „არიან ქარაგმანიცა ათნი, რომელსა ქართულად ეწოდების განწილვა, ხოლო ელ-ლენებრ პროსოდიანი. ამათ მიერ ჯერ-არს ღრმათა წერილთა კითხვანი უცთუნელად“.¹

აღსანიშნავია, რომ საბა ტექსტის ყველა წასაკითხი (სიმბოლური) ნიშნის შოგად სახელს ქარაგმას არც ქართულად თვლის და არც ბერძნულად (თუმცა ბერძნული კია). მისი აზრით, ბერძნული პროსოდიის ქართული ფარდი ტერმინია განწილვა. მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ საბა პროსოდიული ნიშნების სახელდებათა და მნიშვნელობათა მოცემისას სარგებლობდა არა მარტო ი. პეტრიწის შრომით „განმარტებაჲ პროკლესთჳს დიადოსოსის და პლატონურისა ფილოსოფიისათჳს“.² არამედ სხვა წყაროთიც, რომელშიც პროსოდიის მნიშვნელობით ქარაგმა იყო ნახმარი. თორემ საბამ კარგად იცის ძველ ქართულში ხმარებული ქარაგმის კონკრეტული მნიშვნელობა და მისი განმარტება ქ ასოს რიგში სწორად აქვს მოიყვანილი: „ქარაგმა – ასონაკლების ნიშანი“.³ ამიტომევა, რომ საბას ლექსიკონში შესულ შემოკლებით დაწერილ 50-მდე ფორმას ყველას ახლავს მითითება, თუ როგორ წაიკითხება სრულად, და ყველასთან მითითებაა: „ქარაგმით“, ან „ქარაგმით ითქმის“. მაგ., „თ-ი – ქარაგმით უფალი“; „ქ-ა – ქარაგმით ქამსა“; „რ-ქ – ქარაგმით ითქმის რამეთუ“; „რ-ა – რათა ქარაგმით“; „რ-ი – ქარაგმით რომელი ითქმის“; „ღ-ი – ქარაგმით ითქმის ღმერთი“; „ღ-ნ – ქარაგმით ღმერთ-მან“ და სხვ. სხვა წყაროთი სარგებლობის გამოა, რომ საბა არ ახსენებს ბერძნ. პროსოდიის (Προσῳδία, ἡ) უარდ პეტრიწისეულ მძღუარს (მოსაღონელი იყო: წინა-მძღუარი, მაგრამ საზოგადო მნიშვნელობის სხვა სიტყვაში აირეოდა). პეტრიწით, „მძღუარნი, განიყოფიან ანუ მახულად, რომელ არს თქსია, ანუ და – მძიმედ, რომელ არს ვარიამ, ანუ და – ვარუ-მომრთხმელად, რომელ არს პერისპომენონი, ანუ და – დასია, რომელ არს წყნარად წარსაღლედი სიტყვსა, ანუ და – ფსილი, რომელ არს წელი, ანუ – უკუსაქციველი, რომელ არს ტროფოს, ანუ თუ და – შემკრველი, რომელ არს ქეცევა გამოწყლი“.⁴ ხელნაწერთა ამოაზე ამ განმარტების გასწვრივ აღნიშნულია: „პროსოდიანი ათნი: თქსია, ვარიამ, პერისპომენი, მაკრა, ვრაქია, და-ნია (= დასია, შდრ. διαεία, ἡ, spiritus asper), ფსილი, აპოსტროფოს, უფენ, ჯო-ლიასტოლი“.⁵ ყველა ეს ტერმინი, რომელიც ბერძნულია, სათანადო განმარტებით შესულია თავ-თავის ადგილას საბას ლექსიკონში. საბასეული განმარტება ზოგჯერ სხვაობს პეტრიწისეულისაგან. საგულისხმოა, რომ

პეტრიწთან განუმარტავად მოყვანილ ვრაქია და მაკრა ტერმინებს საბა ასე განმარტავს: „ვრაქია ქარაგმაჲ ამგუარი .-. სადა ესე ჯდეს სიტყუასა თანა, მცირედ ნაკლებია“; „მაკრა ქარაგმაჲ .-. სადა ეს უჯდეს, სიტყუას ასო აკ-ლია“.⁶ ვრაქიის, განსაკუთრებით კი მაკრა ტერმინის განმარტება თითქმის ძალიან ახლოსაა ქარაგმის მნიშვნელობასთან. ამიტომაც ფიქრობენ, რომ მაკრა და ქარაგმა საბასთვის სინონიმებია და ორივე ასო-კლების ნიშანს აღნიშნავს.⁷ მაგრამ დღეისათვის გარკვეულად უნდა ჩაითვალოს, რომ საბას აღნიშნავს იმ მნიშვნელობებით უნდა ესმოდა, რაც მათ აქვთ ბერ-ორივე ტერმინი იმ მნიშვნელობებით უნდა ესმოდა, რაც მათ აქვთ ბერ-ძნულში.⁸ ვრაქია (βραχυσ) მოკლე მარცვალს აღნიშნავს (საბას სიტყვებითაც, სადაც ეს ნიშანი ამის სიტყვას, ის მარცვალს „მცირედ ნაკლებია“), მაკრა კი (μακρά, ἡ) – გრძელ მარცვალს გამოხატავს. მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ რადგან მარცვლის სიგრძე ჩვეულებრივ არ გადმოიყვამ ხმოვნის გრაფიკული ნიშნის გამოყენებით, საბა თვლის, რომ „სიტყუას ასო აკლია“ საბას რომ მაკრა ქარაგმის სინონიმად არ ესმოდა, იქიდანაც ჩანს, რომ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ლექსიკონში შესულ 50-მდე შემოკლებული დაწერილობის სიტყვების სრულად წაკითხვის აღნიშვნისას საბა ყველა მათგან-თან ახსენებს მხოლოდ ტერმინ ქარაგმას („ქარაგმით“, „ქარაგმით ითქმის“) და არც ერთხელ – მაკრას.

დაქარაგმების წესებს საგანგებოდ შეეხო ანტონ I კათალიკოსი თავის „ქართულ ღრამმატიკაში“. მან ამ შრომის პირველ რედაქციაში (1753 წ.) გამოყო ოთხგვარი ქარაგმა:

1. საუფლო (ღ-ი – ღმერთი, თ-ი – უფალი, ი-ჲ – იესუ, ქ-ე – ქრისტე, წ-ა – წმიდაჲ, ან-გს – ანგელოს, იშ-ლ – ისრაილ, იშ-ლიმ – იერუსალიმ, კ-სი – კათალიკოსი);
2. სამთავრულო (ხ-ი – ხოლო, რ-ი – რამეთუ);
3. საყოფლადო (ა-ღ – არამედ, გ-ღ – ვითარმედ, ვ-ე – ვიდრე, ყ-ი – ყოველი, რ-ლი – რომელი, კ-ღ – კუალად, შ-ს – შორის...);
4. საკმოწანო (ჩ/მი – ჩემი, მ/ნი – შენი და სხვ.).

ქარაგმის ამ სახეობათათვის ანტონს სათანადო განსხვავებული ნიშნებიც აქვს მოყვანილი მხითარ სებასტიელის გრამატიკის მიხედვით (ძველ ქართულში ერთგვარი ნიშანი ესეა შემოკლებულ სიტყვებს ზევით, რა გინდ შინაარსისა უნდა ყოფილიყო). თავისი „ღრამმატიკის“ II რედაქციაში (1760) ანტონმა ქარაგმათა კლასიფიკაცია შეცვალა და განმარტებაც დააბრუნა: „ქარაგმა არს ღრამი (=ნიშანი) რამე ზედ-მდებარე ლექსთა (=სიტყვათა), დასამოკლებელად წერილისა“.⁹ ის ორგვარია: უაღრესობითი (იგივეა, რაც

¹ ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, თბ., 1966, გვ. 27.

² ც. ჭანკიევი, დაქარაგმების წესები ძველ ქართულ ხელნაწერებში..., გვ. 58.

³ ს.-ს. ორბელიანი, თხზ. ტ. IV, თბ., 1966, გვ. 212.

⁴ იოანე პეტრიწის შრომები, II, ტექსტი გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს შ. ნუცუ-ბიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, ტფ., 1973, გვ. 221.

⁵ A-74, 238r; A-1150, 211r; H-2363, 176r ...

⁶ ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, IV, თბ., 1965, გვ. 274.

⁷ ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, IV, თბ., 1965, გვ. 434.

⁸ თ. საკომია, ტერმინი პატივი-ს გამო ქართულ პალეოგრაფიაში: მიმომხილველი, III, თბ., 1953, გვ. 221-227; გ. მიქაძე, ქართული ხელნაწერების შესწავლა და აღწერა, თბ., 1957.

⁹ ც. ჭანკიევი, დაქარაგმების წესები ძველ ქართულ ხელნაწერებში ..., გვ. 60.

¹⁰ ქართული ღრამმატიკა, შედგენილი ანტონ I მიერ, თბ., 1885, გვ. 287-289.

მის მიერ აღრე ნახმარი „საყოვლადო“ + „სამთავრულო“ და საყოვლადო (იგივეა, რაც მის მიერ აღრე ნახმარი „საყოვლადო“ + „სამთავრულო“ და „საკმონათო“). მაგრამ ანტონმა ეს გამარტივებული კლასიფიკაცია იმით გაართულა, რომ „უაღრესობით“ ქარაგმაში შინაარსობრივ სამი ქვესახეობა გამოყო:

1. ლატრია (латრѣа, ი. „მსახურება“, „თაყვანისცემა“), რომელშიც გააერთიანა საღმრთო სახელები (ღი – ღმერთი, უი – უფალი, იო – იესო, ქე – ქრისტე). 2. ტულია (тулиа, ი. „კორძა“, „კოპი“, ნიშანი კოპივით ამოხურულია¹), რომელშიც გააერთიანა ღმერთის შემდეგ ყველაზე წმინდა სახელები (ყდ-წა – ყოვლად წმიდა, ღის-მშობ-ლი – ღმრთისმშობელი, ჯი-ჯუარი, სახ-რბა – სახარება, საკ-ხლი – საკურთხეველი). 3. იპერტულია (მღრ. ἱεραρχεῖα „საუკეთესო“, „უმალესი“), რომელშიც გააერთიანა ფრიად საპატიო სახელები (ან-გს – ანგელოს, იშ-რლიმ – იერუსალიმ, ილ – ისრაილ, ქსი – კათალიკოსი, წწყ-ლი – წინასწარმეტყველი, მოც-ქლი – მოციქული, მღ-ლლი – მღვდელი და სხვ.).

„უაღრესობით“ ქარაგმის ქვესახეობათა ბერძნული ტერმინებით აღნიშვნა აფიქრებინებს მკვლევართ, რომ ანტონს „გრამატიკაზე მუშაობის დროს ხელთ უნდა პქონოდა რომელიმე ბერძნული სახელმძღვანელო, საიდანაც უნდა გადმოეტანა ეს ტერმინები“².

ძველ ქართულში სიტყვათა წერაში შემოკლების წესები, სათანადო ნიშნები, ამ პროცესთან დაკავშირებული ტერმინების ისტორია მეცნიერულად შესწავლილი აქვს ივ. ჯავახიშვილს თავის მონოგრაფიულ შრომაში „ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“. მასვე აქვს შემოღებული ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები: დაქარაგმება, ბოლოშეკვეცილობითი დაქარაგმება (suspension-ის ფარდი), შუამშეკვეცილობითი დაქარაგმება (contraction-ის ფარდი), მხოლოასოიანი დაქარაგმება (მხოლოდ დასაწყისი ასოთი წარმოდგენილი სიტყვისათვის), უხმოვნო დაქარაგმება (უხმოვნოდ დაწერილი სიტყვებისათვის).

ივ. ჯავახიშვილმა სწორად შენიშნა, რომ ძველ ქართულში ხმარებული ქარაგმა ბერძნულიდან იყო შემოსული (χαραγμα, τή), სადაც ის „შუბლის ან ხელის ნაოჭს ნიშნავდა და, რაკი ქარაგმაც განივი სწორი ან გახრილი ხაზის მსგავსად იწერებოდა, ალბათ, ამიტომ უნდა იყოს შემოკლების ნიშნის გამოხატველ ტერმინად გამოყენებული“³. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ ძველ ქართულში ქარაგმის სინონიმად პატივიც უნდა ყოფილიყო ხმარებული. მკვლევარს ამის საფუძველს თითქოს აძლევდა ეფრემ მცირის შრომა, ეფრემმა იოანე დამასკელის „ეოდნის წყაროს“ ერთ-ერთი ნაწილის – „გარდამოცემის“ – თარგმანს წარუმძღვარა შესავალი, სადაც მას ნათქვამი აქვს, რომ ბერძნებს წესად აქვთ ძნელი სიტყვების სქოლიოში განმარტება; კერძოდ, ანგიოქიის მახლობლად მდებარე ბერძენთა სკმეონ-წმიდის მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერებში „საჭირომსა (ე.ი. ძნელი, რომლის გაგება

ჭირს) სიტყვსა თარგმანი (=განმარტება) პატივთა ზედა წიგნისათა უწერია“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ეს წინადადება გადამწერთაგან შერყენილია და ივ. „დედანიში, ალბათ, ასე ეწერებოდა: „პატივითა კიდეთა ზედა წიგნისათა უწერია-ო“. ერთი სიტყვით, ეფრემ მცირეს უნდოდა ეთქვა, რომ ბერძნულ ხელნაწერებში განმარტებას კიდევზე წერდნენ დაქარაგმებული სიტყვებით. პატივი სპარსული სიტყვაა და თავსაკრავსა და თანამდებობას ნიშნავდა. სომხურშიც შემოსული იყო, სადაც պատիւ, ქართულს მსგავსად, სხვათა სომხურშიც შემოსული იყო, სადაც պատიւ, ქართულს მსგავსად, სხვათა შორის, სიტყვის შემოკლების ნიშნისაჲ ეწოდებოდა“⁴.

პატივ სიტყვის ჯავახიშვილისეულ გაგებაში კორექტივი შეიტანა ეანის სახარებაზე (A-1335, XII ს.) დართულმა ანდერძმა, რომელიც „იოანე საპყარს“ ეკუთვნის. მასში წერია: „აწ ვინცა სწერდეთ, ეითა აქა პპოთ, ეგრე დაწერეთ წერტილითა და პგვთა ზედა მეორითა სიტყვთა. რამეთუ ანდერძი, ეითა აქა სწერია, ესრე პოვნილ არს ნუსხასა“ (226v); ხელნაწერში ზოგი მუხლის მოკლე შინაარსი გატანილია აშიაზე და ანდერძშიც აშიაზე უნდა იყოს მითითება „მეორითა სიტყვთა“-თი. და რადგან ასეთი მინაწერები ზემო ან ქვემო აშიებზეა მოთავსებული, პატივი ხელნაწერის აშიას, კიდეს უნდა ნიშნავდეს.⁵

ქარაგმების ხმარების შემთხვევები და წესები ძველ ქართულ ეპიგრაფიულ და ხელნაწერ ძეგლებში, საერთოდ, ქარაგმასთან დაკავშირებული ისტორიულ-ფილოლოგიური საკითხები ე. ჭანკიევს მონოგრაფიულად აქვს შესწავლილი საკანდიდატო დისერტაციაში,⁶ რომლის ბეჭდურ ნაწილებსაც მირითადად ეძყარება შრომის ეს მონაკვეთი.

2. დაქარაგმების წესები ბერძნულში. ძველი ქართული ხელნაწერი ტექსტების დიდი ნაწილი თარგმნილია ბერძნული ენიდან, ამიტომ ქართული წერის კულტურასთან დაკავშირებული საკითხების შესწავლა აუცილებლად მოითხოვს ბერძნული ხელნაწერების ვითარების გათვალისწინებასაც.

ბერძნულ წერაში სიტყვათა შემოკლების ხუთი ძირითადი მეტნაკლებად გავრცელებული და მიღებული წესი არსებობდა:

1. იწერებოდა სიტყვის დასაწყისი, ხოლო მომდევნო ნაწილი დაუწერელი რჩებოდა. ესაა ე.წ. სუსპენზია ანუ ბოლოშეკვეცილობა. ქართულ ხელნაწერებში ასეთ შეკვეცილობას არ მიმართავდნენ. იშვიათად გამოყენებული იყო წარწერებში, მაგალითად, ყალა-ბოინისაში (X ს.).

2. იწერებოდა სიტყვის მხოლოდ დასაწყისი ასო (litera singularis). ესაა ე.წ. მხოლოასოიანი დაქარაგმება. ამ წესს ძალზე შემლუღლად მიმართავდნენ, რადგან წასაკითხად ძნელი იყო. ქართულშიც სისტემებრ მხოლოდ ორი კავშირი მოკლდება ამ წესით: ღ – რამეთუ, ხ – ხოლო, იშვიათად კი ჯან

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 138.

² თ. ხაეშია, ტერმინი პატივი-ს გამო ქართულ პალეოგრაფიაში: მიმოხილველი, III, თბ., 1953, გვ. 226-227.

³ Ц. А. Чанкиева, Правила сокращения в памятниках древнегрузинской письменности, Автореферат, Тб., 1967, 16 стр.

⁴ ე. ჭანკიევი, დაქარაგმების წესები..., გვ. 65.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 138.

თანდებული (გ) და მოთხრობითი ბრუნვის მან (მ) ნიშანი, ჩვეულებრივ კი ისინი წარმოდგენილი არიან უხმოვნო დაწერილობით, გნ და მნ-ის სახით.

3. სიტყვათა შემოკლებულად დაწერისათვის გამოიყენებოდა სპეციალური სტენოგრაფიული ნიშნები. ასეთი ნიშნებით აღინიშნებოდა ან მოთხრობითი თანდებულები, კავშირები, ნაცვალსახელები თუ ხშირად სახმარი სიტყვები, ან სიტყვის შემადგენელი ნაწილები, მარცვლები. სიტყვათა შემოკლებულად წერის ეს წესი არ იყო გამოყენებული ძველ საქართველოში, ბერძნულში კი ძვ. წ. IV საუკუნიდან მოქმედებდა.

4. იწერებოდა სიტყვის დასაწყისი და ბოლო, გამოიგონებოდა შუა ნაწილი. ესაა ე.წ. კონტრაქცია ანუ შუაშეკვეცილობა. ამ წესით ბერძნულ ხელნაწერებში მოკლდებოდა მხოლოდ ე.წ. წმინდა სახელები — nomina sacra, მაგ., თს (თეოს „ღმერთი“), კს (კვირიოს „უფალი“), სმრ (სოტმრ „მაცხოვარი“), ისლ (ისრაელ), ილმშ (იერუსალმში), სტს (სტავროს „ჯუარი“) და სხვ.

ლუდვიგ ტრაუბეს მტკიცებით (Nomina sacra..., München, 1907), კონტრაქციამ ბერძნულში ფეხი მოიკიდა ებრაული ბიბლიის ბერძნული თარგმანის, ე.წ. სეპტუაგინტის, გზით: ებრაული ტექსტის უხმოვნო, ოდენკონსონანტური დაწერილობა მთარგმნელთა მიერ გაგებულ იქნა სიტყვათა შემოკლებად. ებრაულში ღმერთის აღმნიშვნელი სიტყვა იწერებოდა ოთხი თანხმოვნით, მაგიური ტეტრაგრამით, რომლის გაბგერება-წარმოთქმა მხოლოდ ღვთისმსახურთ შეეძლოთ, სხვებს მისი (ე.ი. laive იუპოვია-ს) გამოთქმა ეკრძალებოდათ, მათთვის წარმოსათქმელად არსებობდა ღმერთის მეორე სახელი ადონაი (Adonay), რომლის ბერძნული ფარდი იყო Κύριος, ქართული კი — უფალი. ტექსტში გამოკვეთის მიზნით ამ სახელებს ებრაულში გამორჩეულად წერდნენ, ოქროს ან ვერცხლის საწერელი სითხით. უხმოვნოდ დაწერილი ღმერთის აღმნიშვნელი ებრაული სახელების ფარდები თარგმანშიც უხმოვნო Θ (Θεός „ღმერთი“) და Κ (Κύριος „უფალი“) სახით იქნა გადმოღებული და ტექსტიდან გამოყოფის მიზნით შემოთ პორიზონგალური ხაზი (ქარაგმა) გაუკეთდა. თს (თეოს) და კს (კვირიოს) მიბადვით ახალი აღთქმის ბერძნულ ტექსტში ამავე პრინციპით იქნა დაქარაგმებული ΙC (Ιησους, იესუს) და ΧC (Χριστος, ქრისტოს) და სხვა ე.წ. „წმინდა სახელები“.

ტრაუბეს კონცეფცია ბოლო ხანს საეჭვოდ გახდა პაპმა, რომლის მტკიცებით „წმინდა სახელების“ შემოკლებულად წერა ჩვ.წ. II-IV საუკუნეთა ხელნაწერებში არასისტემური ხასიათისაა და ეპიგრაფიკულ ძეგლებში უფრო ფეხმოკიდებულია სუსპენზიის (ეთქვათ, იესუ წარწერებში დაქარაგმებულია ΙΗ (Ιησους) სახით, ხელნაწერებში კი — როგორც ΙC (Ιησους). ამდენად, ბერძნულში „წმინდა სახელების“ კონტრაქციის წესით შემოკლების წარმოშობა დაუდგენლადია მიჩნეული.¹ ც.ჭანკიევის ცნობით,² ლენინგრადის სალგიკოვ-მჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწ-

ერთა განყოფილებაში დაცული IX-X საუკუნეთა ბერძნულ ოთხთავეებში მხოლოდ „წმინდა სახელები“ დაქარაგმებული, სხვა სიტყვები კი ყველა სრულადაა დაწერილი. ბერძნულიდან სხვა ენებზე ქრისტიანული ძეგლების თარგმნასთან ერთად გადაჰქონდათ „წმინდა სახელთა“ თანხმოვნებით წერის წესიც. სოლო სიტყვათა შემოკლების სხვა ბერძნული წესები (არაქრისტიანულ ძეგლებში გამოყენებული) უცნობი იყო ძველი ქართულისა და ძველი სომხურისათვის. მეკლევარმა ცხადყო, რომ სომხური ოთხთავის უძველეს თარიღიან (887 წ.) ხელნაწერში „წმინდა სახელების“ დაქარაგმება თითქმის მუსტად მისდევს ბერძნული ტექსტისას. ქართულში ღმერთი, უფალი, ისრაელი, იერუსალმში, ქრისტე, ჯუარი და სხვა არსებითად ისევეა დაქარაგმებული, როგორც მათი ფარდი ბერძნული სიტყვები. მაგრამ ბერძნულისა და სომხურისაგან განსხვავებით, ძველ ქართულ წარწერებსა და ხელნაწერებში შუაშეკვეცილობით დაწერილი სიტყვების რაოდენობა საგრძნობლად გაბრდილია. შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ ძველ საქართველოში დაქარაგმების სახეებიდან ყველაზე მიღებული და გავრცელებული სწორედ კონტრაქცია ანუ შუაშეკვეცილობა იყო და ის ვრცელდებოდა არა მარტო „წმინდა სახელებზე“ (როგორც ეს ბერძნულში იყო), არამედ სხირად სახმარ კავშირებზე, თანდებულებზე, მზნიშებლებზე, სახელებსა და მზნებზე.

5. იწერებოდა სიტყვის დასაწყისი, სოლო ბოლო ასოებს ასე შემოკლებულ სიტყვას ზევით ან ზოგჯერ ქვევით აწერდნენ ბერძნულში. ან: სიტყვის დასაწყის ასოში ჩაწერდნენ მომღევნო ასოს, ზოგჯერ პირიქითაც: პირველ ასოს ჩაწერდნენ მომღევნოში.¹ ეს წესი ბერძნულში გავრცელებული იყო III-II საუკუნეებში, ქართულში კი არ იყო მიღებული, უიშვიათესად შეიძლებოდა ეს გამოყენებინათ, თუ აბზაცის ან გვერდის დამამთავრებელი სიტყვა ვერ ეტეოდა სტრიქონში.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ ძველ საქართველოში სიტყვათა შემოკლებულად წერის იდეა შეიძლება დავალებული იყოს ბერძნული წერის კულტურით, მაგრამ უძველეს ქართულ წარწერებსა და ხელნაწერებში გამოყენებული შემოკლებათა წესები არ წარმოადგენს ბერძნულ წერაში მოქმედი ასეთი წესების პირდაპირ, ბრმა გამეორებას.

3. დაქარაგმება ძველ ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. ძველი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, საბელნიეროდ, V საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოყოლებული თანდათანობით იზრდება და საკმაო რაოდენობითაა მოღწეული დამიანებული თუ დაუზიანებული სახით. ასეთებია: V საუკუნისა: პალესტინის II და III წარწერები (430-იანი წლებისა), ურბნისის ბაზილიკის სამშენებლო წარწერა, ბოლნისის სიონისა (II, III, IV წარწერები) ... VI საუკუნისა: პალესტინის I წარწერა, მცხეთის ჯვრის მონასტრისა (თემესტას, სტეფანოზის, ღემეტრე ჯაბატოსისა), ბოლნისის სიონის VI წარწერა, საბაკ-სტეფანოზის, ღემეტრე ჯაბატოსისა), მცხეთის ჯვრის მონასტრისა და სხვა ... VII საუკუნისა: წყისის (616-619 წწ.), მცხეთის ჯვრის მონასტრისა

¹ Paap, Nomina sacra in the greek papyri..., 1959, გვ. 314.

² ც.ჭანკიევი, დაქარაგმების წესები..., გვ. 71.

¹ Г. Церетели, Сокращения в греческих рукописях, 1904, гл. XIV.

ფაქტი ის არის, რომ ძველ ქართულ ხელნაწერებში შემოკლებული სიტყვების ყველაზე დიდი რაოდენობა სტრიქონის ბოლოს მოდიოდა... ხელნაწერებიდან გამოიყოფა რიგი სიტყვებისა, რომლებსაც გადამწერები ჩვეულებრივ არ აქარაგმებენ, მაგრამ სტრიქონის ბოლოს, უადგილობის გამო შემოკლებულად წერენ.¹

უძველეს ხელნაწერ ტექსტებში, V-VIII საუკუნეთა ხანმეტ და პაემეტ ფრაგმენტებში, თითქმის ერთგვარად არის დაქარაგმებული ისეთი „წმინდა სახელები“, როგორიცაა ი-ჯ (იესუ), ქ-ე (ქრისტე), ო-ი (უფალი), ღ-ი (ღმერთი), ჯ-რი (ჯუარი), ღ-თ (დავით), ჟს-ლნი (ფსალმუნი), იშ-ლი (ისრაელი), იშ-ში (იერუსალიმში). გარდა ამისა, დაქარაგმებულია: 1. კაჟშირები: რ- (რამეთუ), ხ- (ხოლო), ა-დ (არამედ), ვ-ე (ვიდრე), ე-რ (ვითარ), ვ-ა (ვითარცა), ე-დ (ვითარმედ), რ-ა (რამთა); 2. მზისართები: ფ-დ (ფრიად), ა-ნ (ამენ), რ-ქ(მ)ს (რამეს), მ-ს (მარადის), ო-კე (უკუნისამდე); 3. თანდებულები: შ-ა (მედა), წ-ე (წინაშე), გ-ნ (გან, იშვიათად); 4. ნაიკვალსახელები: ყ-ლი (ყოველი), რ-ლი (რომელი), ჩ-ნ (ჩუენ), თ-ქ-ნ (თქუენ); 5. მედსართავი სახელები: ეგ-ე-ფრი (ეგევითარი), ეს-ე-ფრი (ესევითარი), არა-წ-ა (არაწმიდამ), წ-ა (წმიდამ); 6. მზნები: თ-ქ-ა (თქუა), ხ-რ-ქ-ა/ხ-ქ-ა (ხრქუა). გარდა ამისა, პაემეტი პალიმფსესტის (H-1329) ტიპიკონურ შენიშვნებში დაქარაგმებულია სიტყვები, რომლებიც V-VIII სს. ძეგლებში ჩვეულებრივ სრული დაწერილობით იხმარებიან: თ-გ-ს-ა (თავისა), თ-ბ (თთუესა), ღ-ა (ლოცვა), მო-წ-თ-მ/მო-წ-ათ-ა-ა (მოწამეთამ), ს-ბ-ა ს-ა-ბ-ა (სახარება), ქ-ს-ბ-ა (ქსენება), ღ-ს-ლი/ღ-ს-ლი (დასასრული), წ-ინა-წ-ყ-ს-ა (წინაწარმეყუელსა) და სხვა.

აღსანიშნავია, რომ დასაქარაგმებელი სიტყვების რიცხვი თანდათანობით იზრდება მომდევნო ხანის ხელნაწერებში. მაგალითად, იერუსალიმის საბა-წმიდის ლავრაში 864 წელს გადაწერილ ე.წ. სინური მრავალთავი საგრძნობლად გაზრდილია დაქარაგმებული სიტყვების რიცხვი. აქ, აღრე დაქარაგმებული სიტყვების გვერდით, შემოკლებულად, უხმოვნო დაქარაგმების წესით, წარმოდგენილია სახელები: ანგელოზი, გალობა, გული, დიდება, კაცი, მადლი, საფლავი, სიტყვა, სიხარული, სოფელი, ქალწული, ქუეყანა, ცხოვრება, ნათესავი, ნაყოფი, საყუარელი, სახელი, მკუდარი, მშულობა და სხვ. მზნური ფორმები: თაყუანისცემა, დადება, გალობა და სხვ. დაქარაგმებულია გამო მზნისწინი და შე-ც (იშვიათად): გმ-ოს-რულ, გმ-ოი-ქსნა, გმ-ოჩნდეს, გმ-ოვედ..., ლოცვისა შ-მ-წენო და სხვ. ასე რომ, სინური მრავალთავის გადამწერები უხმოვნო დაქარაგმებას თითქმის შეუბღუდავად ხმარობენ, რასაც ამტკიცებს ისეთი არახშირი ხმარების სიტყვათა შემოკლებანი, როგორიცაა, ვთქვათ, თს-ლსა (თესლსა), მკ-დრი (მკუდარი), ღ-ლ-ნი (დაბადებულნი), გლ-ხ-კისა (გლახაკისა), ნელს-ცხბელი (ნელსაცხებელი), ტ-ლ-ი (ტაბლამ), ყ-ხ-ლი (ყეცხლი), წყ-ლი (წყალი), ქ-ბ-ქ-ნი (ჭაბუკნი), კრ-ქ-თ-ა (კორცთამ), მშ-ვ-ლი (მომავალი) და სხვ. ჩანს, უხმოვნო დაქარაგმება მე-9 საუკუნიდან ფართოდ იკავფავს გზას, რადგან საყრდენი თანხმოვნებითა

და გრამატიკული ღირებულების მქონე ხმოვნისანი დაბოლოებით დაწერილი სიტყვები წაკითხვის თვალსაზრისით დიდ სირთულეებს არ ქმნიდა.

შატბერდულ ოთხთავებშიც (ადიშის 897 წ., ჯრუჭის 936 წ., პარხლის 973 წ.) ერთნაირადაა დაქარაგმებული ძველ ქართულში საერთოდ მიღებული შემოკლებათა ფორმით, მაგრამ როგორც კანონიკური ტექსტის შემცველ ხელნაწერებს, ნაკლებად ახასიათებთ ნებისმიერი სიტყვების დაქარაგმება, თუმცა ისეთი შემთხვევებიც დასტურდება, როცა საერთოდ დაუქარაგმებლად ნახმარი სიტყვები ცალკეულ ადგილებში შემოკლებულად არიან წარ- მოდგენილი, მაგალითად, ადიშის ოთხთავში: ქ-სარ-სა (კეისარსა), ნ-თლ-სა (ნათელსა), სამ-რით (სამართით)... ჯრუჭისაში: სამოს-ლსა (სამოსელსა), წარ- მართ-სა (წარმართთასა)... პარხლისაში: აღს-სრულ-მდე (აღსასრულამდე), მსახ-რ (მსახურ)... სამივე ხელნაწერში სტრიქონის ბოლოს შემოკლებულია ბრუნვის ნიშნები: სახელობით ბრუნვაში ამოღებულია ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი, მოთხრობითის მან ნიშანი კი მ-ნ-ს სახითაა არც თუ იშვიათად, ვით. ბრუნვის ად ნიშანი კი ღ-ს სახით. ემფატიკური ა არის ამოღებული ორმაგი ბრუნვის დაბოლოებებში: - ის-ა (ისამ), თ-ა (თამ), ის-სა (ისასა), ის-ათა (ისამათა).

განსაკუთრებული ვითარებაა ე.წ. „ჭილ-ეგრაგის იადგარში“ (H-2123), რომელიც პალესტინის საბა-წმიდის ლავრაშია გადაწერილი X საუკუნეს. ამ ხელნაწერში თითქმის ყველა სიტყვა ქარაგმდება. სიტყვათა დაქარაგმების სიხშირე-ინტენსივობით ამ ხელნაწერს გამოირჩეული ადგილი უკავია ძველ ქართულში. მაგალითად, არ. მარტიროსოვის ცნობით, ერთ-ერთ გვერდზე „სულ 73 სიტყვაა ნახმარი, აქედან 67 ქარაგმიანია, 6 კი - უქარაგმო. ეს თავისებურება გამოწვეული უნდა იყოს როგორც ძნელად საშოვნელი საწერი მასალის - ჭილისა და ეგრაგის სიმცირით, ისე თვით საგალობელთა შინაარსით, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, სათანადო პირებს მეტწილად შეპირად უნდა სცოდნოდათ“¹. თანაც, ერთი და იგივე სიტყვა ყოველთვის ერთნაირად არ არის შემოკლებული. ა-დ/არ-მდ (არამედ), ე-დ/ვთ-რდ/ვთ-რ-მდ (ვითარმედ), რ-ა/რ-თა (რამთა). სიტყვათა შემოკლების შემთხვევათა დიდი ნაწილი უხმოვნო დაქარაგმების წესითაა შესრულებული: მგ-წყ-ლჩნ (მეგუიწყალენ ჩუენ), წმ-ღ-რ (წმიდა ხარ), მწყ-ლხრ (მოწყალე ხარ), ღბ-ღ-ლი (დაბადებელი), გ-ქ-ბ-თ (გაქებთ), ღმ-მ-შ-ბ-ლო (ღმრთისმშობელო) და სხვ. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ:

1. ერთი ქარაგმის ქვეშ ხშირად შემოკლებულია ორი დამოუკიდებელი ან ერთი რთული სიტყვა: ქმ-მრთ (ქრისტეს მიმართ), ქლ-მდი (ქველისმოქმედი), მვლ-რს (მომავალ არს), ღბლ-ხრ (დიდებულ ხარ) და სხვ.

2. ერთი ქარაგმის ქვეშ შემოკლებით წარმოდგენილია მთელი წინადადება და მისი წაკითხვა მეტად გაძნელებულია: მხ-გ-ჩნ (მეოხ გუეყავ

¹ ც. ჭანჭიჭიძე, დაქარაგმება V-X სს. ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში..., გვ. 75.
314

¹ არ. მარტიროსოვი, ტექსტის გამოცემისათვის: ჭილ-ეგრაგის იადგარი. გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, არ. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1977, გვ. 220.

ჩუენ), მეოხებითა შთაჲცხი (მეოხებითა შენითა აცხოვნენ სულნი ჩუენნი), შწყნესლნი (შეიწყალნენ სულნი ჩუენნი);

3. შემოკლებისას ზოგჯერ არაა წარმოდგენილი სიტყვის ბოლო ნაწილი, ბრუნვის და რიცხვის ნიშნები, გმნური სუფიქსები (ან მათი ნაწილი): აღვივსენით... სხლ (სიხარულითა), ცხრზდ სლჩ (ცხორებად სულთა ჩუენთათჳს), აკრთ (აკურთხევდით), აქჩი (აცხოვნენ სულნი ჩუენნი), მწთა სხრლ (მწეთა სიხარულო) და სხვ.;

4. თანდებული გან და გმნისწინი გან, მოთხრობითი ბრუნვის მან ნიშანი ხშირად მხოლოდ დასაწყისი თანხმოვნით არიან წარმოდგენილი: შნგ (შენგან), რისაგ (რომლისგან), საცთურისაგ (საცთურისაგან); გმანათლებელად (განმანათლებელად), გწესებული (განწესებული), გზმულნი (განზმულნი); დიდებულშ საგალობელშ (დიდებულმან საგალობელმან), სიმქნემ შნშ (სიმქნემან შენმან) და სხვ. ცხადია, ამათ გვერდით გნ, მნ სახით შემოკლებანიც დასტურდება.¹

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ ძვ. ქართულში დაქარაგმებულ სიტყვათა ფორმების წასაკითხავად არსებობს არასრული, მაგრამ საგრძნობლად ვრცელი საცნობარო შრომები, სადაც ანბანურ რიგზე გაწყობილი ქარაგმიანი ფორმები გახსნილია.²

¹ იქვე, გვ. 221-222.

² ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, ტფ., 1935, გვ. 97-106; ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, მეორე შევსებული გამოცემა, თბ., 1973; ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწ. I, თბ., 1970, გვ. 377-380; ც. ჭანკიევი, დაქარაგმება V-X სს. ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში: პალეოგრაფიული ძიებანი, II, თბ., 1969, გვ. 122-127.

ლიტერატურა

ივ. ჯაფარიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.

ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, II შევსებული გამოცემა, თბ., 1973.

ც. ჭანკიევი, დაქარაგმების წესები ძველ ქართულ ხელნაწერებში: პალეოგრაფიული ძიებანი, I, თბ., 1965.

ც. ჭანკიევი, დაქარაგმება V-X სს. ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში: პალეოგრაფიული ძიებანი, II, თბ., 1969.

ც. ჭანკიევი, „იერუსალემ“ და „ისრაელ“ სახელთა დაწერილობისათვის: მრავალთავი, III, თბ., 1973.

ბ. მიქაძე, ქართული ხელნაწერების შესწავლა და აღწერა, თბ., 1957.

Ц.А. ЧАНКИЕВА, Правила сокращения в памятниках древнегрузинской письменности: Проблемы палеографии и кодикологии в СССР (отд. оттиск), М., 1974 (стр. 434-439).

С.И. СОБОЛЕВСКИЙ, Греческая палеография. Курс лекций читанных в Московском археологическом институте в 1908/1909 г., Московская синодальная типография, 1909.

Г. ЦЕРТЕЛИ, Сокращения в греческих рукописях, 1904.

TRAUBE L., Nomina sacra. Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung, München, 1907.

W. BOEDER, Versuch einer sprachwissenschaftlichen interpretation der altgeorgischen Abkürzungen: Revue des Etudes Georgiennes et Caucasiennes, N3, Paris, 1987 (ss. 33-81).

სასვენი და განკვეთილობის ნიშნები
ძველ ქართულში

წერის განვითარების ადრეულ საფეხურზე სიტყვები სასვენი ნიშნებისა და ინტერვალების გარეშე, მიჯრით, გაბმულად იწერებოდა. ამ სახის წერა ცნობილია scriptio continua-ს სახელით. ასეთი გაბმული წერის ნიმუშები შემონახულია ბერძნულ, ლათინურ, სლავურ და სომხურ ხელნაწერებში. ქართულ ხანშეგ პალიმფსესტებშიც სიტყვები ხშირად ინტერვალთა გარეშეა. მხოლოდ ე.წ. ხანშეგ ლექციონარში (VII ს.) შეინიშნება წერაში სიტყვათა დაცილება-დაშორების არასისტემური ცდა. უინტერვალო წერა, ცხადია, კითხვას აძნელებდა. ამიტომ შემდგომ გაჩნდა მოთხოვნილება, დაეწერებინათ ნაწერი ტექსტი და შეეშუაფებინათ სათანადო ნიშნებზე დაუშვებული სისტემა, რომელიც არა თუ გამოიხატავდა ცალკეულ სიტყვებს ერთმანეთისაგან, არამედ ლოგიკურად და გრამატიკულად გამოყოფდა წინადადებათა კომპონენტებს.

რადგან ძველი ქართული წერა სასვენ ნიშანთა ხმარებით დავალებულია ბერძნული, კერძოდ, ბიზანტიური სამყაროთი, საჭიროა მოკლედ შევეხოთ პუნქტუაციის საკითხს ძველ ბერძნულ ხელნაწერებში.

1) ძველი ბერძნული პუნქტუაცია. ძველი ბერძნები და რომაელები თავიდან ნაწერ ტექსტს ინტერვალისა და სასვენ ნიშნების გარეშე აღგენდნენ (scriptio continua). მაგრამ ადრევე, ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, ბერძნულ პაპირუსულ ხელნაწერებში უკვე ნახმარია „წერტილი“ (σημα) და აბზაცის მიმანიშნებელი გრაფიკული ნიშანი „პარაგრაფი“ (παράγραφος). ეს უკანასკნელი ტერმინი პირველად არისტოტელესთან (384-322 წწ.) არის დადასტურებული. მიაჩნიათ, რომ „პარაგრაფი“, როგორც გარკვეული წერითი ნიშანი, ყველაზე ადრე იქნა შემოტანილი და მისი დანიშნულება მხოლოდ ტექსტის მუსლობრივი დაყოფა იყო.

პუნქტუაციის გარკვეული კანონზომიერი სისტემის შექმნა ბერძნულში ალექსანდრიული პერიოდიდან იწყება და დაკავშირებულია არისტოტელის ბიზანტიონელის (250-180 წწ.) სახელთან. პუნქტუაციის ეს ძველი, მაგრამ მარტივი სისტემა ეფუძნებოდა ერთი წერტილის გრაფიკული ნიშნის სტრიქონთან მიმართებით განსხვავებული ადგილმდებარეობით გამოყენებას: სტრიქონის ზევით დასმული ერთი წერტილი (τελεία σημα) მიაჩნებოდა გარკვეული აზრის დამთავრებას, ანუ უდრიდა ღლეწანდელ წერტილს, თვით

სტრიქონზე უშუალოდ დასმული ერთი წერტილი კი (σημασημα) გამოხატავდა უფრო მოკლე აზრობრივ მონაკვეთს, მცირე პაუზას ანუ უდრიდა დაახლოებით ღლეწანდელ წერტილ-მძიმეს, ხოლო სტრიქონის შუა პოზიციაში დასმული ერთი წერტილი (μεσησημα) გადმოსცემდა წინადადების გარკვეული კომპონენტის საზღვარს და ღლეწანდელი მძიმის მნიშვნელობისა იყო.

ერთი წერტილის განსხვავებულ ლოკალიზაციაზე დამყარებული პუნქტუაციის ეს სისტემა არისტოტელის ბიზანტიონელის მოწაფე არისტარქესგან შეითვისა დიონისე თრაკიელმა (II-I სს.), რომელიც თავისი „გრამატიკის ხელოვნების“ (Τέχνη γραμματική) მეოთხე თავში პუნქტუაციაზე მსჯელობს. კერძოდ, სტრიქონს ზევით, შუაში და დაბლა ნახმარ ერთ წერტილზე. მისი აზრით, სტრიქონს ზევით დასმული ერთი წერტილი წერტილის მნიშვნელობისაა, შუა პოზიციისა – წერტილ-მძიმისა, ხოლო ქვედა კი – მძიმისა. მისი სიტყვებით, წერტილი არის აზრის დასრულების მიმანიშნებელი ნიშანი; წერტილ-მძიმე ისეთი ნიშანია, რომელიც ფშვინვის სახით მოისმის, ე.ი. სულის მოსათქმელია, ხოლო მძიმე ნიშანია არა აზრის დასრულებისა, არამედ მისი კიდევ გაგრძელებისა.

ძველ ბერძენ გრამატიკოსებს (მაგალითად, ნიკანორს) პუნქტუაციის უფრო რთული სისტემებიც შეუშუაფებიათ, მაგრამ მოღწეულ ძველ ხელნაწერებში არსებითად განსხვავებულად ლოკალიზებული ერთწერტილიანი წერტილები არსებითად განსხვავებულად ლოკალიზებული ერთწერტილიანი წერტილები არ არის გატარებული, ან მოგს პუნქტუაცია საერთოდ არა აქვს. მაგალითად, III ს.-ის ბერძნული პაპირუსების ნაწილში გამოყენებულია ერთი წერტილი სტრიქონს ზედა და შუა პოზიციაში, ასევე ორი წერტილი აბზაცის ან თავის დასასრულს, ნაწილში კი სასვენ ნიშანი საერთოდ არ არის ნახმარი. ბიბლიის ადრეულ (IV-V სს.) ბერძნულ ხელნაწერებშიც ტრადიციული სურათია: სინურ კოდექსში გამოყოფილია აბზაცები, სასვენ ნიშნები არ ისმარება, ვატიკანურში იშვიათად გამოიყენება ერთი წერტილი საკუთარ და უცხო წარმომავლობის სახელებთან (აქედან ჩანს, რომ ამ ერთ წერტილს უშუალოდ პუნქტუაციური დანიშნულება არცა აქვს). ალექსანდრიულში კი ერთი წერტილი სტრიქონს ზედა და შუა პოზიციაშია გამოყენებული. V-VIII სს. ზოგ ბერძნულ ხელნაწერში ორი მოგრძო წერტილის შეერთებით მიღებული მახვილის წვერის მსგავსი (>) ნიშანიცაა დადასტურებული. სასვენ ნიშნები უფრო სისტემურ იხმარება შუა საუკუნეების ბერძნულ უნციალში (ასომთავრულში). VIII-IX საუკუნეებიდან ბერძნულ უნციალურ ხელნაწერებში შემოდის ახალი სასვენ ნიშანი, კითხვის ნიშანი, რომელიც გრაფიკულად მძიმის, წერტილ-მძიმის თუ მარჯვნივ რკალმოვლებული წერტილის სახითაა გამოსატყლი. IX საუკუნიდან მინისკულურ (ნუსხურ) ხელნაწერებში გრაფიკული ნიშანი მძიმეც შემოდის, რომელიც ზოგჯერ სტრიქონს შუა პოზიციის წერტილის მნიშვნელობისაა. უნციალურ და მინისკულურ ხელნაწერებში აბზაცის ან თავის დასასრულის აღსანიშნავად მიღებული იყო ორი მოგრძო პარალელური მდებარეობის წერტილი (=), ან სამი და ოთხი მოგრძო წერტილების ნაირგვარად შეხამება (==, ==, ==, ==), ზოგჯერ

¹ სასვენ ნიშნების საკითხი ძველ ბერძნულ და განსაკუთრებით ძველ ქართულ ხელნაწერებში მონოგრაფიულად შესწავლილი აქვს ლ. ქაჯაიას საკანდიდატო დისერტაციაში „პუნქტუაცია V-XII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში“ (თბ., 1969).

ჯერის მსგავსი ნიშნის ოთხივე კუთხეში ჩაწერილი თითო წერტილი (A). ბერძნულმა პუნქტუაციამ ქრისტიანული მწერლობის გზით შეაღწია სხვა ხალხთა დამწერლობაში, კერძოდ, ლათინურში, სლავურში, სომხურსა და ქართულშიც. აღსანიშნავია, რომ დიონისე თრაკიელის „ტექნე გრამატიკე“ სომხურ ენაზე აღრე (V ს.) ითარგმნა. საფიქრებელია, რომ ამ გრამატიკის სამბოძიციანი ერთი წერტილის პუნქტუაციური სისტემა ამ ხნიდანვე იქნებოდა ცნობილი სომხური წერისათვის. ფაქტია, რომ უძველესი სომხური თარიღიანი ხელნაწერი 887 წლისა, ე.წ. ლაზარევის ოთხთავი, იცნობს მცირე ოთხკუთხედის თუ კვადრატის მსგავს ნიშანს, რომელიც ხაზს ზემოთ დაწერისას გამოხატავს წერტილს, ხაზზე მდებარე, ან ხაზს ქვემოთ – მძიმეს ან წერტილ-მძიმეს. X საუკუნიდან სომხურ ხელნაწერებში წერტილის ფუნქციით ერთი წერტილის ნაცვლად ნახმარია ორი წერტილი, ხოლო ერთი წერტილი წერტილ-მძიმის აღსანიშნავად გამოიყენება, ხმარებაში შემოდის ახალი ნიშანიც – მძიმე, ძველ ქართულში ცოცხა სხვაგვარი ვითარებაა.

2. ძველი ქართული პუნქტუაცია. პუნქტუაციური ნიშნები ძალიან აღრე (V საუკუნიდან) არის წერაში, კერძოდ, უძველესი ხანმეტი ტექსტების შემცველ ხელნაწერებში (V-VII სს. ეპიგრაფიკულ ძეგლებში კი ასეთი ნიშნები არა ჩანს), მაგრამ მათი კონკრეტული დანიშნულების შესახებ რაიმე ცნობა არ არის შემონახული მე-II საუკუნემდე. მხოლოდ ეფრემ მცირეს (XI ს.) მოეპოვება სპეციალური ცნობა მის მიერ შემოღებული სასვენი ნიშნების თაობაზე. მაგრამ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ეფრემამდე უხმარიათ ქართულში ტერმინოლოგიური, კერძოდ, პუნქტუაციის მნიშვნელობით სიტყვა წერტილი. ივანე ჯიბის ძე შავ მთაზე გადაწერილი სეინაქსარის (XI ს.) ანდერძში (H-2211) ამბობს: „ყოველთა გევედრებით, ვინცა სწერდეთ, ნუ სცვალეთ (სიტყვ)ასა, გინა თუ წერტილსა, რამეთუ ამისა (პირი)სათვის ვედრებულ იყო“.

წერტილის ფონეტიკური ვარიანტია წენტილი (ეტიმოლოგიურად, მიმდებარა წერტა (<*წერ-ეტა) მმნისა, ნიშნავს „ჩხვლეტილს“, ე.ი. ჩხვლეტით, კაწრვით გამოყვანილ ნიშანს), რომელიც ნახმარი აქვს ხუცეს იოვანე მთავარაის ძეს 1091 წ. შავ მთაზე კასტანას მონასტერში გადაწერილი ხელნაწერის (Q-37) ანდერძში: „ვისცა გარდაწერაჲ გენებოს, მინდობილ იყვნით, რამეთუ ვითა ეპოე, ეგრე დავწერე ყოველი და წენტილიცა“. ცნობილ ვანის ოთხთავის (XII-XIII სს.) ანდერძშიცაა ეს ფორმა დაცული: „აწ ვინცა სწერდეთ, ვითა აქა პპოთ, ეგრე დავწერეთ წენტილითა და პატივთა ზედა მეორითა სიტყვთა“ (A-1335, 266v).

სასვენი ნიშანთა გრაფიკული სახე და მათი ფუნქციური გააზრება ძველ ქართულ ხელნაწერებში არაერთგვაროვანი, ცვალებადია. პუნქტუაციაში გამოხატული ცვლილებებით ქართული ხელნაწერები შეიძლება შემდეგ ქრონოლოგიურ ქვეჯგუფებად განაწილდეს: V-VIII, IX-X, XI-XII და XVI-XVIII საუკუნეებისა.

V-VIII საუკუნეების ქართული ხელნაწერები ფრაგმენტულად არის მოღწეული და, ხანმეტი ლექციონარის გარდა, პალიმფსესტებს წარმოადგენს.

ამ ხელნაწერთა პუნქტუაცია გამოწვლილვით აქვს შესწავლილი ლ. ქაჯაიას, კერძოდ, A-737 (V-VI სს., „საქ. მოც.“), H-999 (V-VI სს., „დაბ.“, „ოთხთ.“), A-89 (V-VI სს., „ოთხთ.“), A-844¹ (VI ს., „ოთხთ.“, ეს.), S-3902 (VIII ს., ხანმ. მრავ.), გრაფში დაცული ხანმეტი ლექციონარი (VII ს.). თითოეული ფრაგმენტის ეითარების გათვალისწინებით პუნქტუაციის ხმარების ასეთი ზოგადი სურათი წარმოდგება V-VIII საუკუნეებისათვის: ხელნაწერებში სასვენი ნიშნებად გამოყენებულია მოგრძო წერტილზე დაფუძნებული სამი ნიშანი: „=“, „>“ – ერთი მოგრძო წერტილი სტრიქონს ზევით ან სტრიქონს შუა, ორი მოგრძო წერტილი (შუაში) და ორი მოგრძო წერტილის მარჯვენა მხარეს შეერთებით მიღებული მახვილის წვერის, ბუნის მსგავსი ნიშანი (>) სტრიქონს ზევით და სტრიქონს შუა. ამ სამი ნიშნიდან მხოლოდ ორი მოგრძო წერტილის ფუნქციაა რამდენადმე გამოკვეთილი. ის არსებითად დაისმის წინადადებისა და მუხლის (აბზაცის) ბოლოს. ამიტომაც, რომ ამ ნიშნის შემდეგ ტექსტი საზედოთ ასოთიც იწყება. რაც შეეხება ერთ მოგრძო წერტილსა და ბუნის მსგავს ნიშანს, მათ ხმარებაში სისტემურობის დანახვა ჭირს, ორივე ერთ და იმავე პოზიციასში დასტურდება. მაინც შეიმჩნევა, რომ სტრიქონს შუა ნახმარ ამ ნიშნებს (განსაკუთრებით ერთ წერტილს) თითქო უფრო ევალებათ მოკლე ამრობრივი მონაკვეთების გამოყოფა, ხოლო სტრიქონს ზევით ნახმარს – სიტყვათა განკვეთილობის აღნიშვნა ან პირდაპირი მეტყველების გამოყოფა თხრობიდან. აღსანიშნავია, რომ ხანმეტი ლექციონარში (VII ს.) თვალმისაცემია სტრიქონს ზევით დაწერილი ბუნის მსგავსი ნიშნის ხშირი გამოყენება სიტყვათა მექანიკურად გამიჯვნის მიზნით. ასევე საყურადღებოა შემდეგი ფაქტი: V-VIII საუკუნეთა ხელნაწერების უმრავლესობა (A-737, A-844, H-999, S-3902) დაწერილია გაბმულად, ინტერვალების გარეშე, scripto continua-ს წესით, ინტერვალის დაცულია იქ, სადაც გარკვეული სასვენი ნიშანი არის დასმული (პალიმფსესტის გადარეცხვის გამო ასეთი ნიშანი ზოგჯერ არა ჩანს).

IX-X საუკუნეთა თარიღიანი ხელნაწერებიც (სინური მრავალთავი 864 წლისა, ადიშის ოთხთავი 897 წლისა, იოვანე ოქროპირის ცხოვრება 968 წლისა და სხვ.) არ ხასიათდება სასვენი ნიშანთა ხმარების სისტემურობით. თუმცა ამ დროს აშკარად ფუნქციონირებს სტრიქონს ზევით დასმული ბუნის მსგავსი ნიშანი და ერთი წერტილი, ხოლო სტრიქონის შუაში სამი და ოთხი წერტილი (ეს უკანასკნელი X ს.-ის II ნახევრიდან შემოდის მუხლის, აბზაცის დასასრულის აღსანიშნავად).

სინური მრავალთავი ამ მხრივ ჭრელ სურათს იძლევა. მასში 8 ხელი გამოიყოფა² და განსხვავებული ხელით ნაწერი ნაწილები პუნქტუაციითაც მეტ-ნაკლებად განსხვავებულია: ბუნის მსგავსი ნიშანი გამოყენებული აქვს

¹ ლ. ქაჯაიას მტკიცებით, A-89 და A-844 ერთი და იმავე ხელნაწერიდან მომდინარეობს: ლ. ქაჯაია, პუნქტუაცია V-XII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში (საქ. დის.), თბ., 1969, გვ. 49, სქ.

² ლ. ქაჯაია დაწერილებით და ცალ-ცალკე განიხილავს პუნქტუაციის ხმარების საკითხს რვავე ნაწილში (დასახ. ნაშრომი, გვ. 76-93).

მხოლოდ ერთ გადამწერს (117v-124r), მაკარი ლეთეელის გადამწერ ნაწილში (1r-55r; 70v-116v; 145r-160r; 170r-180r; 202r-274r) არ გამოიყენება ერთი წერტილი; ერთ ნაწილში (117r; 125r-140v) ორი წერტილი გრაფიკულად ოთხგვარად გამოისატება (=, =, --, =). სხვა ნაწილში (160v-169v) მთელი გვერდები სასვენი ნიშნის გარეშეა და მხოლოდ აბზაცის ბოლოს იშვიათად არის პორტიონგალური ხაზი ბელა და ქველა წერტილებით (÷). ძირითადად კი ხელნაწერში 3 ნიშანია გამოყენებული: ხაზს ბევრით ერთი წერტილი მოკლე პაუზის აღსანიშნავად, ხაზის შუაში ორი წერტილი დიდი პერიოდის ამრის გარკვეული მონაკვეთის გამოსაყოფად ან მოგჯერ აბზაცის დასასრულის მიმანიშნებლად, სამი წერტილი აბზაცის დასასრულის აღმნიშვნელად. შატ-ბერდის მონასტერში გადაწერილ ე.წ. აღმის ოთხთავში ეგვე ნიშნებია გამოყენებული: ხაზს ბევრით დასმული ბუნის მსგავსი ნიშანი (>), სტრიქონს შუა დასმული ერთი (იშვიათად), ორი და სამი წერტილი. აღსანიშნავია, რომ ბუნის მსგავსი ნიშანი მცირე პაუზასაც აღნიშნავს და განკვეთილობის ფუნქციითაც ყოველი მეორე სიტყვის შემდეგ მის, მოგჯერ კი ერთ და ორ წერტილს აბის თავზე (E, F) უფუნქციოდ. ერთი, ორი და სამი წერტილი უფრო სისტემებზე არის გამოყენებული 913 წლის ოპიშის ოთხთავში, მაგრამ 936 წლის ჯრუჭის ოთხთავში ეგვე ნიშნები არარეგულარულად და ნაკლებადაა ნახმარი. მოგჯერ მთელ გვერდებზე მხოლოდ აბზაცის მიმანიშნებელი ორი, სამი ან სტრიქონის შემავსებელი დეკორატიული ნიშანია ფიქსირებული. მაგრამ თუ ოთხთავში ასე თუ ისე ჩანს სასვენ ნიშანთა გამოყენების ფაქტი, ამას ვერ ვიტყვით ფსალმუნის შემცველ ხელნაწერებზე: ფსალმუნში ტექსტი მუხლობრივ არის დაყოფილი და სასვენ ნიშნად მხოლოდ მუხლის დასასრულს დასმული ორი, სამი ან სამი წერტილის შეერთებით მიღებული ისრის წვერის მსგავსი ნიშანია (>). ასეთი ვითარებაა X ს.-ის A-38-ში, S-29-ში, S-42-სა და სხვ. ოპიშის (ათონის) ბიბლიაშიც ჭრელი სურათია, რადგან გადამწერი სამია (მიქაელ ვარაზბაჩე, გიორგი გელასის ძე, სტეფანე დეკანოზი). სასვენი ნიშნები შედარებით წესისებრ არის ნახმარი გიორგი გელასის ძის გადამწერ ნაწილში; ბუნისმსგავარი ნიშანი მოკლე პერიოდების გამოსაყოფად და ორი წერტილი წინადადების ბოლოს (ამავე ფუნქციით იშვიათად სამი წერტილის შეერთებით მიღებული ისრის წვერის მსგავსი გამოსახულებაც გვხვდება, 215r-309v).

ცნობილი მწიგნობარი იოანე-ბოსიმე (X ს.), რომელიც მოღვაწეობდა პალესტინის საბა-წმიდის ლავრასა და სინას მთაზე, ავტოგრაფულ ნუსხებში (Sin. 15, 38, 47...) იყენებს ერთ, ორ და ოთხ წერტილს: ერთ წერტილს – მცირე პაუზის ან კითხვითი ინტონაციის აღსანიშნავად კითხვითნაწილაკიანი სიტყვის ბოლოს, ორ წერტილს – წინადადების დასასრულს, ერთგვარი წვერების გამოსაყოფად და მოგჯერ დიდი პერიოდის აღსანიშნავად, რომლის შემდგომი წინადადება დიდი ასოთი იწყება, ოთხ წერტილს – დიდი შესვენებისა და თავის დასასრულს.

ამრიგად, IX-X საუკუნეთა ხელნაწერებში საერთოდ გამოყენებულია როგორც წინა პერიოდის ხელნაწერთა სამი ნიშანი (ერთი, ორი წერტილი და ბუნის მსგავსი გამოსახულება), ასევე ორი ახალი – სამი და ოთხი წერ-

ტილი (არსებითად თხრობის დიდი მონაკვეთების აღსანიშნავად). მაგრამ თითოეული ამ ნიშნის ფუნქცია არც ამ დროის მწერალთა და გადამწერთა პქონდათ მგვიცედ და ნათლად გაამრებული. პუნქტუაციურ ნიშანთა ხმარებაში არასავალდებულობა დიდ შესაძლებლობას იძლეოდა სასვენი ნიშნებისა და ინდივიდუალური დამოკიდებულებისათვის.

3. პუნქტუაცია XI-XII საუკუნეთა ქართულ ხელნაწერებში. უფრო მშობის სისტემა XI საუკუნიდან ორი მოგრო წერტილის მარჯვენა მხარეს შეერთებით მიღებული ბუნის მსგავსი ნიშანი (>) ხმარებიდან გადის, დანარჩენი ოთხი ნიშანი (ერთი, ორი, სამი, ოთხი წერტილი) განაგრძობს არსებობას, ოღონდ XI საუკუნის II ნახევრიდან ამ ნიშნების გვერდით არსებობას იწყებს უფრო მცირისეული ერთი, ორი, სამი და ექვსწერტილიანი სისტემა და პროსოდის (πρωτοδία) ანუ ტონალობა-აქცენტის ორი ნიშანი – ოქსია (') და ვარია(,) კითხვითი წინადადებების მისანიშნებლად.

უფრო მცირე XI საუკუნის II ნახევარს ანტიოქიაში შავი მთის ქართულთა მონასტრის ლიგერატურულ საქმიანობას შეთავაზობდა, იყო ფილოსოფოსი, ღვთისმეტყველი, მთარგმნელი, მეცნიერ-ფილოლოგი, ორიგინალური მთარგმნელობითი თეორიის დამამკვიდრებელი და ასევე რეფორმატორი პუნქტუაციაში. უფრო მეტად, რომ ქართულ ხელნაწერებში აღრე ხმარებული სასვენი ნიშნები გარკვეულ სისტემაში მოეყვანა, განესაზღვრა თითოეული ნიშნის ფუნქცია. ამის თაობაზე ის ნათლად მსჯელობს შესავალ წერილში, რომელიც წინ უძღვის იოანე დამასკელის „ცოდნის წყაროს“ მისეულ თარგმანს. იგი წერს: „ჩვენ თანა იყო ნეგარი იგი და ყოვლად რჩეული მოღვაწეთა შორის ბერი იოანე ფარაქნელი, რომელმან მოწლედ გამოიკითხა ჩემგან და მიბრძანა ამით პირთათჳს. ვინაჲთგან პირველთა მათ თარგმანთა (=მთარგმნელთ – კ.დ.) არარაჲ ელუაწა წერტილითა განკუთმითათჳს საკითხავთაჲსა, ამისთჳსცა ზეპირით უკმა გაკუთმაჲ ყოველთა სახელოვანთა მკითხველთა, ხოლო ბერძულად არა ესრეთ არს, არამედ ესოდენ მისანდობელ არს წიგნები მათი მართლად განკუთმითობისათჳს, ვითარ ჩუენი საგალობელი, რაოდენი დიდისა მის მნათობისა გითრგი მთაწმიდელისაგან თარგმნილ არს. ამისთჳსცა მე ძალისაებრ ჩემისა არა უგულუბელს მიქმნიეს, არამედ ყოველივე ჩემ მიერ თარგმნილი წიგნი ერთ წერტილად და ექუს წერტილად გამოკუთია. ერთი წერტილი უკუ მცირედ სასუქნად, ორ წერტილი გასაკუთმელად სიტყუსაჲ და სამ წერტილი დიდად სასუქნად და ექუს წერტილი სრულად დასაბოლოებელად და ახლად დასაწყებელად სიტყუსა“ (A-24, 4r).

ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით, უფრო მცირის სასვენი ნიშნების სისტემა „მთელმა განათლებულმა ქართველობამ მიიღო“¹. მაგრამ XI საუკუნის II ნახევრის ხელნაწერთა შესწავლა ცხადყოფს, რომ უფრო მცირისეული პუნქტუაცი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 146.

ური სისტემა არსებითად მხოლოდ თვით ეფრემის ავტოგრაფულ¹ და შავი მთის ქართულ მონასტერში ეფრემის მამობის ქამს გადაწერილ ხელნაწერებშია გადარებული. ასეთებია: სამოციქულოს თარგმანება (Q-1158, XI ს.), საქმე მოციქულთა (A-677, XI-XII სს.), ფსალმუნთა თარგმანება (Q-37, 1091 წ.), მეტაფრასული კრებული (A-162, XI ს.), წყარო ცოდნისა (A-677, XI-XII სს.), ასკეტიკონი (A-1115, XII ს.), წყარო ცოდნისა (A-24, XI-XII სს.) და სხვ.

ეფრემის სიტყვებიდან და თვით მისი სკოლის ხელით შესრულებული ხელნაწერებიდან ღვინდება, რომ ერთი წერტილი მცირე პაუზას (ღლეანდელ მძიმეს) აღნიშნავს, ორი წერტილი ყოველ დამოუკიდებელ წინადადებას მიჯნავს (უდრის ღლეანდელ წერტილს ან წერტილ-მძიმეს), სამი წერტილი დიდ შესვენებას, დიდ პაუზას ანუ თხრობის მოდილო ნაწილს გამოყოფს (უდრის ღლეანდელ წერტილს), ექვსი წერტილი კი თხრობის დიდი მონაკვეთის, მუხლის, აბზაცის ან თავის დასასრულს მიანიშნებს. გარდა ამისა, ზემოდასახელებულ ხელნაწერებში ნახმარია პროსოდის ნიშნები: ოქსია (იგნა „მაღალი“) ანუ ძლიერი მახვილი, გონალობის ნიშანი (') და ვარია (βάρა „დაბალი“) ანუ მძიმე, სუსტი, მახვილის, გონალობის ნიშანი ('). XI-XII საუკუნეთა ხელნაწერებში ნახმარია ბერძნულიდან ნასესხები ტონი და პროსოდიკა, იოანე პეტრიწს პროკლე დიადოხოზის თარგმანებაში აშიაზე მოჰყავს პროსოდის ათი ნიშანი ბერძნული სახელწოდებებით: ოქსია, ვარია, პერისპომენი, მაკრა, ვრაქია, დანია, ფსილი, აპოსტროფოს, ჯფენ, ჯპოდი-ასტელი (H-1337, 100r). ამ ცნობას საბა იყენებს თავის ლექსიკონში, საინტერესოა მისი განმარტება ეფრემის მიერ შემოღებულ ორ პროსოდიულ ნიშანზე: „ამას ეწოდების ოქსია, რომელ არს მახვილი. სადაცა სიტყვასა ზედა აკრულ აქვს, მუნ კმისა ამაღლება კამს. , ამას ეწოდების ვარია, რომელ არს მძიმე, სადა ქუედაჲ უჯდეს, მუნ კმისა დამდაბლება კამს“.

აღსანიშნავია, რომ მახვილის ნიშნები – ოქსია და ვარია, რომლებიც ბერძნულის გაყვლითაა შემოღებული, ქართულ ხელნაწერებში მიანიშნებს გამორჩეულ ინტონაციას, კითხვით (ან ბრძანებით) წინადადებებს: ოქსია დასმულია კითხვით სიტყვაზე ან კითხვით ნაწილაკზე, ხოლო ვარია იწერება იმ სიტყვასთან, რომელსაც კითხვა მოუდის ან წინადადების ბოლოს სტრიქონის შუა პოზიციაში. ოქსია (მახვილი) მოგჯერა ზმნის ბრძანებით კი-ლოსაც მიანიშნებს: წართქმითი ბრძანებითი შემთხვევაში ზმნის პირიან ფორმაზეა დასმული, უკუთქმისას – უარყოფით არა, ხუ ნაწილაკებზე. მძიმე მოგ ხელნაწერში (მაგ. ტბეთის ოთხთავი 1161 წლისა, Q-929) ყოველ ამრობრივ მონაკვეთს გამოყოფს.

XII საუკუნეში არსებობას განაგრძობს ერთი, ორი, სამი წერტილი და ოქსია და ვარია. ხმარებიდან ამოღებულია ექვსი წერტილი (შენარჩუნებულია მხოლოდ ეფრემის ხელიდან ან მისი სკოლიდან გამოსული ღვინებიდან გადაღებულ ხელნაწერებში), სამაგიეროდ შემოღებულია ახალი

ნიშანი წერტილ-მძიმე (') კითხვითი ნიშნის ფუნქციით (ამავე ფუნქციით მძიმეც გამოიყენება პარალელურად).

4. პუნქტუაციის ანტონ პირველისაჲ სისტემა. ანტონ პირველმა ქართული ენის ვრცელ სასწავლო გრამატიკაში (I რედაქცია 1753 წ., II რედაქცია 1767 წ.) სასვენი და გასარჩევი ნიშნების ახალი სისტემა შემოიღო. ეს სისტემა არსებითად სომხურია, რადგან ანტონმა თავისი გრამატიკა ძირითადად მხითარ სებასტიელის გრამატიკის გეგმით და მეთოდით შეადგინა. ანტონისეული პუნქტუაცია საყოველთაოდ მიღებული იყო მე-18 საუკუნის II ნახევრიდან მე-19 საუკუნის 20-იან წლებამდე, სანამ ქართულში რუსული გზით ევროპული პუნქტუაცია მოიკიდებდა ფეხს.

ანტონის სიტყვებით, „დანიშნა (=აღნიშნა) არა სრულისა სიტყვსა იქმნების წერილთა შინა. ღრამითა ამით, მაგალითებრ (') და ამას უკუშ ზედწოდებულ ვარიბა, ხოლო ჩუშნებრ მძიმე, დანიშნა სრულისა სიტყვსა იქმნების წერილთა შინა, მაგალითებრ ('), და ამას უკუშ ზედწოდებულ სტილმა, ხოლო ჩუშნებრ – წერტილი. ხოლო დანიშნა დასასრულისა სიტყვსა იქმნების წერილთა შინა, მაგალითებრ (') და ამას უკუშ ზედწოდებულ ჩუშნებრ ორი წერტილი (ქართ. ღრამმატიკა, 1885, გვ. 293).

მაშასადამე, ანტონს მიაჩნია, რომ დიდი წერილობითი პერიოდი იყოფა სამ კომპონენტად, რომელთაც სათანადო სამი ნიშანი აღნიშნავს: 1. „არასრული სიტყვა“ ანუ დაუსრულებელი მონაკვეთი წინადადებისა აღნიშნება ვარიით ანუ მძიმით, 2. „სრული სიტყვა“ ანუ ამრობრივად დასრულებული წინადადება აღნიშნება სტილმით ანუ წერტილით, 3. „დასასრული სიტყვსა“ ანუ დიდი პერიოდის, მუხლის დაბოლოება გამოიხატება ორი წერტილით. სომხურის გრამატიკის გავლენით ანტონს ნახმარი აქვს ორი ნიშანი: \ და D. პირველი მარცხნივ გადახრილი მახვილის მსგავსი ნიშანი (ე.წ. ბუთი) გამოხატავს ორ წერტილს, გირეს და მოგჯერ მძიმესაც, ხოლო მეორე კითხვის ნიშანია და დაისმის იმ სიტყვის ხმოვანზე, რომელზედაც ინტონაცია მაღლდება.

აღსანიშნავია, რომ მე-18 საუკუნის II ნახევრიდან ანტონის „ღრამმატიკისა კანონსა ზედა“ გამართულ და დაბეჭდილ ახალი აღთქმის წიგნებში შემოსხენებული სასვენი ნიშნების გვერდით ნახმარია: მოხრილი, რომელიც წარმოადგენს მარჯვნივ ღია პაგარა ნახევარკრალს და დაესმის სიტყვის ბოლო ასოს და აღნიშნავს კითხვითობას (ვინ არის ღედა ჩემი?) და მოგჯერ ძახილის ინტონაციას მიმართვის ფორმებში (მოძღუარ² მიგლედე შენ); გარემორთხმული (იპოდიასტოლი), ბერძნული ომეგას მსგავსი ნიშანი, რომელიც რთული ფუძეების საზღვარზე იწერება ქვემოდან ღლეანდელი ღეფისის მნიშვნელობით: „ნიშანი ესე ჰყოფს შეკრებას ორთა ანუ სამთა მარტივთა ლექსთა (=სიტყვათა – კ.დ.) შედგმასა“; ქვენაშთი, მოკლე სწორი, პორიზონტალური ხაზი, სიტყვის ერთი სტრიქონიდან მეორეზე გადატანის

¹ ელ. მეგრველი, ეფრემ მცირის ავტოგრაფი: ხელნაწ. ინსტ. მოამბე, I, 1959, გვ. 105-125.

² ს.-ს. ორბელიანი, თხზ., IV, 1965, გვ. 27.

¹ ლ. ქაჯაია, პუნქტუაცია V-XII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში, გვ. 7-8.

აღსანიშნავად, ასევე არასისტემებზე გატარებულია ე.წ. წასაკითხი ანუ გასარჩევი ნიშნები: სიბრჯგუს ნიშანი (ʿ), რომელიც უმარცვლო უ-ს ამის, კლებული ანუ მოკლე, პატარა წრე (o), რომელიც დაესმის სუბიექტად გამოყენებულ პირის სახელებს, როცა წრფელობითის ფორმა რეალურად მოთხრობითის გამოხატავს (პრქუა მას მართა⁰), ან კიდევ მ, ღ, ჯ, ჯ, ჰ ასოებს დაესმის ზევით, რომლებსაც ანგონი მოკლე ხმოვნებად მიიჩნევს; მახვილი (ˊ), რომელიც დაესმის პირ. თბიექტად გამოყენებულ პირის სახელებს (ისააკ⁰ კშჳა იაკობ⁰), ბრძანებითის ფორმებში — წართქმითის შემთხვევაში მშნას დაესმის, უკუთქმითისას — არა, ნუ ნაწილაკებს და მიანიშნებს მკვეთრ, ძახილით ინტონაციას¹ (იყა'ვენ ნება შენი; არა' იპარო!).

ანგონის პუნქტუაციური სისტემა საყოველთაო არ ყოფილა და მან მე-19 საუკუნის 20-იანი წლებიდან გზა დაუთმო ევროპულ პუნქტუაციას.

5. განკვეთილობის ნიშნები. განკვეთილობის ნიშნებით იმიჯნება არა წინადადების ლოგიკურ-სინტაქსური კომპონენტები, არამედ ცალკეული სიტყვები — ერთმანეთისაგან, მოგჯერ რთულ სიტყვათა შემადგენელი ნაწილებიც. ეს ტერმინი აღრე უფრემ მცირეს აქვს გამოყენებული დამასკელის „ცოდნის წყაროს“ თარგმანზე დართულ ცნობილ „შესავალში“, ოღონდ არა ტექნიკური ნიშნის, არამედ პუნქტუაციის მნიშვნელობით. სიტყვათა გამიჯნავი ასეთი ნიშნები ქართულ ხელნაწერებში VII საუკუნიდან იჩენს თავს, კერძოდ, პირველად ის დადასტურებულია ხანშეგ ლექციონარში მოგრძო წერტილისა (იშვიათად) და ისრის ბუნის მსგავსი ნიშნის სახით (ხშირად). ეს უკანასკნელი ნიშანი დასმულია ყოველი სიტყვის ან მოგჯერ სიტყვათა ჯგუფის შემდეგ. ამ 54 გვერდიანი ფრაგმენტის მეორე გადამწერი, რომელსაც ეკუთვნის 12-54 გვერდები, ბუნის მსგავს ნიშანს მოგჯერ ზედმეტად ხმარობს სიტყვის შიგნით ასოებს შორის. ეს ნიშანი რომ წინადადებების ლოგიკურ-სინტაქსურ, კომპონენტებს არ გამოყოფს და, ამდენად, პუნქტუაციური არ არის, ეს აშკარაა. მაგრამ ამასთანავე ძნელია ის ჩავთვალოთ განკვეთილობის ნიშნადაც, თუ ტერმინს ზუსტი მნიშვნელობით ვიხმართ, რადგან, ჯერ ერთი, ყველა სიტყვის ბოლოს არაა ნახმარი, მეორეც, ნახმარი თვით სიტყვის შიგნით ასოებს შორის, მესამე, რაც მთავარია, ფიქსირებულია იქ, სადაც სიტყვები ისედაც ინტერვალებითაა დაშორებული და არა იქ, სადაც მიჯრით, გაბმულადაა სიტყვები დაწერილი. ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ დამწერლობის პირველსავე ეტაპზე გაბმულად, მიჯრით დაწერილ სტრიქონებს შემოდან სიტყვათა საზღვარზე უკეთდებოდა პირობითი, ტექნიკური გამმიჯნავი ნიშანი. შემდგომ კი, როცა სიტყვები გაიმიჯნა დაუწერელი ინტერვალებით (ეს პროცესი X საუკუნისათვის კიდევ არაა დასრულებული), განკვეთილობის ნიშანი უფუნქციო გახდა, მაგრამ აღრე ხმარებულობის გამო ტრადიციით მაინც იყენებდნენ ზედმეტად ინტერვალთან

ერთად. მოგ გადამწერს ეს ნიშანი სამკაულად მიაჩნდა და ამიტომ სრულე-ბით არ ხმარობდა.

განკვეთილობის გრაფიკული სახითა და ხმარების წესებით ქართული წერა საგრძნობლად განსხვავდება ბერძნული წერისაგან. ბერძნულ ხელნაწერებში სიტყვათა ინტერვალებით გამოიჯნა გვიან იწყება მინისკულურ (ნუსხურ) ხელნაწერებში,¹ ასევე გვიანდელ (X-XI საუკუნეთა) ხელნაწერებშია უფრო წარმოდგენილი განკვეთილობის ნიშნად სტრიქონს ზედა ერთი წერტილი, თუმცა აღრეული პერიოდიდანაც არ გამოირიცხავენ ასეთი ნიშნების არსებობას.²

არასისტემებზე, მაგრამ მაინც, განკვეთილობის ნიშანი ნახმარია უძველეს თარიღიან (864 წლის) „სინურ მრავალთავეში“, მაგრამ არა მთელს მანძილზე, არამედ იმ ნაწილში, რომელიც გადაწერილია მაკარი ლეთეთელის მიერ (ა.შანიძემ გამოყო ხელნაწერში რამდენიმე ხელი, მათ შორის, მაკარისიც).³ ეს ნიშანია სტრიქონს ზედა ერთი წერტილი, რომელიც ნახმარია ყოველი სიტყვის ან ერთად დაწერილი რამდენიმე სიტყვის შემდეგ (ერთად იწერება ჩვეულებრივ თანდებულიანი, ნაწილაკიანი...), მოგჯერ მოსალოდნელ ადგილს სულ არაა ნახმარი. ერთი წერტილი ამავე წესით ნახმარია ქსნის ოთხთავის (A-509, Xs.) I ნაწილში და X საუკუნის ორი ხელნაწერის (Q-209, Q-211) ნაწილებებში.

განსაკუთრებული ვითარებაა ე.წ. „ჭილ-ეტრატის იადგარში“ (H-2123), რომელიც გადაწერილია მრგლოვანიდან ნუსხურზე გარდამავალი ხელით პალესტინის საბა-წმიდის ლავრაში მე-10 საუკუნეში. ტექსტი მიჯრითაა ნაწერი, მაგრამ სიტყვათა განცალკევების მიზნით ნახმარია განკვეთილობის ნიშნები: ერთწერტილი, ორწერტილი, სამწერტილი, ოთხწერტილი, ხუთწერტილი და იშვიათად, ექვსწერტილი; სამწერტილი სამკუთხედად არის განლაგებული. ოთხწერტილი — კვადრატულად, ხუთწერტილი კი ორი სახისაა: ერთ შემთხვევაში 5 წერტილი წრისებურად არის განლაგებული, მეორე შემთხვევაში კი აღებულია იგივე ოთხწერტილი, ოღონდ მასში შუა ადგილას კიდევ ერთი წერტილია ჩასმული. განკვეთილობის ეს ნიშნები ყველგან და ყოველთვის არ არის გამოყენებული, არ. მარტივობა სცადა ამ ნიშანთა ხმარებაში გარკვეული კანონზომიერება დაენახა, გამოყო კიდევ ხუთი რამ-

¹ V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, 1913, გვ. 398.

² В. Классовский, Знаки препинания в пяти важнейших языках, С.-Пб., 1882, გვ. 1; Е. Филомафитский, О знаках препинания вообще и в особенности для российской словесности, 1882, გვ. 82. ამ მოსაზრების შეფასება იხ. ლ. ქაჯაია, განკვეთილობის ნიშნები ძველ ქართულ ხელნაწერებში: პალეოგრაფიკი, ბიებანი, I, თბ., 1965, გვ. 41.

³ სინური მრავალთავე 864 წლისა... (ა. შანიძის რედაქციითა და გამოკვლევით), თბ., 1957, გვ. 299.

¹ ა. შანიძე, ანგონი I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე და ძველი ქართული ენის მეგლების ვითარება ახალი აღთქმის წიგნების გამოცემებში: ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., თბ., 1964, გვ. 20-29.

დენადმე განსხვავებული შემთხვევა, მაგრამ საბოლოოდ სწორად დაასკვნა, რომ „ამ ნიშნების სმარებაში არ არის დაცული რაიმე კანონზომიერება“.¹

XI საუკუნიდან ისტორიულ საბუთებში, როგორიცაა ბაგრატ IV-ის სიგელი ოპიზართა და მიჯნაძორელთა დავის გამო, მისივე შეწირულობის სიგელი შიომღვიმისადმი 1057 წლისა, გიორგი III-ისა შიომღვიმისადმი 1170 წლისა და სხვ., ყოველი სიგევის ბოლოს დასმულია ორი წერტილი.

XV-XVIII საუკუნეთა ხელნაწერებში განკვეთილობის ნიშნად ორ წერტილთან ერთად სამი წერტილიც გამოიყენება (მაგალითად, „ქართლის ცხოვრების“ ანა დედოფლისეულ ხელნაწერში XV ს.-ისა, ალექსანდრე I-ის სიგელებში 1430 და 1441 წლებისა, ლუარსაბ I-ის სითარხნის სიგელში 1540 წლისა და სხვ.)

ლიტერატურა

ივ. ჩაპასიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.

ბ. შანიძე, ანტონი I-ის გაელენა სალიტერატურო ქართულზე და ძველი ქართული ენის ძეგლების ვითარება ახალი აღთქმის წიგნების გამოცემებში: თსუ-ს ძვ. ქართული ენის კათ. შრომები, ტ. 9, 1964.

ლ. ქაჩიბა, პუნქტუაცია ძველ ქართულ ხელნაწერებში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. ხელნაწ. ინსტიტუტის მოამბე, V, 1963.

ლ. ქაჩიბა, განკვეთილობის ნიშნები ძველ ქართულ ხელნაწერებში (VII-XII): პალეოგრაფიული ძიებანი, I, თბ., 1965.

ელ. ბაბუნაშვილი, ანტონ პირველი და ქართული გრამატიკის საკითხები, თბ., 1970.

¹ არ. მარტიროსოვი, ტექსტის გამოცემისათვის: ტილ-ეგრაგის იადგარი. გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, არ. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა. ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1977, გვ. 225.

თავი XIII

პირობითი, ტექნიკური ნიშნები ძველ ქართულში

ქართულ ხელნაწერებში განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნების გარდა ნახმარია ბევრი პირობითი ნიშანი, რომლებსაც იყენებდნენ გარკვეული ცნებების სიმბოლურად გამოსახატავად, ტექსტის დასაწყისისა და დასასრულის მისანიშნებლად, ციტატების ან განსამარტივი სიგეების დასაკავშირებლად აშიაზე მოთავსებულ თარგმანება-კომენტარებთან. მოგი ნიშანი ინდივიდუალურიც იყო და ივ. ჯავახიშვილის სიგეებით, „უბრალოდ ხსოვნისათვის იხმარებოდა“.¹ მაგალითად, დავით აღმაშენებლის წიგნიერებაზე ისტორიკოსი ასეთ ცნობას იძლევა: „წინა დაიდვა ოდესმე წიგნი სამოციქულო წარსაკითხავად და, რაჟამს დაასრულის, ნიშანი დასუის ბოლოსა წიგნისასა, ხოლო მოქცევისა წელიწადისასა მით ნიშნით აღვთუალეთ, ოცდაოთხჯერ წარეკითხა“.² ლიტურგიკულ ტექსტებში ხშირად სახმარი ტერმინების პირობითი ნიშნების გადმოცემის პრაქტიკაც არსებობდა ძველად. მაგალითად, X საუკუნის ცნობილ მწერალს იოანე-მოსიმეს თავის საეკლესიო კალენდარში აღნიშნული აქვს, რა ნიშანს რის აღმნიშვნელად ხმარობდა: „ესე ნიშანი Θ (წრეში ჩაწერილი ჯვარედინი) ღამის თევისაჲ არს; და ესე ნიშანი X (ჯვარედინი) ძლისპირნისათჳს არს; და ესე ნიშანი := (ორი წერტილი და ორი პარალელური ტირე) ღამის წირვისათჳს არს; საბა წმიდისა წესსა ზედა გულისხმა-ყავ, :: (ოთხი წერტილი) ესე მარხვანი წმიდათა დღესასწაულთანი“.

ჩვენ აქ გამოვეყოფთ პირობით ნიშანთა ორ ტიპს, რომლებიც უფრო გავრცელებული იყო ძველ საქართველოში.

1. ხვარი და ქანწილი ანუ ნილქანწი. ტექსტის დასაწყისისა და დასასრულის აღსანიშნავად ძველ ქართულ ხელნაწერებში იხმარება ორი ძირითადი ნიშნის გრაფიკული ვარიანტები: ერთი – ჯვარედინის ან მიმატების (პლუსის) მსგავსი ნიშანი, რომლის ურთიერთგადაძვევით აღვილას შექმნილ ოთხივე კუთხეში ჩაწერილია წერტილები ან პატარა წრეები (*, *), მეორე – ჯვრის სახის ნიშანი, რომელიც მთავრულ ქ-ს ჰგავს, ან ამავე ნიშნის ვერტიკალური ხაზის ზემოდან მარჯვენა მხარეს მოხმული აქვს პატარა ნახევარწრე (†, L). † იგივე ჯვარია, ჯვარცმული ქრისტეს სიმბოლური გამოსახულებაა. მისი დასმა ტექსტის თავსა და ბოლოში საერთოდ მიღებული იყო ქრისტიანულ მწერლობაში და მიანიშნებდა, რომ ყველაფრის დასაბამი (დასაწყისი) და

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 147.

² ქართლის ცხოვრება, (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), ტ. I, თბ., 1955, გვ. 349.

³ მდრ. ს. პირნსათუს: ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. პალეოგრაფია..., გვ. 147.

დასასრული ღმრთის ქმედებაა (Ἀρχὴν ἡπάντων καὶ τέλος τοῦ ὅλου), რო-
გორც ამბობდა გრიგოლ ღმრთისმეტყველი.¹

ჯერის მსგავსი პირობითი ნიშნები ქართულ ხელნაწერებში, ლ. ქაჯაიას
ცნობით, IX საუკუნიდან დასტურდება² და ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად
უშუალოდ ბერძნულიდანაა გადმოღებული. მისმა გრაფიკულმა მსგავსებამ
ასომთავრულ ქ-სთან გამოიწვია მისი მცდარად გააზრება, როგორც
„ქრისტეს“ დასაწყისი ასოსი. ჯერის ამგვარი გაგება ისე გავრცელდა, რომ
გვიანაც, მხედრულით ნაწერ ტექსტებში დასაწყისში ქ-ს სვამდნენ. ბერძნული
პირობითი ნიშნის ასეთსავე გააზრებაზეა დაფუძნებული მეორე ნიშნის სახ-
ელწოდება ქანწილი ანუ წილქანი, რომ თითქოს ეს ნიშანი ორი ქართული
ასოს (ქ და წ-ს) კომპონენტთა შეერთებით იყოს მიღებული. ორივე ეს სახ-
ელწოდება ნახმარია X საუკუნის ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში. 992
წლის ნუსხის (Sin.16) ანდერძში აღნიშნულია: „სადა სახარებისა თავი არს
დასაწყებელი, ესე ქანწილი L მის სინგურიტა და სადა დასრულდებოდის
ბოლოა, ესე ჯუარი მის სინგურიტავე † (316v). ხოლო ფსალმუნის შემცველი
X ს.-ის ნუსხის (A-38) შესავალ ნაწილში, რომელიც წარმოადგენს ათანასი
ალექსანდრიელის სტიქომეტრიულ თხზულებას, ნათქვამია: „სადა წერილ
იყოს ესე, ვითარმედ „თაყუანისცემაჲ“. ცან-ლა, მუნ დიდებამ ითქუას და
მუნვე წითლითა წილქანი მის და ესე ფსალმუნთა, ხოლო კანონთა თავი
თვთ საცნაურ არს“ (თ.კორღანია, ქრონიკები, I, 1892, გვ. 94).

ცხადია, ასეთი ცნობების საფუძველზე ივ.ჯავახიშვილი, სრულებით
ბუნებრივად, ფიქრობდა, რომ ქანწილი ანუ წილქანი წარმოადგენდა
„ხუცური ასომთავრული „ქ“ და „წ“ ასოების შეერთების მონოგრამას“.³ მა-
გრამ ლ. ქაჯაიამ დაადგინა, რომ ქანწილად წოდებული ნიშანი ქართულში
ბერძნულიდან არის უშუალოდ შემოსული.⁴ ქანწილის ყველაზე გავრცელე-
ული გამოსახულება M და მისი უფრო რთული სახეობაც N (გამოყენებულია
შატერდის კრებულში S-1141) იმეორებს ბერძნულ წერაში ხმარებულ ორივე
პირობით ნიშანს. მაგრამ ბერძნულში ესენი ფუნქციურად უფრო დაგვირთუ-
ლია: ტექსტის დასაწყისის გარდა აღნიშნავს გაქივრაფიული ანუ ჩქარი
წერის ერთ-ერთ გრაფიკულ სახეობას და განსამარტი სიგევის კომენტართან
დასაკავშირებელ ნიშანს. მართალია, ორივე ეს ნიშანი ე. გარგჰაუზენს
ქრისტემდე შექმნილად მიაჩნია,⁵ მაგრამ მკვლევართა უმეტესობა თვლის,
რომ პირველი ნიშანი (N) ხმარებაში შემოდის 317 წლიდან და არის
„ქრისტეს“ მონოგრამა, მისი პირველი ორი ასოს X „ქ“ და ρ „რ“-ს შეერთე-

ბით მიღებული.¹ მისი ხმარების დასაწყისს უკავშირებენ კონსტანტინე იმ-
პერატორისათვის ჯერის გამოცხადების სასწაულს, რომელმაც თითქოს მას
მტერზე გამარჯვება მოაპოვებინა. ამ ნიშნიდან შემდგომ გამარტივებით IV
საუკუნის შუა წლებიდან განვითარდა ქრისტეს მეორე მონოგრამული ნი-
შანი, ქართული ქანწილის პროტოტიპი. ამდენად, † და L ნიშნები ქართულში
შემოსულია ბერძნულიდან და მოგვიანებით ქართულ ნიშნებადაა გააზრე-
ბული. † ნიშანი წარმოადგენს ჯვარს, ჯვარცმული ქრისტეს სიმბოლურ გა-
მოსატყულებას, L კი – ქრისტეს მონოგრამას.²

2. კომენტარებიან ხელნაწერებში სახმარი პირობითი ნიშნები. შუა საუ-
კუნეების ბერძნულ დამწერლობაში სპეციალური ნიშნების სხვადასხვა
სისტემა არსებობდა, რომლებიც გამოიყენებოდა კრიპტოგრაფიულ
(საიდუმლო) ან გაქივრაფიულ (ჩქარ, სტენოგრაფიულ) წერასა და სამეც-
ნიერო ხასიათის ტექსტებში ქიმიურ, სამედიცინო თუ ასტროლოგიური ტერ-
მინების აღსანიშნავად, რაც წერაში ღრისა და მასალის ეკონომიას
იძლეოდა. შემდეგ ამ ნიშნებს კომენტარებიან ტექსტებში ციგატების ან
ვანსამარტი სიგევის გამოყოფის ფუნქცია დაეკისრა. ის ძირითად ტექსტში
დაისმის განსამარტი სიგევის თავზე და აშია-სქოლიოზე მოთავსებული გან-
მარტება-კომენტარის წინაც, რითაც მიმართებას ამყარებს ტექსტსა და
კომენტარს შორის, ასე ვთქვათ, მაკავშირებელ ნიშნად გვევლინება.³

დადგენილია, რომ ქართულში ასეთი პირობითი ნიშნები XI საუკუნიდან
იჩენს თავს კომენტარებიან ხელნაწერებში (გელათური ბიბლია A-1108, Q-
1152, დიდი სჯულის კანონი A-124, ლოგმატიკონი S-1463, გრიგოლ ღმრთისმე-
ტყველის პომილიები – Jer.15, Jer.43, იოანე სინელის კლემაქსი A-39 და სხვ.)
და ბერძნულიდან არის თარგმანის პროცესში გადმოღებული. ასეთი ნიშნე-
ბის რიცხვი საკმაოდ ბევრია ხელნაწერებში და მათზე ყურადღების გასამახ-
ვილებლად აშიაზე მინაწერებიცაა: „იხილე შეუნიერი“, „შეისწავე
შუენიერი“... ზოგში (A-1108, Q-1152) მონოგრამაცაა Q, ე.ი. მრგლოვანი ლ-ს
შიგნით ჩასმულია რ, რომელიც პირდაპირი გრანსლიტერაციია ბერძნული ლ
მეგასა და რ-ს შეერთებით მიღებული მონოგრამისა. ეს უკანასკნელი კი
დასაწყისი ასოებია ბერძნული ἀρχὴν (პორაიონ) სიგევისა,⁴ რომელიც
„იხილე“, „შეისწავე“ (შეიმეცნე) შინაარსისაა (მღრ. ἰρᾶν „ვხედავ“,
„ყურადღებას ვაქცევ“, „ვგებულობ“...). აღსანიშნავია, რომ ზოგ ხელნაწერში
აშიაზე მინაწერ ფრაგმენტში („შეისწავე შეუნიერი“, „იხილე შეუნიერი“) ზედ-

¹ Е. Э. Гранстрем, О Происхождении глаголической азбуки: Труды отд. древнерусской литературы института русской литературы, XI, М.-Л., 1955, გვ. 307.

² ლ. ქაჯაია, ორი ტექნიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში: პალ. ძიებანი, II, თბ., 1969, გვ. 103.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია..., გვ. 147.

⁴ ლ. ქაჯაია, ორი ტექნიკური ტერმინი..., გვ. 106.

⁵ V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, 1913, გვ. 118.

¹ Н.В. Покровский, Очерки памятников христианской иконографии и искусства, С.-Пб., 1900, გვ. 36-31; И.В. Помяловский, Археологическая находка в Пуатье: Записки Императорского русского арх.-его Общества, т. II, вып. II, 1886, გვ. 65.

² ლ. ქაჯაია, ორი ტექნიკური ნიშანი..., გვ. 107.

³ ლ. ქაჯაია, პირობითი ნიშნები ქართულ კომენტარებიან ხელნაწერებში: პალეოგრაფიული ძიებანი, II, 1969, გვ. 34-35.

⁴ Е. Э. Гранстрем, О некоторых приемах оформления византийских рукописей: XXV междунар. конгресс востоковедов, М., 1960, გვ. 12.

მეტად ნახმარი „შუენიერი“ სემანტიკური კალკი უნდა იყოს ἀρᾶς-ი, რომელიც სხვა მნიშვნელობებთან ერთად „შესაფერსა“ და „მშვენიერსა“ აღნიშნავს და რომელსაც კავშირი არა აქვს ხელვა და გაგება-შემეცნების მნიშვნელობის ბრძანა მშნასთან.

ლ. ქაჯაიამ შეისწავლა და ამოინიშნა ქართულ კომენტარებიან ხელნაწერებში ნახმარი პირობითი ნიშნები, შეადარა ისინი შესაბამის ბერძნულ ნიშნებთან და შეადგინა სათანადო კატალოგიც.¹ ქართულ ხელნაწერებში ნახმარი პირობითი ნიშნების გრაფიკული მრავალფეროვნება ჩანს აქ დართული გაბუღიდან.

დასასრულ, შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ ძველ ქართულ ხელნაწერებში დადასტურებული პუნქტუაციური და პირობითი თუ ტექნიკური ნიშნები აშკარად ადასტურებენ ბერძნული წერის კულტურასთან ქართულის ისტორიულ კავშირს.

ლიტერატურა

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.

ლ. ქაჯაია, ორი ტექნიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში: პალეოგრაფიკი, II, თბ., 1965.

ლ. ქაჯაია, პირობითი ნიშნები ქართულ კომენტარებიან ხელნაწერებში: პალეოგრაფიკი, II, თბ., 1965.

თავი XIV

ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა

ძველ საქართველოში შეიქმნა საიდუმლო დამწერლობის სისტემები. ქართული საიდუმლო დამწერლობის უძველესი ნიმუშები X ს.-იდან გვაქვს. ივარაუდება, რომ ისინი უფრო ადრეც არსებობდა (ლ. ათანელიშვილი, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა, გვ. 6). ქართულ კრიპტოგრამებში არის მეტად საყურადღებო ცნობები წერილობითი ძეგლების გადამწერტა, გადაწერის ადგილისა თუ თარიღის შესახებ, რომელთა გათვალისწინება აუცილებელია ქართული კულტურის ისტორიისათვის.

ქართულ საიდუმლო დამწერლობას ბერძნული კრიპტოგრაფიის გარკვეული გავლენა განუცდია (ა.შანიძე, ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები, გვ. 88), ამასთან ჩვენში ჩამოყალიბებულია ორიგინალური სისტემებიც (ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 11).

ხელნაწერებში კრიპტოგრამათა ოდენობა განსხვავებულია. ზოგ ხელნაწერში მათი რიცხვი ათეულზე მეტია, ზოგში – რამდენიმეა, ზოგიერთ ხელნაწერში კი კრიპტოგრამები სრულიად არ გვხვდება. საინტერესოა, რომ 1864 წელს მთლიანად კრიპტოგრამული ანბანით გადაუწერიათ „სამკურნალო წიგნი“ (Q-243).

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში გვხვდება შემდეგი კრიპტოგრაფიული სისტემები: ანჩინური, ანჯანური, ანრეული, ანპოეური, სათვალავადი, უკუდაწერილობის, სარკისებური დაწერილობის, აკროსტიქული სისტემები, აგრეთვე, ერთი და იმავე ასოს გამეორებით მიღებული, სიტყვათა დაქარაგმებით მიღებული, სიტყვაში ასოების გამოტოვებით მიღებული სისტემები და სხვ. ვარაუდობენ, რომ ეს სისტემები სხვადასხვა დროს იქმნებოდა (ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 11).

განვიხილოთ ეს სისტემები.

ანჩინური სისტემა

ანჩინური სისტემა ეწოდება ისეთ საიდუმლო დამწერლობას, როცა ერთეულთა აღმნიშვნელ ასოებს ენაცვლება ათასეულთა გამომხატველი გრაფემები, ხოლო ათეულთა გამომხატველ ნიშნებს – ასეულთა გამომხატველი ასოები:

ა-ჩ	გ-ქ	მ-ჟ (ან უ)
ბ-ც	შ-ჯ	ნ-ფ
გ-წ	თ-პ	ა-ქ
დ-წ	ი-რ	ო-ღ
ე-ჭ	კ-ს	ჰ-ყ
ვ-ხ	ლ-ტ	ყ-შ

¹ ლ. ქაჯაია, პირობითი ნიშნები..., გვ. 37-49.

H-1671 ხელნაწერში (1752 წ.) არის ასეთი კრიპტოგრამა: ტფუაჩ თრწპტმჩაუ შდ რაძრ რწზტრჭ ურწზაბჭრ, ანუ: გლეხი შამოგწირო, თუ ახლა ამისგან დამიხსნა (იხ. ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 213).

H-2295 ხელნაწერის ზედა საცავ ფურცელზე XIX ს.-ის I მეოთხედის ხელით სწერია:

ოფწმჩეფუ იფწქ[...] არ რაჩბ აკწ იფწბ ლრწბ[...]რა ბმმრ ძკსშ ურ ღმმრბებ გრჭპქმშრ ბგრჭპრქ წრარ რქრბმფ ღერძბრ ურ გრჭჩქმშფ, ანუ: კელმწიფეო ჩემო... რა არის, რომ ჩემს ძმას... არ სწყალობთ და უწყალოს განჯვითა სტანჯავ. მარა ავასხე უფალსა და განიკითხე (იხ. გ. მიქაძე, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა).

ანრეული სისტემის ანბანი წარმოდგენილია პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №1 ხელნაწერში (1725 წ.), 167v.

ტერმინი ანრეული იხმარა მ. ბროსემ (M. Brosset, Note supplementaire, გვ. 244-248). ამ სისტემის დაწვრილებითი ანალიზი იხ. ლ. ათანელიშვილის დასახელებულ მონოგრაფიაში (გვ. 64-69; 213-214).

მ.წ. ანჰოეური სისტემა

ე.წ. ანჰოეური სისტემა წარმოდგენილია პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №1 ხელნაწერში:

ა-ჟ	გ-წ	მ-ღ
ბ-კ	მ-ძ	ნ-ქ
გ-ჯ	თ-ც	ო-ფ
დ-ე	ი-ჩ	პ-უ
ე-ხ	კ-შ	ჟ-ტ
ვ-ჭ	ლ-ყ	რ-ს

ტერმინი ანჰოეური შემოიღო მარი ბროსემ (M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 244-248). ალბათ უფრო სწორი იქნება, თუ მას ვუწოდებთ ანოჰურ სისტემას, რადგანაც მ ასოს სახელია ოჰი და არა ჰოე.

ანჰოეური სისტემით ჩაწერილი კრიპტოგრამა არ არის ჩვენთვის ცნობილი. ისიც აღსანიშნავია, რომ ამ სისტემაში არ არის გამოყენებული ღ და უ ნიშნები. სავარაუდოა, რომ ეს სისტემა შექმნილია მოგვიანებით. ამიტომაც არ გამოიყენება ეს ნიშნები (შდრ. ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 70).

სათვალაუვარი სისტემა

სათვალაუვარი ეწოდება კრიპტოგრაფიის ისეთ სისტემას, როცა ასოები გამოხატულია მათი რიცხვითი მნიშვნელობით. ამ ტიპის უძველესი კრიპტო-

გრამა დაცულია მიქაელ მოდრეკილის იადგარში (S-425), რომელიც 978-988 წლებშია გადაწერილი. მიქაელ მოდრეკილი რამდენიმე ადგილას მიუთითებს: „თქუმულნი ორმეოცისა, ათისა, ექუსასისა, ერთისა, ხუთისა და ოცდაათისანი“.

ორმეოცი = მ-ს, ათი = დ-ს, ექუსასი = ქ-ს, ერთი = ჯ-ს, ხუთი = ჳ-ს და ოცდაათი = ლ-ს, რაც გვაძლევს ავტორის სახელს მიქაელ.

ეს კრიპტოგრამა ამოხსნა პ. კარბელაშვილმა (პ. კარბელაშვილი, ქართული საერო და სასულიერო კილოები, გვ. 44-45).

XI საუკუნიდან ჩვენში იხმარება ე.წ. არაბული ციფრები, რომლებიც მოგვიანებით გამოიყენეს ასოთა გამოსახატავად. ციფრები 1-დან 9-მდე გადმოსცემდნენ ასოებს ანიდან თანის ჩათვლით. ერთი წერტილით იგივე ციფრები გამოხატავდნენ ასოებს ინიდან ჟანის ჩათვლით, ორი წერტილით – ასოებს რადან შინის ჩათვლით, სამი წერტილით – ასოებს ჩინიდან ჰად-ს ჩათვლით, 1 ოთხი წერტილით ჳ-ს აღნიშნავდა.

სათვალაუვარი სისტემის ამ ტიპის უძველესი გასაღები XIV საუკუნის ხელნაწერში (S-4814) აღმოაჩინა ლ. ათანელიშვილმა (ლ. ათანელიშვილი, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა, გვ. 73).

ვნახოთ სათვალაუვარი სისტემის რამდენიმე ნიმუში:

H-8 ხელნაწერში (1778 წ.) 153r-ზე გვაქვს: 31413153, ანუ გამალიელ (იხ. ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 220).

Q-816 ხელნაწერში (XVIII-XIX სს.) დასტურდება შემდეგი კრიპტოგრამა: 317131 51129612 31217451131 1112 41351 525, ანუ: გიორგი ერისთავის ძის აღწერილი არის წიგნი ესე (ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 228).

მოგვიერ წერტილის ნაცვლად ციფრებს მძიმეებს ასვამდნენ. მაგალითად, S-1530 ხელნაწერში (XIX ს.) კრიპტოგრამა ასეა ჩაწერილი: 55311 112 1745321 1662 525 41351, ანუ: ნეტარ არს, რომელსა აქვს ესე წიგნი (ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 233).

S-3710 ხელნაწერში (XIX ს.) გვაქვს კრიპტოგრამა: 52 41351 1112 1541, ანუ: ეს წიგნი არის ჩემი (ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 233).

გვხვდება ისეთი კრიპტოგრამები, როცა არაბულ ციფრებს ზემოთ რგოლები დაესმის დამატებით ნიშნებად. Q-1135 ხელნაწერში (1792 წ.) დასტურდება: 17155 9715125, ანუ იოანე, თორნიკე (იხ. ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 233).

Q-824 ხელნაწერში (XVIII ს.) ასეთი კრიპტოგრამაა: 753191 51129612 312 97151252191, ანუ: კელითა ერისთავის ძისა თორნიკესითა (ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 233).

სათვალაუვარი სისტემის კრიპტოგრამები დაწვრილებით განიხილა ლ. ათანელიშვილმა (ლ. ათანელიშვილი, ქართული საიდუმლო დამწერლობა, გვ. 71-86; 229-238).

უკუდაწერილობის სისტემა

უკუდაწერილობის სისტემა გულისხმობს სიტყვის ჩაწერას და წაკითხვას მარჯვნიდან მარცხნივ. ლ. ათანელიშვილი თავის ნაშრომში გამოყოფს უკუდაწერილობითი სისტემის შემდეგ ტიპებს: I – მთელი წინადადება არის ჩაწერილი უკუდაწერილობის მიხედვით. ამოხსნას ვიწყებთ სიტყვის ბოლოდან; II – წინადადებაში შემავალი სიტყვების განლაგება ჩვეულებრივია, მაგრამ თითოეული ცალკეული სიტყვა ჩაწერილია უკუდაწერილობის პრინციპის მიხედვით; III – სიტყვის ერთი ნაწილი არის დაწერილი უკუდაწერილობის პრინციპის მიხედვით – მარჯვნიდან მარცხნივ.

ვნახოთ ამ დაწერილობის ნიმუშები: I ტიპის უძველესი კრიპტოგრამა გვხვდება Q-657 ხელნაწერში (1575 წ.). 379v-ზე აქ ნუსხურად წერია: სიღ თვშუბთამემ ნივ ნუასაკეყწ სუთასიკერჩხ დაბეცუ ეირიკომეჩო იბერდე ვბ სუთა, ანუ: ა[მი]სთჳს გევედრები, უფალო ჩემო კირი[ლ]ე, უცებად ჩხრეკისათჳს წყევასა ნუვინ შემამთხუშეთ ღმრთის (იხ. გ. მიქაძე, ქართული ხელნაწერების შესწავლა და აღწერა, გვ. 10-17).

S-3708 ხელნაწერში (XVIII ს.) არის ამავე ტიპის კრიპტოგრამა: მ რა სლაგ მორ იბელთრამემ სარ ოლადრას თივად ონოტაბ, ანუ: ბატონო დავით სარდალო, რას შემართლები, რომ ვალს არ მ[...] (იხ. ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 240).

II ტიპის კრიპტოგრამა დასტურდება A-53 ხელნაწერის (XVIII ს.) 315-ე ფურცელზე ნუსხურით:

თამამ ონეჟჩილეტორ რახ ათაჲ ინაშ ადიმწ ვაჟი ილეხას ინეშ ნიდეომ აჟეჟუს ნგაჟი აბენ ინეშ, ანუ: მამაო ჩვენო, რომელი ხარ ცათა შინა, წმიდა იყავნ სახელი შენი, მოედინ სუფევა, იყავნ ნება შენი (ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 240).

უკუდაწერილობის სისტემა გაანალიზებულია ლ. ათანელიშვილის წიგნში „ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა“ (გვ. 86-90; 238-242).

სარკისებრი დაწერილობის სისტემა

სარკისებრი დაწერილობა ჰგავს უკუდაწერილობის სისტემას, კრიპტოგრამები ჩაწერილია მარჯვნიდან მარცხნივ, ასოებიც შებრუნებულად არის ნაწერი. ამიტომ ეწოდება ამ დაწერილობას სარკისებრი. მისი ამოკითხვა შესაძლებელია სარკის საშუალებით.

ცნობილია სარკისებრი დაწერილობის 40-ზე მეტი კრიპტოგრამა. ისინი გამოქვეყნებულია (ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გვ. 024; გ. მიქაძე, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა კრიპტოგრამები, გვ. 360; ლ. ათანელიშვილი, დასახ. ნაშრ., 242-251).

ყველაზე აღრინდელია ის კრიპტოგრამა, რომელიც ჩაუწერია 940 წელს ჯრუჭის ოთხთავის მომხატავს – თეოდორეს – 940 წელს 1v-ზე. იგი ამოხსნა და გამოაქვეყნა ა. შანიძემ (ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია..., გვ. 024).

ქართული საიდუმლო დამწერლობის შესწავლა მრავალმხრივ არის საყურადღებო. დღეისათვის ამ თვალსაზრისით ბევრი რამ არის გაკეთებული. განსაკუთრებით უნდა გამოვყოთ ლილი ათანელიშვილის ფუნდამენტური მონოგრაფია, „ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა“, რომელიც 1982 წელს გამოიცა.

- ლ. ათანაულიშვილი, ერთი სინური ხელნაწერის კრიპტოგრამების შესახებ „მაცნე“ (ენისა და ლიგ. სერია), 1972, №4.
- ლ. ათანაულიშვილი, რამდენიმე კრიპტოგრაფიული წერილის შესახებ: „მაცნე“ (ენისა და ლიგ. სერია), 1980, №2.
- ლ. ათანაულიშვილი, ქართულ ხელნაწერთა რამდენიმე კრიპტოგრამის შესახებ: „მრავალთავი“, III, თბ., 1973.
- ლ. ათანაულიშვილი, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა, თბ., 1982.
- ბ. თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიმუში, პარიზი, 1933.
- პ. პარპელაშვილი, ქართული საერო და სასულიერო კილოები, ტფ., 1898.
- ბ. შიშაძე, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა კრიპტოგრამები: შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული, ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტ.-ის გამოცემა), თბ., 1966.
- ბ. შიშაძე, ზურაბ და გრიგოლ წერეთლების კრიპტოგრაფიული წერილები: საქ. მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ. მოამბე, 1960, №2.
- ბ. შიშაძე, ქართული ხელნაწერების შესწავლა და აღწერა, თბ., 1957.
- ბ. შიშაძე, ძველი საქართველოს პოეტი ქალები: ძველი ქართული მწერლობის და რუსთველოლოგიის საკითხები, თბ., 1973.
- ბ. შიშაძე, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა: „დროშა“, 1953, №6.
- ბ. შიშაძე, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობის უცნობი ნიმუშები: კ.კეკელიძის დაბადებიდან 80 წლისთავის საიუბილეო კრებული, თბ., 1959.
- ბ. შანიძე, კრიპტოგრაფიული მასალები: მიმოხილველი, I, ტფ., 1926.
- ბ. შანიძე, ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები: საქ. მეცნ. მოამბე, I, ტფ., 1920.
- ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
- Н. Я. МАРР, Один вид грузинского криптографического письма: Христианский Восток, III, вып. I, С.-Пб., 1914.
- Р. Р. ОРБЕЛИ, Из криптографических записей Теимураза Багратиони: Ученые записки Института востоковедения, XVI, Ленинград, 1958.
- M. BROSSET, Note supplémentaire: Journal Asiatique, 1834, September, t.14, Paris.
- V. GARDTHAUSEN, Griechische Palaeographie, 1913.

წელთაღრიცხვის სისტემები კველ საქართველოში

ქრონოლოგია ანუ წელთაღრიცხვა ორგვარია: მათემატიკურ-ასტრონომიული და ისტორიული. პირველი აღრიცხავს ციურ სხეულთა მოძრაობის შესწავლის საფუძველზე ზუსტ ასტრონომიულ დროს, ადგენს წელიწადში თვეებისა და დღეების ათეულის გარკვეულ წესს, მეორე კი ეფუძნება პირველს (კალენდარულად) და ადგენს ნებისმიერი მოვლენის კონკრეტულ დროს, თარიღს რაიმე მნიშვნელოვანი საწყისი მომენტიდან ათვლით.

I. მათემატიკურ-ასტრონომიული ქრონოლოგია. კველი კალენდრები ხალხთა სამეურნეო ცხოვრება მუდამ განუყრელად იყო დაკავშირებული წელიწადის მიმოქცევასა და მის სეზონებზე. შორეულ წარსულში დროის უმარტივეს ერთეულებად გამოყოფილი იყო დღე და ღამე მზის ხილულ მოძრაობასთან დაკავშირებით, შემდგომ დადგინდა თვე, მთვარის ერთნაირ ფაზებს შორის არსებული დრო, 29,5 დღე, ბოლოს კი განისაზღვრა ერთგვარ (ვთქვათ, ცივ, თბილ ან ცხელ) სეზონებს შორის არსებული დრო, ე.წ. წელიწადი, როგორც 365,25 დღის შემცველი ციკლი.

უძველესი მთვარის კალენდარი, რომელიც ბაბილონელებმა შექმნეს ძვ.წ. მეოთხე ათასწლეულში, წელიწადში 354 დღეს ითვლიდა ანუ ექვს 29 დღიან და ექვს 30 დღიან თვეს ($6 \times 29 + 6 \times 30 = 354$). ამის პარალელურად ძველმა ეგვიპტელებმა დაახლოებით ძვ.წ. მეოთხე ათასწლეულში შექმნეს მზის ხილულ წლიურ მოძრაობაზე დამყარებული მზის კალენდარი, რომლითაც წელიწადის შემცველობა განისაზღვრება 365,25 დღის შემცველი 12 თვით.

ფიქრობენ, რომ ქართველთა მოდგმის ტომებს თავდაპირველად მთვარის კალენდარი უნდა ჰქონოდათ. ეს ვარაუდი სარწმუნოა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ უძველეს ხანაში ქართველთა წინაპრებს, მსგავსად ასურელებისა და ქარანელებისა, მთვარე მთავარ ღვთაებად ჰყავდათ წარმოდგენილი. ამიტომაც ძველად თვე მთვარის სახელით იყო გადმოცემული: მეგრულ-ლაზურში დღესაც თუთა მთვარესაც აღნიშნავს და თვესაც, ამდენად, ძველი ქართულის თთუე თავიდან მთვარის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და შემდეგ – თვისა, მსგავსად ძველი ეგვიპტელებისა, რომლებიც თუთ, თოთ და შემდეგ – თვისა, მსგავსად ძველი ეგვიპტელებისა, რომლებიც თუთ, თოთ ფუძით მთვარის ღვთაებასაც აღნიშნავდნენ და თვესაც.¹ მაგრამ მას შემდეგ, რაც თთუე-მ დაკარგა მთვარის მნიშვნელობა, ამ უკანასკნელის ფუნქცია დაეკისრა მოგადად მნათობის შინაარსის მიმდებარე წარმოების მთავარ სიტყვას.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 173.

სამწუხაროდ, არავითარი ცნობა (წერილობითი თუ ზეპირი) არ მოიპოვება იმის თაობაზე, თუ როგორი იყო ძველად სახელწოდება მთვარის თვეებისა და მათი თანმიმდევრობა წელიწადში, ან რომელი თვით იწყებოდა წელიწადი. კ. კეკელიძის აზრით, „მთვარის წელიწადი ძირითადად ჩვენშია იმავე ბაბილონურ-სემური სისტემისა უნდა ყოფილიყო, როგორც ძველს ირანსა და სხვა ქვეყნებში. ის შემოსული უნდა იყოს ჩვენში მთვარის კულტ-თან ერთად ქარანიდან“¹.

შემდგომ წინა აზრისა და საქართველოშიც დაახლოებით ძვ. წელთაღ-რიცხვის V-I საუკუნეებში მთვარის წელიწადი შეუცვლია მზის წელიწადს. ამ წარმართული ხანის მზის კალენდრის თვეთა სახელები, საბედნიეროდ, არ დაკარგულა და ქრისტიანულ წერილობით ძეგლებში შემონახულია. ოღონდ ის კია, რომ VII საუკუნიდან ქართულში გზას იკაფავს და მკვიდრდება თვეთა რომაული სახელწოდებები და თანდათან დაეწეება წარ-მართული ხანის თვეთა სახელები.

წარმართული ხანის მზის წელიწადი 6 აგვისტოს იწყებოდა. თვეთა სახ-ელწოდება და თანმიმდევრობა, კ. კეკელიძის გამოკვლევით, ასეთი იყო:

თვეთა რიბი	თვეთა კველი სახელწოდება	თვეთა ღასანყისი ახალი სახელწოდებით	თვეთა ღასასრული ახალი სახელწოდებით
I	ახალწლისამ	6 აგვისტო	4 სექტემბერი
II	სთულისამ	5 სექტემბერი	4 ოქტომბერი
III	ტირისკანი	5 ოქტომბერი	3 ნოემბერი
IV	ტირისდინი	4 ნოემბერი	3 დეკემბერი
V	აპნისი	4 დეკემბერი	2 იანვარი
VI	სურწყნისი	3 იანვარი	1 თებერვალი
VII	მიპრაკანი	2 თებერვალი	3 მარტი
VIII	იგრიკა	4 მარტი	2 აპრილი
IX	ვარდობისამ	3 აპრილი	2 მაისი
X	მარიალი	3 მაისი	1 ივნისი
XI	თიბისაი	2 ივნისი	1 ივლისი
XII	ქუელთობისამ	2 ივლისი	31 ივლისი
	ეპაგომენები	1 აგვისტო	5 აგვისტო

თვეთა ძველ სახელწოდებათაგან სუთია უმჯველი ქართული ეტი-მოლოგიისა:

1. ახალწლისამ (აგვისტო), წელიწადის I თვე, აგებულია სომხური ნაჰასარდ-ის ტიპისა, შესატყვისია სპარს. ნავროზ-ისა („ახალი ღღე“);
2. სთულისამ (სექტემბერი), წელიწადის II თვე, სთუელის ანუ რთველის, ჭირნახულის მოწევის თვე, სემანტიკურად სომხური ქაღოც თვის ფარდია.

¹ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული წელიწადი: ეტიუდები, I, თბ., 1956, გვ. 100.

3. ვარდობისამ (აპრილი), მეცხრე თვე წელიწადისა, ვარდის, ზოგადად ყვავილის გაშლის თვე, სხვაგვარად თუე ყუავილობისამ (გამ., 34,18).

4. თიბისამ (ივნისი), წელიწადის მეთერთმეტე თვე, თიბის, მკის თვე.
5. ქუელთობისამ (ივლისი), წელიწადის ბოლო, მეთორმეტე თვე. კ. კეკელიძის აზრით, ეს არის ირანული ფრაჰარტ-ის ანუ ფარ-ვარდინ-ის სემანტიკური ფარდი, ქვესკნელს მყოფთა ღღესას-წაულის თვე: ქუენეთობა → ქუელეთობა → ქუელთობა.¹

დანარჩენ თვეთა სახელწოდებანი უცხოურია, ირანული ან სომხური სამყაროდან შემოსული. ასეთ სახელწოდებათა ეტიმოლოგიისას კ. კეკელიძე არსებითად ემყარება ფ. გინცელის (F. Ginzler) შრომას „Handbuch der mathe-matischen und techischen Chronologie“.

1. აპნისი (დეკემბერი), წელიწადის მეხუთე თვე, არის ნაგენეტივარი ფორმა აპან ფუძისა. აპან კი იგივეა, რაც ავესტური აპამ, ფალაური აჰან ან ახალსპარსული აბან და უკავშირდება წყლის, წყლიანობის შინაარსის სახელს.
2. იგრიკა (მარტი), წელიწადის მერვე თვე, ძირეული ფორმაა იგრი, რომელიც სომხური არეგ-ის მოდიფიკაციად მიიჩნევა (მ. ბროსეს, კ. კეკელიძის მიერ).²
3. მარიალი (მაისი), წელიწადის მეათე თვე, იგივეა, რაც სომხური მარერ თვის სახელწოდება.
4. მიპრაკანი, მეპრაკანი (თებერვალი), წელიწადის მეშვიდე თვე. იგივეა, რაც სომხური მეპეკან.
5. სურწყნისამ (იანვარი), წელიწადის მეექვსე თვე. კ. კეკელიძის აზრით, კომპოზიც სურწყან-ის ნათ. ბრუნვის ფორმაა: ავესტური სურ („წყალი“) + წყან-ი, იგივე წყალი.³
6. ტირისკანი (ოქტომბერი), წელიწადის მესამე თვე, სიტყვის ძირეული ნაწილი ტირის არის ძვ. ირანული ტირის თვე (შდრ. ახალსპარ-სული ტირ, სომხ. ტირე), კან კი ასევე ირანული (სომხური) დაბოლოებაა (შდრ. მეპეკან).
7. ტირისდინი (ნოემბერი), წელიწადის მეოთხე თვე, სიტყვის ძირეული ნაწილი აქაც იგივეა, რაც ტირისკან-ში, ესაა ტირის. მეორე დინი ნაწილი არის ირანულივე დაბოლოება თვის სახელწოდებისა.⁴

თვეთა თანმიმდევრობა მოძრავი წელიწადის პირობებში სხვაგვარი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ქრისტიანობის შემოსვლასთან ერთად უნდა შე-მოეღოთ ბიზანტიურ-რომაული უძრავი წელიწადი, რასაც აუცილებლად უნდა მოჰყოლოდა თვეთა ეტიმოლოგიური მნიშვნელობების შეფარდება წლის სეზონებისადმი, ოღონდ ქრისტიანობის შემოღების შემდეგაც კარგა ხანს

¹ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული წელიწადი..., გვ. 103.

² კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

³ კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101-102.

⁴ კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 102.

დარჩა აგვისტოს თვით დაწყებული წელიწადი, მაგრამ ამის პარალელურად შემოდის სექტემბრის წელიწადი (წელიწადის დაწყება 1-ლი სექტემბრიდან). ამ ორი სისტემის პარალელური არსებობით აიხსნება, რომ ზოგ საეკლესიო ძეგლში ამა თუ იმ თვის ქართული სახელწოდება ნახმარია ორი სხვადასხვა რომაული თვის ფარდად. VIII საუკუნიდან კი ქართულში თვეთა რომაული სახელწოდებები შემოდის.¹ IX ს.-ის დამდეგიდან X ს.-ის ბოლომდე შემოდის მარტის წელიწადი ქრონიკონის წელთაღრიცხვის შემოსვლასთან დაკავშირებით. X ს.-ის ბოლოდან უკვე რომაული კალენდრის რიგზე წელიწადს იანვრით იწყებდნენ. ეს ვითარება კარგად არის ასახული იოანე-ზოსიმეს კალენდარსა და მიქაელ მოდრეკილის იადგარში (წელიწადი იანვრიდან იწყება და დეკემბრით ამთავრებენ). ამდროინდელი ვითარებაა გადმოცემული ს. ორბელიანის ლექსიკონშიც: „თთუე (თ)თვე. ერთი წელიწადი არს თთვე ათორმეტნი, ხოლო თთვენი რომელიმე ოცდა(ა)თი დღე არს და რომელიმე ოცდაათერთმეტი, ხოლო ფებერვალი უნაკოდ ოცდარვა(ა) და ნაკით ოცდაცხრა. ქართულის ენით(ა) ეწოდებიან იანვარს აპანი, ფებერვალს – სურწყუნისი, მარტს(ა) – მირკანი, აპრილს(ა) – იგრიკა, მაისს(ა) – ვარდობისა, ივნისს(ა) – მარიალისა, ივლისს(ა) – თიბისა, აგვისტოს – ქველთობისა, სექტემბერს – ახალწლისა, ოქტომბერს – სოფლისა, ნოემბერს – ჭირისკნისი და დეკემბერს – ჭირისდენი“.²

თვეთა რომაული სახელწოდებანი ჩვენში VII-VIII საუკუნეებიდან იკიდებს ფეხს. მაგრამ გასაგები რომ იყოს ის შეუსაბამობა, რაც არსებობს რომაული კალენდრის ბოლო ოთხი თვის (სექტ., ოქტ., ნოემბ., დეკემბ.) სახელწოდებასა და წელიწადის ციკლში მათ რიგით ადგილს შორის, საჭიროდ ვთვლით მოკლე ცნობების მოყვანას რომაული კალენდრის ისტორიიდან (შეუსაბამობაა ის, რომ, ვთქვათ, დეკემბერი (ეტიმოლოგიურად მეთათე თვე მზის კალენდარში მეთორმეტე თვეა).

ძველი რომაული კალენდარი მთვარისა იყო და წელიწადი 10 თვისა და 304 დღისაგან შედგებოდა. თავიდან ვველა თვეს სახელწოდებად რიგობითი რიცხვის სახელი პქონდა (პირველი, მეორე, ... მეთათე). შემდგომ ზოგ თვეს ღვთაებათა საპეციალური სახელები დაერქვა: წელიწადის პირველ თვეს ომის ღმერთის მარსის (Mars) პატივსაცემად ეწოდა მარტიუსი (>მარტი) [Martius], მეორე თვეს – აპრილის (>აპრილი) [Aprilis] გაშლა, გახსნა (გაფურჩქენის) მნიშვნელობის aperio ბმნისაგან, მესამე თვეს – მაიუს (>მაისი) [Maius] ქალღმერთ მაიას პატივსაცემად, მეოთხე თვეს – იუნიუსი (>ივნისი) [Junius] ქალღმერთ იუნონა-ს პატივსაცემად. დანარჩენ 6 თვეს შერჩა ძველი რიგითი

სახელწოდება. მეხუთე თვეს – ქვინტილის (quintilis, შდრ. quintus „მეხუთე“), მეექვსე თვეს – სექსტილის (sextilis, შდრ. sextus „მეექვსე“), მეშვიდე თვეს – სეპტემბერ (september, შდრ. septem „შვიდი“), მერვე თვეს – ოქტომბერ (october, შდრ. octo „რვა“, ქართულ „ოქტომბერში“ მ განვითარებულია „ნოემბერ“ და „დეკემბერ“ ფორმათა ანალოგიით), მეცხრე თვეს – ნოვემბერ (november, შდრ. novem „ცხრა“), მეთათე თვეს – დეკემბერ (december, შდრ. decem „ათი“).

რადგან ძველი რომაული 304 დღიანი კალენდარი არ შეესაბამებოდა არც მზისა და არც მთვარის წელიწადს, ძვ.წ. XII საუკუნეში ჩატარდა რეფორმა და წელიწადს დაემატა ორი თვე (XI და XII), რომლებსაც ეწოდა: იანუარიუს (Januarius), ღმერთ იანუსის პატივსაცემად, და ფებრუარიუს (Februarius) მიცვალებულთა ღმერთის პატივსაცემად, თვეთა დღეების რაოდენობა ასე მიიღეს: ოთხი თვე (მარტი, მაისი, ქვინტილის, ოქტომბერ-ი) 31 დღიანი იყო, შვიდი თვე (აპრილი, ივნისი, სექსტილის, სეპტემბერ-ი, ნოვემბერ-ი, დეკემბერ-ი და იანვარიუს) – 29 დღიანი, ერთი თვე კი (ფებრუარიუს) – 28 დღიანი, ე.ი. წელიწადის ხანგრძლივობა იყო 355 (31x4+29x7+28), რაც 10,25 დღით ნაკლები იყო მზის წელიწადთან შედარებით. ამის გამო დროთა განმავლობაში კალენდრის დღეები თანდათან შორდებოდა ბუნების მოვლენებს და რელიგიური დღესასწაული, რომელიც, ვთქვათ, ზაფხულში იყო დაწყებული, გარკვეული ხნის შემდეგ ზამთარში გადადიოდა. ამ უხერხულობის ასაცილებლად პერიოდულად შეცაბებოდა თვეს ემატებოდა. მაგრამ რეფორმა აუცილებელი იყო და მოხდა კიდევ: იულიუს კეისრის დავალებით შექმნილმა კომისიამ ალექსანდრიელი ასტრონომის, სოზიგენის, ხელმძღვანელობით 46 წელს (ძვ.წ.) წელიწადის ხანგრძლივობად მიიღო 365 დღე და 6 საათი. კალენდარი რომ პირდაპირ ამ ანგარიშით აეგოთ, წელიწადი დღე-ღამის სხვადასხვა საათებში უნდა დაეწყოთ. ამიტომ დაადგინეს: წელიწადი 3 წელიწადი ყოფილიყო 365 დღიანი, ხოლო მეოთხე წელი – 366 დღიანი (6 საათი X 4 = 24 საათი ანუ 1 დღე-ღამეს). ამ მეთოდზე წლის 1 დღე დაემატა თებერვალს და 29 დღიანი გახდა. წელიწადის დასაწყისიდან მარტიუსის ნაცვლად იანუარიუსი იქნა მიღებული. რომის სენატმა ძველი კალენდრის მეხუთე თვეს ქვინტილისს იულიუს კეისრის პატივსაცემად იულიუსი (Julius) უწოდა. შემდგომ სახელი შეუცვალეს მეექვსე თვესაც – სექსტილს და იმპერატორ ოქტავიანე ავგუსტუსის სახელი – ავგუსტუს (Augustus) ეწოდა. იულიუსის კალენდარში დანარჩენმა თვეებმა (სეპტემბერ, ოქტომბერ, ნოვემბერ, დეკემბერ) დაკარგეს თავიანთი ძველი რიცხვითი ანუ რიგითი მნიშვნელობა (მეშვიდე, მერვე, მეცხრე, მეთათისა) და აღნიშნეს წელიწადის მეცხრე, მეთათე, მეთერთმეტე, მეთორმეტე თვეები. 325 წ. ნიკეის მსოფლიო საეკლესიო კრებამ იულიუსის კალენდარი სავალდებულოდ ჩათვალა ქრისტიანული ქვეყნებისათვის და წელთაღრიცხვის საყრდენად, ამოსაგლად ანუ

¹ V ს.-ის ძეგლში („შუმანიკის წამება“) ნახმარი რომაული სახელი თვისა „ოტდონბერი“ კ. კეკელიძეს სამართლიანად მიაჩნია გვიანდელ გლოსად, თავიდან აქ უნდა ყოფილიყო „სთულისაჲ“, როგორც ამას ადასტურებს ქართულისაგან მომდინარე სომხური ვრცელი რედაქციის იკითხვისი ქალოე (რთველის თვე). თანაც, „შუმანიკის წამებაში“ სხვაგან თვეების ძველი ქართული სახელწოდებებია ნახმარი (აპნისი, ვარდობისაჲ) (კ. კეკელიძე, ძველი ქართული წელიწადი..., გვ. 120).

² ს.ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი: თბზ., ტ. IV, თბ., 1965, გვ. 308-309.

საწყისად „დასაბამითგანის“¹ ერა მიიღო, იულიუსის კალენდარი საქართველოში მოგვიანებით (VII¹ თუ X² საუკუნეში) იკიდებს ფეხს.

II. ისტორიული ქრონოლოგია. სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ხალხს მთეარის ან მზის კალენდარზე დაფუძნებული წელთაღრიცხვის საწყისად, წელთა ათვლის საყრდენად განსხვავებული მოვლენები აუღია: დიდმნიშვნელოვანი, საზოგადო მნიშვნელობის ფაქტები, ისტორიული მოვლენები თუ დიდ, გამოჩენილ პიროვნებათა ცხოვრებასთან დაკავშირებული მომენტები, ან კიდევ ამა თუ იმ რელიგიის შექმნაზე მონათხრობი ამბები (მაგალითად, რელიგიური მომენტი იყო აღებული წელთაღრიცხვის საყრდენად იუდეურ, მაჰმადიანურ და ქრისტიანულ ქვეყნებში).

ძველ საქართველოში, ისე როგორც სხვა ქრისტიანულ ქვეყნებში, ცნობილი იყო წელთაღრიცხვის სამი სისტემა, სამი ერა: „დასაბამითგან“, „ქრონიკონით“ და „ქრისტესით“. მაგრამ ეს სისტემები გვიან, VIII საუკუნიდან შემოდის. მანამდე კი რაიმე მოვლენას ამა თუ იმ მეფის გახელმწიფებიდან ათვლით ათარიღებდნენ. მაგალითად, ბოლნისის სიტონის დავით ეპისკოპოსის 494 წლის წარწერაში ეკლესიის მშენებლობის დრო დათარიღებულია პეროზის გამეფებიდან ათვლით: „[შეწევნითა წმიდისა სამეისამთა, ოს[წ]ლისა პეროზ[მ] შეფისა გე] [ვიწყე შენებაჲ] ამის ეკლესიასამ და ათხუთმეც წლისა შემდგომად [განვასრულე-ეი]ნ აქა შინა თაჲ-ყანისსცეს, ღ(მერთმა)ნ შეიწყალენ. და ვინ ა[მის] [მ(ა) შ(მნე)ბ(ე)ლსა ღ(ავი)თ ე]პისკოპო[ს]სა ხულოცოს, იგიცა ღ(მერთმა)ნ შეიწყალ[ლ]ენ. [ი(ყავნ), ი(ყავნ)]“³.

იაკობ ურტაველიც პეროზის გამეფებიდან რვა წლის შემდეგ მომხდარ ფაქტად წარმოგვიდგენს ვარსქენ პიტიასშის მისვლას სპარსეთის სამეფო კარზე: „იყო, მერვესა წელსა [პეროზ] სპარსთა მეფისასა კარად სამეფოდ წარემართა ვარსქენ პიტიასში, ძმ არშუშაჲსი“, II, 5).⁴

„ეცესტათი მცხეთელის წამებაში“ სპარსი გვირობანდაკის ქართლში მოსვლა ხუასროს გამეფებიდან მეათე წელს მომხდარ ფაქტადაა მიჩნეული: „წელსა მეათესა ხუასრო მეფისასა და არვანდ გუშნასპისა მარშაპანობასა ქართლისასა მოვიდა კაცი ერთი სპარსეთით, სოფლისა არშაკეთისაჲ, ძმ მოგვსაჲ...“ (30, 5).⁵

¹ ვ. გუჩუა, ისტორიული ქრონოლოგია: საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტორიის, ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), N 1, 1971, გვ. 199-213.

² ბ. კეკელიძე, ძველი ქართული წელიწადი..., გვ. 123.

³ ლაპიდარული წარწერები, I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაყვამად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 66.

⁴ ხელნაწერებში მრ., შრ იკითხება. ჩანს, ქარაგშიანი საკუთარი სახელი გვიანდელ

⁵ გადამწერთათვის ბუნდოვანი იყო.

⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, თბ., 1963.

⁷ იქვე.

VIII საუკუნიდან საქართველოში პრაქტიკულად მკვიდრდება წელთაღრიცხვის შემოსვენებული სამი სისტემა და სამივე პარალელურად გამოიყენება: „ჰაბო გჳილეღის მარგვილობაში“ მოვლენის დათარიღება გვერდიგვერდ ორი სისტემითაა მოცემული: „სუფევასა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, წელიწადსა ვნებითგან და მკუდრეთით აღდგომითგან რვაას ორმოცდა ექუსსა, მეფობისა კონსტანტინეპოლის, ქალაქსა მას დიდსა, ქრისტიანეთა ჰელა კონსტანტინოსსა... დასაბამით გარდასრულთა ექუს ათას სამას ოთხმოც და ცხრასა წელსა, თთუესა იანვარისასა ექუსსა, დღესა პარასკევსა, განცხადებასა, შევისწავეთ მარტულობაჲ წმიდისა და ნეტარისა ამის მოწამისა და კეთილად მოღუაწისა ჰაბოჲსი ქალაქსა გჳილისს“ (63, 3 - 12).¹

აღიშის ოთხთავის თარიღი წელთაღრიცხვის სამივე სისტემითაა მოცემული: „ღაიწერა წმიდაჲ ესე ოთხთავი დასაბამითგან წელთა ხ⁷ჲა, ქრონიკონსა რ⁸ჲ, შობითგან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესით წელთა ჩ⁹ა“.

საჭიროდ ვთვლით, მოკლედ გადმოვცეთ წელთაღრიცხვის იმ სისტემების არსი, რომლებიც მიღებული იყო ქრისტიანულ სამყაროში და, ცხადია, საქართველოშიც.

1. დასაბამითგან. ქრისტიანული რელიგიის მესვეურებმა წარმართობასთან ბრძოლაში შექმნეს თავიანთი საკუთარი ერა ბიბლიურ კოსმოგონიაზე დამყარებით, თითქოს მამალმერთმა სამყარო შექმნა (ქვეყანა გააჩინა) და ადამი (ადამიანი) წარმოშვა იესო ქრისტეს დაბადებამდე 5500 წლის წინ. პირველად ეს მოიგონა იულიოს აფრიკელმა ახ.წ. III საუკუნეში. მაგრამ სხვადასხვა ქრისტიანულ ქვეყნებსა და თვით ამა თუ იმ ქვეყანას სხვადასხვა დროს წელთა სხვა რაოდენობა მიუღია ადამიდან ქრისტემდე გასულად. ცნობილია ამ სისტემის შემდეგი სახეები საყრდენი წელთა რაოდენობის მიხედვით: ევსები კესარიელისა – 5198 წელი, პანდორე ალექსანდრიელისა – 5492; VII საუკუნიდან ფეხს იკიდებს 5508 წლიანი ე.წ. ბიზანტიური სისტემა ანუ ერა. საქართველოში ეს უკანასკნელი სისტემა XI საუკუნემდე არ ჩანს გამოყენებული. მასზე ადრე ჩვენში პანდორეს 5492 წლიანი და იულიოს აფრიკელისა და ანთანე ალექსანდრიელის 5500 წლიანი სისტემა უსმარიათ. მაგრამ საქართველოში ყველაზე გავრცელებული იყო 5604 წლიანი ერა. თუ რატომ იყო ჩვენში ადამიდან ქრისტემდე გასულ დროდ 5604 წელი მიღებული, ან საიდან შეეძლოთ მათ ეს სისტემა შეეთვისებინათ, ეს დიდხანს დაუდგენელი იყო.

საგულისხმოა, რომ ალექსანდრიული, ბიზანტიური თუ პანდორეს სისტემისაგან წელთა რაოდენობით განსხვავებული 5604 წლიანი ქართული ერა საგონებელში აგდება ძველ მწიგნობრებს: X ს.-ის ცნობილი მწიგნობარი იოვანე-ზოსიმე ქართულ ერას (პანდორეს სისტემასთან მიმართებით) მედარად თვლიდა: „ას და ათორმეტითა წლითა წინაჲთ ითუალვენ ქართველნი ქრონიკონისა თავისა დაწყებასა ვისისაგანჲ მოცთუნებითა“. ასევე

¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, თბ., 1963.

ჟიქრობდა XIII ს.-ის მოღვაწე აბუსერიძე ტბელი, როცა წერდა: „რამსა მიზეზისათჳს უმეტესთა წელთა თუალჳენ სოფლის დასაბამითგან ქართ-ველნი? ... იგი სისულელისა ჩუენისათჳს გასაგონებელად საჭირო უჩნდა წმიდათა ღმრთისათა...“¹

ადრე გველეგართა უმეტესობას 5604 წელი „ქრონიკონის“ სისტემიდან გამოჰყავდა, რომ თითქმის 780 წელს გასრულებული იყო 12 532 წლიანი ციკლი ($532 \times 12 = 6384$), ხოლო „ქვეყნის გაჩენიდან“ (აღამიდან) ქრისტეს დაბადებამდე გასული იყო 6384-ს გამოკლებული 780 წელი, ე.ი. 6384-780=5604 წელი. მაგრამ კ. კეკელიძემ გაარკვია, რომ 5604 წლიანი ერა მომდინარეობდა ანდრია ბიზანტიელის პასქალურ-ქრონოლოგიური სისტემიდან და არა 532 წლიანი „ქრონიკონის“ ციკლიდან, რადგან ეს უკანასკნელი საერთოდ უფრო გვიან (VI ს.) არის შემოღებული, ვიდრე „დასაბამითგანი“ (III ს.). ანდრია ბიზანტიელმა ზატიკის ანუ პასექის (აღდგომის) დღის გამოსაანგარიშებლად სომხებს IV ს.-ში შეუღვინა 200 წლიანი ციკლი 19 წლიან მთავრის ციკლზე დამყარებით, რომელიც 353 წელს იწყებოდა და 552 წელს მთავრდებოდა. ერთ ანონიმურ სომხურ გრაქტაგში აღნიშნულია, რომ ანდრია ბიზანტიელმა დასაბამითგან ქრისტეს შობამდე თქვა 5600 წელით. კ. კეკელიძის ამრით, ² დასაბამითგანის ანდრიასეულ 5600 წელსა და საქართველოში მიღებულ 5604 წელს შორის არსებული ოთხწლიანი სხვაობა ისტორიულად ასახსნელი და გასაგებია: ერთი შეხედულება ქრისტეს დაბადებას 4 წლით ადრე სდებდა, ვიდრე მეორე, უფრო მიღებული და შეწყნარებული ანდრია სისტემა, რომელიც ქრისტეს დაბადების თარიღის 1 ვარიანტს ეყრდნობოდა, ადამიდან ქრისტეს დაბადებამდე 5600 წელს ითვლიდა; საქართველოშიც დასაბამითგანის წელთაღრიცხვის ანდრიასეული სისტემა უნდა შემოსულიყო IV საუკუნეში, რადგან საქართველო იმხანად სამხრეთთან ეკლესიურად მჭიდრო კავშირში იყო, მოგვიანებით (VII ს.-დან) საქართველოსა და სომხეთის ეკლესიური განხეთქილების შემდეგ, ქართველები დასაბამითგან ქრისტეს დაბადებამდე გასული დროის თვლაში პირველი ვარიანტიდან (ანდრიასეული 5600 წლიანი სისტემიდან) მეორეზე (ქრისტეს დაბადებას რომ 4 წლით გვიან სდებდა) გადასულან და, ამდენად, 5604 წელი მიუღიათ, „დასაბამითგანის“ 5604 წლიანი სისტემა ძალიან გავრცელებული უნდა ყოფილიყო საქართველოში VII საუკუნიდან, თუმცა ის პირველად გამოყენებული ჩანს „აბო გფილელის მარტვილობაში“: „დასაბამით გარდასრულთა ექუს ათას სამას ოთხმეოც და ცხრასა წელსა, თითუესა იანვარისასა ექუსსა, დღესა პარასკევსა, განცხადებასა, შევისწავეთ მარტულობა წმიდისა და ნეტარისა... პაბოჲსი“: „დასაბამითგანით“ აქ დასახელებულ 6389 წელს თუ გამოვაკლებთ 5604-ს, მივიღებთ 785 წელს. „იოვანე ოქროპირის ცხოვრების“ თარგმანის შემცველი უძველესი ქართული ხელნაწერის (H-2124) ანდერძში ნათქვამია: „დაიწერა ესე წმიდა წიგნი იოვანე ოქროპირისაჲ ლავრასა შინა ძუელსა მამისა ჩუენისა ხარიტონ მოღუაწისასა და მოწამის-

² ბკველიძე, წელთაღრიცხვ. ქართული, 1945, გვ. 336.

348 *საქართველოს ძველ საქართველოში...* გვ. 330.

ასა. დასაბამითგან წელნი იყენეს სფოტ... (257v). ე.ი. ხელნაწერი გადაუწერიათ „დასაბამითგან“ 6572 წელს ანუ 6572-5604-968 წელს.

2. ქრონიკონი ანუ დღის იწიგებონი. წელთაღრიცხვის ქრონიკონის (χρονικον „წლიური“, შდრ. χρῶσις „დრო“, „წელი“) სისტემა 532 წლიან ციკლს, პერიოდს ანუ მოქცევას ეფუძნება, წელთა ათვლა 532-ს არ გად-
აცდება, კვლავ თავიდან დაიწყება წელთა თვლა. სომხური ისტორიული წყაროების მიხედვით, VI საუკუნის შუა წლებში (552 წ.), როცა დამთავრდა ანდრია ბიზანტიელის მიერ შედგენილი 200 წლიანი პასქალური ტაბულა (დაიწყო 353 წელს, დამთავრდა 552 წ.), საჭირო გამხდარა აღდგომის (პასქის) დღის დასადგენად მოწვეულიყო ქალექსანდრიაში (ზოგი წყაროთი, ლეონში) 36 კაცისაგან შემდგარი კრება, რომელმაც შემოუღიათ 532 წლიანი ციკლი, 552 წელს შემოღებული ეს პასქალური ციკლი ქართველ-სომეხთა ეკლესიური ერთიანობის გამო ქართლშიაც მიღებული უნდა ყოფილიყო. საიდანაა აღებული ქრონიკონის 532 წელი? – ესაა მზისა და მთვარის სრული მიმოქცევის წელთა ნამრავლი: 28 (მზის ციკლი) $\times$ 19 (მთვარის ციკლი) = 532 . რას ნიშნავს მზის ან მთვარის ციკლი? ამის გასაგებად საჭიროა გათვალის-
წინებული იქნეს შემდეგი: ჩვეულებრივი მზის წელიწადი (365 დღიანი) არ შეიცავს კვირათა მთელ რიცხვს, მასში 52 კვირა და 1 დღე ($52 \times 7 = 364 + 1 = 365$), ნაკიან წელიწადში კი – 52 კვირა და 2 დღე, ამის გამო მოცემული თვის რო-
მელიმე რიცხვის კვირის დღე სხვადასხვა წლებში სხვადასხვა დღეებზე მოვა-
ასე მონაცვლეობს კვირის დღეები 28 წლის მანძილზე და 28 წლის შემდეგ კვირის დღეების მონაცვლეობის თანმიმდევრობა ზუსტად იმავე რიგით გან-
მეორდება, როგორც 28 წლის წინათ იყო. ესაა მზის 28 წლიანი ციკლი. მთვარის ციკლი კი უდრის 19 წლიან პერიოდს. 19 წლის შემდეგ მთვარის ფაზები იმავე თანმიმდევრობით მეორდება, როგორც ეს იყო 19 წლის წინათ და თვის ერთსა და იმავე რიცხვებზე მოდის. თვის ეს რიცხვები კი ერთსა და იმავე დღეებზე მოდის 28 წლიანი ციკლის შემდეგ, რომ გავიგოთ, როგორ განმეორდება ისევ მთვარის ფაზები თვეების იმავე რიცხვებსა და კვირის იმავე დღეებზე, უნდა მოინახოს სავრთო უმცირესი ჯერადი, რაც უდრის 28×19 , ე.ი. 532 . ეს ნიშნავს: 532 წლის შემდეგ თვის ერთსა და იმავე რიცხვს შეესაბამება კვირის ერთი და იგივე დღე და მთვარის ერთიდაიგივე ფაზა.

ძველ საქართველოში მიაჩნდათ, რომ ახ.წ.-ის 780 წელს თითქოს გას-
რელებული იყო 12 532 წლიანი ციკლი. ეს ასე იყო ნაანგარიშევი: დასა-
ბამითგან ქრისტეს დაბადებამდე, როგორც ცნობილია, 5604 წელს ითვლიდ-
ნენ. იმის გასაგებად, თუ რამდენი მოქცევა იყო გასული ქვეყნის გაჩენიდან
ქრისტეს დაბადებამდე, 5604 ჰყოფდნენ 532-ზე, რაც იძლეოდა 10 მოქცევასა
და 284 წლის ნაშთს, ე.ი. გასულად ითვლიდნენ 10 მოქცევასა და მე-11 მო-
ქცევის 284 წელს. მე-11 მოქცევა დამთავრდებოდა ახ.წ.-ის 248 წელს
($284+248=532$), ხოლო მე-12 კი – 780 წელს ($248+532=780$).

ფიქრობენ, რომ საქართველოში წელთაღრიცხვის „ქრონიკოსის“ სისტემა პრაქტიკაში შეიძლებოდა დამკვიდრებულიყო მე-13 მოქცევის დასაწყისი 780 წლის მახლობლად, „მერვე საუკუნის გასულს თუ მეცხრას“.

დამდგეს.¹ ადრე ფიქრობდნენ, რომ ქართული „ქრონიკონის“ დაწყება 780 წლიდან დაკავშირებული იყო სხვადასხვა ისტორიულ მოვლენასთან. მ. ბროსესა და სხვების აზრით, საქართველოში „ქრონიკონის“ სისტემა მე-12 მოქცევის დასაწყისში, 248 წელს უნდა მიეღოთ (780-532=248), ე.ი. მაშინ, როცა რომაელებმა რომის დაარსების 1000 წელი იმეიმესო, მაგრამ რომის დაარსების 1000 წლისთავი წელთაღრიცხვის საფუძველად არ გამხდარა და არც საქართველოში. ზოგი მკვლევრის აზრით, „ქრონიკონის“ დასაწყისად 780 წლის მალეა თითქმის დაკავშირებული იყო ბაგრატიონთა დინასტიის დამყარებასთან, კერძოდ, აშოტ კურაპალატის გამეფებასთან. მაგრამ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, „ქრონიკონის“ 532 წლიანი ერა ქრისტიანულია და აღდგომის დღის გამოანგარიშების საჭიროებისათვის არის შემოღებული. რეალურად „ქრონიკონის“ სისტემის გამოყენება მე-9 საუკუნისა და მის აქეთა ხანის ძეგლებშია დადასტურებული. აგენის სიონის ტაძრის 853 წლის წარწერაში გამოყენებულია „ქრონიკონის“ სისტემა (მიჯრასთან ერთად): „თთუესა აგუსტოსსა ე-სა, დღესა შაბათსა, ქრონიკონსა ო-გ-სა, ი(სმადიგელთა) წელსა სლ-თ-სა, ქალაქი ტფილისი დაწუა ბულა...“; ე.ი. ეს ამბავი მომხდარა „ქრონიკონის“ 73-ე წელს, იგულისხმება მე-13 მოქცევისა. მეტამეტე მოქცევა კი დაიწყო 780 წელს. თუ მას მივუმატებთ 73-ს, მივიღებთ ზუსტ თარიღს (780+73=853). „ქრონიკონის“ სისტემა გამოყენებულია 897 წლის აღიშის ოთხთავში („დასაბამითგანისა“ და „ქრისტმსით“ სისტემების გვერდით): „დაიწერა წმიდაჲ ესე ოთხთავი დასაბამითგან წელთა ხ-ჟა, ქრონიკონსა რი-შ“...; ე.ი. ხელნაწერი შექმნილა დასაბამითგან 6501 წელს, ანუ 6501-5604=897 წელს. ამავე თარიღს იძლევა ქრონიკონის 117 (რი-შ) წელი: 780+117=897 წელს.

სუმბატ დავითის ძის თხზულებაში „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა“ აშოტ კურაპალატის მოკვლის თარიღი მოცემულია „დასაბამითგანისა“ და „ქრონიკონის“ სისტემებით და ორივე იძლევა 826 წელს: „მოიკლა ესე აშოტ კურაპალატი დასაბამითგან წელთა ხ-ჟლ, ქრონიკონსა მეათეამეტედ მოქცეულსა შინა შ-გ, თუესა იანუარსა ოცდაცხრასა“.² დასაბამითგანის 6430-ს (ხ-ჟლ-ს) გამოკლებული საყრდენი 5604 იძლევა 826 წელს. ამავე წელს იძლევა ქრონიკონის 46-ის მიმატება მე-13 მოქცევის დასაწყის 780-თან (780+48=826). დათარიღება იმითადაა საინტერესო, რომ აქ კონკრეტული მითითებაა მოქცევაზე (მე-13 მოქცევაზე), რაც, ჩვეულებრივ, იშვიათობას წარმოადგენს. სხვათა შორის, მე-13 მოქცევა ნახსენებია 973 წელს გადაწერილ პარხლის ოთხთავის ანდერძშიც: დაიწერა დასაბამითგან წელთა ხ-ჟლმ, ქრონიკონი იყო მეცამეტედ ქცეული რ-ჟლ. ორივე სისტემით გადაწერის თარიღია 973 წელი: ა) 6577 (ხ-ჟლმ) – 5604=973; ბ) 780+193 (რ-ჟლ) = 973. ძველ საქართველოში „ქრონიკონის“ სისტემით დათარიღებული მოვლენები მეტწილად მე-13 მოქცევის ეკუთვნის (დაიწყო 781 წელს), ან მე-14 მოქცევას (დაიწყო 1313 წელს; 780+532=1312).

¹ კ. კეკელიძე, წელთაღრიცხვა ძველ საქართველოში... გვ. 332.

² ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 377.

3. ქრისტმსით. წელთაღრიცხვის ეს სისტემა ამოსავლად, საწყისად იღებს ქრისტეს ცხოვრებასთან დაკავშირებულ მოვლენებს (მის შობა-დაბადებას, ვნება-ჯვარცმას ან ზეცად ამაღლებას). ესაა ახალი ქრისტიანული ერა, ე.წ. ჩვენი წელთაღრიცხვა. ის შემოღებულია გვიან, VI საუკუნეში, 525 წელს დასავლეთ ევროპაში ლიონისე მიერის მიერ, 532 წელი არის პირველი თარიღი „ქრისტმსით“, რომელიც ლიონისეს ეკუთვნის, ოფიციალურ დოკუმენტებში კი ის ფიქსირებულია 742 წლიდან, საყოველთაო ხმარება კი X საუკუნიდან ხდება. საქართველოში „ქრისტმსით“ სისტემის გამოყენების შემთხვევა VIII საუკუნეზე უადრეს არ არის დადასტურებული, პირველად „ქაბო ტფილელის მარტვილობაშია“ გამოყენებული: „სუფევასა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტმსსა, წელიწადსა ვნებითგან და მკუდრეთით აღდგომითგან რვაას ორმოც და ექუსსა...“; შევისწავეთ მარტვლობა წმიდისა და ნეტარისა ამის მოწამისა და კეთილად მოღუაწისა ქაბოასი ქალაქსა ტფილისს“ (63,3-12).¹

„ქრისტმსით“ წელთაღრიცხვის სისტემა ნახმარია აღიშის ოთხთავის ანდერძში „დასაბამითგანისა“ და „ქრონიკონის“ სისტემების გვერდით: „დაიწერა წმიდაჲ ესე ოთხთავი დასაბამითგან წელთა ხ-ჟა, ქრონიკონსა რი-შ, შობითგან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტმსით წელთა რ-ა“. ამ სამი დართიდან პირველი ორი 897 წელს იძლევა (ა. 6501-5604=897; ბ. 780+117=897), მაგრამ მესამე (ქრისტმსით) – 1001 (რ-ა) წელს. ძველევართ (აღ. სახანაშვილს, ექ. თაყაიშვილს, ნ. მარს) საგონებელში აგდებდა ამ დათარიღებათა შეუთანხმებლობა, ზოგი პირველ თარიღს (897 წ.) თვლიდა სწორად, ზოგიც – მეორეს (1001 წელს). მაგრამ კ. კეკელიძემ დამაჯერებლად ცხადყო, რომ სამივე დათარიღება 897 წელს იძლევა.² საქმე შემდეგშია: ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს შობამდე გასულ წელთა რაოდენობა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, განსხვავებული იყო: 5500 (ალექსანდრიული), 5508 (ბიზანტიური), 5492 (პანდორესი), 5604 (საქართველოში მიღებული). ქართული 5604 წლიანი ერა წინა სამ ერასთან შედარებით წინ ითვლის: 104 წელს (5604-5500=104), 96-ს წელს (5604-5508=96) ან 112 წელს (5604-5500=112). ძველ საქართველოში 5604 წლიან ერასთან ერთად (არც თუ ხშირად) გამოიყენებოდა ბიზანტიური, ალექსანდრიული და პანდორეს ერაც. აღიშის ოთხთავის „ქრისტმსით“ დათარიღების 1001 წელი ადამიდან ქრისტეს შობამდე გასულად ალექსანდრიული სისტემისებრ 5500 წელს გულისხმობს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ალექსანდრიულ სისტემასთან შედარებით ქართული 5604 წლიანი ერა 104 წლის განსხვავებას გვაძლევს, საკმარისია ეს 104 წელი გამოვაკლოთ 1001-ს და მივიღებთ ხელნაწერის გადაწერის იმავე თარიღს, რაც „დასაბამითგანი“ და „ქრონიკონის“ სისტემებით იყო: 1001-104=897. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ხელნაწერის გადაწერის ეამს გასული ყოფილა ქვეყნის გაჩენიდან 5500 (ალექსანდრიული ერა) + 1001, ე.ი. 6501 წელი, როგორც ეს აღნიშნულია ანდერძში („დასაბამითგან ხ-ჟა“ 6501-ს). თუ

¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1963.

² კ. კეკელიძე, აღიშის ოთხთავის თარიღისათვის: ეტ., II, თბ., 1945, გვ. 335-338.

ამ 6501-ს გამოვაკლებთ საქართველოში მიღებული სისტემის 5604-ს, იმავე 897 წელს მივიღებთ (6501-5604=897).

4. ისმაიტელთა (სარკინოზთა) წელთაღრიცხვა (ჰიჯრა). არაბულ და საერ-
თოდ მაჰმადიანურ სამყაროს წელთაღრიცხვის დასაწყისად, საყრდენად აღე-
ბული ჰქონდა მუსლიმანური რელიგიის დამაარსებლის მუჰამედის მექიდან
გაქცევისა და წინასწარმეტყველად მოვლინების დრო, 622 წელი, 16 ივლისი.
მაჰმადიანური ერა, ე.წ. ჰიჯრა (ნიშნავს „გაქცევას“), წელთა ათვლას
სწორედ 622 წლიდან იწყებს. მუსლიმანური კალენდარი მთვარის კალენ-
დარია და წელიწადში შეიცავს 354 დღეს, ე.ი. II დღით ნაკლებს მზის კალენ-
დართან (იულიუსის კალენდართან) შედარებით. ეს II დღიანი განსხვავება 33
წლის განმავლობაში 363 დღეს, ე.ი. დაახლოებით 1 წელიწადს იძლევა.
სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ჰიჯრის 33 წელი უდრის ქრისტიანული
(იულიუსის) მზის კალენდრის 32 წელს, ხოლო ჰიჯრის 1 წელი უდრის 32-33
წელს. ჰიჯრის სისტემით დათარიღების გადასაყვანად ქრისტიანულ მზის
კალენდრისამე არსებობს გარკვეული ფორმულა:

$$X = \frac{N \times 32}{33} + 622$$

სადაც X აღნიშნავს ქრისტიანულ ერას, N-მუსლიმანური, ჰიჯრის
სისტემით მოცემულ წელთა რაოდენობას, 622 კი - ჰიჯრის საწყის, საყრდენ
წელს.

VIII-IX საუკუნეების ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, რომლებიც დაცულია
აღმ. საქართველოში (სადაც არაბთა პოლიტიკური გავლენა საგრძნობი იყო),
წელთაღრიცხვის ქრისტიანული სისტემების გვერდით გამოყენებულია სარკ-
ინოზთა ანუ ისმაიტელთა (ე.ი. ჰიჯრის) ერა. ამ მხრივ გამოირჩევა აგენის
სიონის წარწერები. ერთ-ერთი წარწერა 853 წლისა მოგვითხრობს ბუღას
მიერ ქ.თბილისის აოხრება-გადაწვის ამბავს: „თთუესა აგუსტოსსა ე-სა,
დღესა შაბათსა, ქრონიკონსა რ-გ-სა, ისმაიტელთა წელსა სლ-თ-სა, ქალაქი
გფილისი დაწუა ბულა და შეიპყრა ამირამ საპაკ და მოკლა. და მასვე
თთუესა აგუსტოსსა კ-გ-სა, დღესა შაბათსავე, გირაქ შეიპყრა კახამ და ძმ
მისი თარკუჯი“. მაშასადამე, თბილისის აოხრება მომხდარა ქრონიკონის
73-ე (ო-გ-სა) წელს ანუ $780+73=853$ წელს, ხოლო ისმაიტელთა (ჰიჯრის)
სისტემით კი - 239 (სლ-თ) წელს. ოღონდ ისმაიტელთა ერის დასაწყის 622-ს
მიმატებული 239 გვაძლევს 861 წელს (და არა 853 წელს). ეს სხვაობა
მოიხსნება, თუ ჰიჯრით მოცემულ წელთა რაოდენობას ქრისტიანულ წელ-
თაღრიცხვაზე გადმოვიყვანთ გემოთდასახელებული ფორმულით: 239-ს ვამ-
რავლებთ 32-ზე და ნამრავლს ვყოფთ 33-ზე, მიღებულ რიცხვს ვუმატებთ ის-
მაიტელთა ერის დასაწყის 622 წელს:

$$\frac{239 \times 32}{33} + 622 = \frac{7648}{33} + 622 = 231 + 622 = 853$$

აგენის სიონში დაცულია უძველესი (837 წ.) ნუსხური წარწერა დედო-
ფალ გუარამავრისა, რომელშიც დათარიღებულია დედოფლის აღსასრული
წელთაღრიცხვის ქრონიკონისა და სარკინოზთა (ე.ი. ჰიჯრის) სისტემებით:

„ბრძანებითა ღმრთისაჲთა, თუესა ნოვენბერსა თოთხშეგსა, დღესა ოთხშა-
ბათსა, ჟამსა ღამისასა, სარკინოზთა წელსა სკ-გ-სა, ქრონიკონსა ნ-ზ აღეს-
რულა კურთხეული დედოფალი გუარამავრი“...

ორივე სისტემის დათარიღება შემდეგ წელს იძლევა: ა) $780+57$ (ნ-ზ)=837;
ბ) $223 \times 32:33+622 = 7136:33+622 = 216+622 = 838$, მაგრამ თუ წარწერაში სკ-ს
აღვიღს სკ (222-ს) წაფიკითხავთ, აქაც 837 წელს მივიღებთ.

საყურადღებოა, რომ აგენის სიონის სტეფანოზ მამფლის ფრესკულ
წარწერაში მამფლის გარდაცვალების თარიღი მხოლოდ სარკინოზთა (ე.ი.
ჰიჯრის) სისტემით არის წარმოდგენილი: „(გეობა)სა ღმრთიეგვრგუნ(ოსნისა)
არჩილის კეთილად მსახურისა მეფ(ისა) ზუენისასა, კელმწიფობასა
(სა)რკინოზთასა რ-გ-ა, აღესრულა კურთხეული მამფალი სტეფანოზ ღმრთისა
მიერ ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთ-ერისთავთა უფალი...“.¹
მაშასადამე, სტეფანოზი გარდაცვლილა ჰიჯრის 121 (რკ-ა) წელს,
ანუ: $121 \times 32:33+622=117+622=739$ წელს.

ლიტერატურა

1. კეკელიძე, ძველი ქართული წელიწადი: ეტიუდები, ტ. I, თბ., 1956.
2. კეკელიძე, წელთაღრიცხვა ძველ საქართველოში: ეტიუდები, ტ. II, თბ., 1945.
3. კეკელიძე, აღმოს. ოთხთავის თარიღისათვის: ეტიუდები, ტ. II, თბ., 1945.
4. გუჩუა, ისტორიული ქრონოლოგია: საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტორიის,
ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), №1,
თბ., 1971.

¹ გ. აბრამიშვილი, აგენის სიონის უცნობი წარწერები: საქ. მეც. აკად. „მაცნე“
(ისტორიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია), №1, 1976.

ღამატიბა

მრგლოვანი ტექსტები

ქართული ანთმთავრული

୧ ୨ ୩ ୪ ୫ ୬ ୭ ୮ ୯ ୧୦ ୧୧ ୧୨ ୧୩ ୧୪ ୧୫ ୧୬ ୧୭ ୧୮ ୧୯ ୨୦ ୨୧ ୨୨ ୨୩ ୨୪ ୨୫ ୨୬ ୨୭ ୨୮ ୨୯ ୩୦ ୩୧ ୩୨ ୩୩ ୩୪ ୩୫ ୩୬ ୩୭ ୩୮ ୩୯ ୪୦ ୪୧ ୪୨ ୪୩ ୪୪ ୪୫ ୪୬ ୪୭ ୪୮ ୪୯ ୫୦ ୫୧ ୫୨ ୫୩ ୫୪ ୫୫ ୫୬ ୫୭ ୫୮ ୫୯ ୬୦ ୬୧ ୬୨ ୬୩ ୬୪ ୬୫ ୬୬ ୬୭ ୬୮ ୬୯ ୭୦ ୭୧ ୭୨ ୭୩ ୭୪ ୭୫ ୭୬ ୭୭ ୭୮ ୭୯ ୮୦ ୮୧ ୮୨ ୮୩ ୮୪ ୮୫ ୮୬ ୮୭ ୮୮ ୮୯ ୯୦ ୯୧ ୯୨ ୯୩ ୯୪ ୯୫ ୯୬ ୯୭ ୯୮ ୯୯ ୧୦୦

ნაწყვეტები შესაქმნეთ ნივინიდან

i[illegible][illegible]

9. ስር ወተወሰነ በጽሕፈታቸው፡ ማከላከያው የሚኖሩት ገዢዎች፣ ሕግጽ ሕግጽ ተወላጅ(ሃ)ዎች ርብርብ ማስፈራራትና ገንዘብ፣ ስር ገንዘብና ሌሎች ማከላከያዎች 10. ስር ወላጅነት በጽሕፈታቸው ማከላከያው ርብርብ ተወላጅነትና ስር ማስፈራራትና ማከላከያዎች 11. ስር ወተወሰነ በጽሕፈታቸው፡ ርብርብና ሌሎች ተወላጅነትና ስር ማስፈራራትና ማከላከያዎች 12. ስር ገንዘብና ሌሎች ተወላጅነትና ስር ማስፈራራትና ማከላከያዎች

[illegible]

14. ስር ወተባባር በቅጥራቸው፡ ገዢዎች ለፍርድባላቸው ተጨማሪ ጥያቄዎችን ማቅረብ ይችላሉ፡፡ 15. ስር ምክትል ጥያቄዎችን ማቅረብ ይችላሉ፡፡ 16. ስር ምክትል ጥያቄዎችን ማቅረብ ይችላሉ፡፡ 17. ስር ምክትል ጥያቄዎችን ማቅረብ ይችላሉ፡፡ 18. ስር ምክትል ጥያቄዎችን ማቅረብ ይችላሉ፡፡ 19. ስር ምክትል ጥያቄዎችን ማቅረብ ይችላሉ፡፡

20. ማር 16፡1-8፡ ማር 16፡9-13፡ ማር 16፡14-18፡ ማር 16፡19-28፡ ማር 16፡29-32፡ ማር 16፡33-34፡ ማር 16፡35-38፡ ማር 16፡39-40፡ ማር 16፡41-42፡ ማር 16፡43-44፡ ማር 16፡45-46፡ ማር 16፡47-48፡ ማር 16፡49-50፡ ማር 16፡51-52፡ ማር 16፡53-54፡ ማር 16፡55-56፡ ማር 16፡57-58፡ ማር 16፡59-60፡ ማር 16፡61-62፡ ማር 16፡63-64፡ ማር 16፡65-66፡ ማር 16፡67-68፡ ማር 16፡69-70፡ ማር 16፡71-72፡ ማር 16፡73-74፡ ማር 16፡75-76፡ ማር 16፡77-78፡ ማር 16፡79-80፡ ማር 16፡81-82፡ ማር 16፡83-84፡ ማር 16፡85-86፡ ማር 16፡87-88፡ ማር 16፡89-90፡ ማር 16፡91-92፡ ማር 16፡93-94፡ ማር 16፡95-96፡ ማር 16፡97-98፡ ማር 16፡99-100፡ ማር 16፡101-102፡ ማር 16፡103-104፡ ማር 16፡105-106፡ ማር 16፡107-108፡ ማር 16፡109-110፡ ማር 16፡111-112፡ ማር 16፡113-114፡ ማር 16፡115-116፡ ማር 16፡117-118፡ ማር 16፡119-120፡ ማር 16፡121-122፡ ማር 16፡123-124፡ ማር 16፡125-126፡ ማር 16፡127-128፡ ማር 16፡129-130፡ ማር 16፡131-132፡ ማር 16፡133-134፡ ማር 16፡135-136፡ ማር 16፡137-138፡ ማር 16፡139-140፡ ማር 16፡141-142፡ ማር 16፡143-144፡ ማር 16፡145-146፡ ማር 16፡147-148፡ ማር 16፡149-150፡ ማር 16፡151-152፡ ማር 16፡153-154፡ ማር 16፡155-156፡ ማር 16፡157-158፡ ማር 16፡159-160፡ ማር 16፡161-162፡ ማር 16፡163-164፡ ማር 16፡165-166፡ ማር 16፡167-168፡ ማር 16፡169-170፡ ማር 16፡171-172፡ ማር 16፡173-174፡ ማር 16፡175-176፡ ማር 16፡177-178፡ ማር 16፡179-180፡ ማር 16፡181-182፡ ማር 16፡183-184፡ ማር 16፡185-186፡ ማር 16፡187-188፡ ማር 16፡189-190፡ ማር 16፡191-192፡ ማር 16፡193-194፡ ማር 16፡195-196፡ ማር 16፡197-198፡ ማር 16፡199-200፡ ማር 16፡201-202፡ ማር 16፡203-204፡ ማር 16፡205-206፡ ማር 16፡207-208፡ ማር 16፡209-210፡ ማር 16፡211-212፡ ማር 16፡213-214፡ ማር 16፡215-216፡ ማር 16፡217-218፡ ማር 16፡219-220፡ ማር 16፡221-222፡ ማር 16፡223-224፡ ማር 16፡225-226፡ ማር 16፡227-228፡ ማር 16፡229-230፡ ማር 16፡231-232፡ ማር 16፡233-234፡ ማር 16፡235-236፡ ማር 16፡237-238፡ ማር 16፡239-240፡ ማር 16፡241-242፡ ማር 16፡243-244፡ ማር 16፡245-246፡ ማር 16፡247-248፡ ማር 16፡249-250፡ ማር 16፡251-252፡ ማር 16፡253-254፡ ማር 16፡255-256፡ ማር 16፡257-258፡ ማር 16፡259-260፡ ማር 16፡261-262፡ ማር 16፡263-264፡ ማር 16፡265-266፡ ማር 16፡267-268፡ ማር 16፡269-270፡ ማር 16፡271-272፡ ማር 16፡273-274፡ ማር 16፡275-276፡ ማር 16፡277-278፡ ማር 16፡279-280፡ ማር 16፡281-282፡ ማር 16፡283-284፡ ማር 16፡285-286፡ ማር 16፡287-288፡ ማር 16፡289-290፡ ማር 16፡291-292፡ ማር 16፡293-294፡ ማር 16፡295-296፡ ማር 16፡297-298፡ ማር 16፡299-300፡ ማር 16፡301-302፡ ማር 16፡303-304፡ ማር 16፡305-306፡ ማር 16፡307-308፡ ማር 16፡309-310፡ ማር 16፡311-312፡ ማር 16፡313-314፡ ማር 16፡315-316፡ ማር 16፡317-318፡ ማር 16፡319-320፡ ማር 16፡321-322፡ ማር 16፡323-324፡ ማር 16፡325-326፡ ማር 16፡327-328፡ ማር 16፡329-330፡ ማር 16፡331-332፡ ማር 16፡333-334፡ ማር 16፡335-336፡ ማር 16፡337-338፡ ማር 16፡339-340፡ ማር 16፡341-342፡ ማር 16፡343-344፡ ማር 16፡345-346፡ ማር 16፡347-348፡ ማር 16፡349-350፡ ማር 16፡351-352፡ ማር 16፡353-354፡ ማር 16፡355-356፡ ማር 16፡357-358፡ ማር 16፡359-360፡ ማር 16፡361-362፡ ማር 16፡363-364፡ ማር 16፡365-366፡ ማር 16፡367-368፡ ማር 16፡369-370፡ ማር 16፡371-372፡ ማር 16፡373-374፡ ማር 16፡375-376፡ ማር 16፡377-378፡ ማር 16፡379-380፡ ማር 16፡381-382፡ ማር 16፡383-384፡ ማር 16፡385-386፡ ማር 16፡387-388፡ ማር 16፡389-390፡ ማር 16፡391-392፡ ማር 16፡393-394፡ ማር 16፡395-396፡ ማር 16፡397-398፡ ማር 16፡399-400፡ ማር 16፡401-402፡ ማር 16፡403-404፡ ማር 16፡405-406፡ ማር 16፡407-408፡ ማር 16፡409-410፡ ማር 16፡411-412፡ ማር 16፡413-414፡ ማር 16፡415-416፡ ማር 16፡417-418፡ ማር 16፡419-420፡ ማር 16፡421-422፡ ማር 16፡423-424፡ ማር 16፡425-426፡ ማር 16፡427-428፡ ማር 16፡429-430፡ ማር 16፡431-432፡ ማር 16፡433-434፡ ማር 16፡435-436፡ ማር 16፡437-438፡ ማር 16፡439-440፡ ማር 16

[illegible]

2

[illegible][illegible]

3

1. ደዒኔዒ ጊወጥኑን ገዓዒ ወጥጊወጥገሐኑ ዓዒጥኑወር ጸሃርወር, ሐዒ-
ጸሃኑን ገጥኑን ተወጥጥርወር ገጥወር, ሐዒጥኑን ግተጸክር ወጥጥኑን
በጥሐወርወር ወር ገሐተወር ጊወጥኑን ጸርወር ወጥጥኑን ጸርወር ሐወርወር
ገሐተወር በጥሐወርወር, ገጥጥኑን: ሐወር ግጥጥወር ዓዒጥኑን ገርወር
ገርወርወርወር? 2. ገሐተወር ወጥጥኑን ጸርወር ገወጥኑን ጸርወር: ዓዒጥኑ-
ገርወርወር ወር ገርወርወር ግጥጥወር, 3. ደዒኔዒ ገርወርወር ገርወር ወር,
ሐዒጥኑ ሐወር ግዒኑን ገርወርወር, ወተወር በጥሐወርወር, ሐወር ግጥጥወር,
ሐወርወር ሐወር ገርወርወር. 4. ገሐተወር ጊወጥኑን ወጥጥኑን ጸርወር: ሐወር
ገርወርወር (15) ገርወርወር. 5. ወጥጥኑን በጥሐወርወር, ሐዒጥኑን ገርወር
ግጥጥወር ወር ገርወር, ሐዒጥኑን ወርወር ወተወርወር ወር ገጥጥወር
ወተወርወር ገጥጥወር, ገጥጥኑን ገርወርወር, ሐወርወር ሐወርወር ሐወር
ወር ገርወርወር ሐወር ወርወርወር ሐወርወር, ወር ግጥጥወር ሐወር ገርወርወር,
ገርወርወር ወር ገርወርወር, ገርወር ወር ገርወር ገርወርወር ገርወር ወርወር,
ገርወር, ወር ሐወርወር ወርወርወር ወርወር, ወር ሐወር, ሐወርወር ወርወር
ወርወር, ወር ገጥጥወር ወርወርወር ገጥጥወር ወር ገጥጥወር ወርወርወር
ገርወርወር.

[illegible]

18

364

365

368

369

ፍርድቤይ-ግዳርዕ የዋግገድ፣ ፈርድ ፈታባዊር ቶገ፡ ሐዲቶግፍር ግገር ገደግፍ፣
 ለወያግ ገርሐርደዲፈርጉርግ፣ ወር ወርወርሐዲቶግ፣ ቶገ ግገር፣ ግገር ገር፣
 ሐዲቶግፈርድ ፍርድቤ-ሪዲ ለወያገድ ፆታወርድ. (34) ወር ቶገ ገደግ፣ ወር
 ገፆርቶገ፣ ሐርቶገዲ ግገር ገር፣ ሐር ሐር ሐር ሐር.

ፈታ-ጊ ዐበዛሪ ሪፖርተርዎች ገጹን ጥርፍተው

7. 2, 1 -2, 11

[illegible]

ቅጥ-ዐ ዐበገሪ ለርድኦገቢር ንግግርብ ህግ

7. $3,22 - 4,3$

(22) ሪፖርት የሚያስፈልገውን ሪፖርት ማድረግ ወይም ማስተካከል የሚችል ሆኖ ለሚገኝ ሰው ማስተካከል ይችላል። (23) ማንኛውም ሰው ለሚገኝ ሰው ማስተካከል ይችላል። (24) ማንኛውም ሰው ለሚገኝ ሰው ማስተካከል ይችላል። (25) ማንኛውም ሰው ለሚገኝ ሰው ማስተካከል ይችላል። (26) ማንኛውም ሰው ለሚገኝ ሰው ማስተካከል ይችላል። (27) ማንኛውም ሰው ለሚገኝ ሰው ማስተካከል ይችላል።

378

[illegible]

7.4, 1-4

[illegible]

ጸባ-ገ ሀበገረ ሆይተሐገረኝ ገጴጉርዛሪ ሲ.

7. 1.6 – 1.17

[illegible]

ՀԱՅԿԱՆԻ ԳԼԽԱՎԵՐՈՒՄԻ ՆՈՐԱԿԱՆԱԿԻ ԴՐՈՒՄԸ

Ն. 12,7 - 12,7

(4) ԵԱՆՈՒ ՆԴԵՐՔ ԳԻՈՐԴԻՆ, ԶԴՆԱԳԼԱՆԻ ԻՄԵՐԻՆ, ԲՈՒ ՆԴԵՐՔԻՆ
 ԶԵՐԿԵՐԻՆ, ԴԱՐՆԱԳԼԱՆԻ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԿԱՆԱԿԻ ՄԵ ԵՐԱՆԻ ՊԵՐՆԱԳԼԱՆԻ ԴՐՈՒՄԸ
 ԴԵՐՆԱԿԻ, ԴԵՐՆԱԿԻ ԶԱՐԴԱՐԻՆ: ՆԴԵՐՔԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ, ԴԱՐՆԱԿԻ ԶԱՐԴԱՐԻՆ
 ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԿԵՆԱԿԻ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ: ՆԴ, ՆԴԵՐՔ
 ԳԻՈՐԴԻՆ: ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ: (6) ԵԱՆՈՒ ԵԱՆՈՒ ՆԴԵՐՔԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ
 ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԵԱՆՈՒՆ: ՄԵ ԴԱՐՆԱԿԻ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԵԱՆՈՒ ԵԱՆՈՒ ԵԱՆՈՒ ԶԱՐԴԱՐԻՆ
 ԶԱՐԴԱՐԻՆ: (7) ԵԱՆՈՒ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ
 ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԵԱՆՈՒ: ԲՈՒ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ՆԴԵՐՔԻՆ, ԴԱՐՆԱԿԻ ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԶԱՐԴԱՐԻՆ
 ԶԱՐԴԱՐԻՆ ԵԱՆՈՒ:

ՆՈՐԱԿԱՆԱԿԻ ԴՐՈՒՄԸ

ՆՈՐԱԿԱՆԱԿԻ ԴՐՈՒՄԸ

Տ	Է	Յ	Կ	Թ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Ծ	Մ	Յ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Ծ	Մ	Ծ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Ծ	Մ	Ծ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Յ	Մ	Ծ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Յ	Մ	Ծ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Յ	Մ	Ծ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Յ	Մ	Ծ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Յ	Մ	Ծ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ
Յ	Մ	Ծ	Խ	Յ	Ք	Ժ	Ժ	Ժ

որտեւ ակալի շնորհ ակեփածոն կերտե չափոյցեւ շնորհոյցեւ ոչ պարտեւ
 թմաւորեւ ճէ ճէ մերթադմոնե խաղինե տկալ փոնքերն, մաւմորաւ եմծեալաւոր
 ճէ քաւորորեւ ծանաղորտե մոնտե մաւհոյցե հաւորեալե կըլտեւ! մաւմորալ
 շնորհ ճեալցոն ճէ տիրեւ տալ ճեալորդը մըլտորդը հերտաւ փաղպեհեւնե շնորհ
 հաւորոյցոն ճէաւտաւ մաւ մալմորմորցեւ տփեւեւտե.

որտեւ ծղորդումն կերնո՛ւ եւրօպականացւո՛ւ ժողովրդաժողովուրդացն: Եւեւեւ
մեզ չղկծեալքն զժողովրդաժողովուրդացն: Դրտեւ չլիկուցէ ժողովրդաժողովուրդացն: Դ՞ն
չէ՞ ոչ պարտեւ խաղցի զիտեւ կողմա՛ծ ժողովրդացն: Դ՞ն

[illegible]

դրանի ճշտվեցե՛ն թմբերբառիկաբառացւոյն ու լուծմանաւորն ճէ ցրկրեցե՛ն
գարդրոնի պշարտե ցնիւ դիտեւ Եւոմիտաւե ճէ ճղցմեադեւ! դրանի ԼԻՏՈՒ
թեւաբարդցւոյն ու ճէ թանդցւոյն ճեւեծդցաբառն ճէ թորբաւ ու ճեմեւեծդ-
ցրաւե՛ն!

դրանի ընդհանուր երեսպան ոչ կրիստոնեականացեալ ճէ ճշմարիտը ճէ ճշմարիտը լինիւ է իսկինս եւս յոմայնացեալ լոմճաւ սորեալ մորս!

[illegible]

Թեև պեճեւ թաղաւ Կրօնաւորաբար յոմնիդ ղմաւ Կառաբե զԿառաբե, Ժա-
մորաւ լին թեւեւեւեւ, քանի՛ս արդարաւոր թէ զաւարտեմանիդ, թէ քանի՛ս
դիտարար թէ թանկութեադ թեւաւորչեւե կրօնաւոր ակաբաւաւորեւե, Ժամորման
Ժաւորա արմաւաւորչեւե զի զսիմնիդ թէ ղմաւոր թեւեւե արեւեւեւե Կառաբե
Կառաբե զիմնե, թեւաւորչեւե թէ զսիմնիդ ղմաւոր արեւեւեւե Կառաբե.

[illegible][illegible][illegible]

396

ցորդսն ծէ ծըռարլըն ծիտե, բաւիթն ժաւտե եղնիդոյ ոյն բաւիւնն ծիւն ոյն
հեհեւտաւն ծէ բարդոյն սեւորլն ծիւտ, ժաւիդոսիւն-ոյն բաւեգրեւն լըլիւն պրիւիւն.
Ծէ բաւեւիւնն բաւեւիւնն

ԾԷ ՊՐԱՄԵՍԻՐԵ ԷՊՈՂԵՆԻԷ ՂԵՂԵՍԵՍ ԽՅՆ (1068) ԺԵՆ ԷՃՅՈՒՄՆԵ, ՆԷՃԷՐԸ-ԽՅՆ
 ԾԷՈՒՐԸ ՐԹԻՃԷՏ ԽՅՆ ԺԱՊՈՒԹԻՐ ՓԺՈՆԵՐԻՆՈ ՆԵՓՈՅՆ. ԺԷԿՐԻ ՆԵՍՈՒՆ ԴՐՈՒՄԻՉ, ՍԻ-
 ԺԴՈՒՄԻ ՍՈՒՅԱՊՈՒՅՈՒՄ ԺԵՂԵՍԻ ՆԵՂԻՆ, ԷՊՈՂԵՍԻՐԵՍ ԽՅՆ ՆԷԿԱՊԹԻՈՍ ԷՊՈՒՊԱՐԵՍ
 ԴՐՈՑԻՉ ՐԵՃԹԻՉ ԾԷ ՆԵՅԱՆԻՅԻՆ, ԴՐՈՒՄԻՉ ՈՐԿԵՐՈՍ ՍԷՏԻՉ ԾՈՒ ԷՍԻՆ,
 ՂԵՂԵՍԻ ՂԵՂ ԺԻՍՈ ԷՊՈՂԵՆԻԷ. ԾԷ ՆԵՓՈՒՐԻՆ ԺԷԿՐԵՍԱՆԵՐԻՆ ԾԷ ՃԻՐԻՆ-ԱՊԿԻՐԻՆ,
 ՍԻՄԻՐՈՍԸ-ԽՅՆ ԴՅԱՊՈՒՐԸ ՐԹԵՍԵՍԻՐԸ ՆԵՂԵՍԻՆ ԺԻՆ ՐԹԻՃԻՆ ԺԱՊՈՒԹԻՆԷՏ. ՔԱՐՈՍ
 ԽՅՐԻ ՆՈՍԱՐՐՈՒՆ ԾԷՃՅՍԻՄԻՆԸ ԺԵՍՈ ՍԵՐԻՆ ՍԷՏԻՉԻՉ ԾՈՐ ԾԷ ՂԻՍՈՍԵՍ
 ԷՊԵՍԻՐԻՆ ՆԷՓԵՍԻՐԿԵՍՈՍ ՐԹԻՃԻՆ ԺԻՆՈՒՆ ԾԷ ՃԷՍԵՓԻՍԵՍԻՆ ՆԵՐԱՆԻՆԸ,
 ԺԷԿՐԻՈՍ ՐԹԵՍԻՐԻՆ ՆԷԿԱՐՐՈՍԸ ՍԵՂԵՆ.

բառաւ պեժիտու պեժիւզ պեժիտեճ թիւտ թուածերդցես թուածերդցաճէ
 Ժտերդեթեւբաթիդցես։ Ճէ ցղկսդդե թմիճհոյ դտեկառանհոյ, ժորպտ տտրպտ-
 ժորհոյ, Ճէ բոբբհոյ ցոհեցեհ ըրդե թեւ տտեբթեթեւե եւթեւիթիտդ Ճէ Ճիճտե
 Ճիճդցտե Ճեռեթիտեթտե ըպպեթոյ ոյ թմիճեւե թեւ թարթեթեւե թեւորդ Ճորեւ,
 ժաթիթեթեթե բորթեթաթտե թմիճեւ ոյ թարթեթի թմիտեթեւե եթթեթե, տտպթե
 աթճաթցթեթե ցթեթե։ Ճէ Ճիճհոյ եթթեթաթտեհոյ Ճէ կպթիթդցեհոյ բորթեթաթտեթցեհ,
 եթճե-ոյ ոթթ թմիճեւ ոյ թարթեթի Ժտերդեթ։ Ճէ քաթթտեհոյ, ժաթիթտեհոյ թորթոթ-
 հեհ թաթի, ըցեհեթպթիթդցեհ եթթթոթտեթ թեթեթեթեթ Ճէ ժոթեթտե Ճէ եպթեթե
 թմիճեթեթեթ, ժաթիթտեթեւե տտե Ճիճդցե Ճէ եթթթոյ, ժոթոյ Ճէ եթթեթեթի բթ Ճէ
 թեթեթեթե Ճէ աթպթիթտե աթպթիթեթիճի։

მხედრული
ტექსტები

გუარამ მამულისა დაწერილი, რელი ოპიზარათუის

დაუწერია, არა კსენებულ იყო არცა დამტკიცებულა-

დ და არცა გარდაგდებულად. და ჩნ ესე შფოთი მათი გუი-

მძიმდა, რავდენ იგი წნი უდაბნონი მშუილობისა და

დაწყნარებისა და ჩნ მეფეთა ლოცვისათუის აღშენებუ-

ლნი არიან, და გულს-მიდგინა ღწ და მაღლმან მათ წღთა-

მან და კელ-ვყავ ხარკებით საურავსა მათსა. შევკრ-

იბენ კარსა დარბაზისა ჩუენისასა მღდელთმოდუარნი,

ეენი, ენი და ყლთა კევთა ზემოთა და ქუემოთა აზნა-

ურნი, მეცნიერნი სულთა საქმეთანი, და დავსხენით წე ჩუენ-

სა და წავიკითხენით მათნიცა დაწერი-

11
გასაღ. მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

მამულისა: მამულისა: მამულისა: მამულისა:

ლნი და, რლი სიგყუის-გებაჲ იყო მათ შორის, მოვი-

სმინეთ და სამართლად ესე გავიგონეთ, რლ კელნი

ამათნი მრავალნი და მტკიცენი იყუნეს და ჩნგან მათი

გაგებაი არა ჯერ-იყო, და სულსა მათ პირველთა მეფეთა-

სა არა ღავამძიმეთ, და თუმცა ოპიზარნი უნუგეშინის-

ცემოდ გაგუეშუნეს, იგინი შეწუხდებოდეს, და ესე ჩნ

ბრალად შევინახეთ. და აწ სალოცველად მეფობისა

ჩემისა და შვილთა ჩემისა გი კურაპალაგისა და სალოცველად

სულისა მათ პირველთა მეფეთასა ესრეთ გან-

ვაგე და ღავამტკიცე საქმე მათი: გყენი და მღვარნი

ამათნი, ვითა მათ პირველთა მეფეთა დაწერილთა სიგელ-

თა შიგან უწერიან, ნიშნით მღვარნი სამხრით – სამწ-

თნა: მჩინა სიყუის-გებაჲ იყო მათ შორის: მათი

მეფეთა: მს მათთა: ესე გავიგონეთ: მს მათი

მათნი: მათნი მტკიცენი იყუნეს: მს მათი

მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მათნი მათნი

მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი

მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი

მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი

მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი

მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი

მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი

მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი

მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი: მს მათნი

არჩევი, რაფთა ესე ორნივე წმიდანი უდაბნონი მშუილობით

၁၁၆: ပုဂံလေး: ငှက်စား: မွေတုခိုက်: ပုဂံလေး: နေ့တစ်ခုလုံး: ၁၁၇:
 ၁၁၈: နေ့တစ်ခု: နေ့တစ်ခု: နေ့တစ်ခု: နေ့တစ်ခု: ၁၁၉: နေ့တစ်ခု: ၁၂၀:
 ၁၂၁: နေ့တစ်ခု: ၁၂၂: နေ့တစ်ခု: ၁၂၃: နေ့တစ်ခု: ၁၂၄: နေ့တစ်ခု: ၁၂၅:
 ၁၂၆: နေ့တစ်ခု: ၁၂၇: နေ့တစ်ခု: ၁၂၈: နေ့တစ်ခု: ၁၂၉: နေ့တစ်ခု: ၁၃၀:
 ၁၃၁: နေ့တစ်ခု: ၁၃၂: နေ့တစ်ခု: ၁၃၃: နေ့တစ်ခု: ၁၃၄: နေ့တစ်ခု: ၁၃၅:
 ၁၃၆: နေ့တစ်ခု: ၁၃၇: နေ့တစ်ခု: ၁၃၈: နေ့တစ်ခု: ၁၃၉: နေ့တစ်ခု: ၁၄၀:
 ၁၄၁: နေ့တစ်ခု: ၁၄၂: နေ့တစ်ခု: ၁၄၃: နေ့တစ်ခု: ၁၄၄: နေ့တစ်ခု: ၁၄၅:
 ၁၄၆: နေ့တစ်ခု: ၁၄၇: နေ့တစ်ခု: ၁၄၈: နေ့တစ်ခု: ၁၄၉: နေ့တစ်ခု: ၁၅၀:

და უშვოთველად იყუნენ და მეფობასა ჩემსა და ძესა ჩე-

მსა გი კურაპალატსა გუილოცვიდენ და მათ პირველ-

თა მეფეთა, მაშენებელთა და შემწირველთაცა, ულო-

ცვიდენ, რა თნ მეოხებითა მათ წათა მოციქულთა-

ითა და მათდა მიმართ ვედრებითა მათ წლათა მამათაი-

თა ღლესა მას განკითხვისას ულხინოს ცოდვილ-

სა სულსა ჩემსა და მიკნას სასჯელთაგან საუკუნეთა.

მე: აწმარაოლოთა და: მ. წყაყა: რამე: მე: გრძელ

მე: გრ: წყაყაოთა: მ. წყაყა: რამე: მე: გრძელ

მე: გრ: წყაყაოთა: მ. წყაყა: რამე: მე: გრძელ

მე: გრ: წყაყაოთა: მ. წყაყა: რამე: მე: გრძელ

მე: გრ: წყაყაოთა: მ. წყაყა: რამე: მე: გრძელ

მე: გრ: წყაყაოთა: მ. წყაყა: რამე: მე: გრძელ

მე: გრ: წყაყაოთა: მ. წყაყა: რამე: მე: გრძელ

[კავთულა და თევღორა ბურჯულთა
 ღანერილი ღემეგრე ტოხუაის ძეს]

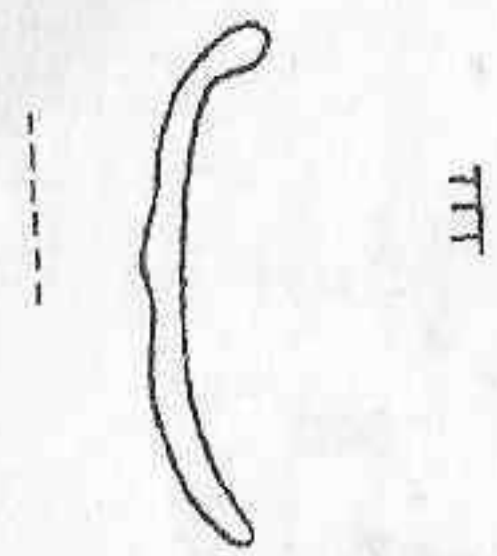
+ სახელითა ღთისაითა და თავსდებობითა სუეტისა ცხოველისაითა
 ესე ღაწერილი ღაგიწერეთ ჩენ, ბურჯულთა: კავთულამა და
 თევღორამა, და ჩენტა შვილთა: ბასილამა და მშუილამა: ღაგუე-
 ჭირვა ჟამისაგან და ხარაჯობისაგან, და ავიღეთ თქუენ მო-
 ძღურისაგან ღემეგრესაგა ტოხუაის ძისაგა სამოცი თეთრი ღეკენ-
 ბერსა ათსა და გაგიჩინეთ ოცი კოკაი ტკბილი წელიწა-
 ღსა შიგა მზაი, რომე უსიტყუელაღა კელთა მოგაცსენებდეთ, ვირემღისცა
 ამა თეთრსა შენსა კელთა მოგაცსენე-
 ბდეთ. ამისნი მოწამენი არიან კარაის ძე ებაი და წამალაის ძე
 იანი.

ქვემოთა ღთისაითა და თავსდებობითა სუეტისა ცხოველისაითა
 ესე ღაწერილი ღაგიწერეთ ჩენ, ბურჯულთა: კავთულამა და
 თევღორამა, და ჩენტა შვილთა: ბასილამა და მშუილამა: ღაგუე-
 ჭირვა ჟამისაგან და ხარაჯობისაგან, და ავიღეთ თქუენ მო-
 ძღურისაგან ღემეგრესაგა ტოხუაის ძისაგა სამოცი თეთრი ღეკენ-
 ბერსა ათსა და გაგიჩინეთ ოცი კოკაი ტკბილი წელიწა-
 ღსა შიგა მზაი, რომე უსიტყუელაღა კელთა მოგაცსენებდეთ, ვირემღისცა
 ამა თეთრსა შენსა კელთა მოგაცსენე-
 ბდეთ. ამისნი მოწამენი არიან კარაის ძე ებაი და წამალაის ძე
 იანი.

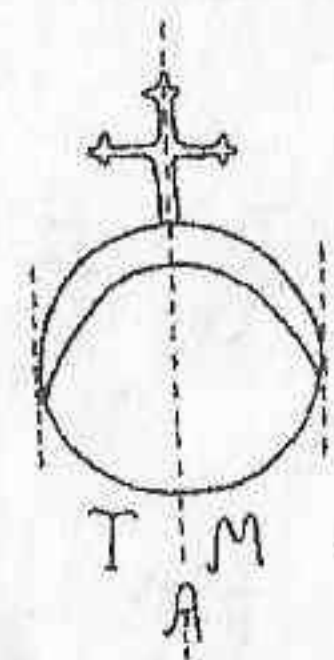
ტაბულები

ასომთავრული		ნუსხური		მხედრული			
VIII ს.	X-XIII ს.	X-XIII ს.	XIII ს.	XIII ს.	XIII ს.	XV ს.	XVIII ს.
1) 2)	3) 4)	5) 6)	7) 8)				
ა	ა	ბ	ბ	გ	გ	დ	დ
ე	ე	ვ	ვ	ზ	ზ	თ	თ
ი	ი	კ	კ	ლ	ლ	მ	მ
ნ	ნ	ო	ო	პ	პ	ჟ	ჟ
რ	რ	ს	ს	ტ	ტ	ყ	ყ
უ	უ	ჩ	ჩ	ც	ც	ძ	ძ
ფ	ფ	ხო	ხო	ცო	ცო	ცო	ცო
კ	კ	ხ	ხ	გ	გ	გ	გ
ბ	ბ	ს	ს	ტ	ტ	ტ	ტ
დ	დ	ჩ	ჩ	ც	ც	ც	ც
გ	გ	ხო	ხო	ცო	ცო	ცო	ცო
ფ	ფ	ხო	ხო	ცო	ცო	ცო	ცო

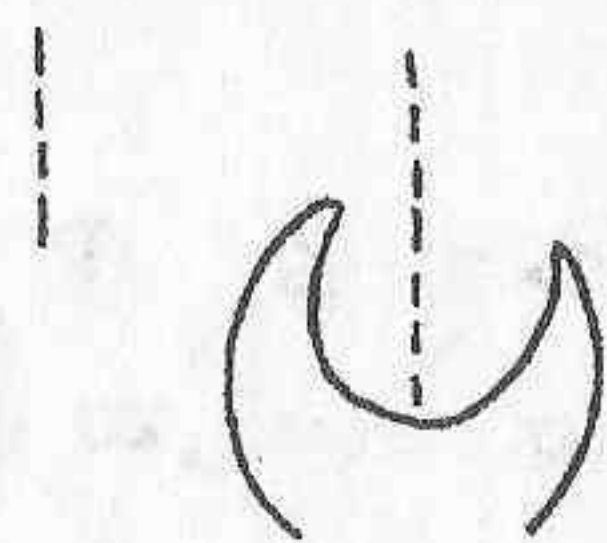
1) 2)	3) 4)	5) 6)	7) 8)				
ა	ა	ბ	ბ	გ	გ	დ	დ
ე	ე	ვ	ვ	ზ	ზ	თ	თ
ი	ი	კ	კ	ლ	ლ	მ	მ
ნ	ნ	ო	ო	პ	პ	ჟ	ჟ
რ	რ	ს	ს	ტ	ტ	ყ	ყ
უ	უ	ჩ	ჩ	ც	ც	ძ	ძ
ფ	ფ	ხო	ხო	ცო	ცო	ცო	ცო
კ	კ	ხ	ხ	გ	გ	გ	გ
ბ	ბ	ს	ს	ტ	ტ	ტ	ტ
დ	დ	ჩ	ჩ	ც	ც	ც	ც
გ	გ	ხო	ხო	ცო	ცო	ცო	ცო
ფ	ფ	ხო	ხო	ცო	ცო	ცო	ცო

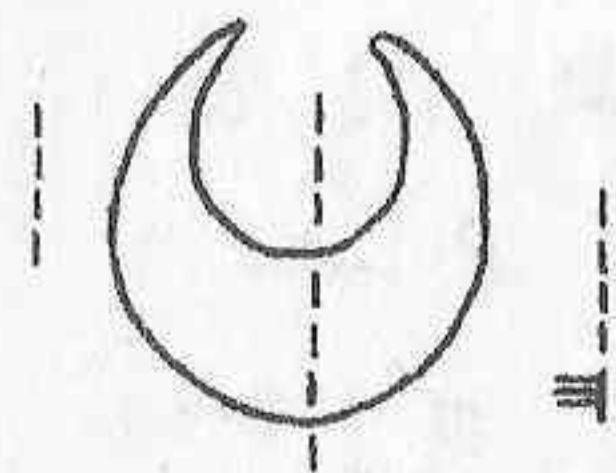
№ 1

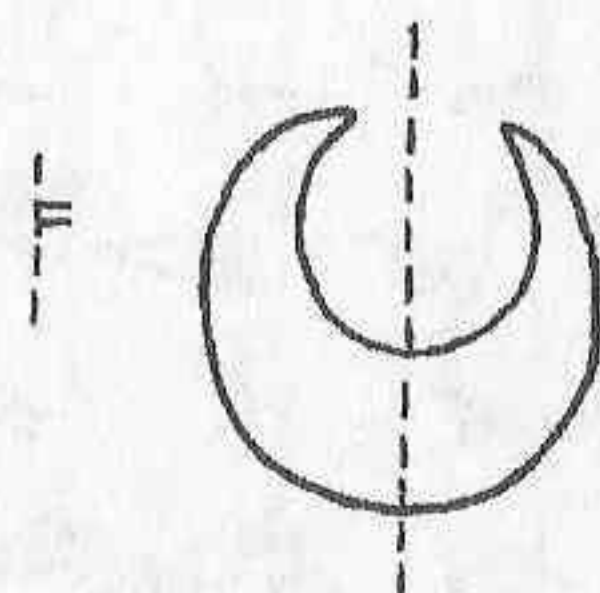
№ 2

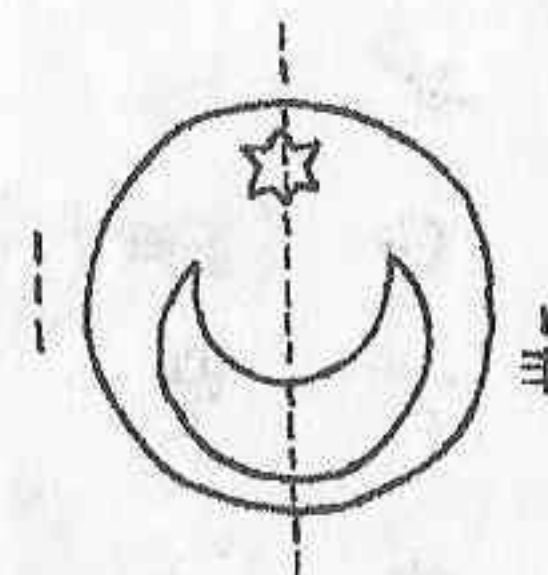
№ 3

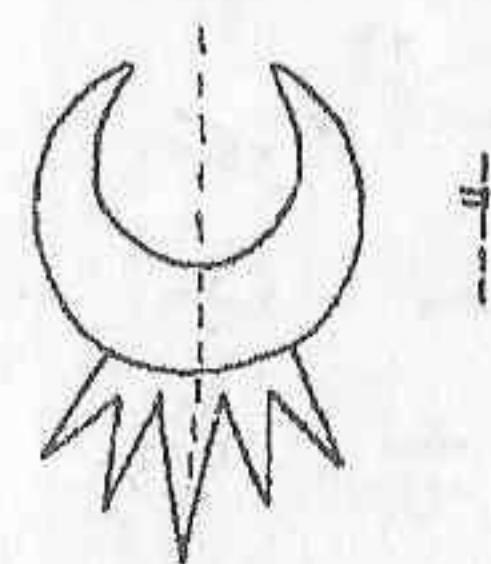
№ 4

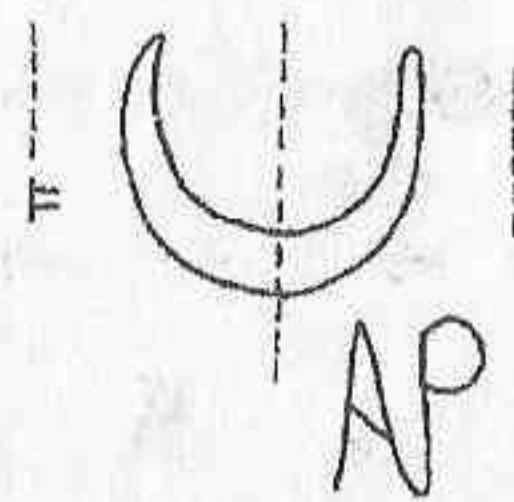
№ 5

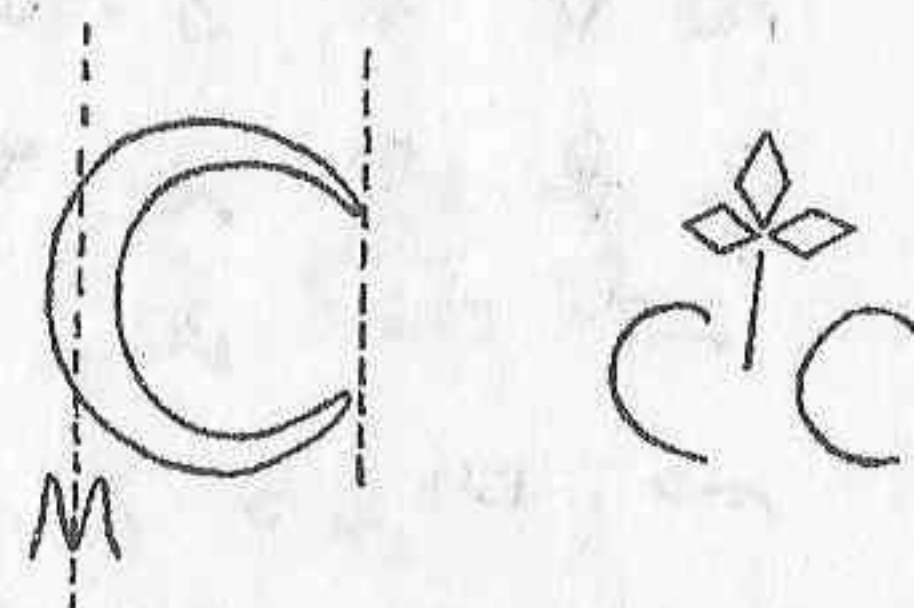
№ 6

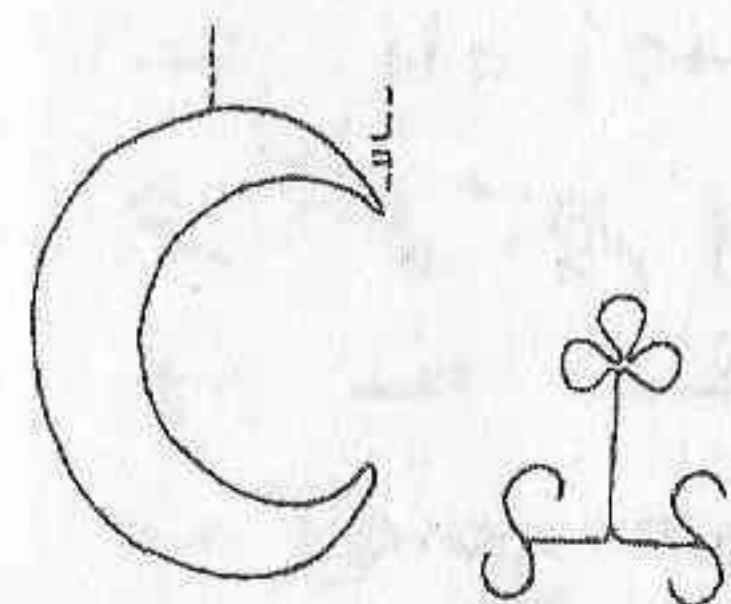
№ 7

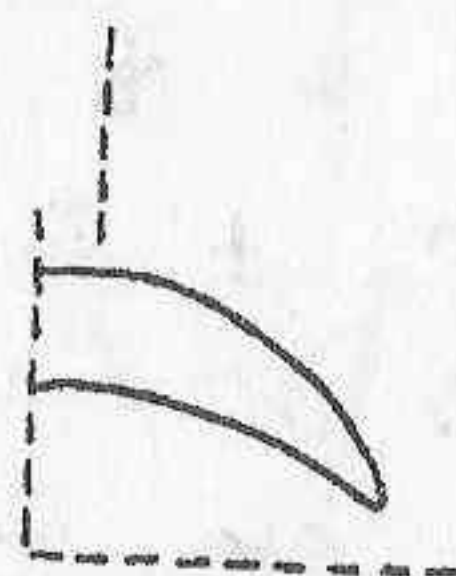
№ 8

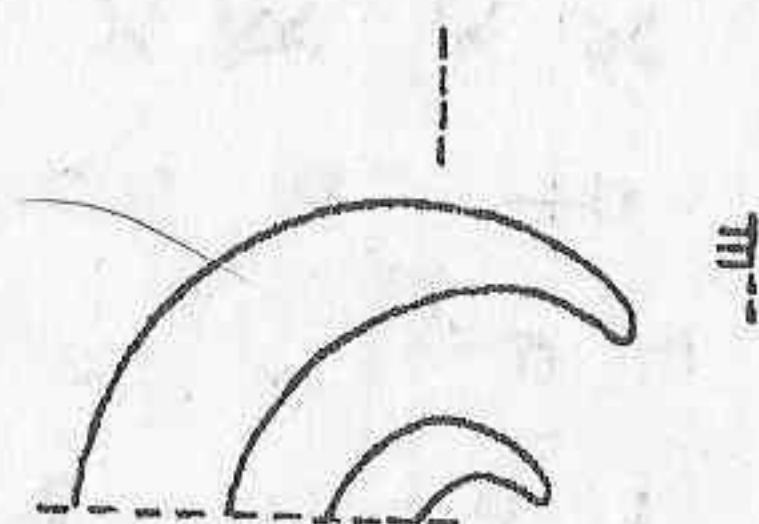
№ 9

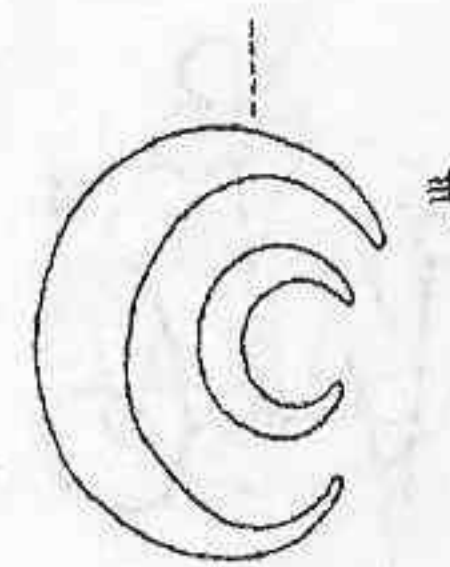
№ 10

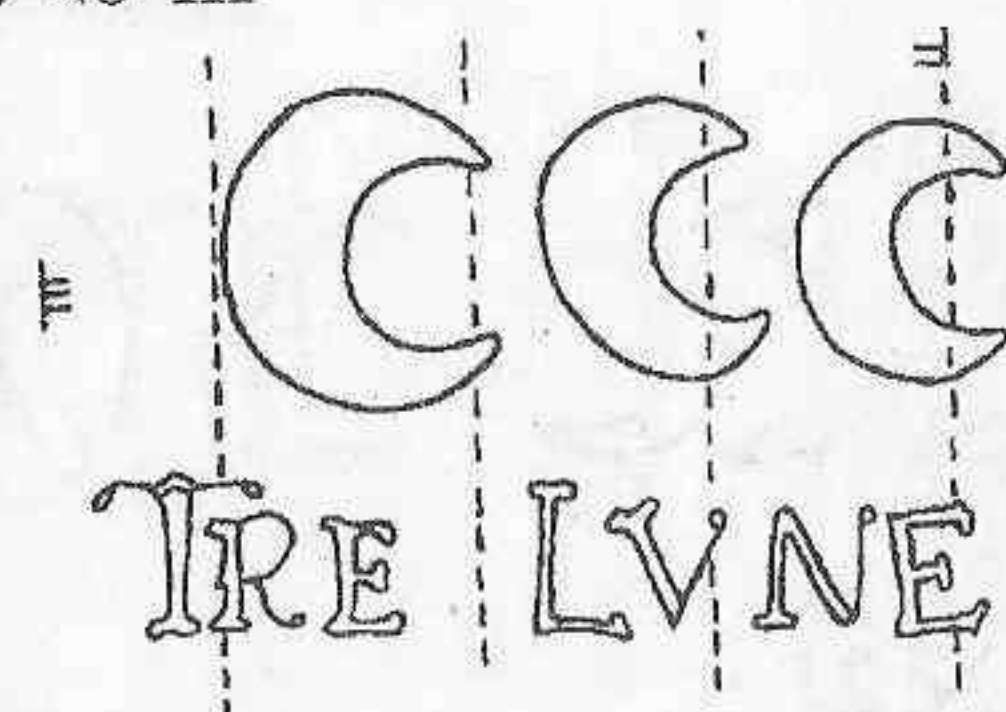
№ 11

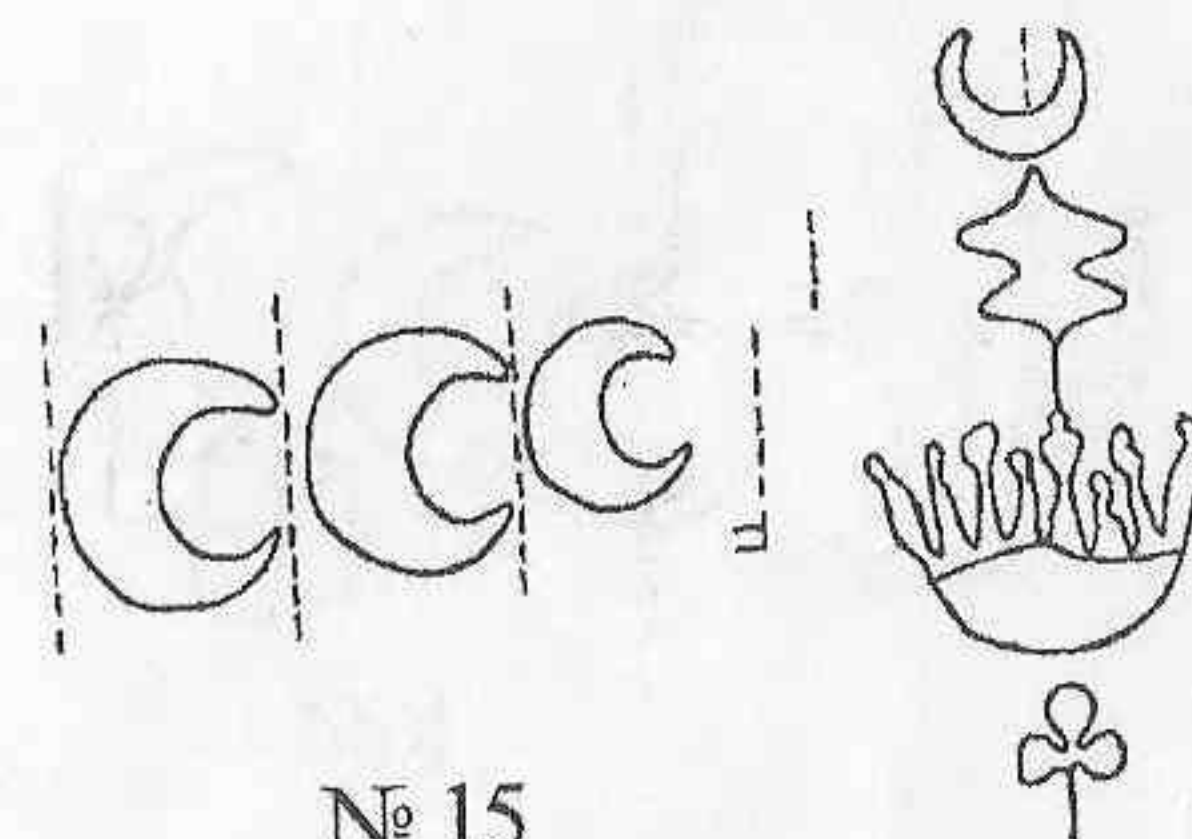
№ 12

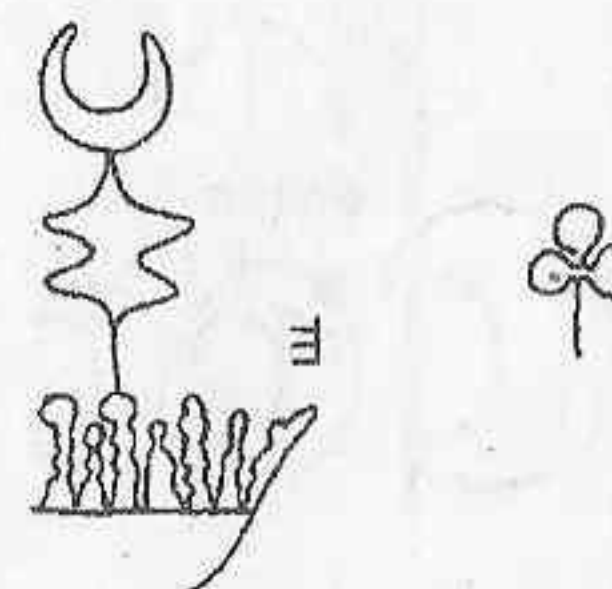
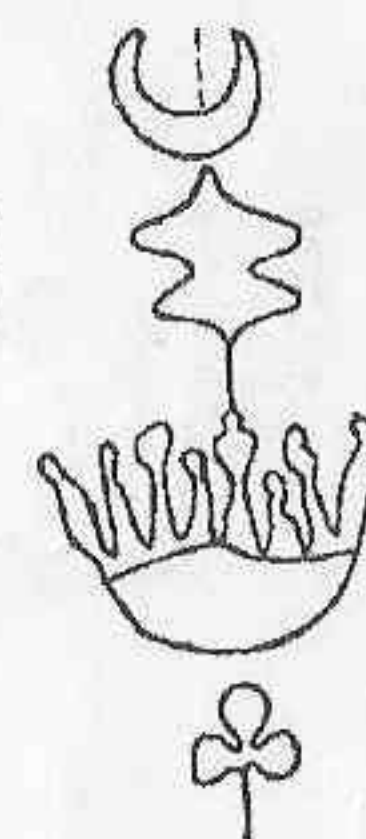
№ 13

№ 14

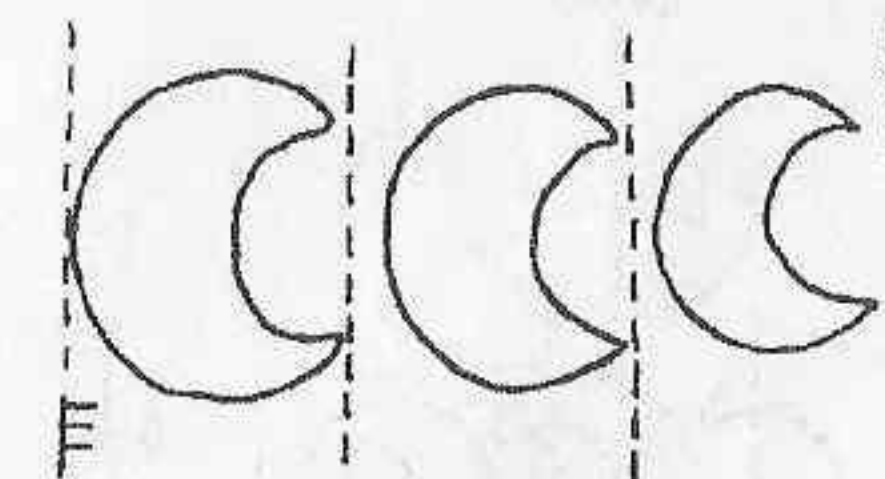

№ 15

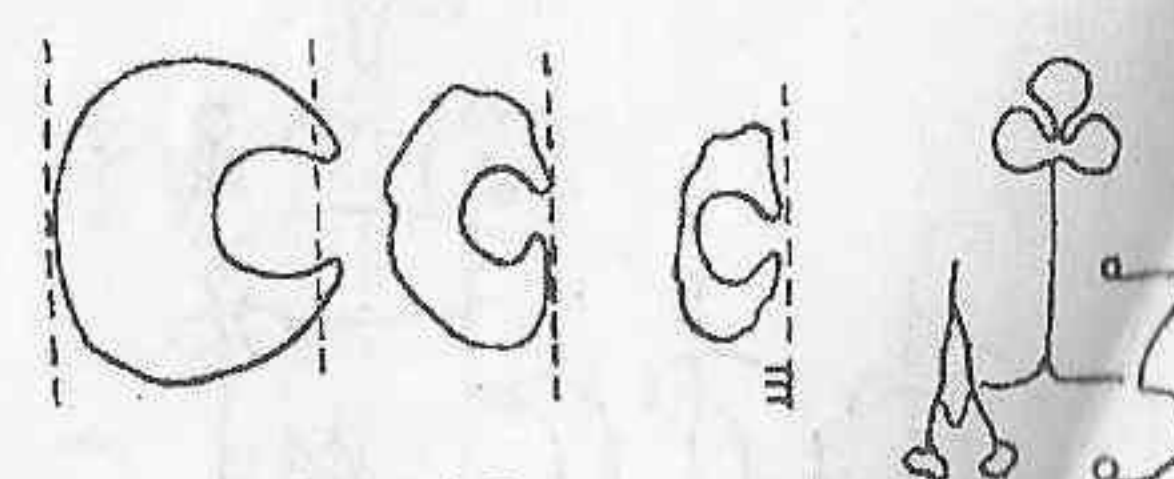

№ 16

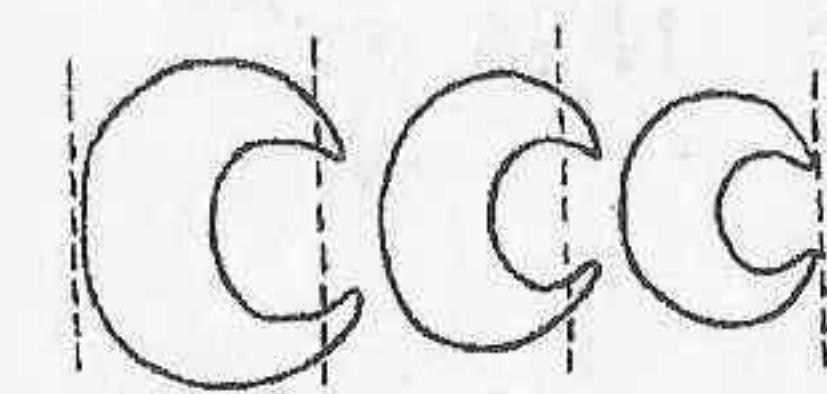
I. V

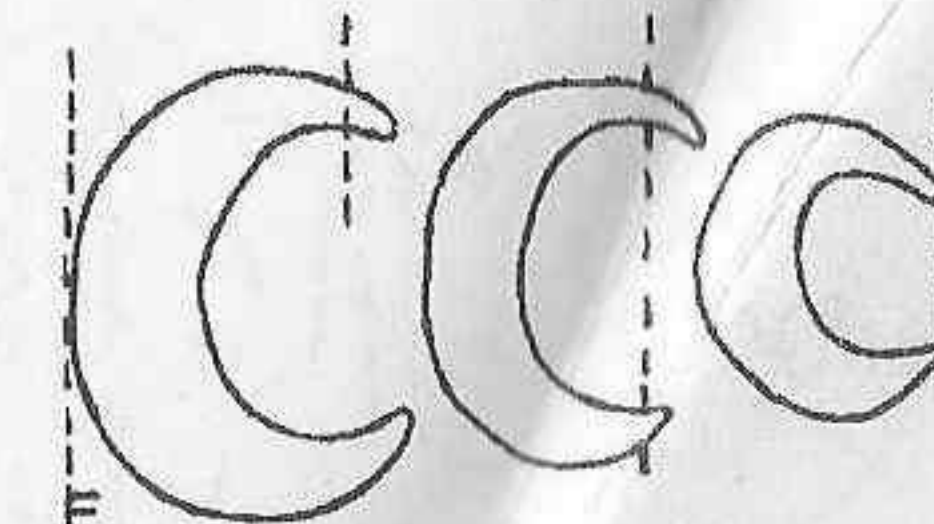
№ 17

№ 18

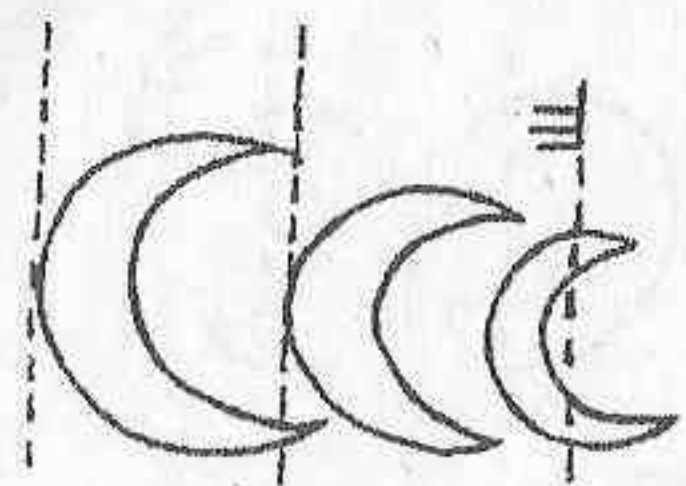

№ 19

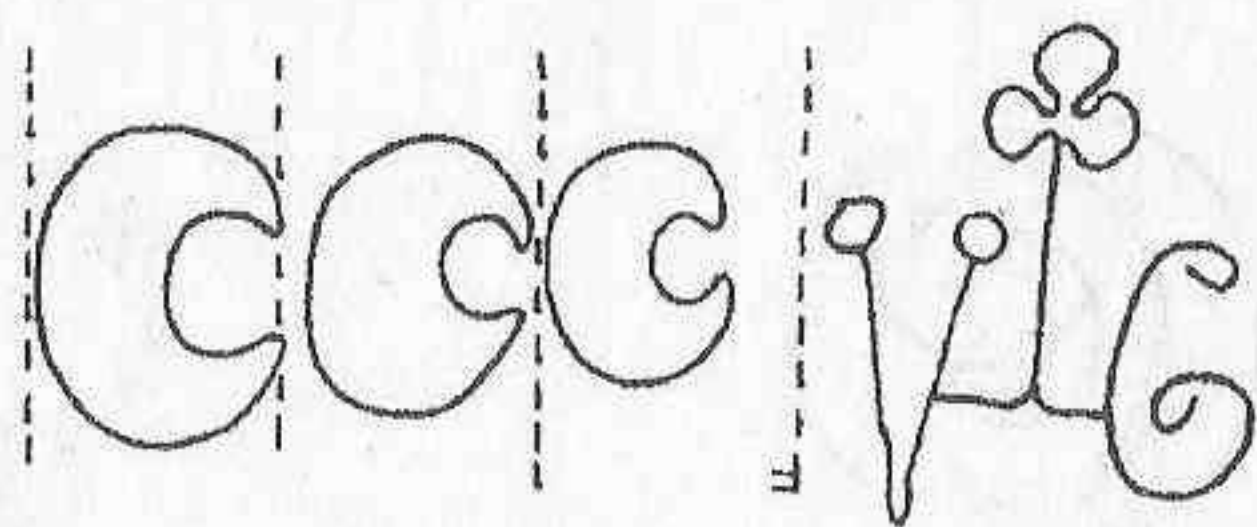

№ 20

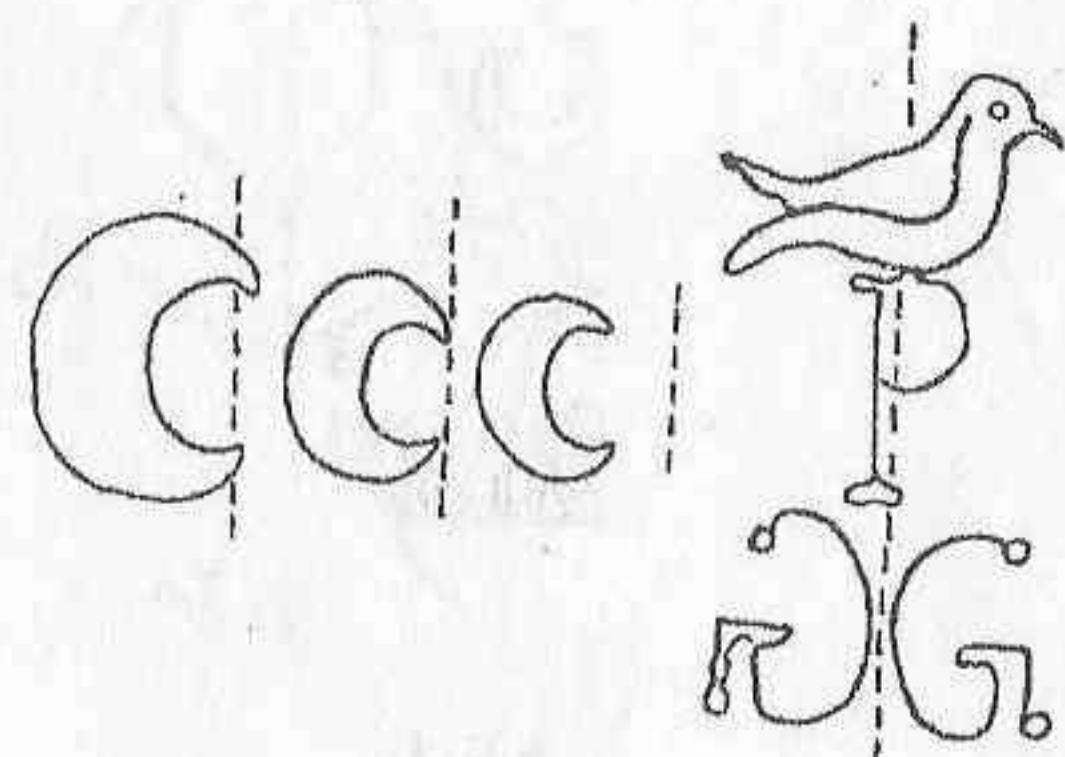
ტაბულა III

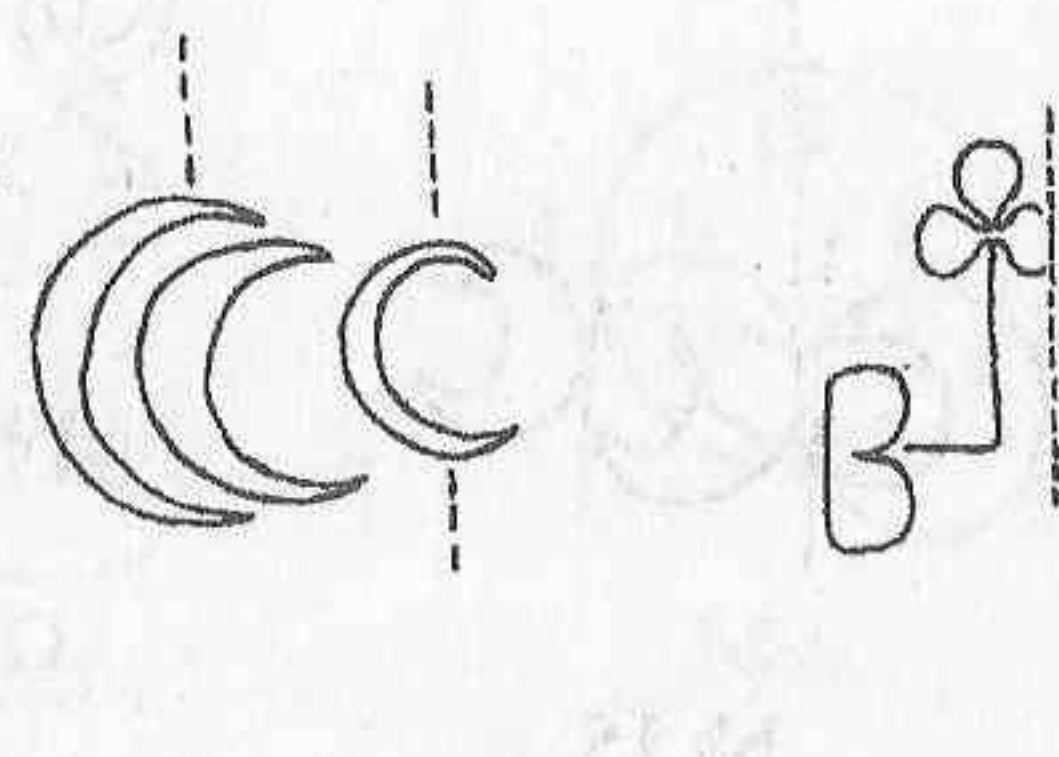
№ 21

№ 22

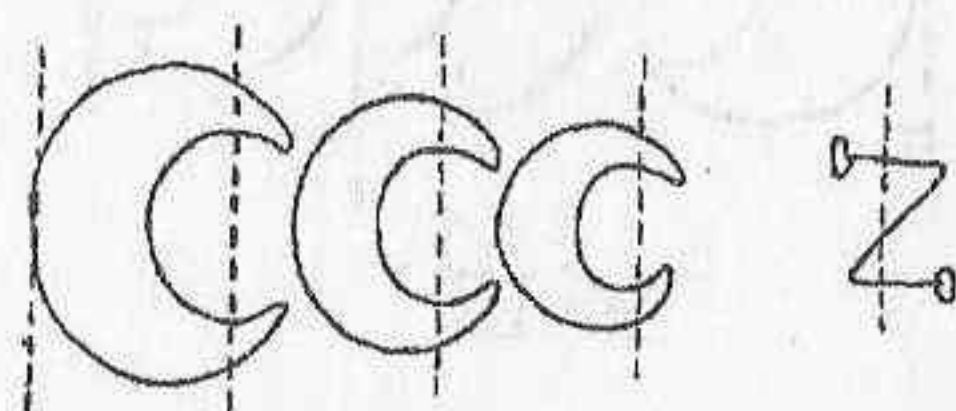
№ 23

№ 24

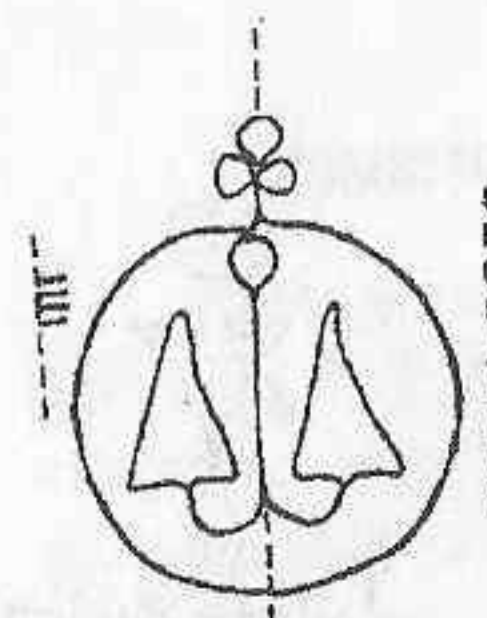

№ 25

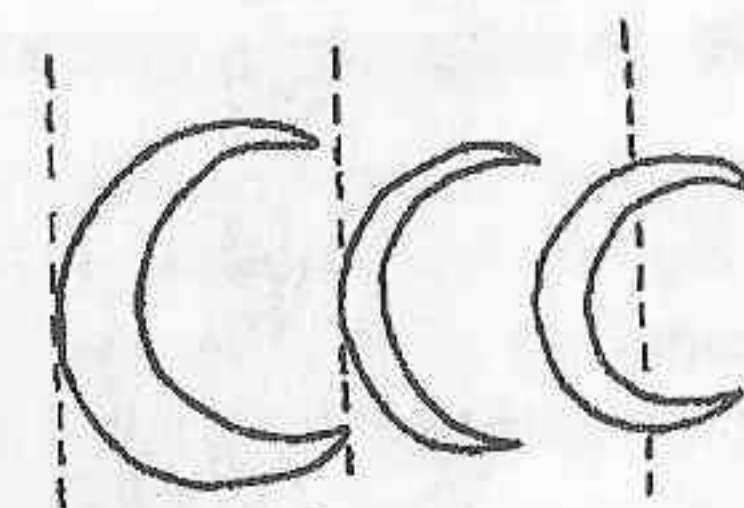

№ 26

ტაბულა IV

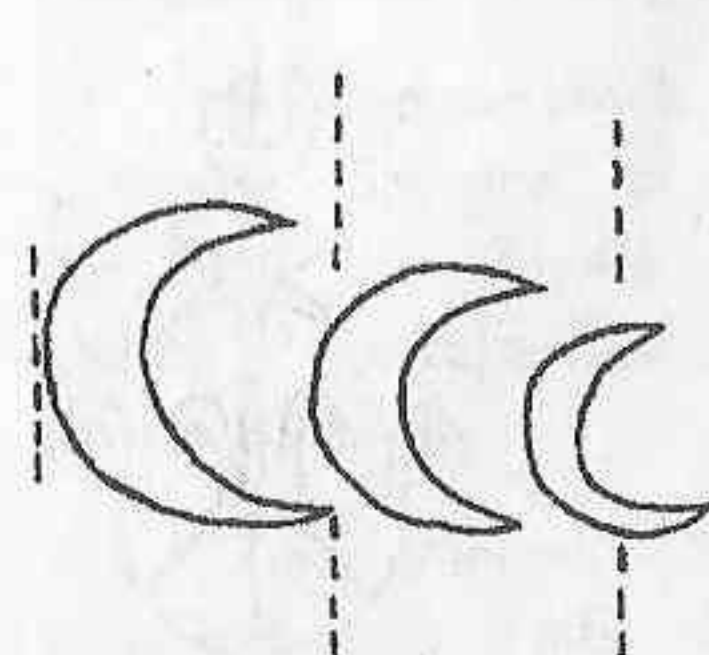
№ 1

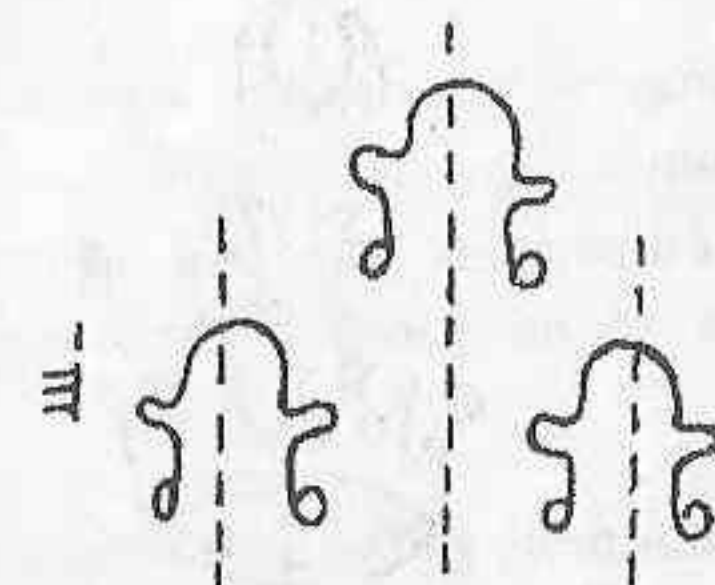
№ 2

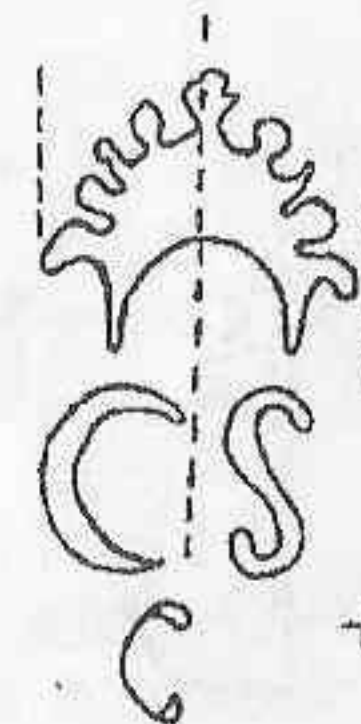
№ 3

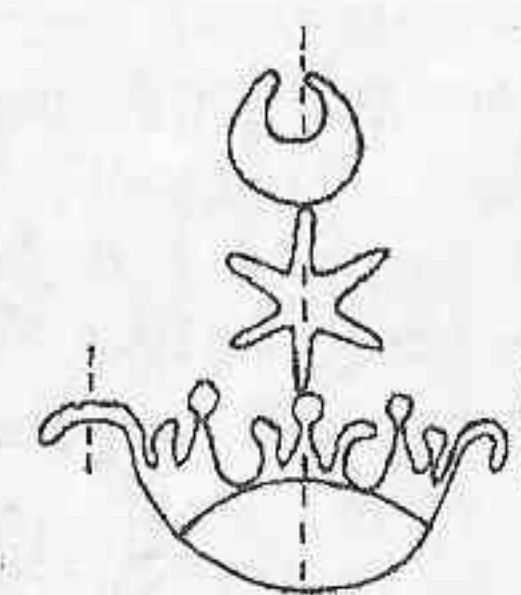
№ 4

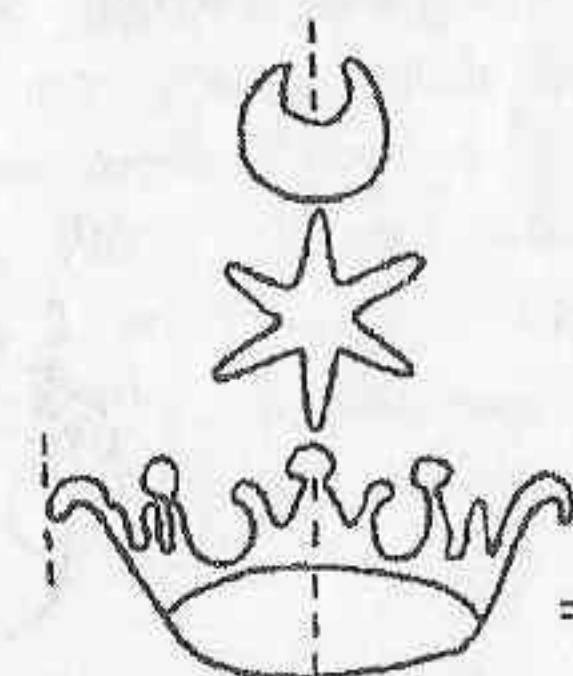
№ 5

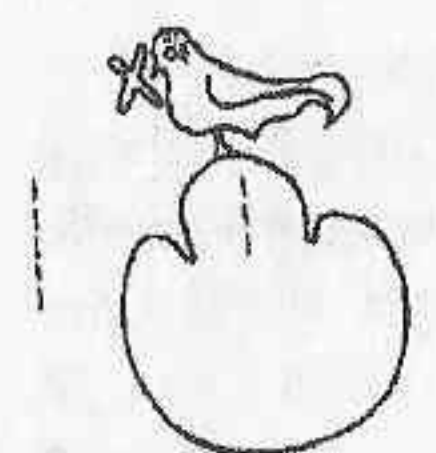
№ 6

№ 6

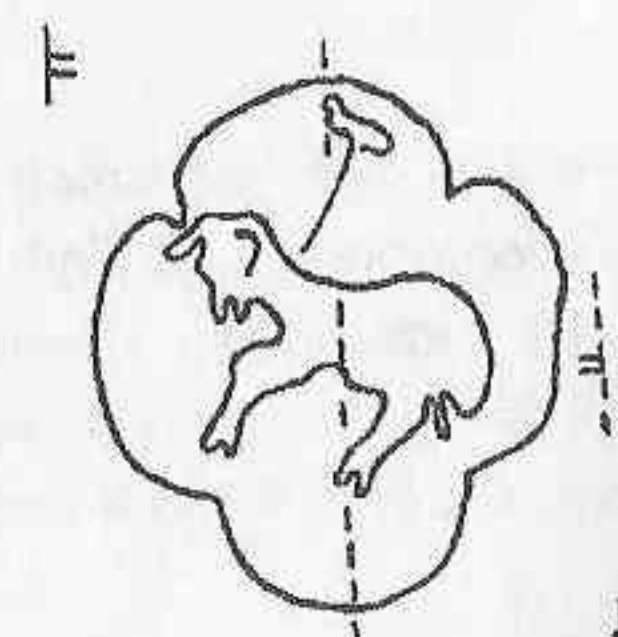
№ 7

№ 8

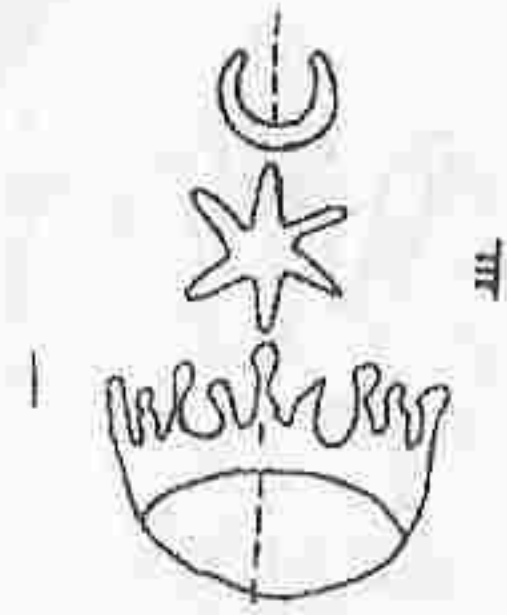

№ 9

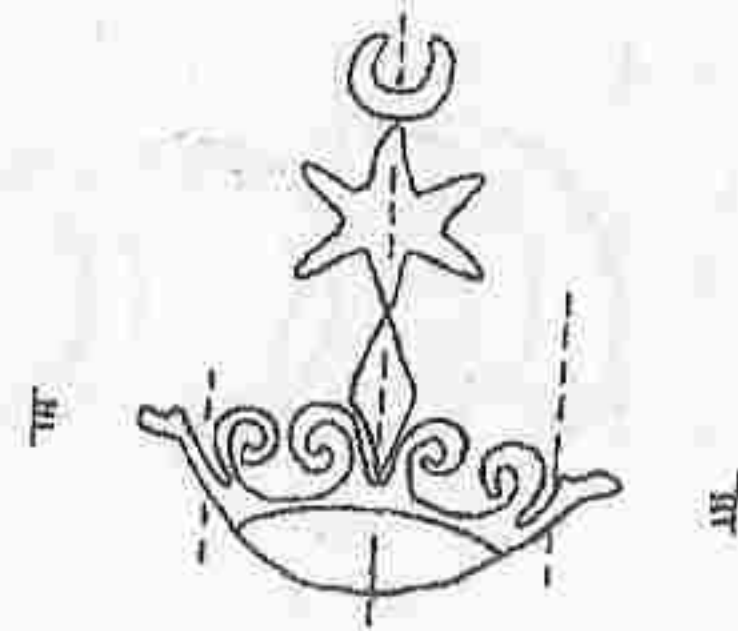

№ 10

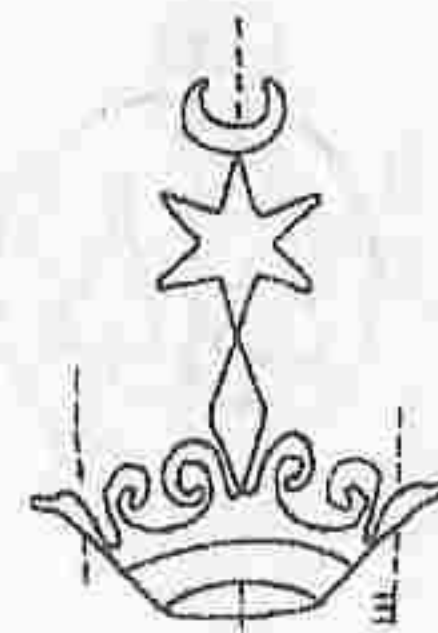
ტაბულა IV

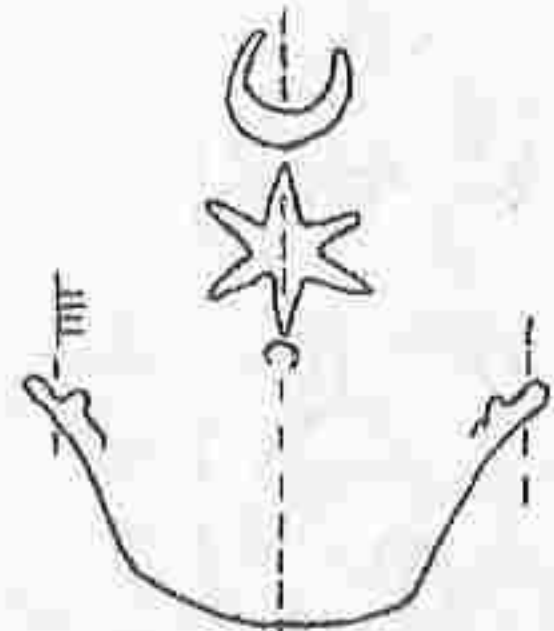
№ 11

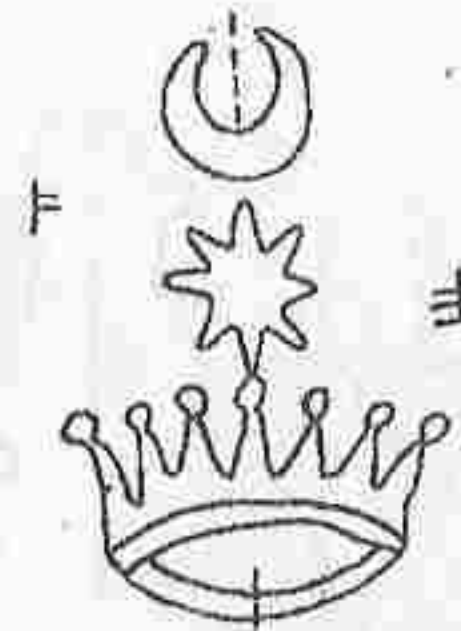
№ 12

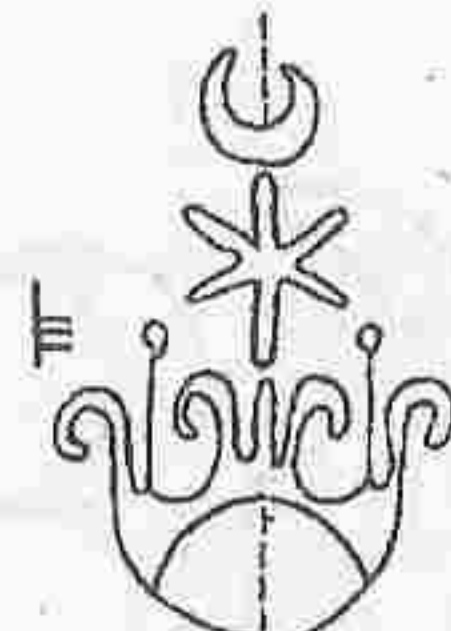
№ 13

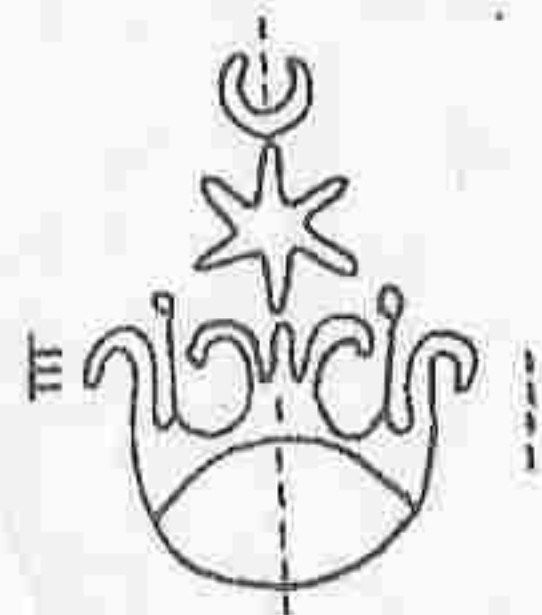
№ 14

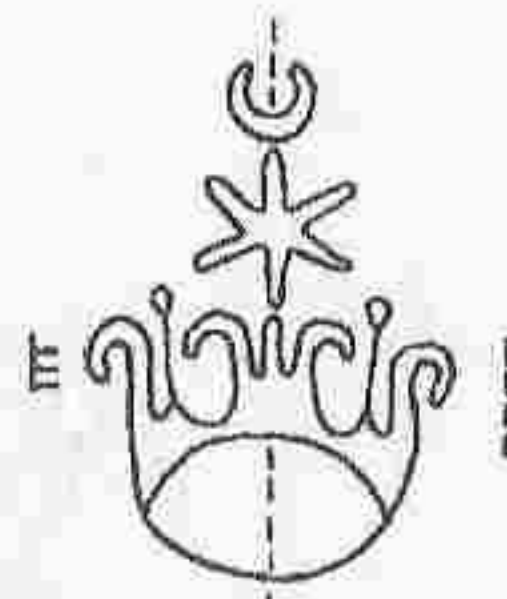
№ 15

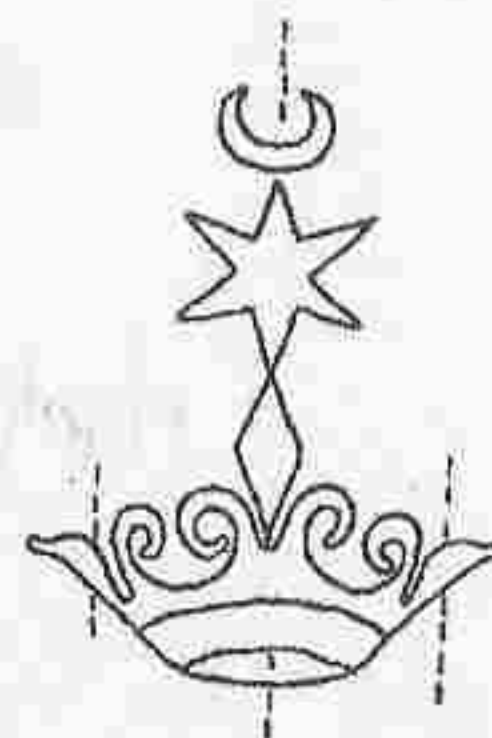
№ 16

№ 17

№ 18

№ 19

შენიშვნები მხედრული ტექსტებისა და ტაბულების შესახებ

[სიგელი ბაგრატ IV-ისა და მიჯნაძორელთა სამამულე დავის გამო]. ეტრაგზე ნაწერი დედანი, დასაწყისი და ბოლო აკლია, XI საუკუნის მხედრული ხელი. ნაპოვნია ქუთაისში დიძ. ფურცელაძის მიერ. ამჟამად დაცულია ხელნაწ. ინსტიტუტში (Sd-120-8H) გამოცემულია მრავალჯერ.

[შეწირულობის დაწერილი ჭიაბერისა შიომღვიმისადმი]. ეტრაგზე ნაწერი დედანი, მხედრული ხელი XII საუკუნის ბოლოსი. დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში (Ad-2). მკვლევართა აზრით, ძველი უნდა დათარიღდეს 1191 წლის ახლო ხანებით.

[შეწირულობის სიგელი ძაგან აბულეთის ძისა შიომღვიმისადმი]. ეტრაგზე ნაწერი დედანი, მხედრული ხელით XIII საუკუნის 60-იანი წლებისა, დასაწყისი აკლია, საბუთი დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში (Ad-5). ძველი დაწერილია მონღოლთა მიერ ბაღდადის ალების (1258 წ.) ახლო ხანებში.

[დაწერილი ბურჯულთა დემეტრე გოხაიძისადმი]. გექსტი მიწერილია სხვა საბუთის უკანა მხარეს XIII საუკუნის მხედრულით. დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში (Ad-4).

ტაბულა I (ქართული ანბანის ცვლილება-განვითარების ეტაპები) შედგენილია ელ. მაჭავარიანის მიერ და ერთვის მის შრომას „ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შემკულობის აღმნიშვნელი ზოგიერთი ტერმინის შესახებ“ (პალეოგრ. ძიებანი, II, თბ., 1969). ასოები ამოხატულია შემდეგი ძეგლებიდან: 1. ხანმეგი ლექციონარი, 2. ოთხთავი, S-405, 3. პარხლის მრავალთავი, A-95, 4. გელათის ოთხთავი, Q-908, 5. ბაგრატ IV სიგელი, Sd-1201, 6. დავით მეფის წყალობის წიგნი Hd-1330, 7. ნასყიდობის წიგნი, Hd-1358, 8. „ვეფხისტყაოსანი“, H-54.

ტაბულა II (კომენტარებიან ხელნაწერებში გამოყენებული პირობითი ნიშნები). შედგენილია ლ. ქაჯაიას მიერ და ერთვის მის შრომას „პირობითი ნიშნები ქართულ კომენტარებიან ხელნაწერებში“ (პალეოგრ. ძიებანი, II, თბ., 1969). აქვეა მსჯელობა ამ ნიშანთა რაობასა და ხელნაწერებში გავრცელებულობაზე.

ტაბულა III და ტაბულა IV ქართულ ხელნაწერებში გამოვლენილი ჭვირნიშნები, მეტწილად „სამი მოვარე“ და „გვირგვინი“ (შემოკლებით არის ამოღებული რ. პაგარიძის შრომებიდან: „Tre Lune“ (პალეოგრ. ძიებანი, II, თბ., 1969) და „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა ჭვირნიშნები“ (მრავალთავი, V, თბ., 1975). აქვეა მსჯელობა ამ ნიშანთა რაობასა და ხელნაწერებში გამოყენებაზე.

1. წინასიტყვაობა.....	3
თავი I. ძველი ქართული წარწერები.....	5
+ 1. ბოლნისის წარწერები.....	7
- 2. ურბნისის სიონის წარწერები.....	21
3. ბოლნისის „ლამაზი გორის“ წარწერა.....	23
4. საპაკდუხის წარწერა.....	24
5. გემო ნიქომის ღვთაების გაძრის წარწერები.....	24
- 6. უკანგორის წარწერები.....	25
7. დაბლუგის წყლის ხეობის ეკლესიის წარწერები.....	26
8. პალესტინის წარწერები.....	27
- 9. მცხეთის წარწერები.....	31
- 10. წყისის წარწერები.....	34
- 11. არშუშა პაგრიკიოსის წარწერა.....	34
- 12. აგენის წარწერები.....	35
13. არმაზის წმინდა გიორგის ეკლესიის წარწერა.....	43
14. დავით გარეჯის სტელის წარწერა.....	44
15. ქობულ კელისუფლის წარწერა.....	44
16. ერედვის წარწერა.....	45
17. დიდოთის ცხრაკარის ეკლესიის წარწერა.....	46
18. გბეთის ბორცვისჯვრის ეკლესიის წარწერა.....	48
19. გემოლისის ეკლესიის წარწერა.....	48
20. სამწვერისის ეკლესიის წარწერა.....	49
21. მაჩხანის წარწერა.....	49
22. სამშვილდის სიონის წარწერა.....	49
23. ჭალისუბნის ფიქალწერილთა წარწერები.....	49
24. ახალსოფლის ეკლესიის წარწერა.....	53
25. ოლთისის ეკლესიის წარწერა.....	54
26. კუმურდოს ეკლესიის წარწერები.....	55
27. ფიის წმინდა თევდორეს ეკლესიის წარწერა.....	57
28. სამსარისვანის ეკლესიის წარწერა.....	57
29. გარგმის სამლოცველოს წარწერა.....	59
30. შეპიაკის ეკლესიის წარწერა.....	60
31. იშხნის ეკლესიის წარწერები.....	61
- 32. ოშკის მონასტრის წარწერები.....	64
33. პარხლის ეკლესიის წარწერა.....	67
34. უბისის ეკლესიის წარწერები.....	69
35. ჭყონდილის გაძრის წარწერები.....	70
36. ქორეთის ეკლესიის წარწერა.....	70

37. ბედიის ეკლესიის წარწერა.....	71
38. ბემო კრიხის ეკლესიის წარწერები.....	71
39. ბაგრატის ტაძრის წარწერები.....	72
40. ნიკორწმინდის ეკლესიის წარწერა.....	73
41. სავანის ეკლესიის წარწერები.....	74
42. დარკვეთის ეკლესიის წარწერები.....	75
43. ღიბაშურგას წარწერები.....	77
44. ბემო კრიხის ეკლესიის წარწერები.....	77
45. თუმის ეკლესიის წარწერა.....	78
46. კაცხის ეკლესიის წარწერები.....	79
47. პატარა ონის წმინდა გიორგის ეკლესიის წარწერები.....	80
48. სიმონეთის ეკლესიის წარწერები.....	81
49. ჯრუჭის წმინდა გიორგის ეკლესიის წარწერები.....	82
50. ლაბეჭინის ეკლესიის წარწერები.....	83
51. ჩხიკვთას სამების ეკლესიის წარწერა.....	83
52. პრტენის წარწერა.....	84
53. გუნია-ყალას წარწერა.....	84
54. ქვემო ჯინისის წმინდა გიორგის ეკლესიის წარწერა.....	85
55. ვაჰანის მონასტრის წარწერა.....	85
56. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის 227-ე წარწერა.....	86
57. ორთა-ფოშთის ეკლესიის წარწერა.....	87
58. კაბენის ეკლესიის წარწერა.....	89
59. ლურჯი მონასტრის წარწერა.....	89
60. განძანის ბემო ეკლესიის წარწერა.....	90
61. ფინეზაურის სტელის წარწერა.....	91
62. აბელის ეკლესიის წარწერა.....	93
✦ თავი II. ძველი ქართული ხელნაწერები.....	99
✦ I. ხანმეგი ტექსტები.....	104
✦ 1. ხანმეგი ტექსტების აღმოჩენა.....	104
✦ 2. საქართველოში დაცული ხანმეგი ფრაგმენტები.....	108
✦ 3. გიორგი მთაწმიდლისეული „ხანმეგი“ ტერმინის ინტერპრეტაცია.....	112
✦ 4. ხანმეგი მრავალთავი.....	115
✦ 5. ხანმეგი ლექციონარი.....	117
6. ხანმეგი იერემიას კემბრიჯული ფრაგმენტები.....	122
7. იაკობის პროტოევანგელის ხანმეგი ფრაგმენტები.....	123
8. ხანმეგი ოთხთავისა და ეზრას ფრაგმენტები.....	124
9. ლ. ქაჯაიას გამოცემული „ხანმეგი ტექსტები“.....	125
✦ II. პაემეგი ტექსტები.....	127
✦ ხანმეგობისა და პაემეგობის ურთიერთმიმართება.....	128
III. სან-ნარევი ტექსტები.....	130

1. სინური მრავალთავი.....	130
2. ადიშის ოთხთავი.....	133
3. ოპიზის (ათონის) ოთხთავი.....	137
4. ჯრუჭის ოთხთავი.....	137
5. პარხლის ოთხთავი.....	139
6. ოშკის (ათონის) ბიბლია.....	142
7. უდაბნოს მრავალთავი.....	144
8. პარხლის მრავალთავი.....	145
9. ჭილ-ეგრატის იადგარი.....	146
10. Sin-34 (ლიგურგიკული ენციკლოპედია).....	148
11. შაგბერდის კრებული.....	149
12. „ქართლის ცხოვრების“ ზოგი ხელნაწერი.....	152
13. „ვეფხისტყაოსნის“ 1646 წლის ხელნაწერი.....	155
IV. საქართველოსა და მის გარეთ არსებულ საცავებში დაცული ქართული ხელნაწერები.....	156
V. უძველესი ხელნაწერთსაცავები.....	162
1. იერუსალიმის ჯერის მონასტრისა.....	163
2. სინის მთის მონასტრისა.....	163
3. ათონის ივერთა მონასტრისა.....	165
4. პეტრიწონის მონასტრისა.....	166
თავი III. დოკუმენტები.....	173
თავი IV. ქართული დამწერლობის წარმოშობის პრობლემა.....	179
1. დამწერლობათა გიგები ზოგადად.....	179
2. ცნობები ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ.....	184
3. ივ. ჯავახიშვილის თეორია ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ.....	194
4. გ. წერეთელი ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ.....	197
5. ქართული ანბანის ბერძნულიდან მომდინარეობის თეორია.....	201
6. ქართული დამწერლობის შექმნის ეპოქა.....	211
თავი V. ქართული ანბანის განვითარების საფეხურები.....	218
თავი VI. ხმარებიდან გასული ასოების ფონეზური მნიშვნელობის საკითხი.....	223
1. თანაფარდობის დარღვევა ზოგ მგრაფემასა და ფონემას წორის.....	233
2. კ ასოს ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	225
3. ყ ასოს ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	233
4. ძ ასოს ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	241
5. ც ასოს ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	246

6. ზ ასოს ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	250
7. გვიან შემოღებული ასოების ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	252
ა) ჰ გრაფიკათა ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	252
ბ) ლ გრაფიკის ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	254
ვ) ე გრაფიკის ბგერითი მნიშვნელობისათვის.....	256
თავი VII. საწერი საშუალებანი ძველ საქართველოში.....	259
1. საწერი მასალები.....	259
ა) პაპირუსი ანუ ჭილი.....	260
ბ) პერგამენტი ანუ კტრაგი.....	262
გ) ქაღალდი.....	264
2. საწერი იარაღები.....	267
3. საწერი საღებავები (მელნები).....	270
თავი VIII. ქართულ ხელნაწერთა ჭვირნიშნები.....	274
თავი IX. წერასა და ხელნაწერი წიგნის დამზადებასთან დაკავშირებული საკითხები.....	281
1. „წერა“ გერმინის მნიშვნელობისათვის.....	281
2. წერის მანერა ანუ ხელი.....	284
3. გადამწერთა პროფესია ანუ „კელი მწიგნობრობისაჲ“.....	286
4. ხელნაწერი წიგნის შემზადება.....	290
5. ხელნაწერი წიგნის ფასი.....	293
თავი X. ხელნაწერი წიგნისა და გრაფიკის შემადგენელი ნაწილები.....	295
1. სიტყვა „წიგნის“ მნიშვნელობანი.....	295
2. გრაფიკი, ფურცელი, კეფი, რვეული.....	296
3. კაპატონი, გვერდი, კერძო, კიდე, აშია, მანდუკი.....	299
თავი XI. დაქარაგმება ძველი ქართულის წერილობით ძეგლებში.....	305
1. საკითხის შესწავლის ისტორიიდან.....	305
2. დაქარაგმების წესები ბერძნულში.....	309
3. დაქარაგმება ძველ ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში.....	311
4. დაქარაგმება ძველ ქართულ ხელნაწერებში.....	313
თავი XII. სასვენი და განკვეთილობის ნიშნები ძველ ქართულში.....	318
1. ძველი ბერძნული პუნქტუაცია.....	318

2. ძველი ქართული პუნქტუაცია.....	320
3. პუნქტუაცია XI-XII საუკუნეთა ქართულ ხელნაწერებში, ეფრემ მცირის სისტემა.....	323
4. პუნქტუაციის ანტონ პირველისეული სისტემა.....	325
5. განკვეთილობის ნიშნები.....	326
თავი XIII. პირობითი, გექნიკური ნიშნები ძველ ქართულში.....	329
1. ჯვარი და ქანწილი ანუ წილქანი.....	329
2. კომენტარებიან ხელნაწერებში ნახმარი პირობითი ნიშნები.....	331
თავი XIV. ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა.....	333
ანჩინური სისტემა.....	333
ანჯანური სისტემა.....	334
ანრეული სისტემა.....	335
ე.წ. ანპოური სისტემა.....	336
სათვალავადი სისტემა.....	336
უკუდაწერილობის სისტემა.....	338
სარკისებრი დაწერილობის სისტემა.....	338
თავი XV. წელთაღრიცხვის სისტემები ძველ ქართულში.....	341
I. მათემატიკურ-ასტრონომიული ქრონოლოგია.....	341
II. ისტორიული ქრონოლოგია.....	346
1. დასაბამითგან.....	347
2. ქრონიკონი ანუ დიდი ინდიქციონი.....	349
3. ქრისტოსით.....	351
4. ისმაიგელთა (სარკინოზთა) წელთაღრიცხვა (პიჯრა).....	352
დამატება.....	355
მრგლოვანი გექსტები.....	355
ნუსხური გექსტები.....	385
მხედრული გექსტები.....	409
გაბულები.....	423
შენიშვნები მხედრული გექსტებისა და გაბულების შესახებ.....	433
სარჩევი.....	435

საგამომცემლო ჯგუფი:

გ. ბაგრატიონი
ნ. კალანდაძე
პ. მარგველაშვილი
ნ. ქვაჩაია
გ. შერვაშიძე
ნ. ჩაველიშვილი
ნ. ჩიგაია
დ. ჯაბუა

© თბილისის დამოუკიდებელი უნივერსიტეტი
გამომცემლობა „ნეკერი“
დაიბეჭდა გამომცემლობაში „ნეკერი“